

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫ

**УЧКУЛ СӨЗДӨР
ЧЕЧЕН СӨЗДӨР
ТАМСИЛДЕР
МЫСКЫЛДАР**

25-том

Академик **Абдылдажан Акматалиевдин**
жалпы редакциясы астында

Түзгөн:
Клара Солтобаева

БИШКЕК
«ПРИНТ-ЭКСПРЕСС» – 2017

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
У 92

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Редкеңеш:

*Акматалиев А.А.
Байгазиев С.
Жайнакова А.Ж.
Маразыков Т.*

*Мусаев С.Ж.
Садыков Т.
Токтоналиев К.Т.
Эркебаев А.Э.*

У 92 Учкул сөздөр, чечен сөздөр, тамсилдер, мыскылдар: 25-том. /Түз. К.Солтобаева. – Б.: «Принт-Экспресс», 2017. – 604 б. («Эл адабияты» сериясы)

ISBN 978-9967-12-699-2

Бул китепке кыргыз элинин бир топ убакыттан бери оозеки сөз өнөрүндө муундан-муунга айтылып сакталып келген учкул сөздөрү, чечендик сөздөрү, тамсилдери жана мыскылдары камтылды.

Китеп кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына кызыккан илимпоздорго, студенттерге, мугалимдерге жана жалпы окурмандарга арналат.

У 4702300100-17

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-12-699-2

© КРУИА, 2017
© «Принт-Экспресс», 2017

БАШ СӨЗ

Элибиз эзелтене эле сөз баккан эл. Себеби адам жүрөгүнө сөз менен гана жол таап кире аларын түшүнгөн. Ошондуктан сөз – жан-дүйнөнүн керемет ачкычы деп билишкен.

«Дүйнөдө ачуу да тил, таттуу да тил», «Сөз өлтүрөт, сөз тирилтет», «Ок жарасы бүтөт, сөз жарасы бүтпөйт», «Сөз менен жаралайт, сөз менен дарылайт» – дешкен.

Сөз – урпакка таалим-тарбия берүүдөгү негизги курал болгон. Урпагына калтырган мурасы да мунарасы да ушул сөз өнөрү менен курулган.

Сөз – элдин абийири, ар намысы, ал тургай, өмүрү менен тең бааланган. Ошондуктан эл бийлеген падышадан, сөз билген акылмандын кадыры бийик турган. Падышалар да акылмандын таамай так, калыс сөзүнө баш ийген, кулдук урган. «Өнөр алды – кызыл тил», – деп сөз өнөрүнүн ээлерин жогору коюшкан. Анткени сөз билген акылмандар жөн гана кооз сөздөрдү тизмектегени үчүн эмес, алардын ар бир сөзү эл турмушунан алынган, канча кылымдаган тажрыйбалардан топтолгон, канча бир өмүрлөр сарпталып, кашыктап чогулган, эл элегинен өтүп, таалим-тарбиялык күчү мол болгондуктан, алардын ар бир айткан сөзү элдик афоризм болуп, эл оозунан түшпөй калган. Ошол учкул сөздөр эл турмушунан алынып, кайра элге берилип элдин энчиси болуп калган. «Элдин накылы – элдин акылы» болгон ал афоризм сөздөр, учкул кептер максаты милдетинин окшоштугунан макал-лакаптар менен журулушуп кетет. Жарык көргөн канчалаган жыйнактар макал-

лакаптар менен учкул сөздөрдү өз-өзүнчө бөлбөй аралаш берип келгенинин да себеби ушунда болсо керек.

Биз бул китепке Кол жазмалар фондусундагы Инв №853. 4.06.1996) Бусурманкул Молдокожо уулу тарабынан жазылып алынган учкул сөздөрдү гана сунуштадык.

Көп кылымдык карт тарыхы бар кыргыз элинин – сөз өнөрүнүн дагы бири – чечендик өнөр.

Чечендик өнөрдүн ээси тубаса таланттуу, абдан сезимтал, акылдуу, зирек, көрөгөч, сезим-туюму эркин, эске тутуусу күчтүү, ошол элдин тарыхын, географиясын, үрп-адатын, салтын, фольклорун терең билген, сөз жүйөөсүн таап, кеп түйүндөрүн эркин чечмелеп, так, катыра таамай сүйлөөнүн сырларын мыкты ажыратып билген «караңгыдан көз, капилеттен сөз тапкан» ар дайым ири маселелерди туура чечип, жалпыга тең караган калыс, акылман адамдар болушкан, мындай адамдарды элибиз «чечен» деп атаган. Чечендерге төкмө ырчылык, куйкум сөздүү куудулдук, олуялык, көрөгөч-сынчылык өңдүү сапаттар да жуурулуша жүргөн, керек кезде амал менен калп менен да ийге келтирген. Кээде сөздөн тышкары, ымдоо-жаңдоолор менен да өз оюн толук билдиришкен. Алар мындай сапаттарга ээ боло алганда гана өз милдеттерин так аткара алган.

Чечендердин милдети – эл ынтымагын, биримдигин сактоо, эки тарапка калыстык менен элчи болуу жана эрди, элди, жерди каардуу жоодон, доодон, кундан куткаруу, сактоо, чыккан чырды токтотуу, кылыч менен ала албаган жоону тил менен жеңүү болгон. Кезегинде алар аралашпаган жыйындар, топтор, аш-тойлор өтпөгөн. Көпчүлүк учурда ошол жыйын, топтор, аш-тойлордо эр тагдыры, эл тагдыры чечендердин кийлигишүүсү аркылуу чечилген.

Ошондуктан эл чечендерди пир туткан, аңыз кылып айтышкан. Биздин максат ошол аңыз сөздү элге жеткирүү эле. Бирок толук жеткирүү мүмкүн болгон жок. Себеби учурунда жазылып калбаган соң, чечендердин ар бир айткан сөздөрү, кандай чечендер жашап

өткөндүгү туурасында так маалыматтарды айтуу кыйын. Анткени менен чечендердин айрым таамай сөздөрү, куйкум сөздөрү, ооздон-оозго, муундан муунга өтүп айтылып нечендеген кылым карытып оозеки сакталып келген. Жазуу-сызуубуз пайда болгондо да алардын айрымдары гана кагаз бетине түшкөн. Аздектеп айтып жүргөн адамдар арабыздан өтүп да кетишкен.

Бизге жеткен материалдар да чачкын түрүндө – санжыраларда, легендаларда, үзүл-кесил болуп жолугат. Кээ бирлери элдик жомокко да айланган. Кол жазмалар фондусундагы «Чечен сөздөр» деген бапкеде (Инв. № 720) тескерисинче чечендик өнөргө тиешеси жок уламыш, жомоктор ылакаптар ж.б. материалдар кездешет.

Ошол чачкын материалды бүгүнкү күндө элдик оозеки чыгармачылыктын бир түрү катары чечендик өнөрдүн чыгыш тарыхы, калыптаныш таржымалы, кандай чечендер жашап өткөндүгү туурасында иликтеп изилденип¹ жана эл сөзүн «кенедейден курап» чогулткан илимий-популярдуу басылмалар,² аңгеме-эскерме³, эл аңгемелери⁴ ж.б. топтомдор, жыйнактар жарык көрүп келет.

---

¹ Ибраимова А. элдик оозеки чыгармачылыктагы чечендик сөздөрдүн идеалык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү. Автореферат. – Б., 1998; Кыргыз адабиятынын тарыхы. Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары / А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: 2002.

² Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: илимий-популярдуу басылма. – Б.: 2011.; Мамбетов К. Ысык-Көлдүн даанышман акелери. – Б.: 2014.; Иманов А. Акыл атасы Сарт Аке. – Каракол, 1997; Калыгул, Арстанбек, Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке. – Б.: «Бийиктик», 2006.; Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас жана рухий дүйнө. 5-китеп, . – Б.: 2002.; Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев. – Б.: 2015.

³ Тыныбек уулу Актан. Актан (Көкөтөй чечен) Аңгеме – эскерме Түзгөн жана баш сөзүн жазган Сооронов Омор -Бишкек, «Адабият» 1991.

⁴ Эркалы Өскөналы. Кудай сүйгөн Куйручук. Эл аңгемелери. 2-басылышы. – Бишкек: «Бийиктик», 2011.

Биз окурманга жеткиликтүү болсун үчүн чачкын, үзүл-кесил баяндарды эмес, көпчүлүк учурда ушул жарык көргөн материалдарды пайдаландык жана аны түшүктөрдө тизмектеп бердик.

Андан кийинки сунушталган материалдар – **тамсилдер**. Кыргыз элинин оозеки тамсилдери жөн жерден пайда боло калган эмес.

Элибиз эзелки замандардан бери жаратылыштын кучагында жашап, флора менен фауна дүйнөсүнүн сырларын, жашоо шарттарын мыкты билишкен жана аларды да сөз өнөрүнө салышкан. Алгач айбанаттар, канаттуулардын жашоо шарттары, тиричилиги өз туруш-турпаттары боюнча сүрөттөлүп, б.а. аллегориясыз баяндалып, ал айбанаттар тууралуу жомоктордун негизин түзгөн. Бара-бара айбанаттардын кылык-жоругун баяндоо аркылуу адамдардын кылык-жоруктарын каймана түрдө сындоого алына баштаган. Ошентип отуруп айбандар жөнүндөгү жомоктордун кээси кадимки жомоктун чегинен чыгып, тамсилдик маанини кабыл ала баштаган жана негизинде жомоктук материал жатса да окуянын өнүгүү, мүнөздөрдүн ачылыш спецификалары жагынан кадимки тамсилге айланган чыгармалар арбый берген. А кээде мазмуну боюнча кадимки эле тамсил, ал эми формасы, окуяны баяндоо ыкмалары боюнча айбанаттар тууралуу жомокторго жакын бойдон кала берген. Ошондуктан айбанаттар тууралуу жомоктор менен элдик тамсилдерди бири-биринен механикалык түрдө таптакыр ажыратып кароого болбой келет.

Кайманалуулугу жана жыйынтыгы чыгарманы накта тамсилдердин катарына кошуп турган менен жалпы сюжеттин курулушу, баяндалышы кадимки элдик жомоктордун архитектуралык элестетет. Ырас, элдик тамсилдерде айбандарды канаттууларды жана башка заттарды катыштырып адам турмушу каймана түрдө чагылдырылганы менен сюжет курулушу, образдардын даана ачылышы, көркөм сөз

каражаттарын орду менен пайдаланышы, баяндоо ыкмалары көлөмү жагынан да бир кылка эмес.

Ошондуктан элдик оозеки тамсилдер менен таанышканда, азыркы профессионал жазма адабияттагы тамсилдердин закон ченеми менен мамиле кылбастан элдик поэзиянын өзгөчөлүктөрүн, оозеки чыгармачылыкта жанрлар аралык белгилүү бир тартипке баш ийген бузулбас чектердин болбостугун эске алуу керектигин айта кетүүбүз керек.

Элдик оозеки тамсилдер фольклордук башка жанрлар сыяктуу эле элдин үмүт-тилегин, дүйнөгө болгон көз карашын чагылдыруу менен бирге көркөм сөз искусствосунун бир формасы катары калың калк катмарынын рухий таламдарын канааттандырып келген жана бул эл оозундагы тамсил-жомок маанисиндеги чыгармалар профессионалдык адабиятыбыздагы тамсил-сатиранын калыптанышына көрөңгө болгон.

Кыргыз элинин оозеки чыгармасындагы тамсилдер ар түрдүү мезгилде ар кимдер тарабынан жазылып алынган. Китепке сунушталган тамсилдер кимден, ким тарабынан, качан жазылып алынгандыгы жана качан жарык көргөндүгү тууралуу маалыматтарды түшүнүктөрдө тизмеледик.

Элибиз адам турмушунун бардыгын сөз өнөрүнө салып калтырышкан, ошолордун бири **мыскылдар**. Биздин колго жеткен мыскылдар негизинен кеңеш өкмөтү убагындагы окуяларды камтыйт. Ага чейинки куйкум сөздү куудулдардын кылык-жоруктары, шакабалары, мыскылдары, бүгүнкү күнгө жетпей калгандай. Айрым бар материалдарды белгилүү себептер менен китепке жарыялоого мүмкүн эмес экен. Ошондуктан сиздерге «Кадыралынын тамашаларын» сунуштадык.

**Клара
СОЛТОБАЕВА**

УЧКУЛ СӨЗДӨР

УЧКУЛ СӨЗДӨР

Басыгын бузса ат аксайт,

Оюңду түшүндүрө албасаң,
ишинден жыйынтык чыкпайт.

Катасын айтсаң, ондобосо түңүл.

Калп айтып кор болбо.

Тууганды сөгүп-сагып башкарбайт,
акыл менен башкарат.

Жакшы ат жолдо калтырбайт.

Бала табы менен куш бабы бирдей.

Абийири жок уулдан, баккан күчүгүң өйдө.

Кызмат жогорулаган менен акылы пас болсо
ошол жаман.

Жаман түгөнбөйт, Жакшы түтпөйт.

Аялдын көркү көкүрөгү.
Эрдин көркү баскан турганы.

Аял кыял жоругу менен жагат,
эркек мамилеси менен жагат.

Эринчек болсоң бутундун шору.
Ойдон көргөндөн, бийиктен көргөн көрктүү.
Ит жытчыл, төө жүкчүл.
Адамкерчилик талаада калбайт.
Жакшылык жакшылык менен кайтпайт.
Мугалим – билим-илимдин күзгүсү.
Жүрөгүң сезбесе, эки көзүң сокур.
Туура чабар иш бузат.
Сырткы иштен, ички иш кыйын.
Үйрөткү таланттан эч нерсе чыкпайт,
тубаса талант алга сүрөйт.
Жылдыз аты бар, санына сан жетпейт.
Ою жок аңкоо миң адамдын убалына калат.
Аш табылат, баш табылбайт.
Сыныкты оңдойсуң, бузукту оңдой албайсың.
Жалгызга сөз эрмек.
Турмуш зарылдыгы ишти тез чечет.
Балага таарынбайсың, түшүнбөсө кейийсиң.
Окшош өндүүдөн өңү башка алыстан көрүнөт.
Тарбия болсо ит менен мышык да ынтымактуу.

Калыс жүрсө, душман да дос.

Акылдуу митаам оюна жетет,
көөдөк жер сүзөт.

Курсак көп нерсеге үйрөтөт.

Терең дем чыгаруу, кайгыны бөксөртөт.

Иштин маңызына түшүнбөсөң, элден сура.

Дүйнө мүлкү азапка салат,
акыл мүлкү ааламды сагынтат.

Митаам айлалуу, акыл менен талкала.

Илең-салаң ишти иренжитет,
демилге алга сүрөйт.

Өзүмчүл өрттөн жаман.
Тең жүрүүнү эл колдойт.

Жакшы сөзгө түшүнүп, жаман сөзгө баа берген
акылдуу.

Тил – байлык, сөз – турмуш.

Акылы пас өз кемчилигин билбей,
бирөөгө тың сынат.

Түркүгү жоктун убадасына ишенбе,
суу болосуң.

Алкы бузук, жашыкты көрсө жутунат.

Өндүн сулуулугунан, пейилдин сулуулугу
артык.

Өлүк кайгысынан, тирүүнүн азабы жаман.

Арак бутунду тушап, акылыңды алып,
мээнди бузуп, абийириңди кетирет.

Баатыр бир адам, чабыты миң адамдык.

Бузуктун үйдө өлгөнү жаманат.
Жигиттин жоодо өлгөнү салтанат.

Жокко кейибе, табылса каниет кыл.

Эсиң жок болсо бирөөгө акыл айтпа,
келеке болосуң.

Дүйнөнүн кызыкчылыгы турмуш.
Топук кылбасаң көзүң тойбойт.

Эс артса, амал-ой арта берет.

Киши акылына чек жок.

Жалгыз жүргөндө баатырдык кылып,
жоо бетинде коркоктук кылба.

Ниети таза элдик, арамза элге жат.

Акча таап акыл таппаган жаман.

Элчи эл кыдырат, тыңчы жер кыдырат.

Такасыз жол кыска, үзөңгүсүз ат үстүндө
жаман.

Көөдөктүн акылы көктө, акылдуунун акылы
эл үчүн.

Турмушу оңолсо да, ач көздүгү калбайт.

Ички-сырткы иштен сак жүрүү жакшы адам
белгиси.

Калыс сөзгө, каяша жок, чындыктан кутула
албайсың.

Туруктуулук, калыстык элиңе кылган
кызматың.

Элинди, жеринди, атыңды, камчыңды
эч нерсеге алмашпа.

Баланын көңүлү калбайт, келиндин көңүлү
калат – сак бол.

Көп сүйлөбөй, бир сүйлө, сөзүң даамдуу болот.

Береселүү болбой, аласалуу бол.
Карыздуу болбой, карыз бер.

Көргөнүңдөн көрүп турганың кызык.

Душманыңдын табасынан, тууганыңдын
табасы жаныңды кейиет.

Ата сыйлабасаң, баландын баласынан көрөсүң.

Ар жакта үрөөнүң жок болсо,
көөдөнүңдү көтөрбө.

Жалына таянба бир жуттук, акылына таян
өмүрлүк.

Атаандашып оокат кылба, бактыңа таян.

Сураса бербеген жаман.

Музыка карыбайт.

Мастан, жаш бала эстүү.

Кузгун куркулдап, жору айланса, тарпты күт.

Ашына таарынба, пейилине таарын.

Бийлигиң болсо, туш тарабың киреше.

Бийлик тайса, жыйганың бүт чачылат.

Акыл менен сүйлөбөгөн кыжыр кайнатат.

Бириңди-бирин көрүп акылга келесиң.

Адамды кадырлабаган акмакка,
жарты кашык жармасы артык.

Бала жытын искебеген,
бала баркын билбеген мерез.

Иш бар жерде кемчилик болот,
иш жок жерде жеме жок.

Жаман ит түлкүгө жеткенде отуруп калат.

Ашыра мактагандык,
жеткире баалабагандан жаман.

Жаныбар жатып уктайт,
канаттуу отуруп уктайт.

Уруу уурусун койсо да уруу аты кала берет.

Ат күлүгү чапканда билинет,
жакшы адам жамандыкта билинет.

Акыл оошот, кеңеш кемитпейт.

Көңүл чөксө, адам мөгдүрөп соолуй берет.

Чындыктан кара иш кутула албайт.
Тартыш болсо берүүдөн тартынасың,
кенен болсо баарын алдыга коёсуң.

Жакшы сөз дем берип, көңүл көтөрөт,
Жаман сөз капаска салат.

Бир таарынат, эки таарынат,
акыры ишеничтен кетесин.

Кылмышыңды сууга агызып,
же замбирек менен атып жок кыла албайсың.

Уйкучунун иши бүтпөйт, иши сандырак.

Ачканын түшүнө даамдуу тамак кирет,
соодогердин түшүнө олжо кирет.

Уул болсоң ата-энени кадырла.

Жаан жалбыракты теше албайт,
жердин катмарына өтүп кетет.

Үмүт менен коркунуч,
ажал менен өмүр карма каршы.

Адам менен айбан, суу менен жер эриш-аркак.

Дыйкандын көркү туурулган колунда,
Жазуучунун көркү элге жаккан китебинде.

Көөдөнү жок оокатына көпсүнөт,
Акылдуу акылына таянат.

Адырдан жел үзүлбөйт,
Карыя насаатынан аянбайт.

Өз курсагыңдын камын көрбөй,
эл-журтуңдун камын көр.

Карылык пайдаланылбаган буюмдай,
Жаштык тийип турган күндөй.

Айбан кийим кийбейт, от жакпайт.

Ою жок ашка семирет, жокко өлгүсү келет.

Жакшы китеп көңүл көтөрөт,
Жаман китеп уйку келтирет.

Колуң билсе, кесинди да оокат болот.

Жаман тез бүтүрөт, жумуш узакка созулат.

Кийимди кадырлабай кийгендин адамдык
сапаты начар.

Жумуштун бүгүнкүсүнөн,
эркеңкиси ойлонтот.

Чабан чарбанын байлыгы,
дыйкан дандын ээси.

Жалкоо бош жүрүүдөн коркпойт,
жумуштан коркот.

Жокчулук кыйнайт, бар көптүрөт.

Таза иш адамды шердентет,
кара иш сары-санаа кылат.

Кыз назик, уул сыпаа.

Эски болсо да таза кий,
адамкерчилигиң билинет.

Эне бала төрөйт, атадан тукум калат.

Жамандык сүйүнүч менен басылат.

Январда жалынган жаман эрдин бергиси,
Апрелде кайрылган жакшы адам белгиси.

Көөдөнү жоктун мөөнү толсо, көөдөнү көктө.

Дүмүр өспөйт, чырпык көктөйт.

Адамдын шагын сындырба, сөзүн ук,
Сүйлөсө сөзүн жыра тартпа.

Талаш-тартышты, чыр-чатакты калыс чечет,
калысты сыйла.

Кемчилиги оңолсо да мүнөзү оңолбойт.

Ачуу басылат, көк бет күчөйт.

Бойдок бакытсыз, эрди-катын дөөлөттүү.

Турмушта болгон катуу шартты,
турмуш өзү чечет.

Аш менен сыйлагандан,
акыл айтып сыйлаган артык.

Эскини курасаң ээсиң оойт.

Таарыныч сыйдан күчтүү,
ушакчы митаамдан жаман.

Жалгыздык кыйынчылыкта билинет.

Күлкүгө күлкү менен жооп бер.
Кармашууда айлакечтик менен жооп бер.

Келесоодон жакшылык жок,
куйткудан алыс бол.

Жер, тоо бири-бирине окшош болбойт,
адам мүнөзү да ошондой.

Эринчек кеч калат,
эрте туруу ден-соолукту чындайт.

Таранчы киринсе жыл каткалаң,
Кумурска жайнаса, жыл жаанчыл.

Маданияттуулук тазалагандыкта эмес,
коомдук тартипти сактоодо.

Баланын эстүүсү көңүлүңдү көтөрөт,
эси жогу капага салат.

Коркок бачым өлөт.

Согушта өлүм жанаша жүрөт.

Сөз билбеген ушакчы.

Өзүм өлөйүн сөзүм өлбөсүн.

Оору шишигинен арак шишиги оор.

Эси жокко жакшылык ойлосоң кулак салбайт,
жаман айтсан кулагы сак.

Сырдашуу жүрөктөгү мөңгүнү ээритет.
Сырыңды ишенген кишиге айт.

Адам чарчаса жүрөгү кошо чарчайт.

Чөп саргаят, адам картаят.
Баштан аскандан,

буттан аскандын үрөйү суук.

Балит жашоо, айбандан жаман.

Ачкалыкты жеңесиң, уйкуну жеңе албайсың.

Ойлобогон иш бактысыздыкка жол ачат.

Сүйүү жел эмес, адам тагдыры.

Санаага батсаң кайгыны,
өкүнүчтү да сезбейсиң.

Калп шылтоо корккондо ойлоп айтылат.

Куру сөз курсак тойгузбайт.

Адам экинчи жашарбайт, экинчи картайбайт.

Оорчулук жокто, береке элде.

Эки жүздүү арамза аягы оңолбойт.

Бири өлүп жалгыз калса,
эстеп кыйноодо калат.

Асып өлтүргөндөн, атып өлтүргөн апселдүү.

Өжөр эмгектенип даңкка жетет,
өлөрман кой-айды укпай токмоктон өлөт.

Ит тоңсо күчүгүн, акылсыз тоңсо мурдун
корголойт.

Тууган таарынса жазылат,
дос таарынса айрылат.

Чын сөз алтындан кымбат,

жалган сөз шыбоодон сасык.

Оору айыгат, азап-кайгы айыкпайт.

Эптүү жартыны бүтүн кылат,
жокту бар кылат.

Бороон басылат, долу басылбайт.

Жакшынын айтканы эм,
жамандын айтканы кем.

Күчтүүгө ал жетпейт, колунда жок азап.

Жаманды жакшы оңдойт,
кыйшыкты уста оңдойт.

Ачууну акыл оңдойт,
билбегенди билген оңдойт.

Жамандын кемчилигин жакшы оңдойт.

Жакшы – жамандан адамкерчилиги, кечирим-
дүүлүгү, иш билгилиги, ажат ачканынан айырмаланат.

Сый элден, кажы-кужу ынтымагы жок
үй-бүлөдөн.

Адам башынан өсөт, чөп тамырынан өсөт.

Ченемден чыккандын арты өчүнүч.

Малыңдан ажырасаңда, акылыңдан ажыраба.

Жакшылыкты издейсин,
жамандык бут алдыңда.

Жакшылыкты сатып албайсың, акылдуулук,

зор эмгек менен жетесиң.

Карыга жардам бер, ак батасын аласың.

Бата менен көгөрөсүң, акыры каргышка калба.

Кыйчалышта, кысталганыңа караба, иштин оңойлугун байка.

Согушта мыкты жүрүү, жеңиштин өбөлөсү.

Акылдуу бала ата-эне тилегин аткарат,
акылы жок бала ата-энени кор кылат.

Ыгы жок шашкалактык өзүңдү да, иш бүтүргөн кишини да уятка калтырат.

Музыкант жакшы чыгарманы карайт, ырчы кулак тоскон элди карайт.

Уста колундагы куралын карайт,
ордочу четке чыккан чүкөнү карайт.

Соодагер базар аңдып чөнтөгүн карайт.

Дарыгер тамыр кармап оорулууну карайт.

Жуталак ит ээсин карайт.

Жазуучу ойлоп жаза турган кагазын карайт.

Бозочу аяк кармаса, ичүүчү бозону карайт.

Сатуучу алуучуну караса, алуучу акчасын карайт.

Дыйкан түшүмдү кааласа, жер сууну каалайт.

Мал чөп тандайп, алуучу семизин тандайт.

Сылаң корооз кийим тандайт,
майлоочу бут кийимин карайт.

Эстүү аял эр тандайт, эси жокко баары бир.

Солдат куралын карайт,
командир солдаттын карайт.

Сырты сулуу, ичи арамза болгуча сыртың ала
ичиң ак болсун.

Каргышка калба, пайда табам деп жаныңды
сабаба.

Бирөөгө кара санаба, эртең өз башыңа келет.

Жаман жолдошуна кара санайт,
жакшы элин, жолдошун кадырлайт.

Долу өлүмдө кой десе күчөйт,
боорукер ичинен сыздайт.

Жалган айтып бирөөнү күйгүзбө аягы
оңбойсун.

Жакшы элге кайрымдуу,
жаман ызы-чууга салат.

Сүйүү жолдо жаткан чачкынды эмес,
сүйүүндү улам чыңда.

Дөөлөт бир келет, экинчи кайрылбайт,
кармап бил.

Эстүү бол, кайгы капага бел байла.

Согуш адамдын өмүрүн сурайт,
кыйынчылык өнүп-өстүрөт.

Тобокелге салба, таалайыңа ишен.

Убакытты текке кетибе, туура пайдалан.

Жеңилдик кылба пайдасыз,
кыйынды ойлоп иш кыл пайдалуу.

Тирүүлүктө жакшылык кылсаң,
өлгөндө да жакшылык кыл.

Ишиң талабына жараша,
ыгы жок жутуна бербе.

Эрди-катынды өлүм эмес,
пикир келишпестик ажыратат.

Намысыңды сакта, абийирин кетсе оңой менен
оңолбойт.

Катын жакшысы эрин сыйлайт,
катын жаманы башканы сыйлайт.

Акылы кемчил кем акыл, терең ойлоп акыл бак.

Бар азаят, жок табылат.

Жер бардык нерсени көтөргөн балбан.

Жер – жашоо

Жерди пайдалана бил.

Жер саан уй.

Жер жоголбойт, жаңырып турат.

Жер байлыгы – топурак.

Жер сыймыгы – суу

Жер берекеси – алынуучу дан, түгөнгүс кен.

Көрсөтмө жогору жактан болсо,
аткаруу төмөн жактан болот.

Ар кандай коркунучтан айлакерлик куткарат.

Күчтүү душманды айлакерлик жеңет.

Ишенич жок болсо,
артык кылам дегениң тыртык болуп калат.

Убадага көп күч жумша,
аткарганда аз күч жумшалат.

Милдетти аткарганда көп каршылык болот,
каршыга каршы тур.

Жаман күн жок.

Кажарлуу болсон чарчабайсын,
начар болсон тез чарчайсың.

Эки анжылык кылба, ишиң бүтпөй калат.

Ооз менен айтуу оңой,
кол менен жасоо кыйын.

Тил уккандан, уятка калган жаман.

Так эмес айтылса – жалган,
калп айтылса – ушак.

Бирөөгө ишен, өзүң сак бол.

Көрө албастык, ичи тарлык жашоого тоскоол.

Тилектештик, ак ниеттүүлүк жашоонун
көпүрөсү.

Кыйынчылык-жокчулук ой санааны көбөйтөт.

Үмүт жоголбойт.

Үмүт ар дайым алга сүрөйт.

Жыл өткөн сайын адам улгайбайт,

жашы чоңоё берет.

Тагдыр жеткен өлүмдөн бөөдө өлүм жаман.

Жардамдаш, соболоң көтөрүлөт,

тескери баспа баркың кетет.

Тубаса адилет жоголбойт,

жазасын алат убактылуу.

Эси жок кем акыл көктөн түшкөн акмак,

акмак – андан акмак.

Үйрөнгөн адат калбайт,

жаңы адат көпкө жашабайт.

Адам чөйрөгө жараша тез өзгөрөт,

эски көнүмүш сакталып кала берет.

Нысабы жок, түбү жок кудук,

нысаптуу ар дайым кең пейил.

Күүлөбөсө, обон аткарылбайт.

Өлүмдөн бар адам жок болот.

Туулгандыктан жок адам бар болот.

Эркинди бек сакта, жеңишке жетесин.

Намыскөй бол, ак эмгек жаса,

сый-сыпат, сыйлык колунда.

Жалкоолук кылсаң бар нерседен куру

каласың.

Ойго буйрук жок, башка эмнелер келбейт.

Кордук менен сүйүү болбойт, сүйүүгө ак ниеттик менен жетесиң.

Берилбесең айыкпайсың.

Билбесең айтпа.

Ачка болсоң сүйүү эстен чыгат.
Шок болсоң сүйүүгө жетесин.

Ач көз тамактан арыктабайт,
ой-санаадан арыктайт.

Жакшы аял үй ичинен, ак пейилинен,
жакшы эркек кылган мамилесинен билинет.

Ак калпак элечектен кыргыз деп тааныйсың,
сөзүнөн келечеги кең деп баа бересин.

Терең батырат, тайкы узартпайт,
кенен кечирет, көрө албас көр кылат.

Пейлиңди оңдоп жүр,
Пейилиң оңолбосо доско, тууганга күлкү болосуң.

Чыныгы оорудан пейли жаман айыкпайт.

Иши кара жер карайт, иши ак көк карайт.

Жалкоо иш баштаганда ооруйт,
эмгекчил иш жокто ооруйт.

Кошоматчы жакшы ишти бузат,
бетке айткан ишти оңойт.

Эстүү эптештирет, эси жок экиге бөлөт.

Бийлик колдо болсо өзгөчө алкоо,
бийлик колдон кетсе жаба ушак.

Кыз-жигитке оюн күлкү, карыга сый-урмат.

Жокко туш болсоң да, орой, чырга туш болбо.

Чыр билбеске жатык, билгенге бычак.

Орой билбеске момун, билгенге токмок.

Жарыңды жакшы танда карыганда сага эне,
жаман болсо душман.

Коркутуп сүйбөй, сыйлап сүй.

Ат – канат, ит – дос.

Чыныгы сүйүү эрди-катын,
дегдеген сүйүү кур калат.

Адамдан аш ичсен, айбандан май жейсиң.

Соодагер сөзү сөөктү да кемирет.

Союл менен чапмай, сөз менен чап.

Өтүмү жок төргө өтпөйт.

Дилиңдеги сөз тилиңде, ойлогон сөз айтылбай
койбойт.

Урук өнөт, тамыр өсөт, сабак мөмөлөйт.

Бала көнөт, акмак көнбөйт.

Олжо үчүн жулунба, теңдик үчүн талаш.

Куйткудук бузуку, зөөкүрлүк айбандан да
жаман.

Акыл айтпай, акча тапканга корстон болбо.

Ойлонсоң орду менен болот, ойлонбосоң ойрон
болот.

Пейил ток болсо, курсак ток.
Пейил оңолсо ынтымак болот.

Ынтымак бар жерде ырыскы бак-таалай.

Өң өзгөрүлсө да үн өзгөрүлбөйт.

Жутта мал кырылат, мунда өлүм көп.

Нан адамдын жаны, суу адамдын каны.

Жашоо сыры көп, пайда жагын көздө.

Нике бузган бактысыздык.

Кар ээрийт, кара мүртөз ээрибейт.

Жыл жашарбайт, алмашып турат.

Аял назик, аял тиричилик ээси.

Караңгы тушамык, жарык кыймыл.

Үңкүйүп үйүндө отурганча
эл менен бир күн бол.

Жер батырат, суу агызса семирет, чаң учат,
таш чөгөт.

Билим жеткизет, ачуу өлтүрөт.
Өлүм ыйлатат, төрөлгөн сүйүнтөт.
Абийир сактоо, сулуунун сулуусу.
Абийир сактоо ар адамдын милдети.
Абийир төгүү эси жоктун иши.
Үйдөн чыкпасаң ак шишик басат.
Ашуудан көрбөй, төрүнөн көрөсүң.
Душмандан көрбөй, туугандан көрөсүң.
Урушчаак айылга батпайт,
тымызын арызчы жөн жатпайт.
Арам ыйлуу арамза, чындыкты жокко чыгарат.
Тактайдын сыры кетсе сырдалат,
келиндин сыры кетсе ордуна келбейт.
Бекер олжо алкымга кирген тикенек.
Дарак карыса, чырпыгы жашара берет.
Түйшүк таптаса, эмгек үзүрү болбойт.
Уу күчтүү, ууга каршы андан күчтүү.
Айбан ээсин кыйбайт, эси жок билбейт.
Сиңген эмгек, бакытка жеткирет.
Эрди-катын кыйышпас, сөөк – сый.
Жырткыч көнөт, сөзгө ишенбеген көнбөйт.

Көр жеме адамды бузат,
насаат сөз тарбия берет.

Жакшыдан жеме уксаң эсиңе келесиң.
Жамандан сөгүү уксаң өлгүң келет.

Душманга ак көңүлдүк кылсаң,
жүрөккө кадалган ок.

Эзилип сырыңды айтпа, сырың ачылып калат.
Сууда үн жок, доочу күчтүү.

Ачкалыкка чыдайсың, ызалыкка чыдабайсың.
Сөз атасы кулак, суу атасы кудук.

Кийик өлсө мүйүз калат.
Адам өлсө өлүк калат.

Оору айыгат, тагдыр кайрылбайт.

Күнөө кылсаң мойнуңа жүктөлгөн салмак.

Ушактын түбү жок.
Үмүттүн учу үзүлбөйт.

Душмандын артынан өтпөй алдынан өт.

Тоо арасы ысыкка жарды, суукка бай.

Келбетин-өңүн сынабай,
адамкерчилигин байка.

Суу сууга кошулса өңү өзгөрбөйт.

Согушта жоокердин жебегени ок.

Мушташ ачкалыктан эмес, ызалыктан чыгат.

Тер агызбасаң жер береке бербейт.

Мезгил өзгөрбөйт.

Гүл соолсо жаңысы пайда болот,
өмүр соолсо кайталанбайт.

Себеби жок таарыныч, сүйүүнү бузат.
Сынап таарынган, сүйүүнү бекемдейт.

Өңүндө жетпеген түшүндө жетпейт.

Узун кыскарат, кескен узарат.

Убакыт учкул, мезгил сынчыл.

Ушакчы жөн жатпайт, кырды-бычак кылат
жакынды, көзүң жокто көөлөйт, көзүң барда жойпу-
ланат.

Ажал эгизге да, жалгызга да жакшы,
жаманга да карабайт.

Аңдан жар, тоодон зоо, топурак ашуу жаман.

Оорунун бир күлгөнү бир күнгө
айыкканга барабар,
Бир капа болгону он күн ооруганга барабар.

Жаман сөз оорулууну оору кылат,
жакшы сөз сакайтат.

Оорулуунун бардык дарысы – ишенич.

Уккулуктуу сөз – уккулуктуу өтүлөт,
мааниси жок сөз суу кечпейт.

Адамга эң кымбат нерсе акылы жана жүрөгү.

Өзгөргөн турмушта өзүңдү кармай бил,
болбосо майып болуп каласың.

Жоо же өрт каптаса, акылың менен кармаш.

Майда же залкар иште терең ойлонуп чеч,
жемиштүү.

Ичкиликке берилбе, аягы өкүнүч.

Ата-энени укпагандык, аягы муң –зар.

Эмгек чарчатпайт, карытпайт.

Бош жүрүү, чарчатып бачым карытат.

Дегдеп сүйбө, акылга салып сүй,

аягы чыныгы сүйүүгө айланат.

Жаштар өз заманынын өз күүсүн укса сүйүнөт,
карылат өз заманынын ыр-күүсүн укса ырахаттанат.

Чындыкка караганда, ушак шамал айдагандай
тез тарайт.

Өз кемчилигин билбеген чындыкты жадата
албайт.

Өзүңдө данек жок болсо,
жаттап алган кооз сөз ачылып калат.

Досуңдан чылым аяганың,
досуңдун ден-соолугун аяганың.

Жамандын үйүнө барсаң итин айланчыктайт.
Жакшынын үйүнө барсаң урмат-сый көрсөтөт.

Ишенич ишти орундатат.

Согушта токтоолук, билгилик, сезгичтик
болбосо жер кучактап каласың.

Ынтымагы жок ырахаттуу жашабайт.

Жашоодо кыйынчылыктар алдыда,
терең ойлоп, кам көр, кор болбойсуң.

Пайдасы жок адамдан,
багып алган итиң артык.

Бийлигиңге таянып, бирөөгө таш ыргытпа,
өз башыңа тиет.

Кошомат кылып жашаба,
андан көрө эмгектен.

Сокурга күзгү берип көрсөтө албайсың.
Акмакка акыл айтып көндүрө албайсың.

Соодагерге өлүп бара жатып да бир тыйын
көрсөтсөң, көзүн ачып ымдайт.

Кийим жыртылса жаңырат,
адам жыртылса жаңырбайт.

Аз оокат көп оокаттан таттуу.

Күчтүүгө доо коё албайсың,
күчүң жок болсо баш ийип көзүн карайсың.

Ысыган темир жыгачтан жумшак.

Жаман туугандан ак ниеттүү адам өйдө.

Жакшылык менен жамандык, жаз менен күз,
Кубаныч менен капалык, ый менен күлкү,

Жакшы менен жаман бар менен жок,
Чыр менен акмак, долу менен токтоолук
карама-каршы.

Жаман аңкылдакка, уяттуулук ата-журтунда
калат.

Суу жаткан жер жашаң,
суу жок жер каткалаң.

Аял амалкөй, эркек маңыроо.

Басыгын бузса ат аксайт,
алкын бузкан нанга какайт.

Өлүм коркутат, өмүр көңүл көтөрөт.

Күн нуру тегиз тийбейт, жаан тегиз себелейт.

Жемиштин данеги сөөгүндө сакталат.
Ар элдин касиети өзүнчө сакталат.

Баланы ким кечирбейт,
кыз-келинди ким сүйбөйт.

Кылмыштуу кыйпычыктайт, ак сезбейт.

Ургаачынын тили – устаранын мизи,
эркектин тили – зом темир.

Сөз билбеген, сөз укпаган менен сүйлөшпө,
түшүндүрө албай айлаң кетет.

Элпек бол, кудуктун түбүнөн ийнени табасың.

Элден ажырасаң талаада каласың.

Сууга чөккөн өлөт,
Кайгыга чөккөн көнөт.

Эски көнүмүш оору айыкпайт,
жаңы оору айгат.

Акылдуу аял эркекке канат.

Кыраандын ою жеминде,
Бозойдун ою келинде.

Жоодон өлсөң барктуу,
Арактан өлгөн барксыз.

Калыс туура айтат,
Ушакчы калп айтат.

Ичкилик шердетет,
акыры айбан атка кондурад.

Жаман сөз жан кейитет, союл эт оорутат.

Мамыга ат байласаң салааңа бел байлайсың.

Комуздун үнү – кыл, курсагы – капкагы,
тизгини – кулагы, ээри – тепкеги.

Темир нымда калса дат басат,
Жаманды, жалкоону кудай албайт.

Биймандуу – улууну урматтайт,
Бийманы жок – адамды сыйлабайт.

Бирөөгө кылганың өзүңө кылганың.

Кара кылды как жарган калыстан,
кылмыш алыс качат.

Түз айтылган сөз урматка жеткирет.

Көөдөн көтөрүп мактанба,
кагуу жеп уятка каласың.

Талант сага кызмат кылат,
сен талантты улант.

Адилеттик адам милдети.
Чуу салуу жаман адам белгиси.

Табигый кырсык жер бетин талкаласа,
жугуштуу оору элди талкалайт.

Өсүмдүктү добул талкалайт,

Душманды баатыр талкалайт.

Талант талпынтып даражага жеткирет,
Талантты эч бир күч токтото албайт.

Ак жаан текши жаайт, өткүн аттап өтөт.

Карыя сакал сыйпайт,
Жигит мурут чыйратат.

Жер байлыгы элдин кенчи.

Берем деп карыз болгуча,
бербейм деп так жооп бер.

Айтып коюп качкан жаман,
берем деп бербей койгон акмак.

Мал күтсөң жер бак, жер эмгекти жебейт.

Урунбаган оокат чирибейт.

Ынтымактуу тууган урушпайт.

Бала атага окшош болгону менен,
кыялы башка болот.

Оор нерсени күч менен жеңе албайсың,
акыл менен жеңесин.

Ооруганга жан таттуу, башка кезде билинбейт.

Ат мингизип, тон кийгизүү сый эмес,
ак пейил менен урмат көрсөтүү.

Сөзмөр болсон жаныңдан киши үзүлбөйт.

Адамга берип жакпайсың,
ак эмгегин менен жагасың.

Ата сөзү акыл, эне сөзү эм.

Балдарыңдын көзүнчө ата-энеңди карысың деп
жемелебе, өзүң да карыйсың.

Колунда барлар менен дос болгуча,
акылдуу менен сырдаш бол.

Баскан изин кыйшык болсо,
алдыңкы жолун кыйшык.

Баскан изин түз болсо, келечегин кең.

Малды сен баксаң мал сени багат.

Иш кеңеш менен бүтөт.

Чыр келишпестиктен чыгат.

Из түшсө жол пайда болот,
Суу каптаса жол бузулат.

Узун кулак алыстан кеп салат,
жокту бардай айтат.

Жаман аял каргышчыл,
жакшы аял боорукер сыпаа.

Өнөрүң болсо элге жагасың,
өнөрүң жок болсо зомдолгон темирсиң.

Өлүк түңүлтөт, тирүүлүк азабы жаман.

Эси жокко сыйдын кереги жок,
бир ууртам жарма керек.

Карыганда көркүң бузулуп далың чыгат.

Оокат азабынан, тилдин азабы жаман

Соодагер кымбатка сатсам дейт,
алуучу арзанга алсам дейт.

Акыл ажалдан куткарат.

Туз тамак даамын берет, кыз тамыр берет.

Күч атасын тааныбайт.

Жаман кыз ата-энесин көзүнө илбейт.

Бир кылмышка эки жаза болбойт.

Тыйын кырынан турбайт,
Мышык чалкасынан түшпөйт.

Чыныгы жолдош боорукер, кайрымдуу,
Жаман жолдош табачыл, ушакчы.

Чамындысыз жыгач болбойт,
Себепсиз уруш болбойт.

Чындык абийир, сый.

Жыл жакшысы береке,
Жыл катаалы кыйналыш.

Музыка жаңыра берет,
элдин талабы арта берет.

Эске түшпөсө эстебейсиң,
көрбөсөң тааныбай каласың.

Акылдуу аял эр жигиттин кашында,
акылсыз айылга батпайт.

Карылык артка жылса, жаштык алга жылат.

Ыгы жок шашкалактаба, аягы кайгы-капа.

Турмуштун тагдыры өз колунда,
Элдин тагдыры жетекчинин колунда.

Махабат жаштарга жарашат,
карыга сый жарашат.

Күйүттөн өмүр кыскарат,
кайгыдан ден-соолук бузулат.

Чырпык өзүн тал ойлойт,
Чымчык өзүн куш ойлойт.

Жаман тууган табалайт,
Душман шылдың кылат.

Коркокту жолдош кылба, баатырдан кол үзбө.

Адам коркконунан сыйлайт,
коркпосо карап да койбойт.

Жаңы эскирет, эски тешилет.

Карыңды сыйласан, кудай сыйлайт баарыңды.

Ажаанга кор болгончо, карыганча бойдок жүр.

Атыңдан ажырасаң ажыра,
катыныңдан ажыраба.

Жыргалдын – кууралы, бардын – жогу болот.

Тузакка илинген чилди,
кайырмакка илинген балык дагы ойлойт.

Жер кенин ачкандан, эл кенин ачкан кыйын.

Күчтөн – кайрат, сезгичтиктен – айбат күчтүү.

Эсиң болсо чөйрөнү көрүп оңолосуң,
Эсиң жок болсо көнгөн адатың менен каласың.

Коноктун баары бир конок,
Түнкү коноктон күндүзгү конок жеңил.

Жолдош-жорондун, ага-тууганыңдын
кадыр-баркын картайганда билесиң.

Жаш убакта барк албайт.

Көпүрөнүн душманы – ташкын.
Элдин душманы – таарыныч.

Ынтымак жетиштирет.
Ынтымак жок болсо чачылат.

Ак нике аял менен, аялсыз кыюу болбойт.

Мал өлсө кейип, адам өлсө кейибегендик –
акмакчылык.

Адам карыса да, махабат карыбайт.

Кыялга алданба, кур каласың.

Куш багуудан бузулат, кары да ошондой.

Бирөөдөн уккандан өз кулагың менен
укканга ишен.

Жыгачты жыгач жанчыбайт.
Жатындашты жатындаш кыйбайт.

Темирди темир жанчайт,
Душманды душман жанчайт.

Жаш кезекте акыл чар жайыт,
акыл карыганда токтолот.

Бакытты тапкандан, күтүү, асыроо кымбат.

Арытма сөз сапыртма.

Жашыңда көргөн ырахат,
карыганда кайталанбайт.

Жолборс өрттөн, баатыр жоодон коркпойт.

Сынгандан жанчылган жаман.

Жаман аял эр жигитке душман,
Жакшы аял – ырыс-кешик, береке.

Сыйласа, – сыйла, берсе – ал, алсаң – бер,
митаамдык кылып акмак болбо, адамдан кол жууп
каалсың.

Жакшы жетекчи кетсе, артында мыкты из
калат,

Жаман жетекчи кетсе, артында сасык сөз
калат.

Адам ой жүгүртөт, айбанда андай жок.

Адам пейли заманына жараша.
Коомдун түзүлүшү мазмунуна жараша.

Согуш үчүн күрөшпөй, тынчтык үчүн күрөш.

Буканын учурушканы күл челгени,
Акмактын өнөрү чуу салганы.

Иттин учурашканы – ыркырашканы,
Акмактын учурушканы сөгүшкөнү.

Бычактын жаманы жашык,
колдун күчтүүсү сологой.

Укканын айтып, көргөнүн айтпаган ушак.

Комуз сынса, күү калат.
Күү эскирбейт, ыр жаңырат.
Ата өлсө бала калат.

Коомдук тарбия, жеке жүрүү макоолук.

Кеп көлөмдө эмес, кеп мазмунда.

Баш азабынан, аш азабы кыйын.

Кумурска жатпайт, жылаан баспайт.

Багбаны болбосо дарак көгөрбөйт,
Бак болбосо булбул сайрабайт.

Жер катмарлары ар түрдүү,
адам сырлары ар башка.

Колунда бардын аялы кесирлүү,
өзү мактанчаак.

Балаң сени жемелесе, сенден үйрөнгөнү,
Аялың ажылдаса – ашмалтайлыгы.

Оройлук – түн, шайырдан – күн.

Жакшы адам эл менен.

Сыйлуу болсоң төр сеники,
сыйың жок болсо улага сеники.

Жок болсо сый сурайсың,
бар болсо алтынды чачасын.

Тагдыр ойку-кайкы, дөөлөт учкан куш.

Чабандын таалайы – малда,
Дыйкандын таалайы – жер, сууда.

Ата-энеден тукум калат,
Чөп куураса, тамыр калат.

Жер, дарак сенден берекесин аябайт,
Эл сенден жакшылыгын аябайт.

Ышкырган – чакыргандык,
Баш ийкеген – белгилегендик.

Санаага батса уйку качат,
Ой ойлогон эттенет.

Көрүнгөн аялга көз артпа,
куру-жалак каласың.

Миңден тандап бирди сүй, ал сенин бакытың.

Эркек – жерди, жолду, айлана-чөйрөнү,
жаратылышты, эл ичин байкайт.

Жүрөөнөк аял ар кайсы эркекке көз артат.

Ой аракеттендирет, аракет жыйынтык чыгарат.
Оюн бар жерде чыр болот,
Аял бар жерде сүйүү болот.

Экөө тең сүйүшсө, начар аял сулуу.

Бандиттин бычагы өлүм,
Хурургдун бычагы өмүр.

Карга каркылдаса суук болот.
Сагызган шакылдаса жаан болот.
Таранчы киринсе ысык болот.

Туздун ачуусунан,
сөздүн ачуусу жаныңды кейитет.

Мөңгү бузулат, булак соолбойт.

Ойдун түбү, жыландын түгү болбойт.

Уулга жараган жоого жарайт.

Бийлик колго тийсе, жердей кенен,
тоодой бийик, суудай тунук бол.

Жамандын сыры каршы чыкканча,
жакшынын сыры узак.

Сынбаган темир, бөлүнбөгөн оокат болбойт.
Үзүмчү күч берет, така жол узартат.

Чылбыр узун болсо ат тоёт, ынтымак болсо –
душманга – ок.

Душман эки жактан тоссо, сен арт жагына өт.

От суудан коркот, шамалдан күчөйт.

Жер менен асман, душман менен душман
бирикпейт.

Мал жок жердин чөбү уйпаланбайт,

Дыйкан бар жердин чөбү көк-жашыл.

Башчы болбой эл болбойт,
Чабан болбой мал болбойт.

Жан бар жерде өлүк бар.
Жашоо бар жерде тирлик бар.

Жер түгөнбөйт, оокат чачылат.

Бүгүн иште, эртеңкини ойло.

Ден-соолук адамдын өмүрү.
Эл – өлкөнүн байлыгы.

Тамаша калбайт, ызакор чыр чыгарат.

Жашоо тынчтык, согуш өлүм.

Ак көңүлгө пейил тоёт, ач көз оокатка тойбойт.

Күлүк жандап өтөт, чобур чаңдап калат.

Жамандын жакшылыгы сезилбейт,
Жакшынын жамандыгы билибейт.

Чачылбаган оокат, агарбаган чач болбойт.
Эскирбеген буюм, карыбаган адам болбойт.

Терек бой керет, улар үн салат.

Акыл – эмгектин ачкычы.

Сааса сүт чыгат, сайса кан чыгат.

Акылың жетпесе элден сура.

Суу соолот, булак соолбойт.

Эгиндин, чөптүн чыгышын сураба, суу сура.

Кыздын баласынан, уулдун баласы жакшы.

Коркок эки алаканы менен көзүн басат.

Чындык талаш-тартышта аныкталат.

Адептүүлүк адамдын көркү

Тил алчаак сый ээси.

Жаманга акыл айтпа, жоор атка токум токуба.

Карыга кыбыраган эрмек,

байбичеге бала баккан эрмек.

Суу чуңкурга токтойт.

Акылдуу эл топтойт.

Таттуу нерсе – нан, ачуу нерсе – жокчулук.

Кар ээрийт, жаан сиңет.

Ат бакпаган жөө калат.

Катын бакпаган бойдок калат.

Чеченден сөз калат.

Терек учуна жел биринчи тийет,

Урушчаак урушту биринчи баштайт.

Күлүк кулун кезинен,

Жакшы аял кыз кезинен.

Эмгектенбеген, чарчабаган адам болбойт,

Жалкоодо аракет менен абийир болбойт.

Баланын урушканынан табышканы бат,

Чондун чабышканы кыйын.

Сүйүүдөн калсаң кал, сыйдан калба.

Ичи тар көрө албастын жолу тар,
Кең пейил, ак көңүлдүн жолу ачык.

Түшүнбөс жамандык издейт,
Акылдуу жол көрсөтөт.

Сен кеме болсоң, эл аккан суу.

Кийим топтобой, акыл топто.

Мал оозу толтура чөп,
балык оозу толтура суу.
Чечен оозу толтура сөз,
жакшынын оозу толтура насаат.

Жакшы менен жаман дайым эл оозунда болот.

Кекчил эр менен шекчил аялдын түбү бош.

Кошомат айтып жагынбай калыстык кыл.

Бак-таалай көрүнбөйт, сенин колунда.

Сүт куйсаң суу агарат,
Сыйласан көңүл агарат.

Ооруган бут жол арбытпайт,
Бел байлаган жолду арбытат.

Жугумдуу, боорукер болсоң элге жагасың,
Арамза, кытмыр болсон элден чыгасың.
Бакыт качаанак, кол сунуп кармай албайсың.

Тоо башынан мөңгү кетпейт,

Акылмандын башынан акыл кетпейт.

Боорукер – тийген кун,
Ташбоор – кышкы бороон.

Таанышкың келсе мүнөзүн байка,
Сый көрсөң үй ээсин ушактаба.

Сүйүүнү ушак араласа арасы тез ачылат.
Сүйүү бузулса аткан октой,
Сүйүү уланса, тунук суудай.

Түз айткан сөздү ок да теше албайт.

Жакшы адамды көргөндө ичиң ысып,
денең жайыла түшөт.

Чындык баасын жоготпойт.

Жаман адам болбойт.
Ар адамдын өз оокаты, өз жашоосу бар.

Көптүн ичинде жамандар да бар.
Жаман деп сөзгө түшүнбөгөндөрдү айтабыз.

Ар убак сөзгө кулак сал.
Айтылган сөздүн маани-маңызына түшүн.
Улуулардын кеп-кеңешин айткан сайын ук.

Жамандын кемчилигин жакшы оңдойт.
Ачууну акыл оңдойт.

Эринчээк, жалкоо болсоң,
колунда жок болуп, башың азапка түшөт,
Андан көрө белиңди оорутуп,
колунду жоорутуп эмгек кыл.

Турмуштагы оорчулукту көтөрүмдүүлүк менен
жеңет.

Сөзгө түшүнбөй, обу жок даамсыз сөз сүйлөсөн
баркың кетет.

Сөз сүйлөөрдө ар дайым сак бол.

Жакшы адам суу жаткан көк жашаң,
Жаман адам суу жетпеген кургак сай.

Адам басыгын бузса, бардык жагынан аксайт,
кайра ордуна келиши кыйын.

Ар дайым жүрүш-турушуңду,
жашоо шартыңды оң кармап, адилеттүү жүр.

Жакшы адам боорукер, ажат ачат.

Адам эмес, жемиш да өсүп-өнгөн данегин
сөөгүнө сактайт. Сен да элиндин үрп-адатын, каада-
салтын бек сакта.

Эл калыс, эл чындыкты айтат.

Бала ата-энеге келечек, орун басар.

Баланы ыксыз какпа, сокпо.

Бала жакшыдан мурун жаман нерсени бат
үйрөнөт.

Баланы таза, ак жол менен жүргөндөй үйрөт,
келечеги кенен болсун.

Баланы куш таптагандай өстүр, алгыр болсун.

Баланы опсуз эркелетпе, аягы жаман болот.

Аялың сага ырыскы, сен ага тирексиң.

Аялыңа жаман сөз айтып, ыгы жок көр жемеге
алсаң, ажаан кылып аласын.

Кайгыга батпа, кайгынын арты кайгы.

Кайгы адамды мүлжүп жеп салат.

Кайгыны жеңе турган бирден бир курал –
кайрат.

Оокатты канчалык көп жыйнасаң,
көзүң тойбойт.
Каниет кыл, ошондон артык оокат жок.

Сөздүн төркүнүн түшүн,
ойду-тоону сүйлөй бербө.

Сөз берсен аткар.
Убада берип аткарбасан,
убаданын өлгөнү ошол.

Жаманга акыл айтсаң кулак салбайт, жаман
сөз айтсаң илип алып, өлгөнчө кек кылат.

Нан токчулук.
Нансыз жашоо жок.

Адамга ишене бил, сүйө бил.
Адамдан артык эч нерсе жок.

Адам – жаңылык, адам – байлык.
Адамды жек көрбө, адам сенин жашооң
Адам ойчул, колунан баары келет.

Жакшыга жабыш, жамандан адаш.

Кайратту бол, кайраттууга ок өтпөйт.

Адилеттүү болсоң, абийирин артып,
урмат-сыйга ээ болосуң.

Азаптан кутулуунун жолу,
кайраттуулук менен жакшы кеп-кеңеш.
Ата баласын жаман көргөндөн тилдебейт,
адептүү болсун деп тилейт.

Жакыныңдан кол үзбө.

Жакшы сени сыйласа, үй-бүлөңдү да сыйлайт.

Канчалык эмгектенсең ошончолук жыргалын көрөсүң.

Эмгегинден тапканың таттуу жана жугумдуу болот.

Уйкучу болбо, ырыскыдан куру каласың.

Уйкучу үй-бүлөдөн жеме угуп, бөлүнүп калат.

Уйкучунун иши самтырак, башы салмактуу, денеси оор.

Малсыз, суусу, абасыз жашоо жок.
Андыктан малды бак, сууну абаны таза сакта.

Оокатка ишенбе, оокат колдун кири.
Акылыңа ишен, акыл жоголбос мүлк.

Шамал ан-санда болот, адырдан сыдырым жел үзүлбөйт.

Адамдын тилеги шамалдан күчтүү,
желден артык.

Жүрүш-турушуңду акылын менен салмакта,
кор болбойсун.

Элиңден, ага-туугандан, сөөк-тамырдан алыс
болбо сени ошолор колдоп урматтайт.

Сөөк жаманы суу кечирет.
Сөөк колдойт. Сөөк береке.

Эмгек – нан.
Эмгек – турмуш.

Эмгек – үй-бүлө.
Эмгек максатты жакын кылат.

Эмгек душмандын жүрөгүнө жеткен ок.

Адамга эмгек, эмгек жана эмгек керек.

Бирөөнүн уккулуктуу сөзүн өзүмдүкү дебе,
уятка каласың.

Жолдун да энеси бар, ал – из.
Из түз болсо жолуң түз болот.

Жакынды алыс кылган, таттууну ачуу кылган
ушак.

Ушак айтпа, ачуу чакырба, жакындарыңдан
ажырап каласың.

Эл ичинде үч жаман бар: ууру кылган, калп
айтып ушак кылган жана өзүн-өзү мактаган. Ууру
кылган сыздатат. Калп айтып ушак сүйлөгөн ыркты
бузат, өзүн-өзү мактаган эл көзүнчө шылдыңга калат.

Ар кандай иш башыңа түшсө акылдаш.

Ар ишти акыл менен чечесиң.

Тагдырың акылыңа жараша болот.

Адамга үч нерсе керек: көрөр күнүң,
жей турган наның, куунар бактың.

Үй-бүлөңдү ыгы жок көр жемеге алып,
ылай-баткак сугунтпа.

Ар адамдын маңдайына жазылган ырыскысы
болот.

Ырыскы өз колуңда.

Ырыскыны сатып албайсың, эмгектен табасың.
Жалкоо болсон ырыскы сенден качат.

Жалкоо болсоң тандайынды такылдатсаң да
эч нерсе жок.

Тирүүчүлүктө ойноп-кулуп, куунап, жыргап өт.
Куунар бакыт сени менен кошо кетет.

Адам менен адамча жүр бой көтөрбө.

Ач көздүк кылып дүнүйөгө берилбе, дүнүйөгө
берилсең акыр башынды жутат. Дүнүйө оопасыз.

Тандап жакшы жолдош күт.

Жакшы жолдош байлыгың.

Жакшы жолдош жок болсо каралашар, акыл
кошор, жаман менен жакшылыкта тикесинен тик турат.

Жаман жолдош сени көрө албайт,
артыңдан ушак кылат, табалайт.

Жаман жолдош күткүчө саан уй бак,
сенден сүтүн, музоосун аябайт.
Жаман адам өз жанын артык көрөт.

Үй-бүлөсүнө, бала-бакырасына тилек тилеген-
че, өз жанынын аманчылыгын тилейт.

УЧКУЛ СӨЗДӨР

Кесип – кең ааламдан кымбат,
Эмгек – теңдеши жок урмат.

Эмгектин эки канаты – кол,
Кесиптин келечеги – мол.

Кесиптин кеңешкени – аракет,
Эмгектин жек көргөнү – «балакет»

Эмгек – эл жашаган шаар,
Кесип – келечек үчүн өмүр.

Эс-акыл – эмгектин энеси,
Кесип – кенен жашоо кемеси.

Эмгек – эл менен курчуйт,
Кесип – тер менен курчуйт.

Эмгексиз өтөт – аз жашап...
Талбаган талант – таш казат.

Эмгектин күндөй жолу ачык,
Кесиптин чексиз колу ачык.
Эмгек – элден...
Энчи – жерден...
Эмгек – элди эргитет,
Кесип – мээни сергитет.

Бүдөмүк жумуш – тумандай,
Бүлүнгөн жумуш – самандай.

Эмгекчил эл – баштуу,
Эринчээктин эки көзү – жаштуу.

Ак эмгек – аткан тандай,
Тилемчи – тилсиз жандай.

Мээнет – мээримге жеткирет,
Эмгек – электен өткөрөт.

Дыйкандын камы – аштыкта,
Жалкоонун жаны – жаздыкта.

Иш билбеген кол – ирегедеги жетимдей
Ишенимсиз ой – ишке ашпаган чечимдей.

Кенебеген адам – кечигет,
Умтулган адам – утат.

Эмгексиз адам – жатымсыз,
Ээн өчкөн оттой жалынсыз.

Иштемчилдин иши – асыл,
Күжүрмөндүн күчү – асыл.

Башталган иштин башаты – жеңиш,
Батымдуу малчынын баккан малы–семиз.

Эрдиктин мекени – эмгек,
Эмгекчил адам – сергек.
Жалкоонун сөзү – эрмекте,
Жакшынын көзү – эмгекте.

Ак эмгек – айыл ичүүчү булак,
Булбулга – булактуу тоо да ынак.

Чек коюла элек иш –
Чечиле элек түйүн.
Ченем менен бүткөн эмгек–
Чеке тердеп жашай турган үйүң.

Баба дыйкандын баштыгы – толтура,
Акылмандын айткандары – алтын.

Таякчан чабандын – таянганы тоо,
Бийик учкан бүркүттүн коноор жери–зоо.

Канатсыз бүркүт – каргадан да алсыз,
Эмгексиз адам – эргисе деле жансыз.

Эмгекчил элдин эңсегени – жылуулук,
Эли тынч айылдын суктанганы – сулуулук.

Кере шилтесе кетмен курчуйт,
Күнүгө иштесе күрөк курчуйт.

Дыйкан эгин четинде болсо,
Түшүм кетмен бетинде болот.

Жумуш жугумуна жараша бүтөт,
Жашоо жагымына жараша жаңырат.

Так иштеген тараза – табакты толтурат,
Ак иштеген адам – айыл башында олтурат.

Өнөр – өрдө,
Жеңиш – жерде.

Эмгектин энеси – жер,
Жердин денеси – байлык.

Дарак – жалбырагы менен жашыл,
Адам – ак эмгеги менен асыл.

Эл менен эмгек айкалышкан жерде – акыйкат,
Адам менен адам урматташкан жерде – улуулук.

Иштемчил – иш учурунда дудук,
Эмгекчил – эл арасында тунук.

Уят иш – уядагы балапандай,
Узарган жумуш – уучун ачкан алакандай.

Багынган душман – байлануу,
Багылган талаа – саймалуу.

Эпчил – элдин ичинде,
Элчил – эмгек ишинде.

Жаанга жараша – түшүм,
Жагымга жараша – мээрим.

Күжүрмөндүн күткөнү – күч,
Күйүттүүнүн көргөнү – түш.

Арык – аккан суусу менен жандуу,
Азамат – аракети менен малдуу.

Ичи жаман – айгак,
Эмгексиз адам – жайдак.

Арстандын күчү – тишинде,
Адамдын күчү – ишинде.

Колду коргогон – эмгек,
Эмгекти коргогон – адам.

Дыйкандын дыңы талаада,
Акмактын чыры жалаада.

Кол тийбеген жумуш – коромжу,
Таштап койгон табылга – талаада.

Дыйкандын сыры – кырманда,
Малчынын сыры – кырларда.

Дың бузган дыйкан – дымактуу,
Төлгөчү – төрт-беш кулактуу.

Өмүрдүн өлчөгүч таразасы жаш,
Акылмандын аккан дарыясы баш.

Акылмандын артыкчылыгы башта,
Алтындын аккан булагы ташта.

Акылмандын айтканы дайра,
Адамга ар бир сөзү пайда.

Акылман арча чогуңдай,
Айтканы – жаанын огуңдай.

Даанышмандык – дайрадан терең,
Акылмандык – ааламдан кенен.

Азоо жылкыны жоошуткан ээри,
Акылмандын атагын чыгарган дээри.

Дайра – даңкы менен алыс,
Акылман – ак сөзү менен калыс.

Акылмандын айткан сөзү – таза,
Арамзанын ар бир сөзү – беймаза.

Саяпкерге сансыз күлүктүн бири жагат,
Акылман сансыз үмүттүн миңин табат.

Акылмандын айткандары–адам үчүн сый,
Акмактын айткандары – адам үчүн ый.

Тил чебери – чеченде,
Бут чидери – бечелде.

Калп сөз – кайнабаган суудай,
Ушак сөз – ууртка сүрткөн уудай.

Тазалык – таңкы булактын көзүндөй,
Таамай сөз – тарбиянын өзүндөй.

Тунук ой – деңиз,
Нуска сөз – эгиз.

Кызыл тил – сөздүн учкуну,
Эс-акыл – ойдун туткуну.

Көңүлдүн көпүрөсү – сөз,
Жашоонун жарык нуру – көз.

Жагымдуу сөз – жазда келген куштай,
Жарыбаган адам–жайында да эрибеген муздай.

Ой – океан, тил – булак,
Кол – комузчу, көз – чырак.

Жагымдуу сөз – жакшыга жанаштырат,
Арам ой акылдан адаштырат.

Туура сөз туткундан куткарат,
Тунук ой туюктан өткөрөт.

Көөдөндүн керемети – көздө,
Көңүлдүн керемети – сөздө.

Так сөздүн таасири күчтүү,
Жалган ушактын жабыры күчтүү.

Ак менен кара – көздө даана,
Адал менен арам – сөздө даана.

Суу буйласы – нук менен,
Сөз буйласы – ык менен.

Жазылган нерсенин бардыгы – сөз,
Жасалган нерсенин бардыгы – иш.

Арамза ак сүйлөсө деле кара,
Көкээри кетпеген жара.

Улуу сөз – укканга,
Жылуу сөз – жукканга.

Чечен тил – чебер сөз чайкайт,
Байлануу буудан – баш чайкайт.

Маанилүү сөздүн максаты күчтүү,
Маңыздуу сөздүн мааниси терең

Жакшы сөз – жагымга жараша,
Жаман сөз чагымга жараша.

Тантык – таза сөздү бузат.

Көз чанагы менен барктуу,
Сөз – сөөлөтү менен шаттуу.

Даанышман айткан сөз – нуска,
Даанасын көргөн көз – дүрбү.

Басыгы бузуктун – баласы бактысыз,
Таасын сөздүн таасири күчтүү.

Сөзү бузуктун сөөлөтү кем.

Жакшы сөз – жаркыраган таңдай,
Жаман сөз – казылып жаткан аңдай.

Сый – көңүлдү сергитет,
Сөз – өмүрдү эргитет.
Көзү бар адамдын көлөмү менен өзү бар:
Өзү бар адамдын өнөрү менен сөзү бар.

Учкай сөз – ушакка жакын,
Ушак сөз – учуп жүргөн каакым.

Мамилеге жараша көз өзгөрөт,
Маанисине жараша сөз өзгөрөт.

Чаташкан сөз – чагымдуу,
Жашарткан сөз – жагымдуу.

Баштын деңизи – көз,
Ойдун деңизи – сөз.

Ишеним көз аркылуу кабыл алынса,
Ийгилиги сөз аркылуу элге тарайт.

Көңүлгө тийген сөз көкөйдөн кетпейт,
Көкөлөткөн таш көккө учуп жетпейт.

Күлкүдө күмүш сөздөр бар,
Сөздөрдө өчпөс көздөр бар.

Өнөр атасы – өзүң,
Акыл атасы, – сөзүң.

Кыска сөз – кынындагы кылычтай,
Узун сөз – уламыштагы жомоктой.

Сөз – сөзмөргө кул.
Иш – ишмерге кул.

Мээнин мекени – ой,
Ойдун мекени – сөз.

Туура сөз – туйгундун туурундай,
Туюк сөз – түн каткан уурудай.

Көз түшкөн жерге сөз түшөт,
Кеп түшкөн жерге көч түшөт.

Улуу адамдын уюткусу – сөзүндө,
Кытмыр адамдын кытыгысы – көзүндө

Кыйкымдуу сөздөн кыр чыгат,
Сыналган сөздөн сыр чыгат.

Сөз учугу тил менен,
Тил байлыгы дил менен.

Таарынуу – сөз ташыган кастан чыгат,
Жаңылуу – жайдак ойлуу баштан чыгат.

Мамиленин маңызы сөздө.

Жалган сөздүн жабыштырганы–жалаа,
Жалаанын жаккан оту – санаа.

Ушак сөздүн учугу – калпта,
Туура сөздүн туткасы – даңкта.

Жаманга жакшы сөз – бычактай,
Калпычыга какшык сөз – тузактай.

Кемчиликтен кекээр сөз келип чыгат,
Теңчиликтен текебер сөз качат.

Так сөз – талашты чечет,
Тантырак сөз – жүрөктү эзет.

Таамай тийген октон көрө
Талуу жерге тийген сөз күчтүүлүк кылат.

Ийилчээк адам ишке ынак,
Ынтызар адам сөзгө ынак.

Акылынан айныгандын сөзү кемийт,
Жакынынан ажырагандын өзү кемийт.

Ойго жараша сөз жаралат,
Башка жараша көз жаралат.

Эр жеттиң деген сөз–
Эрдикти жасай бер дегенге тете.

Ойсуз тил – ооздо сүзгөн балык,
Тилсиз ой – тилемчидей карып.

Элдик салт – эзелден берки каада,
Элдик сөз – жер жибиткен жаандай.

Сөз кезеги ой менен берилет,
Ой эсеби сөз менен терилет.

Бошоң сөздүн болуучу жагы узарбайт,
Калпычынын каткырса да бети кызарбайт.

Угуп эле кете берсе – бир сөз,
Укканды уланта берсе – миң сөз.

Көп сөздүн көбүгү көп,
Аз сөздүн өмүрү көп.

Чырмалышып сөз бекийт,
Чындыктан чыкса көз шекийт.

Калп сөз – кара тумандай,
Чындык сөз – чыккан чынардай.

Жаңылгандын сөзү – жайдак,
Жетелегени – жетим тайлак.

Билимдин жолу – улуу,
Билими күчтүү – жылуу.

Жумуштун жугуму артык,
Илимдин ийгилиги артык.

Билимдин негизи –
Жөнөкөйдөн татаалды жаратуу.

Илимдин негизи –
Изилдөөдөн чындыкка өтүү.

Тагдырга жараша – таалай,
Билимге жараша – маанай.

Билим – бирден миңге тарайт,
Илим – миңден түмөндү изилдейт.

Илимдин изи – ийгилик.
Билимдин изи – бийиктик.

Илимдин жолу таштуу.
Билимсиздин көзү жаштуу.

Билим өнүкпөсө өрнөк жок,
Илим өнүкпөсө өнмөк жок.

Илим – изилдене берген аалам.
Билим – билинбеген күчтүн ээси.

Сүйүүнүн сүттөй сыры бар,
Доо койгон достун чыры бар.

Таянган тоонун ташы алтын.
Барк билген достун башы алтын.

Көөдөндүн досу – жүрөк,
Көңүлдүн досу – тилек.

Сыйлашуунун бийиктиги – достук,
Жек көрүүнүн жеткен чеги – кастык.

Бөлөңө бөксө аш бербе,
Досуңа доолуу баш бербе.

Досуңа кайырсаң камчы,
Төбөңө таамп турат тамчы.

Беришүү – досчулукту бекемдейт,
Кейишүү кеп-кеңешти кишендейт.

Арамзанын аракетин – бош,
Баш айлантат балакеттүү дос.

Дос – үмүттүү,
Доо – күйүттүү.

Кантсе да калыс кадырлуу.
Доосу жок достор алымдуу.

Досун уятка калтыруу –
Доосун өндүрүп алган менен барабар.

Билишкен достор – түбөлүк,
Билимсиз достор – бир күнчөлүк күбөлүк.

Жакшы дос – калыс,
Жаман дос – маңыз.

Келечек жолду нуктап бар,
Кейитпес доско уктап бар.

Досуңдун барып ашына –
Сыйыртмак салба башына.

Түшүнүп, түңүлбөсөң дос бол,
Түшүнүп, ишенбесең кош бол.

Туруктуу достон тулпарыңды да аяба,
Баалашкан достун баркын көкөлөт.

Эски дос элге маалим.
Жакшы дос жакыныңа сырлана.

Түшүнбөгөн наадандан –
Түндүк бою алыс бол.

Адашып кетсең бир жакка,
Айлантып доско кир жаппа.

Жакшы достун иши жүрөктү жылытат,
Жаман достун иши көңүлдү муздатат.

Алдамчы болсо досуңа –
Аласаң үчүн арстан бол.

Калпычы болсо досуңа –
Коопсунбай эле корстон бол.

Сындырба чынчыл досуңдун –
Чындыкка толгон чынысын.

Байланыш барып чыңалат –
Ортоңордо тымызын.

Жакшы көргөн досуңа –
Ачык болсун иреге.
Жаман көргөн досуңдун –
Бутуна бакан тиребе.

Ишенимдүү дарыгер тоодой сезилет,
Ишенимсиз дарыгер жоодой сезилет.

Чебер врачтын өнөрү – чеңгелинде,
Эрдиги – антиктирген ооруну жеңгенинде.

Атак – ат көтөргүс жүк,
Ден соолук – денедеги мүлк.

Чымыр адамдын сөзү –
Чың ден соолуктун көзү.
Таман акы, маңдай тер –
Табылбаган ден соолук.

Ден соолук – денеге бүткөн күч.
Калп сөз – караңгыда көргөн түш.

Демдүүнүн ден соолугу күздөй,
Жалкоонун көргөн күнү түштөй.

Ажалга келген илдет –
Адамга келген милдет.

Дарттан дарыгер ажыратат,
Оору ошого чейин жалдыратат.

Ишенимге илдет –
Ийинге кирген жыландай баш иет.

Дарыгердин айтканына көңүл бөлүп, сөзүн ук,
Оорудан мурда ошонун эле өзү улук.

Ооруну көрө билген дарыгер –
Ойду да бөлө билет.

Ден соолук – денедеги устун,
Оору – олжо издеген кузгун.

Дарыгерге баш ийген дарт – дармансыз,
Дарттан арылган адам жашай берет армансыз.

Билген дарыгерге –
Бир келген ажал кеп эмес.

Оорунунун оюн улай албаган дарыгер –
Илдетти ийкемине келтире албайт.

Оорунун өзү – каргаша,
Оңолуп кетүүнүн өзү – даңаза.

Дарыгер уктап жатса да,
Ой-дарты ооруканада.

Ден соолукту пайдалуу иштин бардыгынан аласың,
Жалкоолукка көнсөң ал асыл сапаттан ажырап
каласың.

Ден соолукту сактай бил,
Мекен жүгүн актай бил.

Ден соолук демек –
Деңизге да керек.

Илдет илээшип жүргөндөн жазганат –
Ошол үчүн дарыгер аны башкарат.

Соргоктун караганы – казан,
Молдонун чакырганы – азан.

Кекчил молдого кечирим жок,
Ар бир молдонун айтаары тозок.

Молдо туура сөздү тумандатып айтат,
Барган жерин балакетке салып кайтат.

Иним десе ишенбегин молдо менен сопуга,
Ишенимден камчы тиет капилеттен чокуңа.

Молдонун кубаты – куранда,
Өмүрү – өлүктө,
Жүрөгү – бейиште,
Ырыскысы – шариятта.

Кайдыгер молдого катылуу сырыңды айтпа,
Сугалак молдого суу куйдуруп дем салдырба.

Чынчылмын деген молдо –
Чындыкты чычкандын ийининен издейт.

Молдолор үчүн тозок жолу бирөө,
Бейиш жолу беш башка.

Баамчыл молдо башын чайкап алдайт,
Арамза молдо акыры барып жайлайт.

Кытмыр молдо менен кызыкка баткыча,
Кымыз ичип жайлоодо эс алган жакшы.

Шайтандын шаары – куюндун куйругунда,
Молдонун келмеси – кудайдын буйругунда.

Шамалдын шайтаны – желпинген желден
башталат,
Молдонун шайтаны – мокогон жерден башталат.

Эки молдо тиктешсе –
Эсебинен жаңылат.

Эрмен жеген эркечтин сакалы –
Момпосуй соргон молдонукундай.
Тиги дүйнө калп.
Тике карай жашоо салт.

Молдо моқосо – жоошуйт.
Молдонун кайраты – азанда.
Соргоктун кайраты – казанда.

Ээн кыйкырган эшектин барынан жогу,
Эч жерде болбойт молдонун тогу.

Орозо – отуз күндүк каргаша,
Куран – кулпуланган дарбаза.

Молдонун танабы миң, талабы бир,
Жалкоонун саламы миң жамалы кир.

Куран – кудай жашаган жерде,
Камгак – калпычы үйлөгөн желде.

Молдонун момуну жок,
Сопунун сонуну жок.

Жанынан аша кечкен молдо –
Жардан алыс секирет.
Чамасы чакан молдо –
Чаар китепке бекинет.

Ата-эне – бала башчысы,
Тарбия – таалай ачкычы.

Үмүттүү үй-бүлө – баштуу,
Эмгексиз эки көз – жаштуу.

Баамчыл ата – бардык ишке уста,
Кыраакы эне – кылым бою нуска.

Ата деген сөз айылга таандык,
Апа деген сөз ааламга таандык.

Мээримдүү эненин сөзү мээни сергитет,
Ак сүйлөгөн атанын сөзү акылды эргитет.

Ата-эне – айылы менен барктуу,
Акылдуу – адашса да даңктуу.

Ала-Тоонун жели акыл-эсти сергитет.
Ата-эненин кеби албан ишке эргитет.

Ата сөзү – алга сүрөйт адамды,
Эне сөзү – эпке салат жаманды.

Атанын айтканы арткылар үчүн үлгү,
Эненин айтканы эби жок үчүн сүргү.

Энеси жакшынын эли жакшы,
Атасы жакшынын аймагы кенен.

Энесин эстеген кыз ээн баспайт,
Атасын унутпаган уул ардакталат.

Эненин жемеси – эртеңки тие турган күн,
Атанын жемеси – аз-аздан берилген алтын.

Эне – эч качан эскирбеген түркүк,
Ата – аскадан шаңшыган бүркүт.

Жакшы ата – калыс,
Жаман ата – маңыз.

Мөмөсүз бутак – өз бутагын өгөйсүйт,
Өөнчүл эне өз баласын дөдөйсүйт.

Мээримдүү эне – меймандос,
Мээримсиз ата – көңүл кош.

Үмүттүү үй-бүлө үркөрдөн да бийик,
Таалайдын тамыры таруудан да майда.

Карысын кадырлаган үй-бүлө калың айылдай,
Аймагы өскөн айыл чакан шаардай.

Апаңа кеңешип арык байла,
Атаңа кеңешип аштык айда.

Керегени тиктеген келин кейиштүү,
Уукту санаган уулдун улутунмайы көп.

Өнүмдүү иштен сөз сал,
Өсүүчү балага көз сал.

Уулуңа угузуп үйрөт,
Кызыңа кыйытып түшүндүр.

Улууну урматтаган уул улутунбайт,
Карыны кадырлаган кыз канат байлайт.

Акылы кем бала атасына төрө,
Акылы кем кыз апасы үчүн балээ.

Жашаган үйүңдү жарты шаар деп сезсең,
Жактырган жарыңды жарты ай деп түшүн.

Элиң таарынса эртеңкисин ойло,
Энең таарынса этегине жыгыл.

Эне акылы эл үчүн,
Эл акылы жер үчүн.

Эненин этек-жеңи бүт бойдон бата,
Алдамчынын айтканынын баары ката.

Балаңдын башына карап бактысын тиле,
Кызыңдын чачына карап акылын сына.

Бала баардык учурда жылуу,
Ата-эне ак эмгеги менен сулуу.

Бала багыты – бара жаткан жолунда,
Кыз багыты – кыймылдаган колунда.

Ата сөзү – булак,
Эне көзү – чырак.

Эне сезими эч бир бөксөрдөгөн дайра.
Ата сезими ачык күндөй кышта жана жайда.

Асыл атанын аракетин көп,
Бейбаш баланын балакети көп.

Баланын басаар жолу бөлөк–
Эне-ата ээрчип жүргөн жөлөк.

Энесин уккандын эртеңи жарык,
Эмгектен качкандын эки колу карып.

Мээримдүү эне – мектеп,
Акылман ата – айыл.

Кыз сүйкүмү кылайып чыккан күндөй,
Бала сүйкүмү баардык адамдар үчүн бирдей.

Өз энеңдин өлтүрөм сени дегени –
Өгөй эненин эркелеткенинен күчтүү.

Эне тилеги – деңиз,
Ата тилеги – эгиз.

Эненин жүрөгүндө жайлоо,
Атанын билегинде айдоо.

Кайрымдуу өссө балдарың–
Кадырын калктын алганың.

Кыл жатпаган үйдүн кыздары – кылдат,
Улуууну урматтаган үйдүн уулдары – устат.

Бала энчиси – башында,
Бак үмүтү – жазында.

Энени сыйлаган кыз – элчил,
Атаны урматтаган уул – акыйкатчыл.

Үйүңөн үмүт менен чыксаң.
Үзөңгүнү максат коюп теп.

Атанын сөзү айга барсаң да адаштырбайт,
Эненин сөзү эч качан элден бөлбөйт.

Аштын алды – улууга,
Гүлдүн коозу – сулууга.

Атаңар ачууланса арамдык ойлобогула,
Апаңар ачууланса алыстап ойнобогула.

Терметкен эне бешиги –
Мекендин мээрбан эшиги.

Ата-журт ажайып аалам,
Ата-эне – гүлбурак шаар.

Баланын баскан жолундагы мээнети–
Эненин элинен күткөн дөөлөтү.
Баланын баатыр сындуу келбети –
Эненин эрте күздө терген бермети.

Өсүүчү жигит – өнөрпоз,
Беленди сүйгөн бекерпоз.

Апа сыйлаган – айылына барктуу,
Ага сыйлаган – ааламга даңктуу.

Тап менен күйгөн оттун тамагы – таттуу
Тарбиялуу үй-бүлөнүн балдары баштуу.

Үмүттүн оту – үй-бүлө.
Ааламдын оту – күн.

Эненин эңсегени – бешик,
Бешиктин эңсегени – кесип.

Элдик бала – эртечил,
Ээн сүйлөгөн – эртеңчил.

Ата сөзү – акылдын кени,
Айыл сөзү – ааламдын теңи.

Ата кеңеши – ар дайым белек,
Эне кеңеши – ар дайым керек.

Эл кеңеши электен өткөрөт,
Эне кеңеши эңсегенге жеткирет.

Чоркокко чоң жумуш бербе,
Үмүтөтүп үйүнө келбе.

Атаксыз күлүк – чобур,
Айгакчыл адам – кобур.

Жалкоонун аты – жанбакты,
Жасачу иши он-чакты.

Калпычы калк алдында момун –
Чоюп сүйлөп чок бастырбайт чоңун.

Арамзанын айтканы сонун –
Татаал жерде таап кетет жолун.

Келечек кепич эмес бутка кийген,
Келечек – кенен турмуш жашоо берген.

Тапталган тулпар туу алат,
Табы жок күлүк кур калат.

Адам – ааламды баш ийдирген акыл,
Ата-Мекен – акылды терметкен бешик.

Убайым – ичтен жеген жоо,
Кайрат – качан да болсо тоо.

Эл менен эне – жеңиштүү,
Айлы бар ата – ардактуу.

Арамзанын ашы – суу,
Айткан сөзү – буу.

Калпычынын бир аты – качкын,
Камы жоктун иштери – чачкын.

Буйласыз бууранын мурду бош,
Кайдыгер кампачынын кабы бош.

Паракор барган жеринде жойпу,
Илекор илген жеринде жойпу.

Кошоматчынын коштомою көп,
Ак көңүлдүн алдатмайы көп.

Чоркоктун чок басмайы көп,
Эсепкордун ээликмейи көп.

Калп аралаган жерге кас жакын,
Чыны кагышкан жерге чыр жакын.

Жеме-желкеге токулган ээрдей,
Кемсинтүү – кесе айтылган кээрдей.

Ажыкыс адам – мылжың,
Шыбырдын бир аты – шылдың.

Бекерпоз аталгыча бел чечип иште,
Жалкоо деп аталгыча жакшы өнөр изде.

Карышкырдын көзү жаман,
Какшыкчылдын сөзү жаман.

Ушакчынын кулагы «дүлөй» – тили заар.
Арамзанын айтканы аңкоо – ичи чаар.

Кооптонгондун кокустугу – койнунда,
Пашманын шайтаны – шапалактын учунда.

Кара ниетке канат жайба,
Кашык суусу жок каласың сайда.

Какшыкчыл адам –
Калтыратма оорудан да коркунучтуу.

Төгүлгөн идиштин төбөсү ачык,
Арамза адамдын айтканы сасык.

Чымында туяк жок,
Ушакчыда уят жок.

Алы жетсе арамза сазга тыгат,
Жайына койсо жан бакты башка чыгат.

Арамза – ак ишти бөгөйт.
Такмаза – таза көңүлдү тарытат.

Калпычы каалашынча сүйрөйт,
Жетим жемелегенди сүйбөйт.

Ушакчыга уяттуу сөздү угузба,
Карасанатайды капталыңа тургузба.

Көңүлү көңдөй – көчөдө,
Эринчээк жалкоо – эрмекте.

Албуут адам – алы жеткенге арстан,
Мансапкор – мааниси жок машаяк.

Бутуңду төөчө тиздебе,
Бекерден бакыт издебе.

Таарынчаактын табагы бөксө,
Арамзанын – айтканы көктө.

Калпычы каткырып жатып жеңсем дейт,
Анткор – алдаткан күнү өлсөм дейт.

Сараң адамдын сунган ашы муздак,
Анткор адамдан сүйлөгөнү супсак,

Талоончунун тагдыры жакан,
Алдамчынын акыры жаман.

Бекерпоз беленди сүйөт,
Берешен кененди сүйөт.

Бйманы жок ырдаса деле «куу»,
Ушакчы уктаса деле «чуу».

Ач көздөн алдап алам дегиче,
Сураганын берип кутул.

Тамагы жамандын тагдыры жаман,
Табагы бөксөнүн таалайы тайкы.

Арам ой – ары кетирбей, бери тартат,
Адал ой – бери тартпай, берекеге түртөт.

* *Жыш* – байыркы түркчө «йыш», бизче «токой», «карагай-чер».

** *Ушак* – майда, муну «ушаланган» сыяктуу сөздөр менен салыштырса болот.

Ушакчынын ууртунда уу бар,
Даанышмандын дарысында суу бар.
Кооптонгон адам кошоматчы,
Касташкан адам – кусаматчы.

Уйкучунун унутмайы көп,
Күлкүчүнүн жыдытмайы көп.

Калпычы – кара күчкө шайыр,
Алдамчы – алганына кайыл.

Туруксуз элде тузак бар,
Туура эмес жерде ушак бар.
Мээнеттин мээрими сансыз,
Жалкоо жашаса деле жансыз.

Кайрымдуудан түңүлбө,
Кара ниетке жүгүрбө.

Чөмүчү майлуунун чөнтөгү калың.
Казаны кайнабагандын калпычысы көп.

Ушакчынын улутунганында сыр бар,
Кесепеттүүнүн кечиккенинде чыр бар.

Эки жүздүү эл араласа,
Буулуккан иттер бушайман.

Калпычыга калыс жок,
Наалыганда намыс жок.

Таарынчаак адам – талаачыл,
Бекерпоз адам – калаачыл.

Ушакчы – учурунда үмүттүү,
Бузуку – буулукканда күйүттүү.

Эриңчээк эт менен челдей,
Калпычы – карандай желдей.

Жемекей жемечилдин – жээни,
Какшык сөз – кара ниеттин кээри.

Жыланча карап күлгөндөн түңүл,
Түлкүчө жойлоп жүргөндөн түңүл.

Акылга жараша – арым,
Бузукуга жараша – чагым.

Өнөрпоз – өзүнө кеңешет,
Бекерпоз бечелге теңешет.

Токтоолук – тоонун чокусунда,
Жалкоолук – жамандын жакасында.

Жалаа – жаанга туулган көөдөй,
Бушайман – буйласы жок төөдөй.

Ак ниетти адам тандабайт,
Акмакты адам жандабайт.

Акмак-артка карайт,
Акылдуу – шартка карайт.

Өзүмчүлдүн өзөгү майлуу,
Кошоматчынын колдоочусу жайлуу.

Кекчилдин келечеги кир,
Анткордун айтканынын арт жагын бил.

Азыткынын бир аты – жин,
Алдамчынын бир аты – көз боочу.

Жалкоонун жашаган жери – жайдак,
Ойлогон максаты – орду жок талаа.

Жумурда көлөкө болбойт,
Жуткучта береке болбойт.

Улуунун чапаны – жеңдүү,
Ушакчынын айтканы – желдүү.

Бекерпоз – бекер күйгөн куурай,
Акылсыз – акпай сиңген суудай.

Мансапкор адам – майдачыл,
Эсепкор адам – пайдачыл.

Калыс – калктын башында,
Ууру – ушактын кашында.

Үмүтү жаманды үйүңө киргизбе,
Карасанатайга катканыңды билгизбе.

Көп ушактан көңүл сууйт,
Көп жабырдан өмүр сууйт.

Калпычынын казаны бөксө,
Каадасы качан да болсо көктө.

Арамза адам – «аңкоо»,
Ары жок адам – жалкоо.

Жамандын жегени – келтек,
Жакшынын баласы – элпек.

Карасанатай – калп сүйлөп күлөт,
Жолбун ит – жоголсо жүрөт.

Дайыны жок адам – далдалчы,
Жасакер адам – жалганчы.

Уйкучу уяттан алыс,
Өзүмчүл өзү үчүн калыс.

Айыпкер дайым мүңкүрөйт,
Акмактан дене дүркүрөйт.

Жалкоолук – жалдырама баш,
Бекерчилик – белден баскан таш.

Канкордун – капканы кандуу,
Анткордун айтканы «жандуу».

Пейли жамандын берекеси жок,
Көрүнбөгөндүн көлөкөсү жок.

Берешендин берээри көп,
Сараңдын сатканы көп.

Уурданганга – ушак дос,
Уйкучуга – төшөк дос...

Ач көздүн ашы – бөксө,
Алдамчы ар дайым кексе.

Купшуңдап сүйлөгөн адам – куу,
Купулга толбогон убада – суу.

Убадага бекемдин укуругу узарат,
Убайымга баткандын улутунмайы көбөйөт.

Мээримдүү элдин Мекени кооз,
Мекени кооз элдин байлыгы мол.

Кычкачтын кырманы – коломто,
Кылычтын кымкабы – кын.

Короочу ит кой четине байыр,
Жойпу түлкү жорткондо «шайыр».

Кыңырактын да кыры бар,
Ыңырчактын да сыры бар.

Шектүүнүн үмүтү күчсүз,
Ак санагандын айтаары ачык.
Көңүлү кирдин көзү ыйлаак,
Коркпогондун колу баатыр.

Кумурска кумду сүйөт,
Курт нымды сүйөт.

Булут бууланса – жаан,
Каарданса – кар...

Карганын каркылдаганына караганда,
Сагызгандын шакылдаганы шаңдуу.

Жеңиш – жеңдин ичинде болсо,
Алтын – алаканда.

Дарактын арасы салкын,
Чынардын бутагы алтын.

Чегирткенин чакырганы – жут,
Күлүктүн күн чыгышы – бут.

Сугарылып турса – сууга майрам,
Жайытка жайылганда – малга майрам.

Өмүр – деңиз,
Өнөр – толкун.
Акыл – алтын,
Аалам – жашоо.

Бийик тоонун арасы – кат-кат,
Шар аккан суунун агымы – бат-бат.

Калемдин тушамышы – кагазда,
Адамдын арымы – акылда.

Аракет – алкыш,
Баасы жок – байкуш.

Максатсыз ойдун баркы жок,
Адамсыз коомдун даңкы жок.

Баскан сайын багытыңды чене,
Шашып кетип шамдагаймын дебе.

Көз сокуру кейитет,
Көөдөн сокуру дөөрүтөт.

Максат койгонду мактанды дебе,
Шартын айтканды даттанды дебе.

Кең пейил – кеби менен терең,
Эки тоо – эби менен кенен.

Бөөдө ыйлаган көз жаман,
Көзгө айтпаган сөз жаман.

Жорго минсең жолго чык,
Куш кондурсаң ууга чык.

Ооба десе билет дебе,
Кур батаны тилек дебе.

Капчыгайсыз тоо болбойт,
Каршылашпай жоо болбойт.

Калемдин кайраты – кагаз,
Үмүтү – ой.

Ата журттун асыраганы – намыс,
Ата Мекендин айтаар сөзү – калыс.

Эси жоктун эртеңки менен иши жок,
Көлөкөнүн көрүнсө деле изи жок.

Жайкалган дарактын өскөнү билинбейт,
Жай күйгөн оттун өчкөнү билинбейт.

Тоо үмүтү күн менен,
Түн үмүтү жел менен.

Тууган эл үчүн тулпар бол,
Туулган жер үчүн шумкар бол.

Канатсыз каргага тоо ыраак,
Канаттуу каргага зоо деле жакын.

Ааламдын акылдашы – доор,
Адамдын жакындашы – боор.

Тоолордун томогосу – таш,
Дарактын даңкын чыгарган – жаз.

Садага берсе күң дебе,
Санаасы түздү кул дебе.

Чымынга өчөшүп чырагыңды өчүрбө,
Жаманга өчөшүп жагымыңды кетирбе.

Мекенимде мээрим-даңктын кени бар,
Ата-журтта аталардын деми бар.

Кубанычтын куттуу чокусу – туу,
Жашоону жаркырата көргөзгөн – суу.

Мээрим – назик энедей,
Мээнет – өмүр жебедей.

Каракчы караңгыда тирилет,
Калпычы кара сууга семирет.

Кара ниеттин каалаганы – каршылык,
Табаачылдын тандаганы – тарчылык.

Так адамдын таразасы – калыстык,
Ак адамдын айтаар сөзү – алыстык.

Сагыныч – салмакка жараша,
Эргүү – эмгекке жараша.

Өкүнүч – өткөнгө жараша,
Өнүгүү – өскөнгө жараша.

Тойбогон кузгун – торго түшөт,
Жойлогон душман – орго түшөт.

Көз көргөндүн баардыгы – чындык,
Көңүл самагандын баардыгы – үмүт.

Көкөлөгөн эмгек – көлдөй,
Көрүнбөгөн талант – желдей.

Калысы бардын – калкы тынч,
Намысы бардын – алкы тынч.

Жугумдуу жерде жут болбойт,
Эмгексиз элге кут конбойт.

Жайкалат эгин жаз менен,
Ала-Тоо бийик таш менен.

Өнөр – жеткирет,
Канат – учурат.

Өмүр – өсөт,
Жашоо жаңырат.

Умтулган ойдун уюткусу – аракет,
Коюлган максаттын коргоочусу – ой.

Булуттун буйласы – буу,
Талаанын тамыры – суу.

Бакыт – багыт алган жолдо,
Балакет – башка түшкөн шордо.

Аманчылык – адаштырбайт,
Жаманчылык – жанаштырбайт.

Суроонун, суусуну – жооп,
Кайырчынын караганы – сооп.

Сынга толгон – сырдаш,
Курагы бирдей курдаш.

Таасирдүү адам – так,
Жасакер адам – сак.

Күнөөнүн күзгүсү – кээр,
Эргүүнүн ээси – дээр.

Түшүнүшкөн – түндүктөш,
Кирип-чыгышкан – киндиктөш.

Күнчүлүк жол күлүктү сынайт,
Айчылык жол азаматты курчутат.

Тарткан мээнет – таалай,
Таткан тузуң – өмүр.

Койчунун ити – короочу,
Жолчунун – ити жолоочу.

Ызакорду алаксыткан – ый,
Ырыстууну жетелеген – сый.

Чындыктын чыйыры – жеңиш,
Терип берээри – жемиш.

Чындык – бутактайт, өсөт,
Жалаа – жалбырттайт, өчөт.

Чыныгы талант – чыккан күндөй,
Жасалма талант – караңгы күндөй.

Таранчы көзү – тарууда
Тамырчы көзү – карууда.

Эр ортону – элүү жыл,
Эл ортону элүү кылым.

Ойлогон оюң ордунда болсо.
Бара жаткан багытың баардыгына жеткирет.

Бакыттын чеги – аракет,
Басташкан жерде – балакет.

Даңка жараша – даанышман,
Пейилге жараша – берешен.

Баатырдын даңкы – багындырган жерде,
Бакыттын баркы – баалаган элде.

Байдын баштыгы – баттуу,
Жакырдын жашоосу – шаттуу.

Адам акылы – булак,
Адам адамга – ынак.

Айтыла элек ой–
Айдаала элек үрөн.

Кеңеш жалпы – кеп бирөө,
Көөгө өңдөш көп күнөө.

Көз көргөндүн баардыгы – азат,
Көтөрүлгөн көңүл – шат.

Баш байлыгы – өмүр,
Өмүр байлыгы – жашоо.

Тарыхтын тактысы – эл,
Акылдашы – Ала-Тоо жана Жер.

Өнөрдүн устаты – баш,
Өмүрдүн туткасы – жаш.

Жөрөлгө – жөндөмгө жараша,
Жөнөкөйлүк – көөдөнгө жараша.

Көрө албасты көп элге кошпо,
Ашуучу күлүктүн алдынан тоспо.

Жолу шыдыр – жоголбойт,
Жоболоңдуу оңолбойт.

Томоголуу бүркүттүн тоосу – туур,
Жакырдын жамынаары – куур.

Өзүн мактагандын өнөрү – тайкы,
Өзгөнү мактагандын өмүрү – куунак.

Көөдөнү жок адам – көп жерде акмак,
Көзү көрбөгөн адам – көбүнчө мусаапыр.

Мара бар жерде – максат бар,
Ала бар жерде – аксак бар.

Ажалдын бешиги – көр,
Адамдын бешиги – төр.

Куру кыйкырык –
Куурай учундагы жел.

Калкы бар жердин – даңкы бар,
Даңкы бар жердин – алпы бар.

Таарынам деп жүрүп тамырыңды кырктырып алба,
Озунам деп жүрүп омурткаңды омкоруп салба.

Айбаттуу болом деп арстанды туураба,
Алдайм деп жүрүп аягында куураба.

Туткасына эшик – кул,
Тизгинине эшек – кул.

Курт жеген жемиш – кунарсыз,
Суктануу – болбойт кумарсыз.

Көз көрүп турган жердин көлөмү жайык,
Сөз болуп турган элдин сөөлөтү артык.

Кыйынчылыкта кыңырак да кылычтай,
Суусаганда суу ичсең да кымыздай.

Жемиштүү дарак – жеңиштүү элдей,
Таалайсыз адам – таштуу талаадай.

Жашоонун жагымы – жерде,
Талаптын тамыры – элде.

Терең ойлуу – тегиз тийген күндөй,
Көөдөнү сокур – көлөкөсү жок түндөй.

Жазгы жаан – ташкын,
Жайкы жаан – өткүн.

Жатып ичээрге – жакшы сөздүн эми жок,
Жаңы кийимге – жамачынын деми жок.

Ойдун оттугу – мүдөө,
Ойлонбой сүйлөө – күнөө.

Акыл бар жерде – азап жок,
Азап бар жерде – ызаат жок.

Туура сөздүн мааниси – узак,
Туюк сөздүн мааниси – тузак.

Коюлган максаттын мааниси – маселе,
Маселенин маңызы – чечим.

Жаман – жашаган сайын жаш,
Сараң – сайга ыргытылган таш.

Адамдын ачкычы – кыл,
Жашоонун жарчысы – турмуш.

Чытырман токой – чырпыгы менен калың,
Чырмалышкан тоо – кокту-колоту менен кең.

Сырттандын сыры – ичинде,
Кылычтын сыры – мизинде.

Калыс адамдын таянган тоосу – калк,
Маңыз адамдын машакаты – калп.

Сыр сыйбаган жерден сыймык кетет,
Мүлк чачылган жерден байлык кетет.

Түшүнүшкөн – түбөлүк ДОС,
Түнүлүшкөндүн – жолу бош.

Ыйдын булагы – аза,
Сагынычтын сары жылдызы – куса.

Жөндөмгө жараша – жөрөлгө,
Өнөргө жараша – өсүү.

Өмүрдүн күүсү – булактай,
Өз жаның – өчпөс чырактай.

Алтын така болбойт,
Ак куу жака болбойт.

Жамандын жини – жарма ичкиче келет,
Жакшынын деми жайы-кышы керек

Жамандын жаккан оту түтөп жатып курутат,
Жакшынын жаккан оту бүт айылды жылытат.

Каухардын өңү жарык,
Жалкоо жашаган сайын карып.

Колтук ачкандын коркунучу көп,
Өнөрү жоктун өкүнүчү көп.

Жыргата коём дегендин жылуулугу жок,
Талкалайм дегендин таасири жок.

Туз талаа – түгөнбөгөн жол,
Ала-Тоо – алакан жайган кол.

Туюк жолду туура аракет ачат,
Туура түшүнбөгөн адам тууганынан качат.

Кекиртект кеп менен бүтөлбөйт,
Ушакчы убаданы кишендейт.

Жол алысын сөөм дебе,
Ой алысын өөн дебе.

Ашыккан иш – ала бүтөт.
Коргоно билген кор болбойт.

Карызы жок кайгысыз уктайт.

Уйкуң качса, сыйкың качат.

Болбогон аш боорду бузат.

Күндү күндө алка!
Жерди мүлдө алка!

Көчкөн жерде көө калбасын.
Эл көзүн жууган көлгө өзүңдү жууба!

Нанды сыйлабаган жанды сыйлабайт.

Сулуу – көзгө да түшөт, сөзгө да түшөт.

Уруштан упаа тапкан калк болбойт.

Макоого акыл айтпа.

Тантыкка тамаша айтсаң, таш ала чуркайт.

Жакшы – жөлөк,

Жаман – бөлөк.

Каз туруу – кадамга камылга.

Кыйналганда чыйралган – кайраттуулук.

Жаныңа таш батса – жакыныңа таян,

Жакыныңа таянбасаң – акылыңа таян.

Адам көз жумса – адамзат бар,

Арам көз жумса – азамат бар,

Баары көз жумса – алаамат бар.

Жолоочу болсоң жолго чык,

Жоокер болсоң колго чык.

Акылдуу абайлап сүйлөйт,

Акмак карайлап сүйлөйт.

Сараң сактанып сүйлөйт,

Аксым актанып сүйлөйт.

Сыпайы сылык сүйлөйт,

Шылдыңкор шылып сүйлөйт.

Дармансыз даттанып сүйлөйт,

Дардес мактанып сүйлөйт.

Жасакер жагынып сүйлөйт,

Орой кагынып сүйлөйт.

Уятын жоготкон ууру болот.

Элден безгенден эшек өйдө.

Мас – жүрүшүнөн,
Жинди – күлүшүнөн.

Өкүндүрбөс өлүм жок.

Куштан – уя,
Жыштан* – сая.

Улуу ойлор – угут,
Ушак** ойлор – унут.

Ой – баш менен,
Той – аш менен.

Атадай арка жок,
Энедей калка жок.

Эне – кеме,
Ата – чегээ.

Соодагердин түшүнө сом кирет,
Кошоматчынын түшүкө «чоң» кирет.

Өмүрдүн эми да – эмгек, деми да – эмгек.

Акылман атак издебейт.
Дабаасыз дарт болбойт.

Эмгек – эр көркү,
Эгин – жер көркү.

Жакшы жүргөн жабыкпайт,
Жакшы экенин аныктайт.

Кыялда кыяндын күчү бар.

Акмактын алкышы да бир, каргышы да бир.

Коноктун баарысын сыйлабасаң да
карысын сыйла.

Өмүр – өчпөс Күн.

Өлүмдүн ажалы – өнөр.

Эшиткен сөздү электен чыгар.

Кыздын бой салганына караба, ой салганына кара.

Оорулууга оор айтпа.

Биркты эссиз бузат, же эпсиз бузат.

Майыпка күлгөн – мал.

Даңкы бардын калкы бар.

Сүйбөгөн коноктун келгени жаман.

Сүйүүсүз өмүр сүйкүмсүз.

Шайыр элдин шамалы да ырдайт.
Күүдө Күндүн күчү бар.

Түз жашасаң – жүз жашайсың.
Акмакка алаканыңды ачпа.
Айыл – алтын казык.

Жалкоо – жалтаң,
Жаман – тарпаң.

Көз көрбөгөндү сөз көрөт.

Көз жетпегенге сөз жетет.

Бел байлаган аркаң болбосо,
Бекинер калкаң болбойт.

Кайгыга басынгандан айбына басынган жаман.

Балага багыт бергениң – бакыт бергениң.

Канжардын мизинен калемдин мизи артык.

Басыгына бака да ыраазы.

Таш чыдабаганга баш чыдайт.

Сараң ити ажаан.

Калк мүлкүн кадырлай бил.

Ойчулдун ою – оор жүк.

Акыйкаттын акыры – ак.

Миздүү жебенин огу жаман,
Тилдүү жеңенин оозу жаман.

Улууну укпас – кичүүгө жукпас.

Эмгектенген эки алат.
Шыбырап сүйлөгөн кыбырап күн көрөт.

Жашаарың да – жер,
Жатаарың да – жер.
Акылманга акаарат айтканды акмак де.

Өлдү деп өкүрөбүз.
Өттү деп өкүнөбүз.

Кайтпаска кайгырба.

Өспөсөң өзүңдөн көр,
Өксөсөң өлүмдөн көр.

Чалкаласаң чамаңа кара.

Өз өлчөөңү өзгө менен сына.

Арсыз – арызчыл,
Алсыз – карызчыл.

Абийир сатык болсо,
Сараңдар катып болмок.

Ыркы жок үйдүн баркы жок.

Күндө күнөө кылгандын күйүтү арбыйт.

Бош жүргөн – болбос,
Бой көтөргөн – оңбос.

Сараң толуп турса да коруп турат.

Жүрөк – жүктүү сандык.
Эп көргөнүн да батырат,
Жек көргөнүн да батырат.
Убакытка укурук жок.

Кошоматта кош кыял.
Адал түз өлөт,
Арам жүз өлөт.

Кучактап өлтүргөн да бир,
Бычактап өлтүргөн да бир.

Ойду жатка сыйгызба, катка сыйгыз.

Ок – атылганча,
Сыр – айтылганча.

Башына балаа түшкөнгө жалаа да түшөт.

Кыял кырга чакырат.

Дарыкерин көрүп дарысын ал.

Асмайчынын түшү чакча менен,
Молдонун түшү акча менен.

Уурудан – кескилик,
Молдодон – эскилик.

Тозок бары чын болсо, молдодон орун артпайт.

Өлкөсүн сүйгөн өлүмдөн коркпойт.

Жоонун кексеси жаман,
Оорунун кетпеси жаман.

Дан падышасы – буудай.

Убайым уудан жаман.

Акылга алыстык жок.

Кек карыйт, кеп карыбайт.

Жаздын жазы бар,
Кыздын назы бар.

Өлүмдө – өксөө, өмүрдө – көксөө.

Жугумдуу сөз – угумдуу.

Өмүрдүн баркы өлөрдө билинет.

Күлдүрүп, бүлдүргөндөн сактан.

Сыртында – күлүп, ичинде – бүлүк.

Адам болсоң, адал бол.

Баатырдын даңкы калат,
Коркоктуң тарпы калат.

Баланын жыты – бакыттын куту.

Тарбия көргөндөн таалим ал.

Балага баркыңды сакта.

Баланы басынтпа, тентегин ашынтпа.

Сөз жугумдуу болбой угумдуу болбойт.

Сөз – сөөлөт,
Көз – дөөлөт.

Билбегенин кубалаган
Билүүнүн убарасына кайыл.

Тиш – тилдин кыны.

Көрө албаган көз алсыз,
Көңүл улаган сөз арсыз.
Үлгүсүз ишке үңүлбө.

Илээнди иш – илдет.
Дос күтүп сүргөн – дос өмүр,
Дос күтпөй сүргөн – бош өмүр.

Эстүүлүктү элден үйрөн.

Уятыңды уучуңда тут.

Жакыныңа таянба, акылыңа таян.

Коркунучтан корунба, жөнү менен жол ылга.

Өмүргө – максат менен,
Жолго – жакшы ат менен.

Майда максат марытпайт.

Апа көркү ата менен.

Калк сүйгөндө кадыр бар.

Орунсуз сөздө оомат жок.

Муштуму шашманын муңу башта.

Дээри жоктун мээри жок.

Салабаттуу кары – сары алтын.
Жолдоштун шагы сынгыча,
Болбостун багы сынсын.

Арыңа улук болсоң, жарыңа тунук бол.

Баатырдык баркта же көрктө эмес,
жүрөктөгү өрттө.

Терең терикпейт,
Зергер эрикпейт.

Адамдыгын актаган да бар, таптаган да бар.
Уулуң жакшы чыкса узардың,
жаман чыкса кызардың.

Жемиш – жерден, жеңиш – элден.

Карынын кайраты – калкында.

Жеменин огу – жебенин огу.

Амандашпасаң да жамандашпа.

Ушакчыдан узай кач.

Өмүрдө – татаалдык,

Өлүмдө – катаалдык.

Жакшы дос – тоо, жаман дос – жоо.

Аскадан жаңырык,

Армандан – каңырык.

Акылды ардактай бил,

Алтынды салмактай бил.

Жалкоого алкоо жок.

Жашоонун жарчысы боло албасаң да тамчысы бол.

Бакшы молдону тилдейт,

Молдо бакшыны жиндейт.

Молдо: «Арактан ары бол!» дейт,

Өзү ичерде: «Дары бол!» дейт.

Молдонун түшүнө өкүрүк үйүр.

Элди сүйүүдөн эрдик жаралат.

Акылды байытпасаң, тайытасың.

Талабы жок талаада калат.

Жерин туу тутпаган элин туу тутпайт.

Алганга жутунган алкымынан илинет.

Талантың болсо тартынба.

Салам да салабаттууга жарашат.

Күмөн ишке түмөн ой.

Калкыган булут да кайра суу болот.

Жалкоого убак жок,
Жиндиге сурак жок.

Шек саноо кек саноо эмес.

Кыраакылык кыяматта да керек.

Карылык кайткыс дарт.

Кеп жыкканда эмес, балбанга чыкканда.
Туруктуу болсоң тура бил.

Жолдошу бар жолдо калбайт.

Эл достугу—элдик, жер достугу—кеңдик.

Ата алаканы – алтын уя.

Энеде кээр болбосун, мээр болсун.

Өсөөргө өбөлгө бол.

Ичинде ийрилиги бардын
Ишинде ийгилиги жок.
Сөз – сөнбөс жарык.

Эне көркү – эстүүлүк.
Жөлөгү барга жөөлөшпө.

Эр – намыстуу, көл – камыштуу.

Муңда муз бар,

Санаада сыз бар.

Көңүлдөгү дат – өмүрдөгү дат.
Бирөөнүн шагын сындырганың,
Өзүңдүн багыңды сындырганың.

Даананы паана тут.

Бутага тийген сөздү бура сүйлөбө.

Акыл – алтын казына.

Өсүүдө өрүш бар.
Илимди изде, максатты көздө.
Көк тамчысы да көлгө пайда.

Кеменгер кең да ойлойт, тең да ойлойт.

Чексиз ааламга түпсүз ой.

Ата тилин арсыз укпайт.

Арамдык иш жамандык менен бүтөт.

Билгендин билимин үйрөн.

Акылдууну ук, айтканын ардак тут.

Сүйрөлүп жүрсөң да үйрөнүп жүр.
Тамашаны да татыгы менен.

Ушактын учугу узун.

Кытмыр күлгөн кыл менен соёт.

Тайыздын күчү – тилинде,
Тереңдин күчү – билимде.

Унутулган иш – курутулган иш.

Жаңжалдан жаа бою кач.

Түбү бузук түзөлбөйт.

Акылына шоола түшпөгөндүн башына коога
түшөт.

Бөлтүрүктүн бөрү болорун унутпа.

Уулу укпаган убайчыл.

Убакытка утулба, ушакчыга тутулба.
Өткөн күндүн өкүнүчү бар.

Сабырлуунун күчү саргая күтүүдө.

Күтө билсең, түтө бил.

Жериң–тирегиң, элиң– билегиң.

Тең санаган кең санайт.

Мурч сөзгө курч жооп керек.

Жалкоонун жамандыгы башына жүк.

Уландын да улгаяр кези бар.

Бекерлик бетке чиркөө.

Шайырдын шагын сындырба.

Кыянат кылсаң, кылапат күт.

Ишенчектик – илдет, кыраакылык милдет.

Төлгөчү төгүн айтат.

Муңкүрөгөндү мүргүтпө.
Кайгыны кайрат жеңет.
Таңдагы таранчы да булбул.
Акылы тунуктун айтканы тунук.
Санаасы карадан сак жүр.
Сыйлаганга сыртыңды салба.
Өчөшкөндөн кайтпаган өлтүргөндөн кайтпайт.
Өлбөс сөзү бардын, өчпөс өмүрү бар.
Көңүлгө уялаган көмүскө жатат.
Күңкүлдөп сүйлөгөн бүлкүлдөп соёт.
Барда ташыба, жокто жашыба.
Унчукпаста уюган сыр.
Дөөрүгөндү жөөлүгөн угат.
Арын саткан баарын сатат.
Акылман – ак жарык.
Кайгыдан да кайрат туулат.
Эркелик эске зыян,
Эзмелик кепке зыян.
Акыл болбой, акын болбойт.
Мекенин сүйбөгөндөн мээр күтпө.
Жамандыкты жаныңдан изде.

Айдын тирөөчү жок, актын күнөөсү жок.

Алсызга аёо керек.

Касиеттүү катындан осуяттуу сөз чыгат.

Бетке чаап сүйлөгөн беделге карабайт.

Өлүү оңой, көнүү кыйын.

Атасын тарткан кыз да бар,

Энеси чоркок уз да бар.

Катындан калса көңүлүн,

Кайгыда өтөр өмүрүн.

Ажаан катын – ажалың.

Аял эрин тили менен жеңбейт,

Дили менен жеңет.

Табыйгат – таза уста.

Көңүлдүн чөгөтү –

Өмүрдүн бөгөтү.

Калган көңүл – кайрымсыз.

Күйкөгө күн тууса, шумкар кор,

Качырга күн тууса, тулпар кор.

Убагы жетсе, уу – дары.

Билгенин каткан – сараңдык.

Тентек сындырат, элпек тундулат.

Таза жүрүү – тартиптүүлүк.

Уйкулуну көз жаман,

Уулу сөз жаман.

Жалган айтуу – жарамсыздык,
Жан кыюу – адамсыздык.

Итти үйрөт,
Тотуну сүйлөт.

Жолдошту жоругуна карап күт.

Акылды үйө бил,
Адилдикти сүйө бил.
Акылыңдан жөлөк күт,
Алыңдан көмөк күт.

Баламын деп тартынба,
Далай жүк бар артыңда.

Эсине карап эш күт.

Жамандыгын бетине айткан – жолдош,
Жашырып-жапкан – болбос.

Кайрак – кайроого,
Булбул – сайроого.

Дили ачуунун тили ачуу.

Жол көркү – жолдош.

Чачмак арзан, тапмак кыйын.

Кузгунга ишиң түшсө – курудуң,
Бөрүгө ишиң түшсө – улудуң.

Эстүү сөз элде калат.

Баласы жаман басынып сүйлөйт.

Тартышкан үйдөн тарбия качат.

Журтка калыс болбогон,
Журттан алыс болот.

Асман сырын акыл ачат.

Малды машыккан багат.

Өзүнө керек боло албаган,
Өзгөгө тирек боло албайт.

Акылы жок тууган.
Жакыны жок тууган.

Карысаң акылың азат,
Арысаң жакының качат.

Мыскыл сөз – кычкыл сөз.

Көз жаш өрт өчүрбөйт, суу кечирбөйт.

Акылмандын да аксагы бар.
Деңиздин да бөксөлүгү бар.

Сөздү билген сүйлөсүн,
Билген чечер түймөсүн.

Өмүр жолу – узак,
Өлүм жолу – тузак.
Каз туруу – кадам аракети.

Кундузду кундуз кылган – териси,
Бакты барктуу кылган – жемиши.

Оозунда – каар,
Оюнда – заар.

Алжыгандан акыл күтпө.

Жамандын ар сөзү – дөөрүк,
Жакшынын бир сөзү – төөлүк.

Таянары бар тартынбай сүйлөйт.

Азапка – айбат,
Кайгыга – кайрат.

Бириксе – каруу,
Бирикпесе – таруу.

Жалынуудан жан берүү артык.

Өзгө аркылуу өзүңдү бил.

Бутум – мингичим,
Башым – билгичим.

Уудан ушакчы жаман.
Өтпөс сөздү өзүңө да айтпа.

Бүркүттү бүркүт кылган – тырмагы,
Ырды ыр кылган – ыргагы.

Жинди баштан жийиркеничтүү сөз чыгат.

Күзгүң мыйрык – жүзүң тыйрык.

Алдамчыга айла көп,
Далдалчыга пайда көп.

Канжар кынсыз болбойт,
Кандар муңсуз болбойт.

Дарттын дабаасы – дары,
Журттун жакасы – кары.

Акмактан акыл издебе,

Жаттан жакын издебе.

Көлгө – тамчы,
Көлүккө – камчы.

Азапты акыл жеңет.

Сөзү бузуктун өзү бузук.

Душмандын дудугунан да сак бол.

Акылдуу мактанса – акылсыздык.

Картаң күйөө күткөндүн кайгысы ичинде.

Куш – канатынан,
Акыл – санатынан.

Күкүк – тал менен,
Күйөө – жар менен.
Жаттаган сөз менен жашоо кыйын.

Акылдуу байкап сүйлөйт,
Акмак чайкап сүйлөйт.

Алыстын арстанын асыраганча,
Жакындын күчүгүн асыра.

Балканы да балбан урсун.
Кемчилигин билген – кемеңгер.

Түшүнүшкөн – түбөлүк дос.

Эсиң – эшиң,
Акылың – жакының.

Түшүңдү да түз адамга жорут.

Бал тамган тилден башка да тамат.

Өтпөгөн өмүр болбойт,
Чөкпөгөн көңүл болбойт.

Ажаан иттин капканынан,
Акмактын какканы жаман.
Калкы сыйлаганды жалпы сыйлайт.

Экилүүгө бекилүү жооп.

Балаң жакшы болсо, байкуштугуң унут болот,
байпагың булут болот.

Ата наркын кетирсе,
Бала баркын кетирет.

Алкыш алган алгалайт,
Каргыш алган жарыбайт.
Атасын сыйлабаган – арсыз,
Энесин сыйлабаган – эссиз.

Ок тешкенди билет,
Кылыч кескенди билет.

Балбандык балкада эмес балкачыда.

Кайрат билекте эмес, жүрөктө.

Жаш узаса – кары,
Кары узаса – ары.

Бакыра берген барк күтпөйт.

Өсөйүн деп өкүрө бербө,
Өрдөн тайып өкүнө көрбө.

Төөдөн төрө койсоң,

Төбөңдү тепсейт.

Жемсөөсү бөксө жем издейт.

Мууну кеткен – мусаапыр.

Кагуу жеген карыдан кайрат качат.

Учпаган канат жок,
Жукпаган адат жок.

Болбос ишке бой урба.

Жинди аялдан да жибектей кыз туулат.

Жүдөгөн малга жүк артпа.

Сараңдын ашы – сайдын ташы.

Кеткен күндүн кемтигин келер күн толтурат.

От чачпагын дүйнөгө,
Дүйнө акылуу күйбөөгө.

Канжар кумары – кан,
Дыйкан кумары – дан.

Жаман кабар жайылчаак,
Жаман катын айылсаак.
Жаман эркек кайынсаак.

Жат кашында жайдары бол,
Кас кашында айлалуу бол.

Адамдын жылааны да бар, кырааны да бар.

Убакыт – улуу байлык.

Бедери барды бел тут.

Кумарчыда кунар жок,
Куучиренге убал жок.

Көңүл тилмечи – көз,
Ой тилмечи – сөз.

Акылдын кайрагы – акыл.

Макалга марашпа,
Маңыздан талашпа.

Жакшы сөзгө жай көп.

Калк – кайнар булак.

Журт жуксуз калбайт.

Жакшы ат жаздым баспайт,
Жакшы эр жалгыз качпайт.

Жаман тукум ашыңа да жүк, башыңа да жүк.

Кеп карыйт, кек карыбайт.

Жүз өткөн жолдон да түз өт.

Калкынан азган – кайырчы.
Куштун да түнөгү жер.

Узана берген уста болот.

Калптын жолу – карыш.

Кыска сөз – нуска сөз.

Суусуз буу болбойт,

Чуусуз куу болбойт.

Жылдын жылоосу бар,
Күздүн кыроосу бар.

Табын тапсаң таш сүйлөйт.

Доор көркү – достук.

Ата мекен – ата-эне экен.

Калптын кадамы кыска.
Ырдын жолу ыраак.

Тарбияны эшиктен баштаба, бешиктен башта.

Издегенден из калат.

Жылдын төрт мезгили кымбат,
Жигиттин өрт мезгили кымбат.

Эңкее берсең, эс кетээр,
Демиге берсең, дем кетээр.

Керилип иштебе, берилип иште.

Карыз – кара жоо.

Мекенин кечкенден мээр күтпө.
Кол салсаң кор болбойм дебе.

Обу жок орунсуз күлөт.

Кобураак тилдин кокою көп.

Жөргөмүштү желеси багат,
Жөнсүз кызды энеси багат.

Заманына карай – амалы,
Жакшысына карай – жаманы.

Карылык жеткени кейитпейт,
Каруунун кеткени кейитет.

Узун сөздүн угуму жок,
Ушак сөздүн жугуму жок.

Тили – эритет, дили – иритет.

Уятсыз кыз – сыйытсыз келин болот.

Жаман кыздан жарамсыз келин чыгат.

Уктабасаң көзгө убал, укпасаң сөзгө убал.

Камгак сөздүн катылуусу жакшы,
Салмак сөздүн ачылуусу жакшы.

Тебелегенден жемелеген жаман.

Аялың ажаан болсо – алыстайсың,
Ашынаң жаман болсо – барышпайсың.

Элиндин этегинде,
Эркиндин жетегинде бол.

Каадалуу кары коогалуу иш жасабайт.
Карылыкка кайратсыз моюн сунат.

Бабадан калган баалууну балаңа өткөр.

Акылыңа өлчөп иш кыл,
Карууңа өлчөп күч кыл.

Акылдуу карыга адам үйүр,
Бакыл карыга сараң үйүр.

Досуңду доодо сына же жоодо сына.

Ак дос – нак дос.

Байлык дос – айлык дос.

Жаткандын башы айланат,
Баскандын каны айланат.

Ооруга моюн сунганды ажал тооруйт.

Шылтоосу көпкө шынаарлаба.

Мусаапыр – муңчул.

Өткүр тил – өрткө күйөт.

Тилин жоготкон калк тирүүлүгүн жоготот.

Эрди жазалоого болот,
Элди жазалоого болбойт.

Канжардын капканы – кын,
Калптын капканы – чын.

Эстүү сөз ээсин табат,
Эссиз сөз мээсин чагат.
Тарых тамашаны көтөрбөйт.
Адилетсиздикке акарат жарашат.

Талабы бар талаада калбайт.

Маанисиз сөздөн майнап чыкпайт.

Чаалыкканга чаң да жүк.

Улуудан – улуу сөз,
Ушакчыдан – буруу сөз.

Өтпөгөн өмүр жок,
Чөкпөгөн көңүл жок.

Кагылыш түбү – калаба.

Өлүмдүү жерди арман басат,
Чындык жок жерди жалган басат.

Үйүндө үргөн иттин үнү бийик чыгат.

Баалап кийсең бөрктү,
Башың болор көрктүү.

Жарытып иштебеген марытып күн көрбөйт.
Өлүм издегенди өмүр издеген жеңет.

Башыңдагы байлык уурдалбайт.

Таз түгүн жүгүндөй көрөт.

Жолдуунун жолтоосу өлөт.

Элден ашкан даана да жок, паана да жок.

Жаманга жакшылык кылсаң, жаныңды сурайт.

Арстанга конгон чымын алдуусунат.
Унутчаактын убарасы көп.

Иттин сырттаны – үрүшүнөн,
Жылкынын тулпары – жүрүшүнөн.

Ашыра ичкен аш жаман,
Акылы кеткен баш жаман.

Дилгир шакиртке билгир устат.

Сөздө туз да бар, муз да бар.

Жиндинин сөзүндө жик бар,
Жүдөөнүн сөзүндө жүк бар.

Отоого орун бербе,
Оңбоско колуң бербе.

Кунар кетсе сөзүңдөн,
Кут качканы өзүңдөн.

Көп сүйлөгөн жеңбейт,
Топ сүйлөгөн жеңет.
Аты табылган сору айыгат.

Камчы бүтүргөн иштин кайрымы жок.

Турмуштан сөз чыгат,
Уруштан көз чыгат.

Марага ашыккан, жетпейт,
Машыккан жетет.

Итти бийлетүүгө болот,
Сүйлөтүүгө болбойт.

Сөз бар деп чача бербе,
Бут бар деп баса бербе.

Чөптөн туяк көп болгондо жер азат,
Көптөн уят кеткенде эл азат.

Айбыгып күн көргөн
Кайгырып өмүр сүрөт.

Сокурга күлгөндүн соо көзүнө кырсык келет.

Балатыга балта урба.
Эркектин жаманы – зайпана,
Аялдын жакшысы – жайкама.

Шайтаны бардан шагың сынат.

Дөөлөткө мас болгондун көзүн май басат.

Ашуу бербес тоо жок,
Кечүү бербес суу жок.

Эрди катын – эки көз.

Көсөм – көч баштайт,
Чечен – сөз баштайт.

Жарты сөз жамоого келбейт.

Орундуу сөз – элге,
Орунсуз сөз – желге.

Жер котормок жеңил,
Эл котормок кыйын.

Териси тарга терс айтпа.

Жамандын колтугуна суу бүрксө,
Жакшынын бетине уу сүртөт.

Момунду молдо тонойт.
Кол көтөрүү – кордук.

Кырман – кызылы менен.

Аттан айрылсаң – аяктын шору.

Айласы түгөнгөндүн Айы батат.
Уюк бузган узабайт.

Ак жолдун ачылмайы – ак жоолуктан.

Эне сүтүн эстүү актайт.

Жүрүшүң алагүү болсо,
Турушуң чала күү болот.

Алдастагандын оозуна «алда» түшөт.

Чала өлтүргөн жылан чакпай койбойт.

Чекесин чертем дебе,
Колун кертем дебе.

Чеңгелин салган – чекилик.
Чийинден чыккан – ийинден чыгат.

Бир боор – чил боор.

Чөнтөгү калың чөмүчтөп ичет.

Чуу куйруктун чуусунан сактан.

Чырагыңа да май тамаар,
Чын жүзүң да байкалаар.

Шиши толгон жарылат,
Жарылбаса, жабыгат.

Оңбос ортону бузат.

Көөмөйүнө күч келтирген да бар,
Сөөмөйүнө күч келтирген да бар.

Сыртын салганга сыр бербе.

Ичиңди илдеттен сакта,
Ишиңди милдеттен сакта.

Өзгөнү басынтып сүйлөгөн
Өзүнө душман табат.

Мактангандын мазасы кетет.

Топук кылбаган тоюнбайт.

Жомок жоктон барды табат.

Көк адам – көп адамга бой бербейт.

Карылыктан кайта албайсың,

Карыбайм деп айта албайсың.

Карылыкка жетүү – касиет.

Кадыр күтпөгөн карыдан касиет жок,
Акыл күтпөгөн карыдан осуят жок.

Кары баскан өмүрдү баары басат.

Адамды акыл карытпайт.

Көптү көргөндүн көзү жетик,
Көптү билгендин сөзү тетик.

Текебер кары – тебенээк ат.
Кыйды кары сыйды билбейт.

Алжытпаган – акыл,
Картайтпаган – кара жумуш.

Даңазалуу иш да таразалуу.
Күйүтү күчтүү күлбөйт.

Жамандыктын жарчысы
Жакшылыктын элчиси боло албайт.

Жаман ойлонуунун шерити арам ойлуу.

Күлүккө жүк артсаң күчү кетет,
Инекке жүк артсаң сүтү кетет.

Бактың тайса басынба.

Жокту тоной албайсың,
Барга жолой албайсың.

Жай бербегенге чай бербе.

Чөптөн туяк көп болсо, чөңөр калат.

Бирөөнүн огу – тилинде,
Бирөөнүн огу – дилинде.

Мүйүз текеге тегин чыкпайт.

Отомол опаа көрбөйт.

Салттын жакшысы – салт, жаманы–дарт.

Азоо минип алыс барба.

Даңктуунун жолу да даңгыр эмес.

Сөзүнүн даамы бар,
Өзүнүн наамы бар.

Кырсыктуудан кыйноо кетпейт.

Уйпалап өлтүргөндөн кайра тартпаган
Куйкалап өлтүргөндөн кайра тартпайт.

Өлүмтүгүн арткан өйдөлөбөйт.

Ишине жооптуу карабаган,
Кишиге кооптуу карайт.

Санаасы бар сактыкка үйрөнөт.

Айткандан арман азайбайт.

Көпкөндүн көзүн май басат.
Иши түшкөн – илбериңки.

Буураны коркуткан буйла.
Жер которгон жер үшөйт.

Убайлуу менен урушпа.
Кыздын сырын көзүнөн оку.
Кашаң ат минсең карыйсың.

Кайгылуудан айбыгуу абзел.

Ийнени учугу ээрчийт,
Итти күчүгү ээрчийт.

Өмүрдү сүйбөгөн өлүмгө тете.

Көзүң жеткенди көзө,
Алың жеткенге асыл.

Өнөр төргө чыгарат.
Жөөгө аягы дем,
Сокурга таягы дем.

Жетишкиң келсе, жерге асыл,
Кетишкиң келсе, эрге асыл.

Бел чечпей береке жок.

Тилиң тантык болсо, тим отур,
Кийимиң жыртык болсо, жым отур.

Кулагы дүлөйдүн көзү – кулак.

Тили күлүк тим турбайт.

Айым – айгак,
Күнүм – күбө.

Ээрдин кашын кас сурайт,
Эрдин башын мас сурайт.

Эгизди айруу кыйыи,
Эссизди кайруу кыйын.

Адал этек аруу жок.

Сөздүн тарпын чыгарган – акма кулак,
Баркын чыгарган – куйма кулак.

Акылды жамандан үйрөнбөйт, адамдан үйрөнөт.

Акылы качкан алжыйт,
Жакыны качкан каңгыйт.

Алдуу сүрүнсө – акылына,
Алсыз сүрүнсө – жакынына.

Молдонун калканы – алла,
Уурунун калканы – далдаа.
Кең пейил кечиримдүү.

Кечиримге да кемеңгерлик керек.

Алышкан – өлүм, алышкан – көңүл.

Аманат сөздү айтып тын.

Ортоңу оңбогур бузат.

Сөөм жерден сөөк күтпө.

Дөөрүктүн өзүнөн – арзан сөз,
Чечендин оозунан – маржан сөз.

Ата-эне – айланаар мамыбыз, үйрүлөөр шамыбыз.

Байге аты намысчыл.

Ат куйругун араздык кестирет.

Дарбаза оозго – дабаа керек.
Обу жок оозго кум толот.

Эл үчүн өлүү – эрдик.

Ооз кабар ойротко жетет.

Чыйрак иттин куйругу чыгырык.

Уу тил узабайт.

Чамасыз чакчаңдаган чалкадан түшөт.

Ач курсак аяк тындырбайт.

Соонун аягына,
Сокурдун таягына тийиште.
Сулуунун эти качса, суук көрүнөт.

Балаалуу башка бак конбойт.
Жер караган жеңилгендин белгиси.

Берээриң болбосо да беделиң болсун.

Бой көтөрбө – ой көтөр.

Бузукунун жолу – бөксө.

Төп сүйлөгөн көп сүйлөбөйт.

Дүлөйгө айткан сөз – дүмүргө айткан сөз.

Коркок элең карайт,
Баатыр терең карайт.

Ажал – ачуу, жан – таттуу.

Жан уяда болсо, кыял кыяда болот.

Жан уруп иштегенден жан чыкпайт,
Кан үрөп иштегенден кан чыкпайт.

Көңүлгө көлөкө түшүрбө.

Жашыңды кетпейт дебе,
Жалыңды өчпөйт дебе.

Жута электе жумуруңду ойло.

Жылдызы каршыдан жылуулук күтпө.

Сүйдүм – убактылуу суусун.

Болду – чындык, болду эле – калп.

Илең-салаң арыбайт.

Дүнүйө – күнүмдүк, билим – түбөлүк.

Сыныктын шору кыйшык таңылганы,
Жигиттин шору оозунан жаңылганы.

Карапайымдык, кеңпейилдик – адамдын улуулугу.

Калк башына түн түшсө, эмчек сүттү жерге саайсың.

Бирин-бири сыйлоо – үй-бүлө ынтымагы.

Мөңгү – суунун булагы, жаан – жер суусу.

Парк бузган – эл бузган.

Үй-бүлөнүн байлыгы – ынтымакта.

Эки көзүң болсо да, кат билбесең сокурсуң.

Адам тамырынан карыбай, акылынан карыйт.

Дүйнө – токтобойт, жол – түгөнбөйт.

Жок кылуу – оңой, сактап калуу – кыйын.

Кайраттан ашык күч болбойт,

Нысаптан ашык иш болбойт.

Ат – жалгыз, бээ – эки.

Бойдокко ушак, начарга сору жакын.

Сүйбөй берген майдан, сүйүп берген суу артык.

Кузгунга – тарп, молдого – өлүм керек.

Ичмек – оңой, тапмак – кыйын.

Кылмышты митаам кылса,

Жалаасы жоошко калат.

Намыс таарынычтан жогору турат.

Күлкүнүн да орду болот.

Суукту далы тосот, душманды баатыр тосот.

Ичи актын ниети таза, ою жамандын пейли кара.

Тууганым таттуу деп, максатыңды айтпа!
Эттин тырыгы, жоокердин көркү.
Элчини өлтүрбөйт, калысты какпайт.
Уктум – калп, көрдүм – чындык.
Баатыр – жеңиш тилейт, коркок – жанын тилейт.
Жаманга жабышпа, жакшыдан качпа.
Токчулукта пейил ток, ачкачылыкта алк бузук.
Караны чындык жеңет, бузукту тике айткан сөз
оңдойт.
Теңтушка жолугуу – чер жазгандык.
Ойлонбогон иш – кылмышка түртөт.
Өлүм суутат, туулган сүйүнтөт.
Бала – ата келечеги, ата – балага кенч.
Бала – энеге кубаныч, эне – балага бакыт.
Дыйкан терин жерге сээп, түшүм тилейт.
Үмүт – үзүктү жырткан күн нурундай.
Жер казганга катуу, басканга жумшак.
Тердеп тапкан жугумдуу.
Кыйык каргыш угат, элпек алкыш алат.
Калыс – кадырлуу, чыр – ызы, чуу.

Конок күткөн – кемибейт.

Элдик – адам айылга кут, пейили тар – айылга жут.

Чындык көзгө сайса, калп баткакка түртөт.

Байлык – түгөнөт, жок – ойлонтот.

Кычык сөз, жаңжал чыгарат.

Жалын – өрттү тууйт, өрттөн – күл калат.

Эби жок эркек – сомдогон жыгач.

Кыз – уруу журт, уул – туяк.

Кыздын эркеси – жалжеке, уулдун эркеси –
талтеке.

Умтулуу – келечек.

Шамал – чаңдайт, жаан – жууйт.

Жамандын чуусу басылбайт.

Жаш – өсөт, кары – мөгдүрөйт.
Акча күтпөй, жолдош күт.

Дөөлөтүңө сыйынба, бактыңа сыйын.

Майга чымын конбойт, дөңгө үй тикпейт.

Чала билген жол кыйнайт.

Сыйы жоктун баркы жок, тексиздин наркы жок.

Эскини унутпа, жаңыны үйрөн.

Ойлонбосоң, ооздон осол сөз чыгат.

Көөдөнү жок, көпкөлөң.

Ат жаманын мингенче, жөө жүр.
Жаштык – келечек, карылык – сый, сыпат.

Дин – үзүлбөйт, сүзүлөт.

Соргок – тойбойт, чычкылуу – чокко түшөт.

Санаа – саргайтат, ой – кыйнайт.

Текебердик – таалайыңды тебет.

Ынануу – бириктирет.

Кубаныч – сезилбейт, кайгы – сандалтып салат.

Жолдошчулук – башка иш түшкөндө билинет.

Иштин азабынан, тилдин азабы жаман.

Илээлүү – эбин табат, жөндөмү жок – кор кылат.

Сүйүү – кумар оту.
Эрди-катындын уясы төшөгү.

Тынчтык – тиричилик

Жыргалдын – күйүтү, күлкүнүн – ыйы бар.

Нанды – күйүк, жарманы суюк – дебе.

Калпты чындык жеңет.

Торго суу токтобойт.

Бийлигиңе таянба, элиңе таян.

Жалгыз – жарыбайт, бириккен – алдырбайт.

Айтуу – арзан, иштөө – кыйын.

Адам акылына чек жок.

Ташка жытылган таман бычактан коркпойт.

Көрөгөч караңгы түндө жол табат,
Сезими жок белги койсоң да адашат.

Жашоо кумары – ден соолук.

Жолдун башталышы – үйүң,
Бүтүшү – барган жериң.

Пейил тарыса көз тойбойт.

Турумтай өлсө – чымчык сыздабайт.

Белектин жакшысы буюм эмес, жакшы ниет.

Бойдоктук – эски журттун коломтосу.

Сөз кенчи – карыда, жадылыкты табуу – жашта.
Кетмен өтсө таш жарылат.

Сыйлуу болсоң, кебиң өтүмдүү.

Ат жакшысы – көңүл ачат.

Өмүр – өлчөлүү, ырыскы – ченелүү.

Өмүр – доор сүрүү, өлүм – көргө кирүү.

Ата – акыл, ага – таяныч.

Ачыктан соккон шамалдан, тешиктен кирген
жел жаман.
Жаңы – эскирет, эскини – көз кыйбайт.

Эси жок–жакшылыкка көнбөйт, жамандыкка
баш ийет.

Жаш көркү – кыз-жигит.
Кары көркү – кемпир-чал.

Доонун башы – тоодой, аягы – суудай.

Арамза ой – капка каткан ийнедей.

Жакшы сөз – жанга эм, жаман сөз – жанга дарт.

Жалган арыз – элдин тынчын алат.

Күлкү – күч берет, ый – муунуңду алат.

Ич тардык – бактыңдын бөгөөтү.

Өмүр жолу тегиз болбойт.

Көргөндөн – уккан, келээрден – өткөн кызык.
Ачкалык – азгырат.
Борпоң сынат, жумшак – ийилет.

Акылдуу ташка дан өстүрөт.

Бүркүткө чөп, эшекке эт берем тебе.

Жаштык – бүр ачкан жаз, карылык –
бурганактаган кыш.

Акылдуу – нарктуу сүйлөйт.

Жол мойну – узун, тоо мойну – кыска.

Жол – сөз менен, ашуу – ат менен кыскарат.

Оройлук – орго түртөт, сылыктык – мураска жеткирет.

Жолдун энеси – из.

Турмуштун жакшысы – ынтымак.

Акылы жок аял – башыңа иш түшсө душман.

Касапчыдан – эт, соодагерден – мал алба.

Ат күтсөң токумун камда.

Өлгөн – тирилбейт, жаман – оңолбойт.

Уйга жүгөн салбайт, атка мурунтук такпайт.

Тыпылдатып тырманганча, шыпылдатып жуун.

Эрки күчтүү – жеңишке ээ.

Күлүк ат – саяпкердин бактысы.

Жыксаң атак өзүңкү, даңк элдики.

Суу козголсо сел жүрөт.

Эси жокко: оройлук – сылыктай, акмактык – адамгерчиликтей, митайымдык – боорукердей сезилет.

Жерди жаан ойбойт тамчы оёт.

Камдуу болсоң, жүзүң жарык.

Бака – сазда, бүркүт – асманда.
Жүрөк баатыр эмес, акыл баатыр.

Акыл сөздүн уюткусу – учкул сөз.

Жайкаган «досту» байкаган жакшы.

Аңызга токтогон көлчүк болгончо,
деңизге тамган тамчы бол.

Илимпоздун чачы агарса ичиндең кубанасың.

Бекерпоздун чачы агарса пейлиңден тарыгасың.

Эстүү тентек эрте токтолот,
урган тентек учуп-күйүп жок болот.

Кас тилеги – бөлөк, дос тилеги – жөлөк.

Эки эрдин достугу бир белден ашырат,
эки элдин достугу миң белден ашырат.

Алкы бузуктун наркы бузук.

Ыдышка жок адам ырыска да жок.

Жездин кенин жети аңтарып алтындын учкунун
таппайсың.
Өзү бүтөткө салган иш – өлүп, дымып калган иш.

Кыялдын да кыязы болсун, ойдун да олуту турсун.

Чукул ойлуу адамдын чукчундап ичи тар болот.

Эриккендин сөзүнө териккенде болбойт.
Өмүрдүн шааниси – шаты менен өйдө көтөрүлүү.

Убаданын жаманы тил эмизип, жакын болжогон.

Аз жерден бузулган иш көп жерден түзөлөт.

Чөйрөң чөө болсо ортосунда ит болуп үрөсүң.

Жаткан итке жеткен ит таш ыргытат.

Жакшы ишти бүлдүргөнүң –
Жат душманды күлдүргөнүң.

Алп болсо да калп күчсүз.

Бир кишинин демилгеси миң кишиге дем берет.

Жүдөөнүн жүрөк оорусу – тыңга тырчуу.

Улууну сөккөндүгү кичүүнүн көпкөндүгү.

Эмгек адамды өргө сүйрөйт,
Бекерлик адамды көргө сүйрөйт.

Жаман өткөн ишке өктөм, келүүчү ишке кежир.

Буруп айткан сөз – бузуп айткан сөз.

Арачынын арты карачы.

Адамдыкты сатып ала албайсың.
Арамдыкты катып ала албайсың.

Өргө жүгүрүүдө өз жүрөгүңө ишен.

Ой-санаасы чоң киши – ошол акыр чоң киши.

Чабал чамынса, күчтүүнүн күлкүсү келет.

Жеңе жакшысы – энедей, эне жакшысы элдей.

Караниеттин арты кара киет.
Тойгузаар болсоң тоюңа чакыр.

Ашың аз болсо өзүң ич.

Жакшы адам жекчил да болбойт, кекчил да болбойт.

Адам эрки – адам көркү.

Митаамдын милдети – жоошту жолдон чыгаруу.

Айрылгыс кишиңе кайрылгыс сөз айтпа.

Эл кадырлаган адам – эң терең тамырлаган адам.

Акылман жакшы сөздү уюп угат,
жаман сөздү туюп угат.

Ата-эне ынак – бала көөнү куунак.

Агаң менен чырлашсаң өзгөгө мазак,
Аялың менен чырдашсаң өзүңө тозок.

Сыпаалык – сырт кийимден, тазалык –
ич кийимден.

Өзүңө сараң киши өзгө байлыгын чачууда март.

Кармаган калак карылуу колдо болсо,
Жеңил кайык катуу толкундан коркпойт.

Жаман, колунан келээр жакшылыкка жармачтык
кылат.

Ушакчыдан алыс болом десең,
уккан сөздө калыс бол.

Тобокелге тоо бузулат, аска жарылат.

Алптан жыгылган балбанда армандуу кейиш
болбойт.

Түшүнгөн адамга түйшүктүн оору – бекер жүрүү.

Эпке көнбөгөн аял кепке кемтик кылат.

Адамды жаман деп айтуу кыйын,
Жаманды аман деп айтуу кыйын.

Жамандын жакшылыгы сатылуу,
болбосо катылуу.

Кабарчы болсоң калыс бол, калшыс сөздөн алыс бол.

Карылыкка дары жок, каруусузга баары жок.

Жакшынын убадасы арты барып чын болот,
Жамандын убадасы арты барып чыр болот.

Кападан кан бузулат, кайгыдан өмүр кыскарат.

Келечекти мактап айтуу кызык, тактап айтуу
кыйын.

Туугандын туйтуңу менен куйтуңу калбайт.

Бир иште алтоо – бири-бирине жолтоо.

Көпчүлүктүн биринчи касы – жалкоолук,
Экинчи касы – аңкоолук.

Бирдин кежирлиги миңге кесирин тийгизет.

Атак айтууга жеңил, жетүүгө кымбат.

Эмгек карыны жашартат, жашты тазартат.

Маймылды макмалга бөлөп жылуулап болот,
сулуулап болбойт.

Өмүр дымып калмайын санаа тынып калган учур болбойт.

Будалай салган иш – бузуп салган иш

Акылман, аз сүйлөп, көп угат, көп иштеп,
аз уктайт.

Эски тааныштын амандыгын сура,
Жаңы тааныштын адамдыгын сура.

Жек көргөн кесип – жеп бүтөт эзип.

Билишпеген бир туугандан көрө,
Көрүшпөгөн бейтааныш артык.

Кайталана берсе сөз күчүнөн таят,
Тайгалана берсе бут күчүнөн таят.

Кыңырактын кыркынан курч албарстын бири
өтөт.

Жалпынын күчү – көптүгүндө,
Жалкынын күчү – көктүгүндө.

Жаттан жапа чектим деп капа чекпе.

Келечектин керегине жарайм десең өз доорундун
өртү бол.

Жакшы китептин ичи жаңы,
жаман китептин сырты жаңы.

Сүйбөгөнгө таңылганың –
сүйүүдө чоң жаңылганың.

Кептин баамы менен уккан адам сөздү даамы
менен сүйлөйт.

Адамдын тереңи – океандан чалкар.
Алсыздын ана башы жалгыздык.

Жалкоонун урматтаганы – уйку, ойлоп тапканы
– оору.

Чын таалайды табыштын өзү эмес,
Тааныштын өзү да чоң сыймык.

Эрди кордоо – күнүлүк,
Элди кордоо – жиндилик.

Аша көпкөн өпкө аялдабайт көпкө.

Талант көрүнгөнгө берилбейт,
эрингенге көп турбайт.

Адам атакка иш менен көрүнүп, күч менен жетет.

Жашоо бул жарыш, чыгам десең карыш.

Жакшыны да текши деп айтуу кыйын.

Берүүдө – сараң, алууда – ач көз болбо.

Жакшы – колунан келсе калкаласам дейт,
Жаман – колунан келсе талкаласам дейт.

Бир жакшынын аты аталса,
миң жамандын ындыны өчөт.

Жакшы киши жарык жылдыздын көрүнүшү.

Көлдөй толкуш үчүн деңиздей терең бол.
Чолок бычылган көйнөктү канча чойсо тизени
жаппайт.

Жаман наалып өтөт, жарышта калып өтөт.

Жакшы күлүп өтөт, күлүктөн чыгып өтөт.

Чала билген тилде чактап чечендик кыл.

Аз өмүрдү баалайм десең арбын көрүп, көптү бил.

Тунук сүйүү сатылбайт,
Тунук акыл катылбайт.

Адамга биринчи сулуулук – абийир,
экинчи сулуулук – эмгек.

Сөөмөйдү созгон менен ортондон озбойт.

Уйкашкандын баары ыр эмес,
баарлашкандын баары сыр эмес.

Өмүрдүн оту өчкөндөн көңүлдүн оту өчкөн жаман.

Сыйга отураарда сынга отураарыңды, унутпа.

Жакшыдан уккан жеме жаман көрүү дебе.

Жок бол, бар бол, жообуңа шар бол.

Мажүрөөнүн иши бүжүрөө.
Ишсиз киши – күчсүз киши.

Кежирге кеңеш бербе, акмакка акыл айтпа.

Өзүнө шектуу адам өзгөлөргө кектүү карайт.

Балды татыгы менен жесе таттуу,
ашыгы менен жесе ачуу.

Кызыл гүлдүн өңү өчкөн соң кыйгакчалык көркү
калбайт.

Жаман, жармага тойгон күнү нанга кесир кылат.

Жакшы өз эрдигин жар салбайт,
Өзгөнүн эрдигине чыр салбайт.

Кыйноонун кыйыны – үй-бүлөлүк чатак
Үлпөттүн үлпөтү – үй-бүлөлүк ынтымак.

Кишинин асылы – тактыгында,
Кийимдин асылы – чактыгында.

Жамандын кудайы болгончо жакшынын кулу бол.

Кийим жакшысы бойго чак,
киши жакшысы – ойго чак.

Капачылыктан өткөн жапачылык жок.

Кесиптеш кишиң – кешиктеш кишиң.

Кызыгы жок өмүрдүн азыгы жок.

Ачтын тилеги – аш.

Бийик кураар дубалдын биринчи кышын түз кой.

Кыраакынын көрөөрү ырааккы.

Жалкоо менен жармакташпа,
жармач менен салмакташпа.

Карыпка тарып кереги жок.

Алыс аксын деген булакты буруп, дайрага кош.

Отузунда оозун ачкан адам кыркында кыйын
болуп кетпейт.

Акыл туткасы – ой, ой туткасы – турмуш.

Жаман, четке түкүрөм деп,
бетке түкүрүп тил угат.

Дин бар жерде жин бар.

Арымсыз адам жарымсыз кадам шилтейт.

Айткан сөздөн кайткан жаман.

Турмушта умтулган адам угат, улутунган адам калат.

Кечиккен ишти кезиккен киши мазактайт.

Иштебеген адамга илээшпеген чөп жок.

Адам кагуу жеп кагылат, жеме угуп жетилет.

Бойго чак кийим табуу оңой,
ойго чак киши табуу кымбат.

Сүрөтчүнүн оту – көзүндө,
Жазуучунун оту – сөзүндө.

Данкты аз ойлосоң, атактын чоңуна жетесиң.

Айткан сөзүн кайта алса,
ал кишинин жаңылыштыгы аз.

Өмүрдүн алдыдагысына ашыкпа,
учурдагысынан утуп ал.

Бир адамдын кесири миң адамдын кейишине себеп.

Ар бир суунун өз агаар нугу бар.

Дос жакшысы – жаманчылыкта жанда болот.

Буудандын жолун тосом деп буулуккан чобур
тепсендиде калат.

Камгактын жеңилдигин көрүп,
жел желпинтип артынан калбайт.

Бурмалап айтуу бузуктук,
туурасын сүйлөө калыстык.

Китепке сырдаш болбой билимге курдаш
болбойсуң.

Ой дайрасы деңизден түпсүз.
Шашмалыкта ашмалык жок.

Так билбеген иште сак бол.

Көз ымдашкан туугандык – көптүн жолун
буугандык.

Адептүүлүк – алтын мүнөз.

Далдалчылык – алдамчылыктын ашкан түрү.

Жөлөккө жарабаган адам бөлөккө да жарабайт.

Жаман сынчы чыгып келбеген күлүктү
чылбырдан алат.

Сын жолу кыл көпүрөдөн ичке.

Чогуу иште жалкоолонгондук – чоң ишке
жолтоолонгондук.

Жөлөктүн жөнү бөлөк.

Бекер аштын шекер болсо да даамы келбейт.

Бийик чокунун кыясы тик.

Жеке уурунун жетөөнөн уюшкан уурунун экөө
коркунучтуу.

Чондун кулагына чогулуп айткан кеңеш бат кирет.

Адамдын жакшысы алкышты жалпыдан күтөт.

Жаш кезекте тилек чоң, жарды убакта пейил оң.

Улуу адамдын көпчүлүгү учурунда урматты аз
көрөт.

Жакшылыкка мактан, жамандыктан сактан.

Күлүктүн арасына кошсо чобурдун да шайбырты
чыгат.

Чырдуу үйдө чырак да үлүндөп, жарык күйбөйт.

Ишин сүйгөн адамга ичи күйгөн адам акмак.

Алтынды тааныбаган адам жез деп талашып
жеме угат.

Эненин кызматы – эмгектин кымбаты.

Өз колуңан келээр ишке өзгөнү бакшы кылба.
Куйту киши курутат, кежир киши кейитет.

Ач көздүктү койгузам десең да, тойгузам дебе.

Сөзүн уурдаткандан өзүн уурдаткан жеңил.

Арамдан күткөн дөөлөт – акыр түбү мээнет.

Чалкалап калган адамда талкалап салган эрдик жок.

Жат деген сөздү жакшы түшүн,

Өз деген сөзгө өтө кылдат бол.

Өмүрүң үчүн теңириң өзүң.

Баланы селки асырасаң солку болуп өсөт.

Билбеген иште күлбөгөн жакшы.

Кийимдин кымбатына кызыкпа,
сымбатына кызык.

Талантты тамаша көрбө, тамаша көрсөң жанаша
көрбө.

Жөндөмдүүнү жөөлөбө, жөнү жок жерден
көөлөбө.

Алыс жолго жете кетем десең да жеке кетем дебе.

Баштагы мээ – бар мүчөңө ээ.

Китептин миңин айтып окуба,
бирин алып сүйүп оку.

Жалганды жайган ушакчы – жакшы жолго
тузакчы.

Жаккан тамак күчтүү кылат,
жакпаган аш күптүү кылат.

Жакшы киши боюн жашырса да,
оюн жашырбайт.

Абийир менен бүткөн иш элден алкыш күткөн иш.

Чоңдуктун сеси чочута сүйлөөдө эмес,
ийите сүйлөөдө.

Керишкен жерде иш бүтпөйт,
кеңешкен жерде иш түтпөйт.

Оозу бек сандыктын оодарбай туруп баасын бычпа.

Жеңил ойлуу адамга жеп-ичкенден жыргалы жок.

Адамдын кастыкка кыжыры келген сайын достукка колу узарат.

Ар бир элдин мактана турган өз улуулугу, суктана турган өз сулуулугу бар.

Эне тилди билбегениң, тууган элинди сүйбөгөнүң.

Эр достугу – таалай, эл достугу – бакыт.

Армиядагы бала – тарбиядагы бала.

Айылы сыйлаган азаматты аттан алып, кайыны сыйлайт.

Акыл кени – элде, алтын кени – жерде.

Аркаңда эл турса, алдыңда сел токтойт.

Атакебайга эл татыйт, энекебайга эмгек татыйт.

Жеңилгис кол – эл, кыйшайгыс жол – эмгек.

Калк сүйгөн нерсе карыбайт, эл сүйгөн нерсе эскирбейт.

Көчкүнүн күрүнөн көптүн сүрү кыйын.

Эл кадырлаган адам – эң терең тамырлаган адам.

Эл таламы энеге да кер сүйлөтөт, атага да ачуу айттырат.

Элдин кулу деген сөз – элдин уулу деген сөз.

Элден улуусу жок, эмгектен сулуусу жок.

Эмгектенүүнү эл сыйлайт, кайраттууну калк кадырлайт.

Эрди даңазалаган – эли,
жерди даңазалаган – кени.

Ээн жердин арстаны болгончо элдүү жердин чычканы бол.

Жашоо биринен кемисе, миңинен кемийт.

Жашоо – жаманга күнүмдүк, жакшыга түбөлүк.

Жашоо – күчтүүнүн күрөшү, күлүктүн жарышы.

Жашоо – эмгектенүүнүкү, эмгек – жандуунуку.

Турмуш жетик болсо, көңүл тетик.

Турмуштун туурасында күлүп турганча,
чордонунда күйүп тур.

Эмгегин жемиштүү болсо, турмушун жеңиштүү.

Айдап бакса буудай чыгат, бакпай таштаса куурай чыгат.

Ак чатырдуу там салсаң, айылдын көркү,
Көк бүчүрлүү бак тиксен – көчөнүн көркү.

Дандын даны – сугаттан, малдын майы – жайыттан.

Жазда жай жаткандын күздө тынчы жок.

Жазында түйшүгү аздын күздө түшүмү аз.

Малчынын атагы короосунда, данчынын атагы
талаасында.

Миң койдун алдын ашууда бир эркеч баштайт.

Өсө турган өсүмдүк да тата турган тамагын карайт.

Эрикпесең эсепчи бол, жээликпесең жетекчи бол.

Акылың жеткен ишке айбыкпай жетекчилик кыл.

Алдыңда ишиң оң болсо, айткан сөзүң чоң болот.

Кооптуу адам жооптуу ишке жарабайт.

Өспөй турган «жакшы» өз жанына өңчөй
жасакерди жыят.

Паранын сылык түрү – балаңа деген сый белек.

Узун агаар дайранын уруна турган жары көп.

Адамды өткөн иши менен баалаба,
өскөн иши менен баала.

Адамдын ичинде сырым билем десең ишинде
чынын бил.

Акыл эмгегин ардактасаң кол эмгегин кошо ала жүр.

Башыңды эне төрөйт, бактыңды эмгек төрөйт.

Жакшы башталган иш жарымын бүткөнгө эсеп.

Жадап жашаба, ирип иштебе.

Жалгыздыкты достук менен жең,
достукту эмгектен изде.

Жашоодо сан түшүнүк, жакшысы эмгек.

Жеңил ойлоп жетпейсин,
Орунсуз иштеп озбойсуң.

Калыстыкты элге жаса, камбылдыкты эмгекке жаса.

Белсенип иштегенди уулум деп бил,
Бекер жүргөндү уурум деп бил.

Колуман иш келбейт деш корккондук,
колунан иш келбейт деш кордогондук.

Көздүүнү көтөрмөлө, жөндөмдүүнү жөлөмөлө.

Талыбаган эмгектен таанылбаган жаңы адам
жаралат.

Таң менен эрте турган шаң менен жакшы иш
бүткөрөт.

Тыңга тырчыба, бошко болушпа.

Тыбырап кейий бергенче, кыбырап иштей бер.
Тырчып иштеген иш тыйынга турбайт.
Түрүнүп балка чаппай,
түйүлүп булчуң чыңалбайт.
Узана берсен устасың, тиге берсең узсуң.

Чаркы аздын баркы аз.

Эмгек көңүлүңдү да тазартат, өмүрдү да жашартат.

Эмгек үстү – кубаныч, курбу арасы – шаттык.

Эмгек – эмчектүү эне, турмуш – камкор ата.

Эмгекке коюндашпай, таалайга моюндашпайсың.

Эмгекти эр жеп кетсе да, жер жеп кетпейт.

Эмгектин даамын билбеген эрдиктин наамын
булгайт.

Жакшынын күлкүсү – чындыкта,
күчөнүүсү – тыңдыкта.

Өз баланы өкүртүп урса өөнү жок,
Өгөй баланы чертип коюу чекилик.

Кайгы адамдын өмүрүн кайчылап кыскартат.

Жакшыда жазганыч көп, жаманда кызганыч көп.

Бүтүп аткан ишиңен күтүп аткан ишиң көп.

Эр арызданбайт, жер карызданбайт.

Үнүңө карата жаңырык угулат,
ишиңе карата ийгилик чыгат.
Урушчаак күйөө уяттуу колуктусун тилдүү кылат.

Чоң дайра суу соолгон күндө да,
чоң өзөн сай нугу калат.
Көпкө көрүнүш үчүн азга алыныш керек.

Адам ашкан жүкчүл, жеткен ыкчыл.

Адам айтканга көнөт, айбан чапканга көнөт.

Адам эл шартына карай өзгөрөт,
айбан жер шартына карай өзгөрөт.

Адамды сөзүнөн баамда, көзүнөн байка.

Кийим – адам көркү, адам – заман көркү.

Кишисиз үйдү килемдин миң түрлүүсү да кооздой
албайт.

Адамдын чымчыктай жүрөгүнө чынардай сыр
батат.

Адамдың жакшысын тың дейт,
жыгачтын жакшысын чың дейт.

Кишинин жамандыгы – арамдыгы,
кийимдин жамандыгы кирдиги.

Жакшы колдоп сүйлөйт, жаман кордоп сүйлөйт.

Жакшы – чырдан алыс, чынга калыс.

Жакшынын жашын сураба, тегин тескебе.

Жакшы таарынса жамандашпайт,
жаман таарынса саламдашпайт.

Жакшынын сөзүн талбай ук,
жамандын сөзүн күлбөй ук.

Жаманга оңун айтсаң оңураңдап бир тиет.
Жамандын келиши – кейиш, кетиши – кубаныч.
Жамандын көбүшү да бат, чөгүшү да бат.

Жыгачтын жакшысы – бутаксыз,
адамдын жакшысы – чатаксыз.

Мыкты менен кармашып мылтыкташсаң арманың
болбойт.

Адам – окуу менен озот, өнөр менен өтөт.

Ала берсе акыл көп, биле берсе билим терең.

Билимге карылык жок, эмгекке жаштык болбойт.

Билим кени китепте, илим тепкичи мектепте.

Билим талыбагандыкы, илим наалыбагандыкы.

Бир билимдин чокусуна чыгыш үчүн миң
илимдин эшигин как.

Иримдин түбүнө жетсең да,
илимдин түбүнө жетпейсиң.

Кирсиз акыл китепте, тунук акыл турмушта.

Түрлөп килем жыйганча түрлөп китеп жый.

Мектебин сүйгөн окуучу – мекенин сүйгөн окуучу.

Окугандын баары илимпоз болбойт,
Ойлогондун баары акылман болбойт.

Тил чебери китептен, кыймыл чебери – спорттон.

Түйшүгү аздын түшүнүгү аз.

Түшүнүк аз жерде түрткүлөшүү көп.

Ташбаканын эркинде болсо – такыр андан эч ким
озбосо.

Теңчилигиң алтын бөлүштө көрүнөт,
Кеңчилигиң атак бөлүштө билинет.

Төмөнтөдөн жетсең жогортодон жеме укпасаң.

Түптөнө турган чынар чырпыгынан түз өсөт.

Улуу болуш үчүн сулуу болуп кереги жок.

Чокудан кулаган таш ойдогуну чогулта кетпесе
да чочута кетет.

Чынарды тигип жетилтүү кыйын иш,

кыйып салуу – а леки саатык жумуш

Шатыңды бийикке жөлөсөң шашпай түбүн бекит.

Адам көзү көпкө ач, азга ток.

Адамча таап, айбанча керектебе.

Кармашта ык керек, өнөрдө шык керек.

Өңү сулууну өз теңи сүйөт,
өнөрү сулууну өлкөсү сүйөт.

Үйрөтүп жатсаң зордуктаба,
үйрөнүп жатсаң корсунба.

Эзе берсе мээ сезе бербейт.

Адам тамак үчүн жашабайт, талап үчүн жашайт.

Адамдын алып учаар канаты – анын далалаты.

Адамдын жыргалы – далалаты,
айбандын жыргалы – аш тамагы.

Тилек – арыбайт, тил – карыбайт.

Атак – арыбастыкы, таалай – талыбастыкы.

Атактын чокусу бийик, ага чыгаар кыясы тик.

Байлыкты уурдап жыюуга болот,
бакытты уурдап жыюуга болбойт.

Билимдүүнүн баары бийликке келбейт,
Акылмандын баары атакка жетпейт.

Бир кирген эшигиң экинчи таап ачууда арзан.
Канчалык бийиктен карасаң ошончолук алыстан

көрөсүң.

Көмүскөдөгү алтындан көрүнөөдөгү жез ийги.

Мансапта жогунц бир азап, мансаптагың миң азап.

Маңги баш мансапка келсе калгандары
каңгы баш болот.

Өлбөс адам жок, өлбөс атак бар.

Барда миң сомго мартсың, жокто бир сомго зарсың.

Бардык көк тиктетет, жоктук жер каратат.

Сан байлыгың сандыкта жатканча саны чыгып
элде жүрсүн.

Курбунун тили – ачуу, тилеги таттуу.

Күйүмдүү кишиң – сүйкүмдүү.

Мансабы үчүн сүйбө, мал-мүлкү үчүн достошпо.
Муюшпас топко уюшпа.

Чечилип сыр айтпаганга асылып бааңан кетпе.

Чыныгы достук – чын сүйүүдөң да ысык.

Артынан тооруп миңди сүйгөнчө,
алдынан тосуп бирди сүй.

Аш аттасаң да баш аттаба.

Майдалап көп сүйлөбө махабаттан барк кетет.

Сүйүүсү күчтүнүн ич тарлыгы катуу.
Сүйүш оңой, сүйдүрүш кымбат.

Тегин таппагандан теңин таппаган адам артык
ызалуу.

Тунук сүйүү – көңүлдүн гүлү,
жалган сүйүү – көз жаштын сели.

Чыйпылдаган чымчыкта да кыйпылдаган ыйык
сезим бар.

Ата айтып акылдуу бол дейт,
эне айтып эстүү бол дейт.

Атадан абийир сактаган бала башкадан да абийир
сактайт.

Алган жарды чанган жаман,
айткан сөздү танган жаман.
Аялың албуут болсо, абийириң кымгуут.

Аялың дартман болсо акылың бушман болот.
Баланы баласынта берсең баскан изин чаласынта
берет.

Баланы багуудан коркпогон кагуудан да коркпо.

Балаңа алтындан байлык калтырганча акылдан
байлык калтыр.

Жакшы аял сыйы менен билет,
жаман аял ыйы менен билет.

Жакшы аял – үйдүн куту, жаман аял үйдүн жуту.

Жаман аял теңдик десе,
бүт жакшылык мендик дейт.

Үйдүн туткасы – эркек, турмушу – аял.

Эстүүсүнө баш ийишпей эрди-катын бакыт таппайт.

Адамдын бою жетпеген бийиктикке ою жетпейт.

Кеп сүйлөө – бакыл, көп ойлоо – акыл.

Укугун билгендик, – улуу акылмандык.

Куйту киши курутат, кежир киши кейитет.

Күлүп сүйлөгөн киши күчтүү сөзүн алсыз кылат.

Кычык сөздө кызык сөз жок.

Оңол дегенди оор алба,
түзөл дегенди түйшүк көрбө.

Өлүк-солук жатпа, өөдүк-сөөдүк сүйлөбө.

Унун ачуусу бир өлтүрөт,
тилдин ачуусу миң өлтүрөт.

Чабалдыгыңа догурунба,
күчтүүлүгүңө дөөгүрсүбө.

Алдыңа карап атаан сүйлө,
күчүңө карап күнүлүк кыл.

Артка айткан сөз ушак, бетке айткан сөз сабак.

Аялды бекер койсоң ушак айтат,
баланы бекер койсоң ууру кылат.

Колу туткактын – жолу каскак.

Коңшуң уганаак болсо колуктуң тыңшанаак.

Көргөзбөй бирди алсаң, билгизбей миңиң чыгат.

Өзүмчүл киши – көнүмчүл ууру.

Ушакчы учуруп кубанат,
ууру жазгырып мактанат.

Ууру кылган бирге күнөөлүү,
ушак айткан миңге күнөөлүү.

Жалгандын чыйканы – чындык.

Жигит калп айтса өзү кызарат,
кыз калп айтса өзүң кызарасың.

Чындын чынары суу куйбаса да өсөт,
калптын чынары май куйса да өчөт.

Адамдын митаамын көрсөң митеси ошол.

Ак болсоң алаңдаба, кара болсоң салаңдаба.
Алачыл кишинин иши жалаачыл.

Алкы бузуктун наркы бузук.

Арамдан келген дөөлөт, акыр-түбү мээнет.

Бекерге берилбе, арзанга алданба.

Берешенге акылдаба, жоошко какылдаба.

Берээри аздын бежиреп актанаары көп.

Бир адамдын кесири миң адамдын кейишине
себеп.

Жок жалаадан чоң балаа жок.

Ийгилигиңи ичи тар укса,
ийне жеген иттей болот.

Ичи чаар адамдан бети чаар адам сулуу.

Көзгө тунук көрүнсө да көлчүк сууну таза деп
ичпе.

Мите куртта эле эмес, журтта да бар.

Оюнан тазарганды боюнан тазартыш оңой.

Өкүмсүнүп өспөйсүң, кыйынсынып ашпайсың.

Пейлин таап жатык сураса бербей турган сараң жок.

Сараңдын койну толо алтын болгон менеи пейли
толо кара таш.

Сөйкөнүүнүн сөзү бар, кекенүүнүн кеби бар.

Чагымга барган адам чыгымга баскан адам.
Чукул ойлуу кишинин чукчуңдап ичи тар келет.
Эне жүрөгүндөй таза бол, эмгек тилегиндей ак бол.

Тыйынга тызылдаган акчага безилдейт.

Балтаңды жануудан жадасаң чабуудан чарчайсың.
Бекер жүрүүнүн өзү бери болгондо орто бузуктук.

Жалкоо ойлой берип чарчайт,
сүйлөй берип жек көрүнөт.

Жалкоого алкоо жок.

Жылууга ыктай берсең, суукка тоңо бересиң.

Кобурдун кеби бүтпөйт, чобурдун жолу арбыбайт.

Кыймылсыз дене шалга айланат.

Күн өткөнгө кызыкпа, иш бүткөнгө кызык.

Обдулган адам ордуна турат,

Жүткүнгөн адам алга басат.

Алаңгазар адам – мактанчаак, арамзаада адам – сактанчаак.

Көйрөңдө көөдөн бар, өпкө жок, тилек бар, билек жок.

Мактангандан сактанган жакшы.

Жаңы эскини жактабайт, эски жаңыны сүйбөйт.

Төлгөнү эриккен адам тартат, ага зериккен киши ишенет.

Түш менен төлгө – түртүп жыгат көлгө. Эскинин эркине койсоң жаңыга жарык күн жок.

Капалыктын түбү каталык.

Көлгө чөккөндөн көңүлгө чөккөн коркунучтуу.

Күйүттү күлүп ызала, кырсыкты эмгектенип табала.

Күчтөгөн иште күптөгөн кырсык кез болот.

Кыбачыга кырсык аз, баамчыга балаа жок.

Адамдын көңүлүн көтөрүү – өмүрүн көтөрүү.

Ажал алаңдаганды алат, оору салаңдаганды алат.

Алдын ала дарыланса айыкпай турган дарт жок.

Аш турган жерге дарт турбайт.

Дарынын күчтүүсү – айыгамга ишен, Далалаттын күчтүүсү – жетемге ишен.

Жакшы өлсө эл кайгырат,
жаман өлсө жер кайгырат.

Ички дарт билинбей башталып, илинбей күчөйт.

Карылык эңкейгенге эрте келет,
шалкайганга шаша келет.

Мээси бөксөргөн карыга,
акылы жарым жаш асылат.

Ойго баткан кары – бойго жеткен кыздай.

Оору алдында өмүрдү кызганба, өлүмдү оозанба.

Оору мүнөздү да бузат, мүчөнү да бузат.

Оорулуунун алын сураса, алдына ат мингизгендей.

Өзгөгө жамандык тилегенче өзүңө амандык тиле.

Өз жаныңа карасаң – өскөн гүл,
карабасаң – өчкөн гүл.

Өлүм – парыз, өмүр – карыз.

Өмүрдүн аздыгынан да тездигине көңүл бөл.

Өмүрдүн арты – өкүнүч, алды – кубаныч.

Саат – саналуу, өмүр – өлчөлүү.

Сасык тер чыкса ден таза,
сасык ой кетсе көңүл таза.

Тамактан калганың – дымактан калганың.

Эмгек үстү – күлкү, күлкү арасы – өмүр.

Адам жаңылыкка жаралат, жакшылыкка төрөлөт.

Таш – кетилет, жаш – жетилет.

Адамды жазага алуу арзан, жардамга алуу оор.

Билбей жаңылган билет, билип жаңылган танат.

Бычактап өлтүрүп кучактап өпкүлөбө.

Жаатчыл жарыбайт, өзүмчүл өспөйт.

Өз оюнду жакта бирок өзгөнүн оюн какпа.

Сөгүнүү – сөзгө жардылык,
жулунуу – күчкө чабалдык.

Сүйлөгөндү сүйгөн адам укканды убара көрөт.

Алыс ойлогон адам калыс ойлойт.

Издеп калсаң табасың, көздөп калсаң жетесиң.

Оорду жеңбей жеңил жок,
кыйынды көтөрбөй оңой жок.

Салабаттуу болууга сакалдын чыгышын күтпө.

Нар төөнүн чому жука болсо да кому калың болсун.

Өз коңулунан качкан коён өрөөнү кең колотко
батпайт.

Сагызганды сайра десе сайдагы аттын жоорун
айтат.

Үнү үчүн – булбул, жүнү үчүн – калтар.

Үпүп жандап кыш-кыш этсе,
күкүк куш оолап быш-быш этет.

Чаар бээнин он кулуну чаркы бирдей күлүк чыкпайт.

Чабак чамасын билип жээкке жакын сүзөт.

Чычкан чыгып такка отурса,
арстан келип алдына жүгүнөт.

Эшекти ашыра мактап аттан баасын арттыра
албайсың.

Алдында жоону көрбөйт,
артында зоому сүзгүлөйт.

Бош орун көп жерде отураарга жайлуусу чыкпайт.
Карга баскан из калтырат,
жарга баскан сөз калтырат.

Кармашсыз жеңилген адам –
кайратсыз жаңылган адам.

Кашыкка сузган балды аякка чайкап жугум
кылба.
Коркоктуң түшүнө комдонгон жолборс кирет.

Көлөкөнүн көрүнүшү жарыкка жараша.

Көлмө толуп көл болбойт,
булак ташып сел болбойт.

Күчтүү – күчүнө салса, алсыз – ыгына салат.

Ой –жөлөк, кыял – таяныч.

Наста турсаң катуу кыйкыр – кырдагылар селт
этсин.

Түзөлүүнүн жолу – бир, бузулуунун жолу – миң.

Тыңга эрегишип тыңыйсың, жүдөөгө эрегишип

– бошойсуң.

Убаралуу ишти убакыт көрсөтөт,
керексиз нерсеңи кезек ылгайт.

Берээрге чайың туруп мейманга жайым жок деп
айтпа.

Жамандын тай сойгону жакшынын чай койгонуна
татыбайт.

Акылсыз уулга – ата акысыз кул,
эселек кызга эне – эриксиз күң.
Көйрөңдө көөдөн кууш, өпкө жоон.

Жамандын сүрү – камандын түрү.

Жаш адамдын жаңылышы да бат,
жаңырышы да бат.

Жыландан суусун сурасаң жылмандап уусун
сунат.
Эл айткан сын – эч калетсиз чын.

Эскинин көлөкөсүнө ыктасаң жаңынын
келекесине каласың.

Жаманга сыр айтсаң жалпынын алдында
сындырат.

Ичи сулуу нерсенин сыртын сырдап кооздоо оңой.

Айткан сөздүн эки болушу – абийирдин чеки
болушу.

Өтүнүчкө өкүнүч аз.

Эл ыйгарган сыйлык – эң жогорку сыймык.

Ысык суугуңа күйгөн аял – чындап сени сүйгөн аял.

Чага турган уу жыланга чаба турган союлуңу
камда.

Уйку бул – азгырма, убакыт бул – жазгырма.

Күлүк санаадан күдүк санаа жаман.
Тейи тунук алмаз тепсендиде калбас.
Арамдыктын ана башы – ары ичимден тап.

Күздүн жуту жамгыр, жаздын жуту шамал.
Аздын арызын көптүн көңүлүнө карап ук.
Байлык – жерде, бакыт – элде.

Жакшылыкты жараткан да эл,
жан-жакка тараткан да эл.

Жөндөмсүз улук чыкса да,
жөндөмсүз улут чыкпайт.

Пейилдин кеңи – байлыктын теңи.

Аталаштан акылдаш жакын,
энелештен эмгектеш ынак.
Жакшы менен жакшы достошсо,
жалпы айылы бүт кубанычта.

Жакшылыкты билгизбей жаса,
билээр адам өзү жарыялайт.

Махабатты мансапка булгаба,
ашыктыкты акчага сатпа.

Сүйгөн жар назик болсо сүргөн өмүр кызык.

Сүйгөндү кордобо, сүйбөгөндү зордобо.

Сүйүү ички жүрөктө, күлүү – сырткы жамалда.

Сүйүүнүн сүйкүм кези да он сегиз,
куйкүм кези да он сегиз.

Шашылган жигитке ашынган аял кабылат.

Блайыксыз жар тапсаң ылдый карап күн өтөт.

Бры жок сүйүү болсо да,
сыры жок сүйүү болбойт.

Ак тилектүү жарыңды чанганың – алтын капка
шаарыңды бузганың.

Атаны сыйласаң акылын ук,
энени сыйласаң эмгегин баала.

Алган жарды чанган жаман,
айткан сөздү танган жаман.

Аял алууда акылдуу бол,
эрге тийүүдө эстүүлүк кыл.

Аялыңа атлас кийгизсең, энеңди жибекке оро.

Аялдын колу казанда болсо, ою очокто.

Аялдын эркелиги азап, кыздын эркелиги кыйноо.

Баланы киши жокто чындап башкар,
киши барда ымдап башкар.

Биринчи аялыңа түлкү болсоң,
экинчи аялыңа күлкү болосуң.

Бойдок эркек бозодогу саламчыдай,

Бойдок аял ак кардагы таранчыдай.

Келин кер эшек эмес, келберсиген кызыл гүл.

Кыялын тапсаң аялың да кыз,
кыялын таппасаң кызың да туз.

Оюндагысы перинин кызы,
койнундагысы албарстынын өзү.

Таалайсыз эрге таңдайсыз аял жолугат.

Таза эрими не чандым, таз күйөөгө чандырдым.

Тай ата болуу – таалай, чоң ата болуу – ырыс.

Таптап бала уктатпа, таяктап аял башкарба.

Тентек балага теңелсең, тил менен келтек жейсиң.

Тилдин улуусу да эненики, жылуусу да эненики.

Тилеги бирге сүйгөн жардын тириликте тиреги чоң.

Тукумуң өссө турмушуң өсөт.

Улуу уулуңдун тартиби кичи уулуңа тарбия.

Уул баланын убарасынан кыз баланын кыйноосу көп.

Уулун көкүтүү атадан, кызын чүнчүтүү энеден.

Эрдик көрүп эрден чыкпа,
атак көрүп аял кетирбе.

Эрке кыз бойго жетсе боорукер эне ойго батат,

Мылжың уулу сакал койсо болушчаак ата санаага
түшөт.

Эркек жининен табат, аял тилинен табат.

Эриккенден аял бузулат,
ээликкенден бала бузулат.

Эркекти эрки тыят, аялды акылы токтотот.

Эркектин жаманы – өз аялына уу, өзгө аялга бал,
Аялдын жаманы – өз эрине сыз, өзгө эркекке кыз.
Адамдын ойлогон ою – акылынын оргуган тунук
булагы.

Айтаарга акылың болсо угаарга киши табылат.
«Айтамдын» баары акыл эмес,
«билемдин» баары билим эмес.

Айтылган акылды аңдап ук, аяк-башын тыңдап ук.

Акыл – азбайт, билим – тозбойт.

Акыл – асыл, адам – кымбат.

Акыл – жүрө-жүрө озот, бакыт – бара-бара басат.

Акыл сөз кыска болот, укканга нуска болот.
Аңдоостон акыл табылбайт,
байкоостон бакыт келбейт.

Ар ким өз оюнун очогунда жылуу жашайт.

Аштын чийкисинен баштын чийкиси жаман.

Кеңеш берүүдө кечикпе, акыл айтууда ашыкпа.

Көп сүйлөө – бакыл, көп ойлоо – акыл.

Күйүткө да акыл керек, күлкүгө да акыл керек.

Ой дайрасы – деңизден түпсүз.

Адамды күчтүү кылган билеги,
баатыр кылган жүрөгү.

Кыялың терс болсо кылганың корс.

Кыялы чатактын кылганы ката.
Одоно мамиле орой мүнөздү жаратат.

Оңол дегенди оор алба,
түзөл дегенди түйшүк көрбө.

Көндүм болгон ууруга көзгө илинсе ийне да олжо.

Ушакчы болбойм десең уккан сөздү уккан жерде
унут.

Ууру көрүп турсаң карганат,
ушакчы айтыш турсаң танат.

Шыбыраган сөз жаман, шыкаалаган көз жаман.

Аңкоосунган адам – алдамчы, каңкуулаган адам
– жалганчы.

Туура сөз тукумга калат,
жалган сөздүн жашы кыска.

Убаралуу калптан качсаң убадалуу чынчыл бол.

Чынга чыр жолобойт, калпка кадыр токтобойт.

Чындын чынары өсөт, калптын чырагы өчөт.

Акчуулануу – арамдык, экиленүү – эркелик.

Арамзадан ат минбе, пейли тардан тон кийбе.

Бир адамдын кесири миң адамдын кейишине себеп.

Кара иштен актанууга болбойт,
ак иштен сактанууга болот.

Сараңда салтанат аз, санаа көп.
Сыртыңдан мурун – ичинди сулуула,

үстүндөн мурун – үйүндү жылуула.

Бекерликке ызалана билген,
жалкоолуктан тазалана билет.

Жалкоо көзүңө карап иштейт,
эпкиндүү сөзүңө карап иштейт.

Ишсиз жүргөн жаштан
тишсиз жүргөн кары кайраттуу.

Иштебеген бош адам иңирдеги боз көлөкөдөй.

Өз колунан иш келбеген адам өзгөлөрдү кордоого
устат.

Кежир сүйлөгөндөн кесир сүйлөгөн жаман.

Керсейгенге кеңеш бербе,
артыксынганга акыл айтпа.

Кол серпүү арзан, жол табуу кымбат.

Чала билген иште чамынып кереги жок.

Чынарсынган чырпыкты ызалуу куюн ыргап
отурбайт.

Иши начарды айтсаң да, иреңи начарды айтпа.

Жашына берсең басына бересиң.

Жылуу үйүнөн чыкпаган жылдын кыш мезгилин
билбейт.

Кайгыруудан кан бузулат,
өкүнүүдөн өмүр кыскарат.

Көңүл жакшылыктан өсөт, жамандыктан чөгөт.

Кыбачылга кырсык аз, баамчылга балакет жок.

Кыйындыкты күлүп, кырсыкты күрөшүп жең.

Кырсык ишти кыйкырба, жаман ишти жар салба.
Тарткан капалык – кеткен каталык.

Адамды кайрат жашартат, кайгы картайтат.

Аз өмүрдү баалабаган көп өмүрдүн көңүлүн
калтырат.

**ЧЕЧЕН
СӨЗДӨР**

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕНДИН КАРА КАНГА ЭЛЧИГЕ БАРГАНЫ

Кара кан деген кан Сырдын боюнда турган ойдун каны экен. Азиз Жаныбек кан тоонун каны экен. Бир убакта Кара кан Азиз Жаныбек канга тийишип, каары келип: «Ээ кызыталак Жаныбек, катындары эгизден эркек тууп, жасоолу көбөйсө, мени менен урушууга келсин. Тоодон айгырлары кишенеп, ойдон кырк чаар тулпар бээлерим кулун салды. Эгер уруша албай турган болсо, кырк чаар тулпардын кулунун төлөсүн» деп элчи жиберет.

Азиз Жаныбек кан элин үч күнү кечке чогултуп, кеңеш кылып Кара канга кандай жооп берерин биле албай айласы кетип, күндө жыйын топ кылды. Үчүнчү күнү кандын алдынан тарап келе жаткан элди боз тумак кийген, жээрде тай минген, эчкиси көп, кою аз бир адамдын баласы тосуп туруп: «Ой, акелер, күндө эле эртең менен канды көздөй чубайсыңар, кечинде дүбүрөп тарайсыңар. Эмне ишиңер бар, мага да бир айткылачы, угайын? деп сурай турган болду. Бирок бала эч кимден жооп ала албады. Ошондо бир киши: «Бул бала үч күндөн бери жолубуздан тосуп туруп сурай турган болду, укканыбызды айталык» деп иштин жөнүн айтты эле, бала: «Оо кокуй, мен бул иштин жообун Кара канга оңой эле берем» деди. Эл баланы ээрчитип Азиз Жаныбектин алдына алпарышып: «Каным, ушул бала Кара канга жооп берем» деди, дешти. Анда Жаныбек кан: «Бул бала барса барсын, бир билгени бардыр» деп макул болду. Бала: «Каным, мага бир төө, бир теке жана жаа бериңиз» деп сурап алып, Кара канды көздөй жүрүп кетти. Бала жолдо кетип бара жатса, эки адам урушуп жатат. Экөөнүн жанында жаа менен атып алган бир коён жа-

тат. Бала салам берип токтой калды эле, мушташып жаткан эки кишинин бири: «Жолоочум, сага жол болсун, кайдан келе жатасың?» деди. Бала: «Азиз Жаныбек кандын элчисимин, Кара канга баратам. Сен экөөң эмне болуп мушташып жатасыңар?» деди.

Анда экинчиси: «Эртең менен жатактагы коёнду көрүп кетип, жаа алып келгенимче бул атып алыптыр. Көрүп кеткен коёнду аламын деп мен айтам, атып алдым, меники деп бул айтат. Сен Азиз Жаныбек кандын элчиси экенсиң, калыс болуп коёнду бирибизге алып берчи» деди. Жаныбек кандын элчиси: «Ой, коёнду атып алган, сен коёнду башыңа кармап тур, көрүп кеткен сен жааң менен ат. Коёngo тийсе сен ал, мунун башын жара атып өлтүрүп койсоң, кунун төлөйсүң» деди. Муну укканда экөөнүн да төбө чачы тик туруп: «Ээ жолоочу, сага ишибизди салбайбыз, Кара канга барып, калыстыкка түшөбүз» деп, элчини ээрчип жөнөп калышты.

Булар кетип бара жатса, жолдун боюнда калың эл чогулуп турат. Бала салам берип токтоп тура калып, чырдын жайын сурады эле: «Ээ, жолоочум, мына бул адамдар калың жылкы айдап айылдын үстүнөн өтүп, боюнда бар катындарды боюнан түшүрдү, ошонун чатагы болуп жатат, өзүң кайдан келе жатасың?» дешти. Бала: «Азиз Жаныбек кандын элчисимин» деди эле, кандын элчиси болсоң, биздин ишти сага салдык дешти. Анда бала: «Казанга толтура суу куюп тулгага аскыла да, жылкыларды айылдын четинен айдап өткүлө. Казандагы суу жылкылардын дүбүртүнөн чайпалып төгүлсө, боюнан түшкөн баланын кунун берсин, төгүлбөсө буга эмне кун болсун?» деди. Ээ балам, сага ишибизди салбадык. Кара кандын өзүнө салабыз деп, булар да кошо жөнөдү. Топ адам жүрүп отуруп Кара кандын капкасына кирип барды. Бала капканын ортосунда желип бараткан кара тайганды көрүп: «Бу кимдин тайганы?» деп сурады. Турган адамдар: «Кандын тайганы, жылына алтымыш түлкү, кырк бөрүдөн тиштейт» деп жооп

беришти эле, Жаныбек кандын элчи баласы тайганды жаа менен атып өлтүрүп салды. Карап тургандар: «Кандын тайганын өлтүргөн бул кандай эме» деп таң калышты. Ошентип элчи бала топ адам менен кандын сарайына кирип барды. Анын кабарын Кара канга айтышты эле: «Бул кимдин элчиси, ким экен?» деди. Жигиттери: «Азиз Жаныбек кандын элчиси экен» деп жооп беришти.

Кара кан: «Элчи болсо мейманканага алпарып киргизип койгула» деп буюрду. Эртеси элчини кандын алдына алып келишти эле, Кара кан балага карап: «Ээ бала, Жаныбек кандын бул кандай шылдыңы. Менин алдыма элчи кылып аттуу-баштуу чоң киши жибербей, бала жибергени эмнеси, айлыңарда чоң киши жок беле?» деди. Бала тура калып кулдук уруп: «Каным, сизге чоң керек болсо төө жетелеп келдим» деди. Анда кан: «Жаныңды жеген бала, айлыңда сакалдуу карың жок беле?» деди. «Сакалдуу десең, теке жетелеп келдим, кеп-сөз билген адам керек десең, өзүм келдим» деди. Кара кан баланын жөн бала эмес экендигин биле калды, жөн ийги суроо салды: «Эй бала, тайганымды не атып салдың?». Анда бала: «Мен биякка чыгардын алдында сиздин тайганыңыз тоодогу аңды ойго кууп, ойдон тоого кууп жүрүп кырды. Ой-тоо кыйкырык, ызы-чууга толду. Ошондон биздин иттерибиз күчүк таштап койду. Ошон үчүн тайганыңызды атып салдым» деди. Өзүнүн айтканы эсинен чыгып кеткен Кара кан: «Ээ, кызыталак бала, менин жеримдеги ызы-чууну сенин тоодогу иттериң кайдан угат?» деп чочуп кетти.

Элчи ордуна тура калып: «Таксыр, сөзүңүзгө кулдугум бар, биздин тоодогу айгырыбыздын кишенегени сиздин ойдо жаткан кырк чаарыңызга кантип угулат?» деди. Кара кан сөзгө жыгылып: «Ээ чунак бала, келген дооң ошол беле, кечтим» деди. Андан кийин Кара кан берки чатактуу эки иштин жөнүн сурап, «баланын жолдогу чечкени туура» деп тапты да, келгендерди кайтарып жиберди.

Кара кан баланы жактырып: «Балам, атың ким?» деди. Бала: «Атым Жээрен» деди. Анда кан: «Балам, сен чечен экенсиң, сенин атың мындан ары – Жээрен чечен болсун» деп ат мингизип, тон кийгизип, эки элдин чатагын басып, айлына жиберди. Ошондон улам бала Жээрен чечен аталып, кепке-сөзгө алынып, эки эл арасында доо болсо да, жоо болсо да, Жээрен чечен арага түшүп, ыраакты жуук кылган чечен болот дешет.

АКЫЛ КАРАЧАЧ

Илгерки заманда Каракан деген хан болуптур. Бир күнү Каракан өзүнүн кол астындагы элдерди чакырып алып:

Менин сурай турган үч суроом бар. Ошол суроого жооп берген адамга ат башындай алтын беремин, – деп өзүнүн карамагындагы элдерге кабар кылат. Хандын мамлекетиндеги эл чогулгандан кийин:

Биринчи, дүнүйөдө эмне таттуу? Экинчи, дүнүйөдө эмне катуу? Үчүнчү, дүнүйөдө эмне оор? – деп элге суроо берет.

Ошондо бир балыкчы чал:

Мен табамын сурооңузду. Убадаңызды бузбасаңыз менин бир Карачач деген кызым бар, мен үчүн ошол айтып берсе болобу? – дейт.

Андан Каракан:

Сиз үчүн кызыңыз айтып берсе болот, – дегенден кийин, экинчи күнү балыкчы чал кызын ээрчитип келет.

Кыз:

Таксыр ханым, «кандын суроосуна жооп бер», – деп атам ээрчитип келди, сурооңузду айтыңыз, жооп берейин– дейт. Хан баягы суроолорду берет. Карачач ойлоно калып чечмелеп кирет.

– Балдан ширин – жигиттин алган жары, таштан катуу – жокчулук, жокчулуктун зары. Чын убададан – оорду көрө албадым! Мен деңиздин жээгиндеги ба-

лыкчы чалдын кызымын. Картаң ата-энемдин менден башка баласы жок. Атамдын балыктан башка күндөлүк тапкан табышы жок. Мен атама жардам берип, деңиздин жээгинде атам менен жүрөмүн. Атам чал, энем кемпир, экөө мени «кызым, сенден башка көрөр күнүбүз, жыттар жытыбыз жок», деп дайыма мага жалынып, экөө ортосуна алып жатышат. Атам менен энеме менден жакыны жана аларга менден ысык нерсе жок экен го деп ойлочу элем. Эртең менен ойгонгондо карасам, мен четте жатып каламын, ошону көрүп бала канча жакшы, абдан ысык болсо дагы, эри менен аялдан жакын боло албайт экен го деп ойлоймун.

Экинчи жокчулук таштан катуу экен деп айтканым, кайсы бир убактыңарда атам балыктын чабагын да ала албай, үйгө сабыры суз кайтат. Ошол убактыларда, үйгө атамдын курбу курдаштары келип калганда, тамак бере албай, «ай, жокчулук» деп, капаланып олтурган күндөрү болучу. Ошондуктан, жокчулук таштан катуу экен го деп ойлоймун.

Үчүнчү, убада оор дегеним, ушуну менин айткан сөзүмө сиз убада кылып, убаданы буза албай мага ат башындай алтынды бергени турасыз. Ошондуктан, баарынан убада оор экен деп ойлоймун.

Ошондо хан: «Суроомо туура жооп берди», – деп убадасы боюнча кызга ат башындай алтынды берген экен. Андан кийин хан кызга:

– Үч күндөн калтырбай атаңды мага жибергин. Сен убаданын жайын билет экенсиң, менин сөзүмдү орундатпай койбогун, – дейт.

Карачач кыз болсо хандан алган ат башындай алтынды үйүнө алып барып, атасы менен энесин кубандырды. Үч күндөн кийин ханга берген убадасы боюнча кыз ханга атасын жиберет да:

Хан оңой суроо берсе жооп бериңиз, эгер кыйын суроо бере турган болсо, «үч күнгө чейин уруксат бер» деп кайта үйгө келерсиз, – дейт.

Баягы чал ханга баргандан кийин хан аны ордоосуна чакырып алып:

– Ээ чал, кечээ кызыңа ат башындай алтын бердим, өзүңө дагы көп дүнүйө беремин. Жокчулук менен өмүр өткөргөн адам экенсиз, сени өмүрүнчө байлыкка тундурам. Менин мурун тогуз аялым бар эле, бир да балалуу болгон жокмун. Эми айтарым Карачач кызыңды мага бергин, мен эрке токол кылып алайын, – дейт. Анда чал:

– Сизге кызымды токолдукка сатып, көп мал алганымдан көрө өзүмдүн күндөлүк эмгек кылып, кармаган балыгым артык эмеспи, – дейт.

Бул сөзгө хандын ачуусу келип:

– Чалды дарга тарткыла, – деп желдеттерине буйрук берет. Ошондо чал абдан коркуп, хандан үч күнгө уруксат алып, үйүнө кайтмак болот. Кетээрде чалга хан: – Үч күнгө чейин сөзүмдү орундатпасаң, баары бир курулган дарга ушул калыбында турат. Тирүү кутуламын деп ойлобогун. Мен айткан сөздү аткарып, кызыңды бересиң, – дейт. Чал корккон бойдон сандалып баса албай үйүнө келет да тескери карап жаткан жеринде кыңылдап ыйлай берет.

Кыз атасына:

– Ээ ата, ыйлабаңыз, «миң күнкү өлүктөн, бир күнкү тирик артык» деген бар. Ата, кайта ханга барып, сөзүнө макул дей бериңиз. Көп берсе алтын албаңыз. Хан кызыңды бергин деп, сизге айткан чыгар. Анда сиз төмөнкүдөй малды берсеңиз, мен кызымды беремин деп гана жооп берип кайтыңыз. Ал калың малга, биринчи: кийиктин он улагын, жыйырма түлкү, отуз карышкыр, кырк арстан, элүү ат, алтымыш чидер, жетимиш аркан, сексен каны жок кургаган жүрөк берсин деңиз. Ушуну берсеңиз, мен кызымды беремин! «Эң алды менен муңу жок, картаң молдого кызым экөөңөр никеңерди кыйдыргыла де», – деп айтаар сөзүн үйрөтүп, атасын жөнөтөт. Кызынын бул сөзүнө чал аң-таң калып, ханга барганда коркуп жатып араң айтат. Чалдын сөзүнө хан кубанып, сыйлыкка деп көп алтын берет. Калган малды дагы таап беремин деп, чалды үйүнө кайта-

рат. Хан өзүнө караштуу вазирлерин, карыяларын, билимдүү көсөмдөрүн жыйнап алып, алиги чалдын айткан сөздөрүн кандай кылабыз деп акылдашат. Отурган адамдардын ичинен бир чал туруп:

Түлкү, карышкырды кармоо оңой, арстанды кармоо кыйын, – дейт. Андан кийин бир карыя тура калып:

Муну айткан кыз Карачач арстанды кармоону дагы билет. Кызды алдырып сурайлы, – дейт. Хан макул болуп, Карачач кызга киши жиберип алдыртат. Карачач келгенден кийин, хан:

Жырткыч айбандардын сага жана ата-энеңе эмне кереги бар? Андан көрө алтын алып, ата-энеңе берсең, жеп-ичип, жыргап жата бербейби, – дейт. Анда кыз Карачач унчукпай көпкө олтурду.

Аталар, агалар, мен жырткыч айбандарды сураган эмес элем. Хан башыма боштондук берсе экен деп, боштондук сураган элем. Мен айткан калың мал эмес, силер өзүңөр ойлоп көрсөңүздөр, хан экөөбүздүн башыбызга келе турган табышмак. Калың малга он улак берсин дегеним, менин жашым ондо, улактай ойногон кыз кезим, жыйырма түлкү берсин дегеним, киши жыйырмага чыкканда түлкүдөй булактабайбы, отуз карышкыр дегеним, адам отузга чыкканда карышкырдай жүткүнбөйбү. Кырк арстан дегеним, кыркка чыккан адам арстандай күчүнө келбейби, элүү ат берсин дегеним, элүүдө адам ат болбойбу. Алтымыш чидер дегеним, алтымыштагы адамдын бутуна чидер түшүп, өзүнчө басып кете албайт дегеним. Жетимиш аркан берсин дегеним адам жетимишке чыкканда аркандалбайбы. Сексен каны жок жүрөк берсин дегеним, сексенге чыккан адам каны жок жүрөктөй кургабайбы. Муңу жок картаң молдого никемди кыйдырсын дегеним, картаң адамдын ичинен капа-кайгысы жок, бир да адам болбойт. Ошондуктан, менин никемди кыйдыра албай, мага уруксат бербейби, – деп менин ханга карата айткан табышмактуу суроом болучу. Ушул олтурган аксакалдар, хан баш болуп, менин суроомду

текшерип көргүлөчү, айткан сөзүмдүн катасы болсо кайта алайын. Болбосо, ханга тийбеймин! Хан мени албайт деген сөзүм эмеспи. Бул сөзүмдү ойлоп чечип, мени кыйноодон бошотуп, уруксат берүүңүздөрдү сураймын, – деп кыз айткан экен. Ошондо олтурган элдердин ичинен бир аксакал адам:

– Балам, кыз Карачач, бактың ачылсын, жолуң бол – сун, – деп хандан уксатсыз эле, кызга бата бере кетет.

Хан аксакалдын сөзүн кубаттап, отурган бардык элдер чурулдап кошо бата кылат. Хан көпчүлүк элден чыга албай кызга уруксат берүүгө амалсыздан макул болот. Ошол кыз Акыл Карачач деп акылдуулугунан айтылып, эл оозунда сөз болуп калган дейт.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН

Өткөн бир заманда өзү чечен, сөзү бекем Жээренче чечен деген киши болуп, анын Төлөмырза деген уулу бар экен. «Өмүрүндө чын айтпаган калпычы бала» деген сөздү Жээренче чечен күн сайын элден угуучу болду. Бир күнү Төлөмырзаны сынамак үчүн караңгы түндө ээрчитип келе жатып: «Балам, менден көрө көзүң курч эмеспи, асты жагыңды карачы, мага аркарга окшош бирдеме көрүнөт» деди. Анда Төлөмырза: «Аркар экен, козусун эмизип турат» деди. Ошондо Жээренче чечен: «Жаның чыккан баламдын жалганчысы чын экен» деп өкүндү. Төлөмырза карга атса кийик аттым деп элге мактанат. Төлөмырзанын колунан эчтеке келбейт, бул иш эл үчүн да, атасы үчүн да маалым болду. Төлөмырза бир күнү көпчүлүк элге адатынча калп айтып калды, «баягы күнү бир кийикти атып жиберсем, кулагынын учу менен туягынын учуна тийип, кийигим аман кутулуп кетти» деди.

Анда Жээренче чечен: «Ата балам ай, туягы менен кулагын кашынып турганда аткан экенсиң ээ» деди. Төлөмырзанын калптыгына айран калып

турган элге Жээренче чечендин сөзү орун болуп бастырып кетти. Үйүнө келгенден кийин: «Ата жаның чыккан балам, эпсиз жерден калп айтып, эбине келтире албай эсим кетпедиби, мындан кийин адам болом десең, калп айтпа. Калп айтсаң өмүрүң менен ырысыңа чоң зыян келтирет» деп, жалгыз баласынын жанына тынчы жок, сөзүндө чыны жок, жаман бала чыгып калганына капаланды.

Бир күнү баласын ээрчитип жолдо келе жатып: «Ат жалына казан ас» деди. Төлөмырза түшө калып аттын жалына от коюп, өрттөп жиберди. Жээренче чечен: «Ээ, балам, ат жалына казан ас» деген канжыгадагы тамакты ат үстүнөн жейли деген сөз болот» деди. Дагы бир топ узагандан кийин: «Балам, узун жолду кыскарт» деди. Төлөмырза түшө калып жолду кетмендеп калды. Жээренче чечен: «Кетмен менен кыскарта албайсың, балам, «узун жолду кыскарт» деген өткөн-кеткенден кеп сал деген сөз. Кеп эрмек болот, адамга жолдун кандай өткөнү билинбей калат, узун жолду жүрүштүү ат менен, кызык сөз кыскартат» деди. «Бул боюнча калганда жалгыз уулум, Төлөмырзам, мырза да болбойт, тукум да, туяк да болбойт экен, «аял жакшы болсо – эр жакшы болот, акыл кошот, ырыскы жугушат» деген эл сөзү бар эмеспи. Дүйнө жүзүнөн издеп, бир жакшы колукту алып берейин» деп, Жээренче чечен атты келтирип минип, тонду кийип, элди аралап кыз издөөгө жөнөдү... Барбаган эли калбай, бастырбаган жери калбай, алты ай чамасында жүрдү. Кыз элде көп, бирок Жээренче чечендин издеген кызы жок.

Элдин баарын карап жүрүп капаланып-кайгыланып, Жээренче чечен үй жагына кайтмак болду. «Баламдын бактысы жок жаралган экен да, ушунча журттан бир ылайыктуу кыз табылбаганы» деп келе жатса, айылдын четинен бир топ кыз-келиндердин отун көтөрүп келе жатканын көрдү. Ал аңгыча күн жаады.

Келиндер алы келгендери музоосун жетелей, отунун көтөрө үйлөрүнө качышты. Кыздардын баары

музоосун эмизип, отунун таштап үйүн көздөй чуркап кетишти. Бир кыз музоосун эмизбей кармап, отунун чапаны менен жаап, өзү отундун астына олтуруп калды. Жээренче чечен кыздын жанына келип: «Ээ балам, тиги кыздар жүгүргөн бойдон үйлөрүнө кетти, сен эмне себеп менен жаанды тосуп олтуруп калдың?» деди. Кыз: «Ээ ата, ал кыздардын төрт зыяны бар, менин бир зыяным, үч пайдам бар» деди. Жээренче чечен: «Пайдаң кайсы?» деп сурап калды. Кыз: «Музоом эмген жок, отунум кургак калды, өзүм суу болгонум жок, энем үйгө барганда урбайт, бул үч пайдам, чапаным суу болду, бир зыяным ушу. Кыздардын музоосу эмди, отуну суу болду, кийими да суу болду, музоону эмиздиң деп кыздардын энеси урат, төрт жагынан тең качып кеткен кыздарга зыян болду» деди.

Жээренче чечен: «Жарадың балам, силердин үйүңөр, кайсы?» деп сурады. Кыз: «Ээ, ата, айылга барсаңыз эле таап аласыз, келиштирип кырк найза сайган үй биздики» деди. «Издегеним табылды» деп, сүйүнүп, айылды аралап жүрүп кырк найза сайган үй жок болгондуктан, кыз мага табышмак кылып айткан экен кырк найзасы үзүгүнөн кырк уук көрүнүп турганы го» деп, Жээренче чечен ойлонуп баягы үйгө барып түштү. Ата-энеси дагы жакшы адамдар экен. Алынча сыйлап сүйлөшүп отурушту, аңгыча күн ачылды, отунду көтөрүп, музоону жетелеп кызы келди. Кыздын аты – Карачач экен, конок тамагын жеп, эл жатар мезгилде Жээренче чечен Карачачтын ата-энесине сөз баштады: «Менин жалгыз уулум бар эле, өзүмдүн атым Жээренче чечен, баламдын аты Төлөмырза, балама элден кыз жакпай алты ай болду жолго чыгып кыз издегениме. Ушул сиздин балаңызга көңүлүм түштү, кудай буйруп, куда болсом, балам экөөнүн бактысы ачылса деген талабым турат. Эгер силерге бул сөзүм эп болсо» деди.

Кыздын ата-энеси: «Сиздин айтканыңыз жакшы кеп, биз өзүбүз бечара адамбыз, бир жаман жалгыз

кызыбыз бар, сиз айтылуу Жээренче чечен деген Жаныбек кандын чечени болсоңуз балаңыз Төлөмырза элден-журттан кыз жактырбай тандап жүрсө менин кызым көңүлүнө жакпас бекен? Буга жоопту кызым өзү билип берсин» деди.

Карачач атасынын сөзүнө карата: «Бул киши алыстан келген азиз конок экен, кызым билет деп мага шылтаганыңар туура эмес, кадимден калган нускаңар, нарк-санатыңар бар, бир кызды ата билип берет, бир кызды эне билип берет, акыры иш ордуна келет, берер болсоңор мага шылтоо кылбай эле, абийирдүү киши көрүнөт, түз жооп бербейсиңерби» деди. Бул кыздын айтканына Жээренче чечендин ичи ысып сөзгө кирди. «Кана кудагый оозум батып айталбай отурдум эле, мага балам өзү жооп берди. Карачачтын аты – Акыл Карачач болсун, бактысы ашык болсун, жей турган калыңыңарды айткыла, эл көзүнө көркөмдүү түшкөнүм жакшы болот, төөдөн, уйдан, жылкыдан, канча менен келейин, атабыз кыргыз болгон соң, салтыбыз, наркыбыз орду менен өткөнү жакшы, жакшылык талап өмүр соодасы эмеспи» деп, Жээренче чечен айтып калды. Буга кыздын энеси: «Жалгыз кызымдын калыңын айтып, башына аркан салгансып малга кантип, айырбаштайын, жол-жобосун, наркын-салтын кызым өзү эле билсин» деди. Акыл Карачач: «Менин ата-энем бечара киши, кызын малга сатууга алы келбейт. Кызы малга сатылып барбайт, орду табылса, Карачач кадыр көңүл түз келген жерге барат, калың мал деп каржалбаңыз» деди.

Бул сөздү айтканда Жээренче чечен таң калып, үйүнө барды. Төлөмырзаны келтирип кийинтип алып, күнү оңдуулап, кудасы Токсонбайга барып калды. «Адам Токсонбайдын кызын Жээренче чечендин Төлөмырза деген уулуна алып берет дейт» деп айылдагыларга кабар тарады. «Адам, эй, Карачач атасына калың жедирбей Жээренче чечендин уулуна барганы жатат дейт, калыңсыз кыз болсо болот, каадасыз кыз болбойт дептир, барып жеңкетай алып,

тоюн жеп келебиз» деп айыл-ападагы келиндери чогулуп келишти.

Тойго Жээренче чечен чоң жыгылыштуу болуп, малды арбын союп, башына той башкаруучу коюп, жети күн той берип, сегизинчи күнү Жээренче чечен Акыл Карачачты үйүнө алып кетти. Акыл Карачач келгенден тартып Жээренче чечендин иши оңоло баштады. Мунун кабары Жаныбек канга угулду: «Келини келишимдүү жакшы болгон экен, баягы жаман Төлөмырза жок, атайын киши болуп калыптыр» деп уккандан кийин барып келинин көрөйүн деп, Жаныбек кан келди. Жээренче чечен алынын бардыгынча кызмат кылып, Жаныбектин келгенине сүйүнүп конок кылды. Жаныбек Төлөмырзанын колуктусун үстүнө чакыртып алып ичинен «муну алуучу аял экен» деп ойлонуп: «Келинде төрт суроом бар. Акыл Карачач жооп бересиң» деп, кепке кармады. Акыл Карачач: «Эби келсе сурооңузга жооп берейин, сурооңузду сураңыз» деп айтып калды.

Жаныбек кан:

«Тулпарды уйга сатса не болот?

Атты эшекке сатса не болот?

Туйгунду каргага сатса не болот?

Башы ачык адамды наадан кулга сатса не болот?

Ушул сөзүмдүн жообун таап койгун, эртең кабар аламын» деп Жаныбек кан аттанып кете берди.

Бул сөзгө Жээренче чечен капа болуп калды. Акыл Карачач: «Атаке, бул сөзгө эмне үчүн капа болосуз, жооп табылар, «кандын пейли бузулса, калкына бүлүк түшөт, башына чүлүк түшөт» дептир, кан Жаныбек жакшылык көрбөс, өзүнүн жакынынан өлөр, аман болсоңуз аны көзүңүз менен көрөрсүз, мен анын сөзүнө жооп берем» деди.

Кан Жаныбек эртеси энтелеп келип, сөзүнүн жообун сурады. Камыкпаган Карачачтын Жаныбекке берген жообу:

«Жаныбек каным, бузулду заңың,

Бул кандай жорук, тынчыбаган жаның.

Тулпар тушунда, күлүк күнүндө, күч бербеген тулпардан – сүтүн берген уй жакшы, пайдасы жок туугандан пайдасы тийген кыйыр жакшы.

Чабал аттан – чарчабаган эшек жакшы.

Жаш жыгач отундан – жаркырап күйгөн тезек жакшы.

Канаты жок туйгундан – канаттуу карга жакшы.

Карга конгон, кузгун тойгон каздын тарпынан үксүйүп үмүт кылган туйгун оңчубу, эртеки салтта, эски наркта, мындай шумдуктуу жорук болчубу? Каным, менин тапканым ушу, сиздин укканыңыз ушу» деп, Акыл Карачач басып кетти. Кан Жаныбек арданып үйүнө кайтты.

Кан Жаныбек Акыл Карачачты алууга ойлонуп, каарын төгүп, ар түрдүү кыстоо салмакчы болуп, Жээренче чеченге желдет жиберди. «Эртең Жээренче чечен алдыма келсин, келгенде ат минбесин, төө да минбесин, жөө да келбесин, жол менен да келбесин, жолсуз жер менен да келбесин» деп буйрук кылды. Желдет буйрукту угузганда Жээренче чечен убайымга түшүп, келини менен кеңешти. Акыл Карачач атасы Жээренче чеченге мындай деди:

«Эрте туруп текени жука токуп минип, эки жолдун ортосундагы кыры менен барыңыз, кан суроо сураса: ат, төө мингеним жок, теке минип келдим, жол менен да, талаа менен да келгеним жок, кыр менен келдим деп жооп бериңиз, кан Жаныбек сөзгө жыгылат».

Жээренче чечен тепейтип теке минип, эки жолдун ортосундагы кырга кирип, кан Жаныбектин ордосуна барды. «Каным, буйругуңузду аткарып келдим, ат, төө мингеним жок, жөө да келгеним жок, теке минип келдим. Адам учкаштырбай жеке минип келдим. Жол менен да, талаа менен да келгеним жок, эки жолдун ортосундагы кыр менен келдим, каным, каарыңа калгандай көрүнөм, кайгылуу сыр, калың чер менен келдим» деди. Жаныбек бул сөзгө токтолуп, Жээренче чечендин алдына кырк ирик салып берип:

«Кырк күндүн ичинде көзүн жоготпой кырк козу козулатып бересиң» деди. Кырк ирикти айдап капа болуп Жээренче чечен үйүнө келди. Акыл Карачач алдынан тосуп чыгып: «Ата, бүгүн койлуу болуп калыпсыз го» деди. «Ээ, балам, атаңдын өлбөгөн жаны курусун, караган каны курусун, ушул ириктин көзүн бурбай козулатып бер дейт, айла барбы, айдап келдим» деди. «Ата, капа болбоңуз, бул арзан иш турбайбы» деп, кырк күнгө чейин Акыл Карачач койду бирден союп бере берди. Жээренче чечен «эрте өлгөн кулмун» деп этин жеп жата берди. Кырк күнү бүткөндөн кийин кан Жаныбек салтанат менен аттанып, койдун жообун алмакка Жээренче чечендин үйүн көздөй жөнөдү.

Келер күнүндө Карачач отун алымыш болуп кан Жаныбектин жолун тосуп чыкты. Көңүлү кызып калган кан Жаныбек Карачачты көрө салып, бура тартып: «Келиним отун алып жүрүпсүң, атаң эмне кылып жатат?» деп сурады. Карачач: «Өзүм жалгыз бой болгон соң отунга келдим. Атам болсо үйдө толготуп төрөгөнү жатат» деди. «Жаның чыккан Карачач, эркек киши дагы төрөчү беле» деди. «Каным, сөзүңүзгө кулдук, кан сөзү эки эмес, сиздин эркек коюңуз да туучу беле?» деди.

Кан Жаныбек өзүнүн сөзүнө өзү байланып, сөзгө жыгылып кайтты. Кан кетери менен Акыл Карачач үйүнө келип канга берген жообун кайнатасына айтып берди. Бул сөзгө Жээренче чечен өтө ыраазы болуп: «Бир өлүмдөн калдым» деп кубанды. Эртесинде кандын дагы бир жигити келип: «Бул буйругум эки эмес, отуз күндүн ичинде, таштан тарамыш кылып, кумдан өтүк тигип берсин» деген кандын буйругун айтты: Жээренче чечен мойнуна жүк түшкөнсүп: «Иш кыйын, таштан тарамыш кумдан өтүк болчубу, кулак угуп көз көрбөгөн мындай иш болчубу, мындан көрө каарына албай, мынчалык азаптабай, колунан келип турам өлтүрүп салып, бир жолу жанымды тындырбайсыңбы» деди.

Анда Акыл Карачач: «Ата, сабыр кылыңыз, сабырдын түбү сары алтын, сабыры жок, Жаныбек саманын сапырып жатат, өз калкын өзү кыстап напсисин бузуп жатат, аман болсоңуз, мындан арзан кутуласыз, шашпай сабыр кылып отуруңуз, мен сизге айтпадым беле:

Адамды шайтан азгырат,
Артык дөөлөт мас кылат,
Тумшугу таштай катарда
Тууганы менен кас кылат.

Жалаң эле биз эмес, жандын баарына көзү өтүп, жабыры ашып кетти. Жетим, жесирдин ыйлаган үнү жетер, ашыгып сабырсыздык кылбаңыз» деп, Акыл Карачач атасы Жээренче чеченге насаат айтты.

Жаныбек убада кылган күнүнө чейин Акыл Карачач оокатын кылып жүрө берди. Убадасы бүткөн күнү башкача кийинип, түсүн буруп жооп алмакка Жаныбектин алдына барды: «Кан азиретим, бечарачылык кыйын экен, кумдан бир өтүк тиктирип жаттым эле, буга таштан тарамыш табылбады, сиздин казынаңызда бардыр деп сурап келдим эле», деди.

Айтканы эсинен чыгып калган Жаныбек кан: «Сен кандай акмаксың, соосуңбу, же жиндисинби, кумдан өтүк, таштан тарамыш болуучу беле, калжырабай кет» деди. Акыл Карачач бетине түшүрө салынган жоолугун өдө тартып, түсүн көрсөтүп: «Каным, оюңузга кулдук, сиз буюрган кум өтүктүн таш тарамышынын камында жүрдүм эле, андай болсо кандын буйругунан кутулган турбайбызбы» деп жүгүнүп тура калды. Жаныбек айтылуу Карачач экенин билип, токтолуп башка сөз айта албай жерди карады. Акыл Карачач үйүнө келип, Жээренче чеченге окуяны айтып берди. Жээренче чечен Акыл Карачачтын акылына ыраазы болуп, «кайырлуу жакшы өмүр сүргүн, канча бир өлүм ажалдан аман алып калдың» деди.

Ал аңгыча болбоду, камынып турган Жаныбек кан Жээренче чечендин колун байлап, Алтай тоосундагы кара калмакка айдап, буга кошуп Толубай сынчынын

уулу Миңжашарды, Асан Кайгынын уулу Төлөнгүттү жиберди. Калмактын каны булардын жайын байкап көрүп, үчөөнү үч жерге таратып, бөлүп жиберди.

Жаныбек Төлөмырзанын жан ордуна көрбөй жабыркатып, ишке салып, Карачачты алайын деп кашына көчүрүп алды. Бирок, Акыл Карачачты ала албай бир жыл өттү. Акыл Карачач жакшы сөз менен Жаныбектин өз иниси Бердибекти бузуп, «Жаныбектен жан адамга пайда болбойт, бир агаңды өлтүрүп, калкыңа кан болгун, мен сенин койнуңдагы зайыбың, колундагы айымың болоюн» деп, Бердибекти кепке көндүрүп алды. Бул кабар тарап, Алтайдагы туткунга байланган Жээренче чеченге угулду.

Кабарды уккандан кийин Жээренче чечен жалпы элине табышмак менен кабар салды: «Эгиниңер жакшы чыгып, жакшы бышты деп уктум, орокчуңар шай экен, кыштын арты кандай болот? Кышка калтырбай эрте оруп бүтүрүп алгыла. Толубай, Токтогул Асанга кабар салыңар. Бир сокур кара кашка текем бар, сакалынан байлап көзүн оюп, көлгө салыңар, бир тик мүйүз кара эркечим бар, кой баштатып ала келгиле. Болор-болбос бычагым бар, мизи курч кестигим бар, унутулуп журтта калбасын» деп, жазып жиберди.

Кат тийген соң сөздүн түйүнүн казак, кыргыз жалпы түрк балдары кепке канып келтирип, чече албай айран калышты, акырында Жээренче чечендин өзүнүн келини айтылуу Карачач чечет го деп катты алып барышып, калктын мыктысы, чоңдору башында карап турду.

Катты окуп, Карачач бир баштан айтып, табышмак сөзүн таап чече баштады: «Айдаган аштыгыңар бышты» дегенди душманыңар болушунча болду, толушунча толду – дегени. Орокчулар шай экен, кышка калтырбай оруп бүтүрүп алыңар дегени – мынчалык кайрат кылышыңар, эми катылыңар, орок менен буудайды оргондой кылыңар деп, айтканы. Кыштын арты кандай болот дегени – иштин арты кандай болот дегени. Толубай, Токтогул, Асан

Кайгыга кабар салыңар дегени – элдин карыялары иштин убагы келди, жаштарга сөзүңөрдү айткыла дегени. Сокур текем бар эле, сакалынан байлап, көзүн оюп көлгө салыңар дегени – Жаныбек канды өлтүрүп, сакалын кыркып көзүн чукуп көлгө салгыла дептир. Тик мүйүз кара эркечим бар, муну кой баштатып ала келгиле дегени – Жаныбектин иниси Бердибекти колуңарга алып, калкка кан көтөрүп койгула дептир. Болор-болбос бычагым деп – Төлөмырзаны айтыптыр, мизи курч кестигим дегени Акыл Карачач – мени айтыптыр. Көчкөн журтта калып кор болбосун» дегени – кептен-сөздөн калып кемчилик тартпасын, кеп-кеңештен калтырбай ала жүрүңөр дептир.

Калк атасы карыялар, кайраттуу эр жигиттер кайрат кылып, кара сокурга тезинен катылыңар» деп, Акыл Карачач айтып өттү.

Бул сөздү угуп «залимдин айтканын угуп, айдаганына көнүп жүрүп да мүйүзүбүз чыккан жок» деп элдин кыжыры кайнап Жаныбектин иниси Бердибекке өлтүртүп, Бердибекти кандыкка көтөрүп, Алтайга айдалып кеткен Жээренче чеченди жолдоштору менен алдыртып чоң той берип өз жеринде туруп калышат. Ошол убакта ушу убакка чейин эл оозунда:

«Толубайдай сынчыны айт,
Токтогулдай ырчыны айт,
Жээренчедей чеченди айт,
Алдар көсөө кесепти айт»

деген сөз сакталып калган экен.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕНДИН АЯЛЫН УГУЗУУ

Илгери көрө билген көсөм, сүйлөсө чечен бир киши өткөн экен. Ал кез, бир эл менен экинчи эл жоолашып, каршылашып, урушуп өткөн учур болгон экен. Жээренче чечен канга акыл-насаат сөз үйрөтүп жүргөн кемеңгер кишиси экен.

Күндөрдүн биринде Чечендин элине бир күчтүү душман келип кол салат. Ошол согушта Чечен кол башчы болуп душманды кубалап өз жеринен алыс бир жерде көпкө дейре жүрүп калат.

Чечен согушта жүргөндө Чечендин алган байбичеси каза таап калган экен. Чечендин жеңиштүү болуп кайра элине келе жаткан кабарын угуп, өз элинин карыя акылмандары баш кошуп отуруп жолдон угуз-мак болот. Түшчүлүк жерден тосуп, Жээрен чечендин алдынан чыгат. Ары жактан чечен келет. Бардыгы аман-эсен көрүшүп, чоң кубанычта болушуп, эли-журтунун, барып-келгендигинин ал-абалын сурашат, мейкин талаада олтурушат. Ошондо чеченге теңтуш бир карыясы сөз баштап, чеченден бир топ тамсил сөз сурайт. «Чеченим көптү көрдүң, көп жашадың, ушу олтурган ага-инилериңе калгыдай сөз айтып бер» деди да, төмөнкүдөй соболду койду.

– Атасы өлгөн не болот?

– Атасы өлгөн кишинин аскар тоосу ураган менен тең болот. Кузгундай көзүн кызартып, сакалын аппак кубартып, жараткан алла тил ал деп, баламдан мурун мени ал деп, атаң турса кашыңда, туу эле болор башыңда.

– Энеси өлгөн не болот?

– Энеси өлгөн кишинин, дарыя чалкар көлү соолгон менен тең болот. Чачы куудай болгуча, тиши буудай болгуча, ал ак байбиче энекең, бары-жокту тең санап, төрдө олтурса берекең.

– Агасы өлгөн не болот?

– Агасы өлгөн кишинин айтарга сөзү кем болот.

Иниси өлгөн не болот?

– Иниси өлгөн кишинин чабарга камчысы кем болот. Бет алышып жоо келсе, жан салышып доо келсе, жаман да болсо ага-иниң артыңда турса дем болот.

– Жеңеси өлгөн не болот?

– Жеңеси өлгөн кишинин жеңи желден жыртылат, жакасы кирден кырылат.

- Келини өлгөн не болот?
  - Келини өлгөн кишинин кермеден аты бошонгон менен тең болот.
  - Эжеси өлгөн не болот?
  - Эжеси өлгөн кишинин эркелер жери аз болот.
  - Карындашы өлгөн не болот?
  - Карындашы өлгөн кишинин барып конорго жери аз болот.
  - Баласы өлгөн не болот?
  - Баласы өлгөн кишинин өзөгүн өрт алган менен тең болот.
  - Катыны өлгөн не болот?
  - Ой, аттигини ай ээ!.. Кудайдын буйругу экен, менин байбичем өлгөн экен ээ! Бир төшөктө төрт баш киши жатып калыптырбыз. Кайыр кантейин! Катын өлсө капкалуу шаар бузулган менен тең болуп, күндө ойрон, мүлк ойрон деген ойронго жолугат» деп камчы сабын таянганда, камчы сабы сынып кеткен экен.
- Жайланышып отургандан кийин баягы киши дагы: «Чеченим, бир төшөктө төрт баш киши жатып калыптырбыз дегениң эмнең?» деп сурады. Анда Жээренче чечен: «Мурунку байбичем абысын-ажынга, ага-иниге, сөөк-тамырга жана өзүмө жыты сиңишип калган киши эле. Азыр дагы бирди алармын, ошол мурунку байбичемдей болобу?» деп, мурунку байбичемди самап жүрүп, мен оюм менен эки баш, алганым чечендин кайсы жеринен жазып, жаңылар экенмин деп, ал өзүнүн ою менен эки баш. Мына ушинтип, бир төшөктө төрт баш жатып калдык» деп жооп берген экен.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН МЕНЕН АЛДАР КӨСӨ

Күндөрдүн биринде Жээренче чечен жана Азиз Жаныбек вазирлери болуп ордонун ичинде отурганда Алдар Көсө эшиктен кирип, «Ассалоом алейкум, кан ордосу» дейт. Жээренче чечен: «Алекима ассалам, эл жоргосу» дейт. Алдар Көсө отургандан кийин Алдар

Жээренче чечен ишарат кылып колу менен башын кагат. Алдар көсөө колунун учу менен тилин кагат да, эшикке чыгып кетет.

Ал чыгып кеткенден кийин Жээренче чечен Жаныбек канга: «Мени эч ким жыга алуучу эмес эле, ушул кирген Көсөө жыгып кетти» деди эле, кан: «Жээренче чечен сени Көсө кантип жыкты», Көсө эшиктен кирип «кан ордосу» деп салам айтты, сен «эл жоргосу» деп жооп бердиң. Андан башка эч кандай жыгылыш боло турган сөз болгон жок го деди.

Анда Жээренче чечен: «Көсө эшиктен салам айтып кирип отурганда колум менен башымды кагып, «балаа башка кайдан келет?» деп сурадым эле, Көсө колу менен тилин кагып, «балаа башка тилден келет деп жеңип кетти» деди.

Жээренче чечен бул сөзүн угуп кандын кыйынсынган бир вазири: «Алдар Көсөнү мен жеңем» деп кан менен убада кылышат. Жеңип келсе, кандан тилегенин алмакчы. Жеңилсе, «жеңем» деп барган кандын кыйынсынган вазири жанынан айрылып дайнын таппай калмакчы. Аттан тандап минип алып, Көсөнү издеп чыгат. Колуна таягын таянып алып, Көсө шыпылдап бара жатканда вазир аркасынан жетип, салам айтты эле, Көсө алик алып: «Ээ балам, кайдан келе жатасың?» деди. Вазир: «Сизди издеп келе жатам» дейт. Көсө: «Жумушуң бар беле менде?» дейт. Анда вазир: «Жер ортосун таба албай сизден сурайын деп келдим, – бул бир суроом, акыр заман качан келет, ал экинчи суроом?» деди.

Көсө токтолбостон туруп: «Арзан эле жумуш турбайбы, балам» деди да, таягын колуна алып, көзүн алаңдатып эки жакты караган болду. «Атаганат ай, боюм жапысыраак болуп жатат» деди эле, вазир: «Эмесе менин атымды минип алып караңыз? деп атын бере койду. Көсө атты минип алып, таягы менен шарт камчыланып: «Атаа балам ай, көпкөн убагың экен, акыр заманды да сураган турасыңбы?» деди. Анда вазир: «Кыйын болсоң экөөн тең таап берчи»

деп демитти. Көсө ары-бери чапкылап, алак-булак эки жагын караган болуп, «таптым, таптым» деп вазирге кайта чаап келди. Вазир: «Тапсаң айтчы?» деди эле, Алдар Көсө: «Отурган жериң жер ортосу, акыр заман атынан айрылган кишиде» деп, чапкан бойдон кете берди.

АЛДАР КӨСӨНҮН ЖИН-ШАЙТАНГА ЖОЛУККАНЫ

Алдар Көсө келе жатса үстү-башын жүн баскан, адам десе адам эмес, айбан десе айбан эмес бир неме алдынан чыкты. Алдар Көсө: «Кимсиң?» деп сурады эле: «Жин-шайтан дегенди уктуң беле, ошол мен бол-лом» деди. Алдар Көсө: «Укканым бар, мага жолдош бол, эки киши бирге басканда жол кыскарат дечү эле» деп ээрчитип алып, жүрүп отурду. Келе жатып шайтан кол башындай алтын таап алды да: «Мен таптым бөлүп алалы» деди. Көсө: «Жалгыз мен алам» деп макул болбой койду. Шайтан: «Эмесе жарышып чыкканыбыз алалы» деди. Жарышып шайтан чыгып келсе, Көсө, «мен бир жерде буйдалып калсам, чыгып кеттиң» деп дагы болбой койду. Шайтан: «Эми эмне кылалы» деп сураса, Көсө: «Кимибиз жаш жагынан улуу болсок, ошонубуз алалы» деди. Шайтан бул шартка да макул болду. Кезекти биринчи Көсө алып, шайтандан «кайсы убакта туулдуң эле?» деп сурады. Ага шайтан: «Жер бүтө электе, ай аяктай, тоо томуктай, күн күрөктөй экенинде төрөлгөмүн» деп жооп берди.

Аны укканда Көсө өңгүрөп ыйлап кирди. Шайтан: «Эмне ыйлайсың?» деди эле: «Так сен төрөлгөн убакта менин алты жашар балам өлүп калган, ошого ыйлап жатам» деди. Анда шайтан: «Эмесе, сен улуу экенсиң» деп, алтынды ага берип, Көсөдөн коркуп кетиптир.

Төртөөлөдү, оо ханым!

Башка түшкөн тагдырына моюн сунуп, музоо кайтарып, тезек терип жүргөн картаң Жээренче чеченге хан капысынан жолугуп: – Ии чеченим, алып кандай? – деп сураганда, ал баштагыдай деминен жазбай туруп: – Эр картайды, мал тайды, экөөлөдү, оо ханым! Катын жөнсүз, уул тентек, төртөөлөдү, оо ханым! Аркамдагы куу тезек, ар кимге келер бир кезек, – деп өз жайын түшүндүргөн экен.

ЖЭЭРЕНЧЕНИН БАЛАСЫ

Жээренчинин баласы өтө жоош экен. Жаныбек хан Жээренчеге:

Жакшыдан жаман туулабы? – деп айтат. Анда Жээренче:

Жакшыдан жаман туулбайт, – дейт.

Мунусу кандай деп, оюна алып ойлонуп жүрүп, Жээренче чечен өлгөндөн кийин бир нече жылдар өткөндө Жаныбек хан калмактарга каршы жортуулга бара турган болуп, Жээренчинин баласына «Душманга каршы урушабыз, биз менен жүрсүн» деп, адам жиберип, кабар кылат.

Жээренчинин баласы жаш бышты атты минип, эл менен кошо жортуулга барат. Урушат. Душмандары – калмактар күчтүү болуп, Жаныбек хандын аскерлери тымтыракайы чыгып кача баштайт. Качып келе жатканда кандын аты жүрбөй калып, колго түшө турган болот.

Ошондо Жээренчинин баласы:

– Таксыр, жүрбөй калган атыңызды мага бериңиз, мен сизге атымды тартуу кылып, биротоло беремин. Мен колго түшсөм эч нерсе эмес, сиз колго түшсөңүз, «калмактын ханын чаап аламын деп барганда, эли качып кетип, ханы колго түшүп калды» деген элди булгаган түбөлүк жаманатты сөз калар, – деп

минген атын берип, жүрбөй калган хандын атын Жээренченин баласы минип, хан аман калыптыр.

– Жээренченин баласын жоош көрүп жүрүүчү элем, Жээренченин айтканы дурус экен, – деп кан Жээренченин сөзүнө айран калган экен.

Асан Кайгы менен Азиз Жаныбек хан

Илгери, илгери Асан Кайгы аттуу акылман Сырдын боюнда жашаган экен. Күндөрдүн биринде Азиз Жаныбек кан: «Ээ Асан аке, дүнүйөдө малга киришпей турган адам болобу?» деп сураптыр. Анда Асан Кайгы: «Биздин бала – Төлөн мырза малга киришпейт» деп жооп бериптир. Акылман кеткенден кийин Жаныбек кан эки жигитин чакырып: «Асан Кайгынын эки туу бээсин жайдак минип кара терге чумултуп, Төлөндүн астынан чыккыла. Эмне дегенин мага айтып келгиле» деп буюрат. Ошондо эки жигит кандын айтканындай, эки туу бээни терге чумултуп Төлөндүн алдынан чыккан экен. Төлөн мырза карап туруп: «Ээ азаматтар, астыңарга тердик салып минсеңер болбойбу, жайдак минип көчүгүңөр жоорубайбы» деп бастырып кетиптир. Жигиттер келип Төлөндүн сөзүн Жаныбек канга айтып беришти. Азиз Жаныбек кан дагы бир күнү Асан Кайгыны чакыртып алып: «Ээ Асан аке, алдыдан миң кол качырып чыкса, ошо миң колго айбыкпай качырып кирүүчү азамат чыгабы?» деди. Асан Кайгы: «Биздин Төлөн мырза качырып чыгат» деди.

Азиз Жаныбек кан жигиттерин чакырып жарак-жабдыктары менен миң кол даярдап, «Төлөн келе жатканда капыстан качырып чыккыла» деп буюрду. Жарак-жабдыктуу миң кол Төлөндү качырып алдынан чыкты эле, Төлөн мырза колундагы кушту асманга ыргытып, мылтыгын колуна алып, миң колго бөрүдөй тийип, төртөө-бешөөн атып жиберди.

Кол Жаныбек канга көргөндөрүн айтып келди. Жаныбек кан: «Төлөн мырзаны чакырып кел» деп,

жигитин жумшайт да, Төлөн мырза келгенде: «Мага эмне киришпейсиң?» деди. Анда Төлөн: «Бери караса маңдайы ысык, нары караса соорусу суук, кыйкырса жоо алат, ышкырса жут алат, малга карабайын, эр азаматтын көөнү калбасын деп ойлочу элем» деп жооп берди. «Асан Кайгынын уулу, сен миң кишиге жалтанбай качырып тиет дейт, бул кандайча? Миң киши сенин саныңды сапат, устаканыңды упат кылбайбы? мындан эмне качпайсың?» деди эле, Төлөн мырза: «Жок, каным, ажалым жетпесе, миңи да мени өлтүрө албайт. Ажалым жетсе бирөөнөн гана өлөм» деди.

– Аны кайдан билесиң?

– Бир убактарда бир сан миң кол аттандык эле. Ошол бир сандан миңибиз мылтыкчан элек. Аңгыча табылганын түбүндө жаткан бир коён алдыбыздан качып өтө берди. Коёнду миң мылтыкчан атты эле, миңинин огу тең тийген жок. Эң аягында мен барып атканда, боор терисинен алакандай жери түшүп калып, ошондо да өлбөй жүгүрүп кетти. Менин атканым жаза кетчү эмес эле, ажалы жогунан, миң бир октон коён өлбөй кеткен. Ошондон улам билемин» деп жооп берди. Жаныбек Төлөнгө ыраазы болуп, бир сарпайы жаптырды.

Дагы бир күнү Азиз Жаныбек кан жигиттерине Асан Кайгыны чакыртып алып: «Асан аке, мен күнүгө куш салсам, асманда бир муштумдай сары неме учуп чыгып, жолтоо болчу болду, ошону атып берчү адам бар бекен?» деди. Асан Кайгы: «Аны биздин Төлөн мырза атып берет» деди. Кан: «Эртең баланыңды жиберип ийиңиз» деп калып калды.

Асан Кайгы үйүнө барып: «Балам, сен эртең канга барасың. Кан кушун алып сени менен талаага чыгат. Ошол кушту саларда асмандан учуп буудайык келет, келе жатканда дүрмөттөп туруп бөтөгөсүн жара ат, жара ата албасаң, өзүңдү зыян кылат.

Аны атып берсең кан: «Балам, сенин башыңан ылдый дилде куяйын» дейт. «Ага ыраазымын» де,

«Эки кызымдын бирөөн берейин» дейт, ага дагы «Ыраазымын» деп болбой койгун» деди. Эртеси Төлөн мырза жөнөмөк болуп атасынын алдына келип: «Ата, эмне сурайын?» деди эле, Асан Кайгы: «Теминдидей жер сура, жырындыдай суу сура» деди.

Төлөн Жаныбек канга келет. Атасы айткандай, Жаныбек колуна кушун кондуруп, жигиттерин ээрчитип талаага чыгат. Аңгыча бир муштумдай сары неме асманга атылып чыгат. Аны Төлөн мырза атып түшүрдү эле, кан ыраазы болуп: «Өз боюңдай дилде ал» деди. Төлөн: «Ыраазымын» дейт. «Кызымдын бирөөн ал» дейт. Төлөн ага да, «Ыраазымын» деп болбой коёт. Акыры Төлөн атасынын айтканын айтып, теминдидей жер, жырындыдай суу сурады эле, Азиз Жаныбек «Сүйгөн жериңди алгын» деп балага уруксат кылган экен.

Төлөн атасына келип «сиздин айтканыңызга уруксат алып келдим» дептир. Ошондо Асан Кайгы Сырдан көчүп Чүйгө келет да, Чүйдү көрүп: «Бул Чүй эмес, Чуу экен» деп, Чүйдөн көчүп Кочкорго түшөт. Кочкорду көрүп: «Кочкор эмес кокуй экен, тогуз жолдун тоому, бөрү койдун чаркы экен» деп, Асан Кайгы мындан көчүп нары түшүп желмаян минип Жумгалга келет. Жумгалды көрүп: «Табын тапса алтын көмүркөй деген жер экен, табын таппаса колун жумган жер экен» деп, андан көчүп Нарынга келет. Нарынды көрүп: «Нарын эмес кайгыр» деп, андан көчүп Текеске түштү. Мындан көчүп отуруп Үч-Күбөккө келди да, Төлөнгө бир жерди көрсөтүп, «казчы» деди. Бала казды эле, «топурагын тебелеп туруп, кайра салчы» деди. Тебелеп туруп, топурагын кайра салса топурагы батпай калды. Анда Асан Кайгы Төлөнгө: «Ушу жерден не кармасаң, алтын болот, жайы-кышы отурууга жайлуу Үч-Күбөк деген жер ушул» деди. Үч-Күбөк аңга бай, берекелүү жер экен, сууга барган катындар кундузду челек менен тоголото коюп алчу экен. Ошондо Асан Кайгы «Жаныбек кан ар убак мени эрмектегенин койбойт экен»

деп бирин таш, бирин чалма менен Үч-Күбөктүн үч жолун бекитип салган экен. Ошо убактан ушу күнгө Асан Кайгынын эли Үч-Күбөктө калган экен.

Алыбек уулу Калыгул чечен
(1806–1899)

Калыгул чечен, Алыбек уулу – чечендик-калыстыгы менен аты чыккан кыргыздын белгилүү элчиси. Россия империясына каратылганга чейин уруулар аралык чыр-чатак, адам өлгөн же жер талашкан сыяктуу доолорду чечүүгө катышып, эл оозуна алынган. Өзгөчө Кененсары хандын 1-чабуулунан кийин (1846) кыргыздардын атынан казактарга элчиликке барып, жалтанбай, так-таасын сөз айтып келгендиги тууралуу аңгемелер көп айтылат. Мисалы, Кененсары үйүлгөн кылычтарды көргөзүп, ушуну менен кыргыздарды чаап алууга даярданып жатканын эскертсе, ал такалбай: – «Өткөн чабуулда мунуңар үйдө калды беле?» – деп суроо берген. Хан жооп таба албай: – «Оозуңду жап!» – десе: – «Кыргыздар элчисин эт жең, кымыз ичип эмес, керектүү сөздү айтып келүүгө жибере турганын баса белгилеген». Кененсары сөзгө жыгылып, кыргыздар менен убактылуу ынтымакта турууга убада берген жана мурунку чабуулда олжого кеткен Таштанбектин (Атакенин уулу) болот кылычын кайра бердирген. Экинчи жортуул (1847-ж. 17-25-апрель) учурунда Кененсары колго түшүп, өлтүрүлгөндүгүнө байланыштуу сыйлык берүү үчүн ошол эле жылдын июль айында Батыш Сибирь генерал-губернатору князь Горчаков Ормон хан, Жантай, Жаңгарач манаптарды Омск шаарына чакырткан. Бирок алар баш тартып, Ормон хан өз атынан Ормон уулу Үмөтаалыны, Жантай Калыгулду, Жаңгарач тууганы Жалаңтөштү жиберген. Алар Омскге Кененсарынын башын алып барып, анын кандай өлтүрүлгөндүгүн айтып беришкен. Туура көрсөтмө бергендиги жана

Кененсары хандын чабуулунда көрсөткөн эрдиги үчүн Калыгул «Георгий» тасмасындагы күмүш медаль менен сыйланган. Орус империясынын кол алдына өткөндөн кийин алардын Өкмөтү койгон жергиликтүү акимчиликтин кыргыз элине көрсөткөн зордук-зомбулугун токтотууну сурап, бир нече жолу Алматыга (Верный) барып келгендиги жөнүндө да маалыматтар айтылат. Кененсарынын өлүмү тууралуу Калыгулдан өзү сурап, укканын белгилүү манасчы Балыкооз эскерет. Ал эми тарыхчы Б.Солтоноев ага жолугуп, кыргыздардын Кененсарынын баскынчылык жортуулдарына каршы күрөшү тууралуу даректүү маалыматтарды жазып калган.

Калыгул Бай уулу (1785–1855)

Калыгул (оң бетинде калы болгондуктан ушундай ат коюшкан) 1785-жылы (эскиче жылан жылында) түндүк кыргызынын сарбагыш уруусундагы букаралашып кеткен манап насалинен туулган. Атасы Бай деген киши орто чарба, чоң атасы Дөөлөт кедей болгон. Жалпы жонунан сарбагыш уруусундагы «Надырбек уулдары» дешкен.

Калыгул жети жашка келгенде бардык арка кыргызындай эле окуу билбестен, азык уруусундагы Сопу ата дегенден намаз окууну үйрөнгөн..

Анын жаш кези «жоокерчилик заман» деп аталган мезгилге туш келген., жети жашар Калыгулду жакын тууганы Эсенгул Болот уулу казактар менен болгон жортуулга ала барган. Эсенгулдардын казактарды аябай өлтүрүп жатканын көрүп, Калыгул мындай деген имиш: «Кишини киши аябастан, боору оорубастан, ошончолук дагы койдон бетер кырабы? Мындай болоорун билгенде келбейт элем!» -дегенде Эсенгул: «Карыш, жаагыңды бас! Бала баладай болучу, башыңды жуткур!» дегенде Калыгул унчуга албай калган.

Үйүнө келгенде: «Элдин кылган иши курусун» – деп кара чарбанын аркасында болуп, элге аралашпастан өскөн. Аял алып, үйлөнгөндөн кийин таман акы, маңдай тери менен жан сактап жүргөн. Манаптардын кылыгы, иштеген зулумдугуна эң нааразы болгон.

1815-1821-жылдар арасында солто менен сарбагыш жеңилип быт-чыт болуп качкан. «Ушу урушка жүргүн» – деп сарбагыштар келсе, «Эки агайындин урушу эмес, казак-кыргыздын урушуна балалык менен барганмын, бул урушуңарга барбаймын» деп Калыгул үйүндө кала берген дейт.

Калыгул өз турмушунда айлана-чөйрөгө адил даанышман, чечен катары таанымал болгондугун кыйла кыргыз өнөрпоздору айтышат. Мисалы, мындай маалыматтар бар: «Калыгул элди аралабаса дагы, бийлик кылбаса дагы, анын адилдигине көзү жеткен соң, кээ чакта арка кыргызы чиеленишкен чоң доосу болсо, Калыгулга тапшырган. Калыгул акылынын жетишинче тууралык менен союш, парз албастан, дос-тамыр, өз-жатка карабастан адилет-түүлүк менен чечкен».

Эл арасында таасирдүү мындай бийди Ормон хан менен Төрөгелди сындуу манаптар да өз жактарына тартууга аракеттенишкен жана чынында эле эл-журт арасындагы ар түрдүү талаш-тартыш, чиелүү доолор менен чыр-чатактар манаптарсыз чечиле албай тургандыктан, Калыгул манаптарга өз кезегинде таасир эткен. «Төрөгелди Калыгулдун батасы болмоюнча жоого аттанган эмес» деген кабарлар да бар.

Калыгул Ормон хандын акылман-кеңешчиси болгон. Ормондун көз карандысыз кыргыз мамлекетин түзүүгө жасаган аракетин колдогон, өлкөнүн күч-кубатын, коргонуу жөндөмдүүлүгүн чыңдоого, медреселерди ачып, балдарды окутууга, уруулардын жана кошуна мамлекеттердин ортосундагы ынтымакты чыңдоого өз салымын кошкон.

1842-жылы түндүк кыргыздарынын башчылары чогулуп, азыркы Ортотокой суу сактагычы жайгаш-

кан жерде өткөрүлгөн чоң курултайда Ормон Ниязбек уулун хан көтөрүшөт. Ошондо Калыгул бабабыз мындай деп бата берген экен:

«Журт башындагы ханыбыз,
Ак жолтой, акылдуу болсун.
Ар ишти адилеттүүлүк менен карап,
Элибизге ынтымак, ырыс консун.
Өзү кара кылды как жарган,
Ар дайым калыс болуп,
Журтубузга адилет хан болсун.
Ата-бабанын арбагы колдоп,
Көрө албастын тилеги соолсун.
Манас атанын арбагы колдоп,
Алды-арты кенен болсун,
Өмүрү узун болсун.
Кыргыздын кыйрысы толуп,

Ынтымактуу, ырыстуу эл болсун, – деп колун жайганда курултайга келген эл дуулдашып, кошо бата кылышкан экен («Акылман Калыгул». – Б.: «Шам басмасы», 2000. – 130 б.).

Калыгул атанын сынчылыгы, келечектеги боло турган нерсени алдын ала билген олуялыгы жөнүндө санжырачылар төмөндөгү окуяны көбүрөөк айтышат.

Ормон хан, Төрөгелди, Калыгул аталар болуп жол жүрүп келатышып, аркы-беркини, өткөн-кеткенди сүйлөшүп, сөздөн-сөз чыгып отуруп, бир кезде Ормон хан Калыгулга кайрылат.

Калыке, сизди олуя, сынчы дейбиз. Болоор ишти алдын ала айткан көсөм дейбиз. Келечекте биздин тукумдардан мыкты чыкчулар болоор бекен?, – деген экен.

Калыгул ата тигилердин келечектеги тукумдары жөнүндө өзүнүн билишинче айтып берет. Ошондо Ормон хан:

А өзүңүздүн тукумуңуз кандай болоор экен?, – дептир кызыга.

– Менден экөө жанаша чыкпайт, бирөө үзүлбөйт, – деген экен олуя атабыз.

Ошентип жол жүрүп келатышып, азыркы Балыкчы шаары турган жерге келишкенде:

Бечара менен карыпка,
Береке берчү жер экен.
Кара ташы алтынга,
Айланып кетчү жер экен.
Андан-мындан чогулуп,
Көбөйүп кетчү эл экен.
Ар уруктан чогулуп,

Ынтымакта жашаар бекен? – деп, бул жерде келечекте эл чогулуп, шаар курулуп, берекелүү жер болоорун алдын ала сезип, ар жактан чогулган элдин ынтымактуу жашап кетүүсүнө сарысанаа чегип, түпөйүл болуп, ошол элдин өнүгүп-өсүп кетүүсүн чын дилинен каалаган экен. Чындыгында көп жылдан кийин ошол ээн жаткан, эч нерсе өспөгөн таштак жерге шаар салынып, Көлдөн, Нарындан, Чүйдөн жаңы үйлөнгөн жаш үй-бүлөлөр, жалгыз-жарымдар, жарды-жармачтар көчүп келишип, отурукташып, үй-жай күтүп, ирденип, байлык күтүп, жашоо-турмуш өткөрүп жатканын өз көзүбүз менен көрүп жүрөбүз.

Калыгулдун керт башына байланыштуу бир катар уламыштар бар. Алардын кээси чыныгы фактылардан тургандыгында шек жок. Мисалы, оң жаккы бетиндеги калына жана нукура сөзмөр, чечен поэтикалык талантына байланыштуу аны «Кара кылды как жарган кара жаак Калыгул» атандырышкан. Кийин «Кара жаак» деген сөз нагыз чечендиктин бир синоними болуп кеткен. Демек, бу символ Калыгулдун ысмынан келип чыккан.

Калыгул чыгарган ырларын обонго салбай, жөн эле маселдентип айтып берген. А кезде ырларын обонго салып, комузга кошуп ырдагандарды «ырчы» дешкен. Ал эми Калыгул болсо, чечендик искусствонун өкүлү катарында өзүнүн терең образдуу, санат, накыл, макал-лакап иретиндеги сөздөрүнө философиялык маани киргизип, даанышмандык көрк бергендиктен аны «акын» аташкан. Анын үстүнө

анын манаптык даражасы да ырдап отурууга же комуз кармоого жол бербеген. Мындай даражадагы адамдардын ырдашы ал кездеги шарт боюнча «чоң» намыстын иши болгон, уят иш болгон», – деп жа-зат Ы.Абдырахманов.

Калыгулдун акынчылык бөтөнчөлүгүнө байланыштуу мындай маалыматтар да кызык: «Калыгул ырчы эмес, даанышман болгондуктан тойго ырдабаган. Сөзүн көп ачылып, айта бербеген. Көп убактарда унчукпай отура берген. Сөзүн макалдатып, акырын токтоолук менен акыл-насыят катарында сүйлөгөн. Айылдын дөңүндө, чогулушта, жаки үйгө киши көп келсе, уют кылып сөз айткан. Айтар сөзүн айтып туруп, кээ убакта өзүнчө күңгүрөнүп туруп: (Ушундай эмеспи!» деп, он, жаккы, сол жаккы ийинин карап коюп сүйлөгөн.)

Ошону менен бирге, ал өзүнө чейинки поэзияда болбогон, поэзияда гана эмес, жалпы эле коомдук пикирде болбогон таптакыр жаңы философиялык маанидеги же тиричилик, заман, коом жөнүндөгү ой-толгоолорун өзүнчө жаңычыл формада маселде-те айтуусунун өзү да анын «даанышман», «олуя» аталышына белгилүү даражада түздөн түз себепкер болгон деп айтууга болот.

Мисалы: «Анын айткандарынан бизге азганасы жеткен.

...«Тоо токол болор,
Талаа токой болор.
Токол байбиче болор,
Уй пул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерге тегирмен жүрөр,
Тексиз жердей бий чыгар.
Этеги жок, жеңи жок чапан чыгаар,
Эң кийинки балаңар тапан чыгаар.
Кызыл кызыл кыялар,
Кыргыз талга уялар.
Такыясын колго алай,

Кыз жигитти кубаалар.
Карыядан каада кетер,
Уулдан урмат кетер.
Кыздан кылык кетер.
Атанын тилин уул албас,
Аганын тилин ини албас.
Сааганың сары бээ болор,
Ичкениң сары суу болор.
Өңү сары, көзү көк,
Орус деген эл келер,

Арканга өлчөп жер бөлөр» – деп, Калыгул ата айткандай Орусия бийлигине өткөдөн кийин баягы заман өзгөрдү. Калыгул акылмандын алдын ала айткандары келе баштады.

Түн жак кыргызында сарбагыш кыргызынан хан катарында болуп турган Ормон Ниязбек уулу болгон. Ормондун эл жегендигине, адилетсиз суракка ыраазы болбостон 1825-1853-жылдары Калыгул айылы менен бугу (Көлгө) кыргызына көчүп кетет...(барс) жылында бугулар Ормонду өлтүргөндө Калыгул бугунун ичинде болгон себептүү аны сарбагыштар болбостон (кайта) көчүп кетет.

Калыгул ушул эки уруунун ортосундагы урушту токтотууга, эки жакты жараштырууга күч жумшаган. Уруштун чыгуусуна болгон шылтоолордун бири ордо оюну болгон. Сарбагыш менен бугу уруулары ордо ойной баштаганда Калыгул «Тилимди алсаңар ушул ордоңорду койгула, ордонун ичи кан сасып кетти, чатак чыгып кетпесин» деген имиш. Ошол тушта Калыгулдун түркөй адамдардын арасындагы даанышман катары көрүнүп, ар кандай чырлардын көбөйгөндүгүнө байланыштуу акыры согуш чыгаарын алдыртан сезген жана ордо оюну ошого шылтоо болбосун деп баамдагандыгында шек жок. Курчап турган уруу арасындагы кырдаалдарга өзү да аралашып, анын акыры кандай болоорун, анын уруш менен бүтөөрүн мурда эле болжоп жүргөн.

Калыгул өмүрүнүн басымдуу көпчүлүгүн Көл жергесинде өткөргөн. Туруктуу жердеген жери Кара-Ой, Сары-Ой, көл күңгөйүндөгү жерлер болгон.

Калыгул Бай уулу 1855-жылы жай айында 70 жашында көл башындагы Аксууга жол тартып бара жатып, Чолпон-Атага кире бериш жердеги жолдун жээгин көрсөтүп, «менин сөөгүмдү ушул жерге койгула» деген керээзин айткан имиш. Ал ошонун эртеси күнү Байсоорунда жол үстүндө каза табат. Керээзи боюнча сөөгү коюлган күмбөз Кара-Ойдо. Бу күмбөз боюнча да бир катар легендалар бар. Мисалы, ушу азыркы күнгө чейин Кара-Ойдогу карыялар мындай дешет: «Бу олуя аба каза тапканда ага күмбөз салыш үчүн көп киши келет. Эл күмбөздүн топурагын көл боюндагы беш-он чакырымдан алган экен. Ошондо кол кирпичти бири-бирине берип эл он чакырымча катар турушкан экен. Элдин сүйгөнү ушунчалык экен» ...

Кийин даанышман олуянын урпактары, неберелери, укум-тукумдары ошол эски бейиттин жанына сур граниттен жаңы эстелик салдырышкан.

«Жакшы болсоң жердей бол,

Баарын чыдап көтөргөн.

Таза болсоң суудай бол,

Баарын жууп кетирген.

Ырыс алды ынтымак,

Ынтымагың жок болсо,

Алдыңан таяр алтын так» – деген ж.б. нускалуу сөздөрү эстеликтеги граниттин беттерине чегилип жазылган.

Калыгул атабыз:

«Бул дүйнөдөн аккан суудай,

Төгүлгөн кумдай бардыгы өтөт.

Жараткандан үчөө гана өлбөйт,

Калдайтан кара жер өлбөйт,

Аскасы бийик зоо өлбөйт,

Агыны катуу суу өлбөйт, – деп өзгөчө таамай айткан экен.

Калыгул атабыз Ысык-Көлдү өтө урматтап, сыйлап, анын табият тартуулаган ченемсиз байлыгын, чексиз келечегин алдын ала билип, ошого байланыштуу төмөндөгү ыр саптарын өсүп келе жаткан муундарга арнаган тура.

«Күңгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак,
Аягынан агып чыкпайт бир кулак!
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик.
Суу сайын нарын табак эти бар,
Ысык-Көл бейиштин бир эшигидир!
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Жай болуп катыра ысыгы жок.
Ат жеткен жерде,
Мындан артык кызыгы жок,
Мактанып жер жетерби?!
Адам мындан кетерби?

Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар! – деп, ушул бир нече сап ыр менен өзү туулуп, өскөн кереметтүү Ысык-Көлдүн өзгөчө касиетин, анын байлыгын сүрөттөп, анын келечегинин кеңдигин алдын ала баамдап, ушул көл жээгинде түбөлүк жашап, сактоо керектигин айткан экен. (Максүтов Бактыбек)

Калыгул Бай уулунун ырлары биринчи жолу 1922– жылы фольклорист Каюм Мифтаков тарабынан жазылып алынган экен. Кийинчерээк окуу китептерине чыга баштаган.

Бирок, Калыгул Бай уулуна 20-кылымдын экинчи жарымы ченде, ошол кездеги бийликтин күчү менен кара көө жабылып, реакциячыл акын деген атка конуп, узак жылдар бою анын ырлары айтылбай, басма сөзгө чыкпай, аны изилдеген окумуштуулар да күнөөгө тартылып келген. Натыйжада мезгил өткөн сайын эл оозунда сакталып келген Калыгулдун асыл ойлорго бөлөнгөн мыкты ырларын билген санжырачылар карып-арып, айрымдарынын көзү өтүп кеткен.

Өз учурунда кагазга түшүп калбаган соң, кийинки муунга жетпей калгандыктан Калыгулдун мурастарынын азы гана бүгүнкү күнгө жетип отурат. Айрым сөздөрү элдин терең катмарына сиңип, макал, лакап, накыл сөздөргө, элдин бай казынасына айланып кеткен.

Арык койдун терисин,
Алты ашатсаң ий болбойт.
Атадан жаман туулганды,
Ак кийизге салдырып,
Көтөргөн менен бий болбойт.

Аккула аттар кимде жок,
Жүгүрбөсө тайча жок.
Ага-тууган кимде жок,
Сыйлашпаса жатча жок.

Аргымак аттын жакшысы,
Азыраак оттоп, көп жуушайт.
Азамат эрдин жакшысы,
Азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.

Жакшы болгон баланын,
Атасы жаман болсо да,
Төрдө отуруп сый табар.
Жаман болгон баланын,
Атасы жакшы болсо да,
Төө үстүнөн ит кабар.

Ат качаган болгон соң,
Аштан-тойдон калган соң,
Күлүктүгү не пай да.
Алганың сулуу болгон соң,
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу не пайда.

Жакшы менен дос болсоң,
Өлгүчөктү кушташат.
Жаман менен дос болсоң,

«Баягымды бергин» деп,
Эки айдан кийин мушташат.
Уста менен дос болсоң,
Нар кескенин аларсың.
Ууру менен дос болсоң,
Бир балээге каларсың.
Жакшы болсо катының,
Табыла берет акылың,
Куусаң да кетпейт жакының.
Жаман болсо катының,
Кете берет акылың,
Чакырсаң келбейт жакының.

Эңкейгенге эңкейгин,
Башың жерге тийгенче,
Ал атаңдан калган кул эмес.
Какайганга какайгын,
Башың көккө жеткенче,
Ал пайгамбардын уулу эмес.

(МАКСУТОВ Бактыбек «Айкөл Манас баяны»
фондунун төрагасы, жазуучу, драматург)

Карга аке (1718–1828)

Мендегул уулу Карга – эл акеси. «Аке» наамы эл тагдырына күйүп-бышып, токсон толгонуп, келечектин камын көргөн элдик инсандарга эл урмат-сый кылып берген улуу даража. Алар адамдык жогорку сапаттардын ээси, калыс, адилет, чындыктан тайбаган кыраакы, өзгөчө элдин куту болушкан. Коомдо даанышмандыктын, акылмандыктын, билермандыктын кепили болуп, карапайым эл менен байланышып, жалпы журттун ынтымагын көздөгөн, тышкы эл менен алака түзүп, жашоого багыт беришип бийликке аралашып, бийик аброй күтүшкөн. (АсанбековК.): Кыргыз элинде мындай бийик даражага көл өрөөнү-

нөн чыккан жети Аке татыктуу болушкан. Алардын эң улуусу Карга болгон. Бирок Аке даражасы ал өлгөндөн кийин 12 жылдан кийин берилген. Карга аке чечен жана эл башкарган бий болгон.

Бай киши, Каргага, «кундун жетисинин экисин төлөйбүз», – деп чыр күчөп, казак калыска барышканда баары айтып бүткөн соң Карга:

Көп курусун, көпкө бүткөн көз курусун,
Аз курусун, азга бүткөн сөз курусун, –
деп гана айтат. Кептин тереңин баалап калыс кунду жетиге бөлөт. Ушундан кийин агасы Бай киши малдын башында өзү туруп Каргага эл аралаганга жол берет. Болжолу 30-35 жашында бий болуп, көзү өткүчө 70-80 жылдай бийлик кылып «түшпөс бий» атыккан. Эл оозунда «Калысты Каргадан тап» деген кеп бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган.

* * *

Карга акенин насаат акылман ойлорунан:

Адамдарга жакшылык кылуу парасаты бар.
Жардынын байы бол,
Жакырдын жайы бол.
Жетимге санаалаш бол,
Жесирге каралаш бол.
Ай кетилет,
Жетим жетилет.

Кыйын-кезеңдер болочогу менен берилет:
Жоо каптаса жоюлар,
Жоо да бир күн союлар.
Өрт каптаса өчүрүлөөр,
Өлүм каптаса өчүгөөр.
Кайраты кеткен кайыгаар,
Карт болгон оору айыгаар.
Жоңгорлуу жоодон сактасын,
Жоболоңдуу доодон сактасын.

Карга аке ынтымакты туу тутат:
Эл чырагы эне болот,
Уул жакшысы урмат болот,
Сый жакшысы сырдаш болот,
Сырдаш барып курдаш болот.
Айлаш катын муңдаш болот.
Керегең бек болсун,
Кебиң эп болсун.
Тууганыңа туура бол,

Тутугуңа буура бол.
Кайратты элден ал,
Калбатты жерден ал.
Тазалыкты суудан ал,
Ынтымакты туудан ал.
(«Ысык-Көл кабарлары», 25.02.1997-ж.)

* * *

Карга аке журт биримдигин баалап, коогалаңдуу жаңжал кор кылганын, калмактардын чапкынын эскерип: «Чыккан күндүн батаары бар. Калктын аргасы кетип тентип, кайда барбады, жоонун жоругун билбей кордугун көрдүк. Калмак кара көпөлөк, каптаса чаңды көтөрөт деген кеп бар. Жоо аябайт, жаш карыңа карабайт. Алыңа карап айбат кыласың, карууңа карап кайрат кыласың. Жоо күчтүү болсо качасың, кайгыга батасың» – деген экен. (санжырадан)

* * *

Кадимки Бирназар бий (Алдаштын уулу) алыстан келе жатып, Карга бийдикине конот. Аттарга көз болууну айтканда, андай бизде болбойт дептир. Эртең менен бийдин аты жок. Ууру өзүнүн баласы болуп чыкканда өкүртпөй, жаназа окутпай, жарма көргө көөмп салдырат. (Карыпай Курманалиев, санжырачы. Күндөлүк дептер № 1)

* * *

Карга аке: «Коконго кошулсак кор болобуз, Кытайга кирсек кыйноого кабылабыз, оруска кошулсак оңолоорбуз» – деген бүтүмгө келгени санжырада таамай берилет (санжырачы Асаналиев Үсөнбек).

Карга акенин бул осуятын бул улуу миссияны ишке ашыргандар Ысык-Көлдүн Акелеринин аксакалы Мендегул уулу Карга жана шакирти Боронбай Меңмурат уулу болгон. (Асанбеков Кашымбек. Ысыккөлдүн жети акеси. – Б., 2006).

* * *

Карга аке «түшпөс бий» атыгып, 110 жашында дүйнө салаарда Ысык-Көлгө:

«Калмактын камчысы кайрылбасын,

Калкым көлдөн айрылбасын» – деген батасын берет. «Ынтымак гана ырыс токтотоор», деп керээзин айтканы санжырада баса берилет (санжырачы Курманалиев Карыпбай чоң атасынан уккан).

* * *

Карга аке Каркырадан жайлоодон көчүп келе жатып, Жуукунун талаасынын дал ортосуна жактырган уулу Жаныбекке белги койдурган жер өзүнүн бейити болуп коргон тургузулган экен. Акенин туугандары Карга уулу коюлган коргон бүгүн «Карга акенин коргону» аталып, 1200 тутун Даркан айылынын элинин жыйырма гектар аянттагы бейит жайы.

Мойут аке (1747–1847)

Мойут аке 1745–1750-жылдары туулган жана Ысык-Көлдүн күңгөйүндө Талдуу-Сууда жашап өткөн. Жашы боюнча акелердин ичинен экинчиси Мойут

аке. Мойут аке табийгатты терең түшүнгөн сезимтал-байкооч, сөздүн маани-маңызын баалаган нускоочу-даанышман, чечен, бардык нерсени аңдап туя билген баамчыл-олуя болгон. Ал жаш кезинен жылкыга жакын өсүп, саяпкерчиликти кесип тутуп, атагы көл өрөөнүндө эле эмес чектеш жашаган казак туугандарга чейин жеткен. Кыргыз-казак элдериндеги чоң аш-тойлордо чабыла турган аттарга көз салып туруп эле алардын кимиси биринчи келерин, кимисинин сууту жетпей калгандыгын алдын-ала туюп, кимиси кандай чуркап келерин 10 атка чейинкисин айтып койгон.

Саяпкерчилиги тууралуу. Айтылуу Каркыра жайлоосунда кыргыз-казак бир жайлашып, аш-тойлорун бирге өткөрүшкөн. Ошол учурда казактын бир Шубар аттуу чоң байы той берип калып, ага кыргыздар дагы чакырылат. Аш-тойдун негизги көркү эле ат чабыш жана байгеси болот эмеспи. Байгеге тоо баштаган миң жылкы сайылат. Ат чабышка Мойут аке Керкашкасын, Сарт аке чоң Торусун кошушат. Ат чабыштын башталышында Мойут аке өзүнүн чабендесин четке чакырып, казактын Керкашкасын алдыга коё беришин, марага экинчи болуп келишин айтат. Чабандеси түшүнбөй айраң таң калат. Кыраакы саяпкер казактын Керкашкасынын бир күндүк тери калгандыгын байкап коюптур. Ошентсе дагы сүрөөнчү болсо марага биринчи келерин туюп, өзүнүн эки жигитин жөнөтөт. Мойут аке болжолдогондой эле биринчи болуп казактын Керкашкасы, экинчи болуп өзүнүн Керкашкасы, үчүнчү болуп Сарт акенин Чоң торусу чыгат.

Баш байге өзүбүзгө калды деп казак туугандар сүйүнүп жатканда, Мойут аке Шооруктун жаңы асый чыккан Керкашкасы меники деп жар салат. Чатак чырга айланып, казак, кыргыз болуп чабыша турган болгондо, элдин мыктылары Сарт аке, Найман карыя жана той ээлери чогулуп элди токтотуп, сынак коюлат. Ал сынак боюнча Мойут аке көгөнгө байланган үч койдун козусун табышы керек болот.

Ал мезгилде сүт азыктарын кышка даярдоо үчүн койлор дагы саалып, ошондуктан козулар, койлор бөлүнүп жайылган. Бул жөнөкөй адамга аткарылгыс шарт эле.

Мойут аке Шубар бийди тамашалап: – «Таап келген козуларды өзүм кармап, өңөрүп келмек белем», – деп эки-үч жигитти жанына ээрчитип кетип, беш кара козуну өңөртүп келип, эки кой эгиз, бир кой жалкы козулуу экендигин таап, жарданып карап турган элди таң калтырган экен.

Эми кеп негизги маселеге келип такалат. Шоорук багып, ээ болуп жүргөн Керкашка Мойут акенин байтал бээсинин кулуну экендигин, аны уурдатып жибергендигин айтат. Биринчи туулган кулун болобу, башка болобу алдуу-күчтүү, кубаттуу, карылуу болуп төрөлөт. Мал-жаныбарлардын бардыгы атага караганда энеге окшошураак келип, энени көп тартат (кыргыз элинде «жээн тайын тартат», «тукумду бир эне оңдойт же бузат», «катын албай кайын ал» деген макалдар тукумду оңдоого аракет жасоосунан улам болсо керек). Асили энеде алты чалым болот. Төрөлгөн жан мыкты дегенде эненин төрт– беш чалымын, такыр болбоду дегенде эки-үч чалымын тартат. Мына ошол чалымдар аркылуу Керкашканы тааныганын жана козуларды таап келгендигин баян кылат. Акырында, «мен үчүн байге алып баюу эмес, мөрөй алуу дөөлөт. Мага акыйкат чындыкты далилдөө дөөлөт»,– деп негизги максатын айтат.

Сөз кезеги Керкашканын ээси Шоорукка келип такалганда, аксакалдардын, эл жакшылардын кысымы менен Шоорук Керкашка байталды тууруна жакын уурдатып алгандыгын моюндайт.

Ошентип, баш байгеге дагы ээ болгон Мойут аке чубатуудан өткөрүп жатып, бир гана жылкыны тандатып алып, калганын Шоорук баш болгон казактардын баарына соогат берип, эки кашкасын жетелетип алып жерине келип, калган мөрөйдү элине бөлүп берип, жоомарттыгын көрсөткөн экен.

Мүнүшкөрлүгү тууралуу. Мойут аке кийин жашы илгерилегенден тартып саяпкерчиликти таштап, мүнүшкөрлүккө өтүп кетет. Ал куштардын баарын эле салган өңдөнөт. Бирок бүркүт салуу куш, ителги салганга караганда жогору туруп, коомдук абалы дагы өйдө болуу менен бирге эле кирешеси дагы чоң болгон. Куштар, негизинен, алгыр жана кыраан болуп экиге бөлүнөт. Ал эми бүркүттүн кыраандары өз урунда үч топко бөлүнөт: баатыр чегир, бай чегир жана куу чегир. Булардын ичинен куу чегири кыраан чыгат.

Баатыр чегирдин жүндөрү тыкыс келет да, сыртынан караганда жылмакай, жылтырак, сулууча көрүнөт. Кондуруп чыкканда канат-куйругу күнгө айнектей чагылышып, алда кайдан көрүнөт. Туурда тынч алып олтурбайт. Көп талпынат. Томогосун тартканда көзүнө эмне көрүнсө: мейли каман, мейли аюу же жолборс болсун, алы жетпесе да, жетсе да жулуна берет.

Бай чегирдин жүнү узун, үрпөк баш келет. Туурда да, колдо да тынч олтурат. Жоош болот. Бай чегирди мүнүшкөрлөр кирешелүү бүркүт деп эсептешет. Анткени салынбай үйдө турса да, үйдүн ээсине киреше өзү эле кире берет имиш.

«Бүркүттүн «куу чегири» кара жолтой болот. Аны салган мүнүшкөр тукумсуз өтөт. Жанындагы коңшу-колондоруна да кесири тиет. «Куу чегири» бар үйгө конбой-түшпөй, жакындабай жүрүш керек» деген чындыкка сыйбаган ырым-жырымдар ошол доордо күч алып турган. Ал түгүл «куу чегир» салган бүркүтчүнүн бүркүтүн өлтүрүп, үйүн өрттөп, өзүн уруп-согуп кордон, башка жакка кууп жиберген күндөр да болгон» – деп С.Рыскулбеков «Кара шумкар» аттуу чыгармасында баяндайт. Мойут аке мына ушул үч чегирди тең салган мүнүшкөр болгондугу айтылып жүрөт. Мойут аке салган бүркүттөрүнүн атактуусу жана көп салганы «Төө комдот» болгон. Бүркүттү бозум кезинде кармап алган казактарга, «асылды кур

алакан алганга болбойт» деп, туур жабарына бир ат берип, колуна кондуруп кетет.

Бүркүт кыраан чыгып, түлкү, карышкыр, кулжа, теке, эчки, аркарынан баштап баарын алып, аны ээрчип барган бир айылдын эр бүлөсү бүтүн калбай олжолуу кайтып, төө комдоп барса төөчөнү, өгүз токуп барса толо жүк болуп жүрүп, эл эле «төө коомдот» атыктырып жиберген экен.

Төө комдот акжолтой бүркүт болуп, ырыскылуу байгерчиликте жашашына себепкер болгондугун белгилеген. Акыры бүркүт картайып салганга жарабай калганда, агыта турган болот. Мойут аке жайкы конушуна барганда, атайын саздуу жерге чатыр тигип, ага аркандап коёт. Он беш күндө бирден семиз тай союп, анын казы, карта, майлуу эттеринен берип багып семиртет. Ага болгон мүнүшкөрлүк көп жылдык тажрыйбасын, ыкмаларын колдонот. Көрсө, саздуу, нымдуу жерде тырмак бат өсө турганын мүнүшкөр билген экен. Ага чейин Төө комдоттун канат-куйругу, балапан жүндөрүнө чейин түлөп түшүп, кайрадан чыгып, баштапкы абалына келгендей болот. Кол бүркүтүн жапайы бүркүткө айландыруу дагы көп эмгек, билгичтикти талап кылат. Анда-санда жем таштап жүрүп, кийин эл жапырт көчүп кеткенде Каркыраны жалгыз ээлеп, Төө комдот калып калат.

Арадан эки-үч жыл өткөндөн кийин Мойут аке баштаган жоон топ Каркыра жайлоосунда кымыз ичип отуруп, асманда айланган үч бүркүттүн ортосундагысын «менин Төө комдотум» деп коёт. Карап турган эл ишенишпей күбүр-шыбыр боло түшөт. Ишенишпей шек санашып тургандыгын баамдаган Мойут аке: – Силер ишенбей турасыңар, балдар. Тетиги үйдүн кырчоосунда байлануу турган ээр токумдуу атты алып келгиле. Бир жаман ичмекти тоголоктоп ороп, чырга жасагыла. Аны узун танап жипке байлап бергиле. Мен «Төө комдотту» чакырайын. Ошол үч бүркүттүн бирөө чырганы көздөй сала берип, үч жолу жакындап, үч жолу кайтып кетсе ошол менин «Төө

комдотум» болсунбу? – Болсун, болсун, – эл дуулдап чуу көтөрүп жиберешти. Үч бүркүт дагы эле асманда, бир ордунда айланып жүрүшөт.

Мойут атка минип, оролгон ичмекти сүйрөткөн бойдон ач кыйкырыгын чаңыра чыгарып, капталды салып жөнөдү. Аңгыча болбой ошол үч бүркүттөн ортоңку чоңураагы бөлүнүп, күркүрөгөн бойдон чырганы көздөй тип-тик качырып сала берди. Мойут кыйкырган сайын чыргага үч жолу жакындап келип, үч жолу кайра атып чыгып кетти. Акыркысында өтө жакын келди да, анан эки канатын далбактатып учуп, ошо бойдон кайрылган жок. Дөңдө олтургандар бири-бирин жалдырап карашып, өзүлөрүнчө күбүрөштү: «Бул кишиге айла жок экен го».

Мына ошентип учуп жүргөн бүркүттү тааныган токсондон ашып калган адамга Алла таалам эмне деген керемет өнөрдү тартуулаган. (Капалбаев О. тарых илимдеринин кандидаты, доцент)

XVII кылымдын экинчи жарымында калмактардын чапкынынан кийин «казахтар кайың саап, кыргыздар Гиссар, Кулябка кирип», ал жерлерде 4-5 муунга чейин туруп калышкандыктан, кийин ата-конушуна келгенден кийин деле өлгөндөр сөөгүн ата-бабабыздын жанына Арсланбапка койгула деп керээз калтырып кетишчү тура. Алардын сөөгүн жеткиребиз деп калың эл эле өтө кыйналат. Кышында өлгөнүн карга тоңдуруп, жазында алып барып көмүшөт. Ал эми жайында өлгөндөрдүн этин шылып, сөөгүн чаначка салып, элди убарага салат. Элди мына ушундай кыйынчылыктан Мойут аке өлөөрүндө дагы куткарган экен. Ал керээзинде: – «Менин сөөгүмдү Манжылыга койгула. Жайымды казган жерден казына табылат», – деген экен. Айткандай жайы казылган жерден туулга табылыптыр. Ошондон баштап жөнөкөй элдин, атактуусунун бардыгынын сөөктөрү көл өрөөнүндөгү ылайыктуу жерлерге коюла баштаган.

Сарт аке (1780–1868)

Жети акенин жашы боюнча үчүнчү аксакалы Сарт аке. Сарт аке болжолу 1780-жылы Нарын дарыясынын боюндагы Теке Секирик деген жерде же азыркы Нарын шаарынын аэропорту турган жерде туулган. Атасы өз оокатына тың, кашкарлык соодагерлер менен мамиле кылган адам болгон экен. Айрым маалыматтар боюнча Сарт акени ата-энеси карыганда тапкан баласы болгон. Атын кашкарлык соодагер Алимахун Сартбай деп койгон (сарт – деп кыргыздар соодагерлерди же отурукташкан элдерди аташкан – Капалбаев О.). Демек, биринчиден ырым катары, экинчиден кыргыз элинин ат коюу салтына ылайыкташтырылып коюлса керек. Сартбай он бир жашка чейин Нарын дарыясынын жанында чоңоюп, кийинчээрек көлгө ооп келишет. Он жети жашынан баштап, Бирназар бийге жигит, жасоол болуп жүрүп, андан көп таалим алгандыктан аны өтө кадырлап устатым деп кайрылчу экен.

Сарт аке Мойут акеден көп жаш кичүү болгонуна карабай аны менен сырдаш болсо, Тилекмат акеге устат, Боронбай манапка кеңешчи болуп, көл өрөөнүндө жашаган саяк, бугу, коңурат, дөөлөс, саруу, мундуз жана башка урууларды ынтымакташтырып, элдин бейкуттугуна кам көргөн даанышман болгон. Чечендигинен сырткары сынчылыкты, табыпчылыкты эш туткан.

Сарт аке бейчеки көп сүйлөбөгөн, адамдын көңүлүн калтырбаган, шарты келген, сөз жеген жерлерде гана чечилип сүйлөп, кулак кумарын кандырган.

Сарт акенин Мойут акенин суроолоруна берген жообу

Кыргыз эли байыртадан бери эле тууган-туушкандар, дос-тамырлар балдарыбыз бөлөк-бөтөн өсүп калбасын дешип, шерине уюштурушуп, ынтымакты

ширетип турушкан. Ушундай шеринелердин биринде Мойут аке улуу сөздөн баштан, улуу-кичүүгө:

«Ой, бу жалганда эмне өлөт, эмне өлбөйт?

Эмнеге айла бар, эмнеге айла жок?» – деп суроо узатат.

Арасындагы тыңыраактары: Тоо өлбөйт, таш өлбөйт, суу өлбөйт – дешип, так жооп беришкенде, Сарт аке: – Баракелде баатырлар, ошонун баары убактылуу болсо да өлөт. Тоонун башын ак бубактап туман басып, кар басса, тоо өлбөгөндө ким өлөт? Ташынды бычыратып кум кылса, таш өлбөгөндө ким өлөт? Суу башына муз тоңуп, албууттугун токтотсо, суу өлбөгөндө ким өлөт? Өлбөй турган эмне? Кагазга түшкөн кат өлбөйт, жакшынын сөзү менен аты өлбөйт, – дейт. Андан соң Мойут акенин кийинки суроосун тактаганча? Бирөөсү: – Бир өлгөнгө айла жок, бир жаманга айла жок, – деп калат. Сарт аке бул жооптун так эместигин айтып: – Өлгөндүн айласы табылат: аруу жууп, ак кепиндеп көмүп койсо айласы табылганы. Эми жамандын айласы... Кирдүү аяктан аш ичирбей, жоргону мингизип, торкону кийгизип, үлпүлдөтүп бакса да, саламды алик албаган, жадагалса, эшигинин алдына келген адамдын атын алалбаган кош аяктар болот. Бул өтө эле жаман.

«Ийриси жок түз жаман» мындай жаманга айла жок, – деп жооп бергенде, отурган элдер да, Мойут аке да ыраазы болушкан экен.

Ошол эле отурушта Мойут акенин төмөндөгүдөй суроолоруна жооп кылыптыр:

Кандай адам бай болот? – Үйүнө кут түшкөн, пейили кенен, колу ачык, тукуму өскөн адам бай болот.

Эркек деген ким, аял деген ким? – Эркек – үрөн, аял – жер. Үрөн жайсыз өспөйт.

Бул дүйнөдө ким карып? – Ынтымагы жок эл карып.

Бейиш эмне, тозок эмне? – Шарият жолу менен жүрсөң, эмгек менен, таман акы маңдай териң менен

адам катары жашасаң – бейиш, шариат жолунан адашсаң, адамча жашай албасаң – тозок.

Кубаныч эмне, кайгы эмне? – Кубанычтын да, кайгынын да булагы көп. Чоң кубаныч балалуу болуу, чоң кайгы анын учуп кетиши.

Душман менен туугандын айырмасы кандай? – Күбүр сөз душман, так айтылган ачык сөз – тууган.

Бул жалганда эмне семиз? – Суудан семиз эч нерсе жок. Ал эми калган жандыктын бардыгынын семизи да, арыгы да убактылуу. Ал бардык жандыкка өмүр тартуулап, эне болуп турат.

Бул дүйнөдө не кордук, не олжо? – Отун олжо, суу кордук. Суу жок болсо өсүмдүк гана эмес, жан-жаныбар да өспөйт. Отун болбосо, адамдын жашоосу өтпөйт.

Өлүү менен тирүүлүктүн айырмасы кандай? – Тирүү жүрүп, өлүк болгон адам, өлүү болуп тирүү жүргөн адам бар. Жакшы атка конуу өмүрдөн кымбат. Жаман атка конуу өлүмдөн жаман. Жаман атка конуу оңой, жакшы атка конуу кыйын. Жакшы деген атты жоготуп коюу оңой, аны асырап жүрүү кыйын.

Бийлик эмне? – Бийлик – бул күйүп турган шам. Бир учурда күйөт, учуру келгенде өчөт. Бийлик колдо турганда тууганың да, душманың да айланаңа топтолот. Бийлик колдон кеткенде, алардын бирин көрүүгө зар болосуң. Бийликтеги адам түбөлүгүн ойлосо, кол алдындагылардын шагын сындырбай, боюна тартып жүргөнү абзел.

Чечен деген эмне? – Кеп учугун турмуш, жашоо-тиричилик, адам табияты менен айкалыштырып ары таасирдүү, ары өткүр, ары таамай сөз менен иритип айтпай, жибитип айтуу – чечендик. Чечен адам акыл булагын, сөз булагын табияттан да, элден да, жакшыдан да, жамандан да, кыскасы, бардык нерседен алат. Чечен айлакер, сөз устаты. Чечендик менен туюктан жол табылат. Чечендик – бийик да-ражалуу өнөр.

Сарт акенин Тилекмат акенин суроолоруна берген жообу

Сарт акеден акылы тунук адамдар көп нерсени сурап, билип алганга аракет кылышкан экен. Анткени акылман адамдан учурунда акыл көрөңгөсүн алалбай, алсак сактай албай калып, канча өкүттө калып жүрөбүз. Мына ошол жаздымды кетирбеш үчүнбү же асылдар асылды көрө билишеби, Сарт аке дагы Тилекмат акени аябай сыйлаган экен. Мына ошол акыл-көрөңгөлүү акелердин суроо-маегине көңүл бөлсөк.

– Сарт аке, сиз улгайган сайын Тилекмат аке оозуңздан түшпөйт. Ушул сырыңызды айтаар бекенсиз?

Айтам. Анын жашыра турган сыры жок. Жүрөгүңдөн түнөк тапкан асылды кантип ооздон түшүрөсүң? Тилекмат Жылкыайдар бала-чакасынын, ынак көргөн менин да энчим эмес. Ал бүт элдин табылгасы, энчиси. Ал – артыкча жаралган адам: сөз менен акыл айкашпаса, чечен болбойт. Тилекмат ушул касиеттердин баарына төп келген адам. Ошондуктан мен аны ооздон түшүрө албайм, – деген экен. Мына ошол айтылуу Тилекмат аке: – Адам денесиндеги мүчөлөрдүн толук болгону эле жакшы экен. Анын бирөө эле кемесе, жогун тартат экен адам. Деги адам мүчөсүнүн ээси, колдоочусу, жөнсалды айта салганда, атасы барбы? – деп суроо салып калганда, Сарт аке:

– Бар деп айтылат. Мен билгенимди айтып көрөйүн: баш атасы – мээ, бардык жанды жетелеп жүргөн ошол; чач атасы – жабуу; жүз атасы – бешене; каш-кабак атасы, – көрк; көз атасы – элес, бардык нерсени көз аркылуу элестетебиз; кулак атасы – добуш; мурун атасы – жыт; бет атасы – чырай; тиш атасы – аш, «тишиң барда таш чайна, тишиң жокто аш кайда» деген макал бар эмеспи; өпкө атасы – дем, дем тартып туруу деген өмүр эмеспи; таңдай, көмөкөй атасы – даам; бел атасы – жөлөк; тил атасы – сөз; жүрөк атасы – тиричилик; кол атасы – эмгек; бут атасы – кыймыл; ичеги-карын, бөйрөк жана боор атасы – жашоо...

– Эми аке, адамга тиешелүү түшүнүктөрдүн ичинен ата, эне, келин, уул, кыз, ини, теңтуш дегендердин жакшы-жаманын чечмелеп берсеңиз, – деп өтүнөт Тилекмат аке.

– **Ата жакшысы** – акылдын көзү: ал бардык жол-жобону айтып берип, көздү ачат; атасы жакшысы – уюган ырыскы, эч убакта үй-бүлөсүн кор кылбайт, эч нерседен кемитпейт. Жакшы атанын кадыры тоодой, анын кадыры менен бала-чакасы да сый-урмат көрөт, жакшы атанын ою кенен да, терең да болот. Алысты билип, балдарынын келечегине кам көрөт, эл таанытат, жер таанытат. Жакшыга жанаштырып, жамандан адаштырат...

Ата жаманы – жакыр: үй бүлөсүнө бакты-таалай тартуулай албайт. Казаны ашка толбойт, анын жан жолдошу уйку болуп, жокчулуктун кошчусу болот. Жокчулуктун айынан ууру-кескинин жандоочусу болот. Акыры эл караган бети жер карайт. Жаман ата бар күчүн катынынан чыгарат, өзүндө болбогон оңдуу нерсени катынынан талап кылып, болбогон жерден жаңжал чыгарат. Жаңжал болгон үйгө ырыскы түнөбөйт, бала-чакасынын үрөйү учуп, кыргыйдан корккон тараңчынын кейпин киет, жаман атанын колуна оңдуу иш келбейт, жасаган ишин үй-бүлөсүнө колко кылат. Жамандыктын айынан үй-бүлөсүнөн ажырайт, катынга чандырат.

Эне жакшысы – кут: анын үйүндө ырыскынын көөрү төгүлүп турат. Жакшы аялдын эри кетпейт деп айтылат. Жакшы аял эрин, бала-чакасын гана эмес, тууган-уругун чогуу асырайт, ошондон улам анын үйү келим-кетимдин мекени болот.

Эне жаманынан ашкан мээнет жок: жердигинен жаман катын эзелинде оңолбойт. Жасаганы какмар, казан-аягы көөгө, коломтосу күлгө толот, туз татымын биле албайт, жасаган тамагы шор болот. Көрктөнтүп үйдү тиге албай, жаткан жайы, төшөк-орунчусу каңырсып, жипкирип турат. Бул кылыгы аз келгенсип, жаман катындын артык өнөрү чыр болот, айла жок,

аттиң ай деп арман кыласың, кылык-жоругун кимге айтасың, бармагыңды тиштеп, сакалыңды сылап, үшкүрүккө күчүңдү чыгарасың. Тууган-туушкандан кем болосуң, тапканың талаада калып, көрүнгөнгө жем болосуң, акыры түбү кайырчыга тең болосуң.

Ини жакшысы – ишенич: атың токулуу, малың багылуу, кылган ишинде, сүйлөгөн сөзүңдө пайдадан башка зыян болбойт. Жакшы ини аганын, улуунун баркын билет...

Ини жаманы – муш: аны менен жаакташпа, аны кепке тартсаң, топто абийириңди кетирет. Арам тамакка семирет, жети атага чейин наалат кетирет...

Келин жакшысы – кенч: ал – алган жарынын, бала-бакырасынын теңдешсиз кенчи, үй-бүлөнү көркүнө келтирип турган асыл зат – жароокер... жакшы келин ар убакта жаманчылыкта да, жакшылыкта да тоодой арка, ал көңүл өстүрүүнүн, көңүл, дил, тил табуунун кенчи. Жакшы келинди эч ким кемсинтүүгө акысы жок. Аны корсунткан адам күнөөкөр, кем акыл. Келин жакшысы мээнеткеч, түйшүкчүл, ошондуктан турмуштун кыйынчылыгына моюн сунбайт. Мындай кенчи урматтоо гана керек.

Келин жаманы – кесел: этегин эптеп бүрө албайт. Ушактын кулу болуп, эл ичинде тынч жүрө албайт, этегин үзө басып, шорду аягына күч келтирип, аяк бошотор айылчы болот. Казан-аягы жуулбайт, мындайдан ондуу перзент туулбайт. Үй ичи кир болот, жүргөн жери чыр болот. Акыры баарынан мүлдө ажырап, кордукка маталат, салпаяк аталат, азапка такалат. Келинчек жаман болсо, келген-кеткендердин алдында үн ката албай, жер карайсың, колдо жок нерсени самайсың. Мына, мындан ашкан кесел болобу. Шордун шору деген – ушул.

Кыз жакшысы – кымбат: кыз жакшысы да кут болот, башына дөөлөт, бак конот. Кыз жакшысы эки элди бириктирет... Жакшы кыздын акылы тунук болот, айткан сөзү улук болот. Жакшы кыз шамчырак, өмүргө өмүр уланган тунук булак. Жакшы кыз кырк үйгө көрк берген гүл.

Кыз жаманы – кыроо: – түнкү түшкөн кыроодой болуп өз теңине кетер, барган жеринин да түбүнө жетер. Анткени ал кийимин эптеп кие албайт, жигит тандап тие албайт. Ыржыйып жүрүп, тыржыйган бирөөгө тушугат. Барган жеринде кор болот, буту-колу чор болот, жүзү каакы болот. Күйөөсү менен туура сөз таба албай, соорусунан таяк, көзүнөн жаш арылбайт... мындай катындын барынан жогу жакшы. Жаман катын алганча эртерээк өлгөн жакшы.

Уул жакшысы – урмат: уулуң жакшы болсо, атагың чыгат, кемтигиң толот, башыңа бак конот. Жакшы уул – табындагы шумкар, илеби күчтүү жалын, эл башкарып, элин багып, адал кызматы менен элге жагат. Арам ишке баспайт, жеп-ичкенден сактайт, ар-намыстуу келет.

Уул жаманы – уйгак: этек-жеңге жабышып жүрө берет. Жаман уул ата-эненин маңдайына бүткөн тирүүлөй тозок. Өз үйүнө өзү батпайт, же элге жакпайт. Куу тумшук аталып, көрүнгөнгө жем болот. Бирөөнүн шыбагасына көз артат, ыгы келсе колуна тийгенди коюнга катат. Кой дегенге болбойт... андан өлүп кутулбасаң, тирүүндө кутулбайсың.

Жакшы теңтуш – Теңирим берген курбу: жакшы күн сыяктуу, ал дайыма нур тартуулап, күлкү менен шаңга бөлөп, оор жүктөн арылтып, көкүрөктөгү муңду тазалайт. Жакшы теңтуш менен жолугууну самап турасың. Үй-бүлөңө айтпаган сырынды ага айтып чер жазасың. Элде: «Ата же эне өлсө элден табылат. Бала өлсө белден табылат, аял өлсө жолдон табылат, асили, бир тууган менен теңтуш кайдан табылат» – деген накыл кеп бар эмеспи. Жакшы теңтуштан ажыраганың – жетим калганың, анткени жакшы теңтуш да эгизиң. Кудайым жакшы теңтуштан ажыратпасын.

Жаман теңтуш – бел болбойт, кылык-жоругу жакшы теңтушка тең болбойт, тамаша айтсаң, корс этип, эл көзүнчө кордойт. Жашоодо үч нерсе жайды билбейт: кара нөшөр жаан билбейт жайды, жердеги жаман уул-кыз билбейт жайды, жаман теңтуш

билбейт жайды. Булар жай билбегендердин көбүрөөк оозго алынгандары. Жаман теңтуш ою тайкы, жылаңач, ошол себептүү андан жакшылык күтүүгө болбойт. Жаман теңтуштун куралы тилинде, андан уу тамбаса, бал тамбайт. Аны менен чогуу болгон күндөрдү текке кеткен күндөр деп эсептей бер...

Тилекмат аке (1799–1863)

Тилекмат аке – элчи, акылман, чечендигинен эл ага «сөз ээси» наамын ыйгарган. «Кылычынан кан тамганды, тилинен бал тамган жеңиптир», – деп Сарт аке Тилекматты абдан баалаптыр: – Тилешим бактылуу адам, калайык калк үчүн жаралган, карегимдей, жүрөгүмдөй баалаймын. Ал барда телегейим тегиз, дилим таза, жаным жанатта». Ал элде жок чечен чыгып, сөздүн ээси аталып, баатыр элчи болот. Чукугандай сөз таап бет маңдай сүйлөшкөндө илебин эч ким кайтара алчу эмес экен. Кокон хандыгынын беги 1823-жылы Көлгө келип Тамгага сарбаздарынан бугунун эл башчысын (хан) чакыртат. Ага Боронбайдын ордуна Тилекмат барып, ишти бүтүрүп, «Бугу элинин ханы» деген Кудаярдын мөөрү басылган күбөлүк алган. Кытай империясы Иле районун Россиядан бошотуп 1883-жылы «Шинжан» (Жаңы жер) өкмөтүнүн башчысы көлдүк кыргыздардын өкүлүн чакыртат. Текестен жылкы тийген деген доо менен Бугу кыргыздарын түп орду менен жоготуу эскертилет. Бул чакырууга да Тилекмат барат. – Бугулардын ханы жок, ээн баш эл, деген калмактардан арыз түштү. Жооп бериңиз дегенде Тилекмат кагазды колуна алып сабатсыздыгын билдирбей окумуш болуп, салмак менен башын чайкап, сыпайы жылмайып, хан күбөлүгү менен кошо даярдап алган түшүнүк катты берет. Катта көлдүк кыргыздардын өз оокаты өзүлөрүнө жетээри, коңшу эл менен жакшы мамилени күтүүнү

билдирген маалымат бар эле. Тилмеч окуп чыккан соң, шаңыя бектерин чакыртып, кыргыздар менен жылуу мамиледе болуу ниетин билдирип, кымбат баалуу баш кийим кийгизип, сый узатат. Тилекматтын кадыры эл арасында дагы бекемделет. 1856-жылы августта орус падышасынын атайын жиберген өкүлү бугунун билермандары Боронбай, Муратаалы, Качыбек, Токсоба, Тилекматтарды чакырып, хан Ормондун өлүмүн териштиргенде Тилекмат: – Суучулдун өлүмү суудан, мергендин өлүмү тоодон, хандын өлүмү ага-туугандан. Бугу менен Сарыбагыш бир атанын балдары. Өзүнө өзү каршы чыккан хан өлүп азабына эл калды. Адилдик күтүп алдыңарда турабыз, – деп тилмеч которгондо өкүл ыраазы болуп, бугуларды колдой турганын билдирет. Булар тууралуу эл оозунан жыйналган материалдар боюнча кененирээк баяндалган Алкановдун аңгемелерине көңүл бөлөлү.

Тилекмат акенин бала кези

1798-жылы Тилекмат аке төрөлүп, чоң атасы атактуу баатыр, өз убагында Кыргыз жерлерин, Ысык-Көлдү калмак, кытай жана башка баскынчылардан бошоткон бугу уруусунун хан бийи болгон Алдаш уулу Бирназар аке азан чакырып, той берип, небересинин атын өзү «Тилекмат» деп коёт. Көп убакыт өтпөй эле бир сынчы карыя аксакал киши Жылкыайдар атанын үйүнө кайрылып калат. Сынчыга иттери үрбөй койсо, касиеттүү жакшы киши экен деп, Жылкыайдар атабыз үйүнө сыйлап коноктойт. Ал кеп салып, үйү толтура тууган-туушкан, кошуналары келишет. Көрүп келе жаткан кытай жана башка элдердин үрп-адатын, салтын, жан сактоо аракетин айта баштаганда, бешикте жаткан Тилекматтын ыйлаган үнү угулат. Сынчы сөзүн токтотуп, бешиктин жыгачына көңүлүн бөлүп, Тилекматтын үнүн тыңшап, сөзүн улайт: «Бул бешик бир нече жыл бою булбул уялаган арчадан жасалыптыр. Бешиктеги Тилекмат балаңар булбул үндүү,

даанышман, акылман, эр жүрөк баатыр, зээндүү, сөзү эптүү, жаактууга сөз аддырбаган ченеми жок чечен болот. Тилекмат балаңардын касиети жеке силерге эле тийбей, жалпы кыргыз эл-журтуна тиет. Бешиктеги Тилекматка узун өмүр берсин», – деп батасын берет.

Айткандай эле Тилекмат аке чоңоюп, эр куракка жеткенде акылы, адамкерчилиги менен өзү теңдүү курбу-курдаштарынан кескин айырмаланып, элине-жерине таанылат. Чыйрак, элпек, дээриңде бар, акыл-эстүү, зээндүү, сөзгө чечен, кең пейил, жетим-жесирлерге, кедей-кембагалдарга кайрымдуу болуп, өзү менен бирге өскөн балдардын арасында боорукер, токтоо, чыр-чатак чыгарып пайда көрөм дегендерге, сөзү менен жылаңач денеге шапалак менен чапкаңдай таамай жооп берип, жаакташам дегенге темир жаак, чечен, акылына багынткан калыс мамиле жасап, кызматы менен, улуу-кичүүгө кылыгы менен жагып, оозго алынып, адилет иш кылып, бала чагынан эле элдин алкышына ээ болуп өсөт.

Тилекмат акенин казак туугандардын койгон доосун чечиши

Кийинки жылдары той-тамаша аяктап, Тилекмат аке конок болуп, эртеси эрте турса, айылдын сыртына топурап жыйылган элди көрүп, анын жөн-жайын сурайт. Кыргыз-казактардан чогулган бай-манап, бий, султан, бектери: «Ээ, Тилекмат акылман! Доонун түбү жоо болоор. Чаңдатып эл жоолашса, анын түбү кан болоор. Кыргыз-казак илгертеден бери бир тууган эл элек. Тиги кыргыздын «Жаныш» деген жигити казактын «Шолпан» аттуу кызы менен байланышып калыптыр. Кыз кош кабат экен. Элден уялган Шолпан кыз: «Менде күнөө жок, тиги Жаныш зордуктап койду» – деп доо коюп жатыптыр. Шолпан кыздын бир туугандары, казак жигиттери намыстанышып: «Жанышты биздин колубузга салып бергиле, ташбараңга алып өлтүрөбүз, болбосо анын

айылын чаап алабыз» – деп жоолашып жатышыптыр. Чогулган эки эл: «Адилеттүү чечим чыгарып бергиле деп келип, күтүп турушат. Эгер алардын айтканын аткарбасак, кыргыз-казак согушуп чабышат. Ушунун айласын эми акылман Тилекмат өзүң таап, жыйынтыктап чечип бериңиз?» – деп эл суранышат.

Тилекмат аке: «Баш мээнин кабы, мээ адамдын ой жаны менен каны. Бий төрөнү бере билер, доочулар сөзгө көнө билер. Доочулар сөзүн көпчүлүккө берсе, көпчүлүк мага сөз берсе, менин оозума кудай сөз салса, туура сөзгө ким күлөр? Эки эл уруксат берсе, бир Алла кабыл көрсө, бул доону мен чечип берейин, – дейт. Жаныш менен Шолпанды чакыртып алып, Жанышка кылыч, Шолпандын колуна кылычтын кынын берет. Жанышка: – Ушу сүт бышым ичинде кылычты Шолпаңдын колундагы кынга сал, эгер салалбасаң ташбараңга алдыртып өлтүртөм, – дейт. Шолпанга: – Сен Жаныштын кылычын колундагы кынга салдырба, эгер салдырсаң сени да даргага астыртып өлтүртөм, – дейт. Эки эл чечимди туура көрүп, Шолпан менен Жанышты сайыштырып коё беришет. Айтылган убакыт мөөнөтү бүткөндө Шолпан кынга кылычты салдырбай коёт. Ошол кезде кыз Шолпан жагы Жаныштын мойнуна аркан салып, сүйрөтүп кетүүгө камынганда, Тилекмат аке элди токтотуп: «Ээ, эл-журт, бул Жаныш кыз Шолпанды зордуктабаптыр, Шолпан өзү макул болуптур. Уялганынан айткан сөзү экен, өзүңөр көрүп күбө болдуңар, өзү алсыз, кош бойлуу болуп туруп, Жанышка бой бербей турат. Мындан тогуз ай мурун Жанышка каршылык көрсөткөндө өзүн өзү коргоого алы келбей калды деп ойлойсуздарбы? Бул – бекер сөз. Шолпандын өзү макул болгону чындык акыйкат, – деп, Жаныштын туугандарынан тогуздатып мал алдырып, Жаныш менен Шолпанды баш кош-туруп, эки элди куда-сөөк кылып тынчыткан экен.

Тилекмат акенин Ормон ханга барышы, аны сөзгө жыгышы

Тилекмат акенин акыл-айлакерчилиги, ченеми жок чечендиги эл арасында сөз болуп, тез кеңири тарайт. Тилекмат акенин кабарын уккан Ормон хан сынап, акылдашып көрөйүн деп: «Тилекмат акени келип кетсин» – деп чакыртат. Тилекмат аке келип, үйүнө кирип салам айтса, Ормон хан төрдө жигиттери менен тогуз коргоол ойноп жаткан экен, баш ийкеп тим болот. Тилекмат акени кимсиң, кайдан келдиң, отур деген киши болбойт. Тилекмат аке сөзгө аралашпай туруп, Ормон хандын сөзү болсо, угуп кетейин деп ойлойт. Эч бирөө аны карабай, сөзгө аралаштырбай ойноп отура беришет. Тилекмат аке бир аз күтүп отурган соң, Ормон ханга карап: «Чакыртыптырсыз, келдим» – дейт. Анда Ормон хан үнүн катуу чыгарып: «Ой, сен кимсиң?» – деп сурайт. «Мен Жылкыайдардын уулу Тилекматмын, чакыртыптырсыз, келдим» – деп, экинчи ирээт жооп берет. Ормон хан, сүрдүү карап: «Тилекмат болсоң, менин сенден сурай турган суроолорум бар, суроомо жооп берчи? Ой, Тилекмат: «Жолдун ээси эмнеде? Суунун ээси эмнеде? Сөздүн ээси эмнеде? Таап берчи?» – дейт. Анда Тилекмат аке көп ойлонбостон тез эле: «Жолдун ээси – туяк. Суунун ээси – булак. Сөздүн ээси – кулак», – деп шарт жооп берет. Ормон хан Тилекмат акеге таң калып, тик карай албай туруп: «Менин суроомо эрежелеп, аныктамалап жооп берчи?» – деп кайра сурайт. Тилекмат аке жообун эрежелеп, аныктап айтып берет. «Жерге туяк тиймейинче жол пайда болбойт. Ошондуктан жолду пайда кыла турган – туяк. Суунун ээси булак дегеним, агыны чоң катуу суу да, дарыя да, көл да булактын жыйындысынан чогулуп пайда болот. Сөздүн ээси кулак дегеним, жакшы сөздү да, жаман сөздү да кабыл ала турган, же кабыл албай турган – кулак. Ошон үчүн сөздүн ээси – кулак», – деп аныктайт.

Ормон хан сөзгө жеңилгенин сезип, унчукпай калат. Бул беттешүүдөн Тилекмат аке Ормон хан менен сөздөрү ачылып калганын байкап: «Сизге да суроо берсем болобу?» – деп Ормон хандан сурайт. Анда Ормон хан: «Ии, сура, сура», – деп жооп берет.

Тилекмат аке: «Бир жүз алтымыш эки торпогу бар, он сегиз ую бар, ортосунда эки чаар букасы бар малдын тобу эмне экенин таап бериңизчи?» – дейт. Ормон хан ары ойлонуп, бери ойлонуп, жооп таба албай, отурган жигиттеринен бирөө да унчукпаганда: «Ой, муну табуучу бизде бир да адам жок турбайбы! – деп ачууланат. – Кана, өзүң тапчы?» – деп кайра Тилекмат акеден жооп сурайт. Тилекмат аке өз табышмагын өзү чечип: «Ойноп жаткан тогуз корголуңардын бир жүз алтымыш эки корголу бар. Торпогу дегеним ушул корголдор. Тогуз корголдун эки жагында тогуздан он сегиз үйү бар, ую дегеним ушулар. Тогуз корголдун ортосунда коргол чогулта турган эки чарасы бар, чаар бука дегеним ушул чарасы», – деп Ормон ханды бир күндө Тилекмат аке эки жолу сөзгө жыккан экен.

Тилекмат акенин Кокон хандыгына барып, элин согуш менен салыктан куткарганы

1830-жылы Кокон хандыгына Мадалы хан шайланып, кеңешчилери күчтүү болуп, мамлекеттин аймактарына аскер турган коргонуу чебин тургузуп, согуштун жаңы ыкмаларын билген аскерлерин чептерге толтуруп, жаңы, тез аткан мылтыктар менен куралданып, Түндүк кыргыз урууларынын баарын күч менен Кокон хандыгына баш ийдирип, багынтканга жетишет.

1831-жылы бугу уруусу Каркыра, Сары-Жаз, Ак-Шыйрак, Ак-Суу, Текес жана башка жайлоолордон көчүп келип, күзгү жайлоочу белдерде, кыштоолорго багытталган кеч күздө бейкуттап отуруп калышкан мезгилде, Кокондун Мадалы ханы атайын даярданып, Пишпектеги чебин кайтарган аскерине кошум-

ча кол кошуп жиберип, 30 000 дей аскери эки багыт менен багына элек бугу элине жортуулга Ысык-Көлдү көздөй Кокондун аскер башчысы Хак-Кулу Фергана, Кугарт ашуусу менен ашып Нарын, Тянь-Шань өрөөнү менен, экинчи бөлүк аскери Ташкент хаками Лашкер кушбеги баш болуп Пишпек, Кемин аркылуу Ысык-Көлдү көздөй баштап, басып киришет. Басып алууну көздөгөн аскер башчысы Хак-Кулу менен Лашкер кушбеги, жолдо кезиккендердин теңин өлтүрүп, теңин астына салып кубалап, элди тоноп качырып киришет. Көлдүн жээгине келишип, согушка даярданып, чатырларын тиктирип, аскерин жайгаштырып, күзөттөрдү төрт тарапка катарлап коңдуруп, бугунун бийлерине, Боронбай бийге кат жаздырып, элчиликке он эки жигитти, чалгынчылары менен кошуп жиберет. Элчилери Боронбайдын айылына келип, катты өз колуна тапшырат. Катта: «Бугу элин ким бийлейт? Ханыңар же манап, бий, бектериңер барбы? Бар болсо да, жок болсо да Кокон хандыгынын бийлигине баш ийип өтөсүңөр. Чүй, Талас, Кемин, Кочкор, Нарындагы кыргыздар толугу менен Кокон хандыгына өтүштү. Силер дагы өз ыктыярыңар менен багынып өтпөсөңөр, күч менен кырып багынтабыз. Ханыңар же манап, бектер тез арада, 2-3 күндүн ичинде келип, жолугуп жообун берсин!» – деп коркутуп, Кокондун Мадалы хандын басылган мөөрү менен анын атынан кат жиберешет.

Боронбай бий келген элчилерди сыйлап урматтап, өзүнүн элчи чалгынчыларын кокон аскеринин санын билип келүүгө кошуп, жакын арада барып кезигээрин айтып, узатып жиберет. Боронбай жиберген жигиттери келбей, жоодон качып келген кишилердин айткандарын угуп, Кокон аскерлеринин саны 30 000ден ашык экенин, теңинен көбү тез атар мылтыктар, замбирек, жалаң кылыч, канжарлар менен куралданышкандарын айтышат. Боронбайдын куралдуу каршылык көрсөтөйүн деген ою таш-талкан болот. Боронбай тез аранын ичинде билерман аксакалдарын чогултуп ке-

нешип, дагы кошумча үч-төрт жигиттерин элчилетип жөнөтөт, себеби ага мурунку жиберген жигиттеринин дайынын жана кокондуктардын канча курал-жарак аскери бар экенин билиш керек эле. Тынчсызданып, баары жооп күтүшөт, бирок болжогон убакыт-мөөнөтү өтөт. Элчиликке кеткен жигиттерден дагы эч кандай дайын-кабар келбейт, баргандардын баарын өлтүртүп койгону угулат. Жоголгон элчилердин бир туугандарынын үрөйлөрү учуп, үйлөрүнөн ыйдын үнү чыга баштайт. Согушка даярдыгы жок бугу эли дүрбөлөң боло баштайт. Эл арасында каардуу кырдаалдын олку-солку болушун сезип, кыштын согончокту басып келатканын байкап, бир жамандык жалгыз келбесин айта башташат, кан төгүлбөй чечилсе болот эле деп үмүттөнүшөт, бирок аны чечкенге киши табылбайт.

Боронбай бийдин ак өргөөсүндө Бирназардан – Муратаалы, Жылкыайдар; Алыбайдан – Солтонкул; Шапактан – Өмүр баатыр; Белектен – Мойт аке, Балбай баатыр; Дөөлөстөн – Сарт аке; Күңгөйдөн – Кангелди, Шералынын Качыбеги жана башка аксакал-билермандар, манап, бийлер үч күн бою кеңешип, арасында мен барайын деген атактуу манап, бий, акелерден киши табылбайт, үн катпай тунжурап отуруп беришет. Боронбай: – Мен барсам кокондуктар өлтүрүп коюшат, – деп, өзүнүн жанын коргоп, баргандан коркуп, жини келип ачууланып: «Кана, аке-аксакалдар, эми элчиликке кимиңер барасыңар, кимди жиберели, колуңардан келүүчү кишилериңер барбы?» – деп маселени кабыргасынан коёт. Чындыгында эле ошол учурда кокондуктар өтө мыкаачы келип, келген элчилерди жана башка уруулардын башчы хан, манап-бийлерин, элдерин коркутуп, башкаруу үчүн атайын баштарын алып өлтүрүшүп, бир гана: «Кокон хандыгы бийлейт», – деген өкүм чыгарышкан. Өз ичинде Боронбай: «Ушул кеңешке катышкандардын бирөөсү барып, Кокон хандыгынын аскер башчысы Хак-Кулу жана Ташкент хакими Лашкер кушбеги менен тил табышып, элдин башына

түшүп турган чоң түйүн ишти тынч бүтүрүп берээр бекен», – деген ойго келет.

Билермандар өз баштарын ала качып, бири-бирине шылташып, башкаларды макташып, улам бирөөнү сунушка көргөзүп, ал көрсөткөндөр ар кандай шылтоолор менен коркушуп, макулдугун беришпейт. Элчиликке бел байлаар уул, санжыралуу манап, аке, бий тукумдарынан киши чыкпады. Боронбай үч күндөн бери үндөбөй отурган аксакалдар мүчөсү Сарт акеге кайрылып: «Сиз эмне үндөбөйсүз, Сарт аке? Өзүңүз эле барып сүйлөшүп, ишти бүтүрүп келбейсизби? Же ушул жерде отургандардын бирөөнүн да колунан келээр киши жокпу?» – деп ачууланып күйгөн оюн айтат. Сарт аке үнүн акырын чыгарып: «Кечирип койгула, мен бара албайм. Эгер көңүлдөнсө, ушул отургандардын ичинен аксакалыбыз Муратаалы бий баш-көз болуп барса болоор эле», – деди. «Ырас эле, бел байлап барып бербейсизби?» – деп кайрылды Боронбай Муратаалы бийди карап. «Жок, мен да бара албаймын, бир айдан бери табым жок, ооруп сыркоолоп жүрөм», – деди Муратаалы жер карап. Баары тынчып, сөз жок көпкө отуруп калышат.

Кылдат иште, койгон негизги максаттын, акылдын жолуна, тилдин учу менен көтөрүп, ишке ашырып келе турган киши табылбай турганына бугу уруусунун манабы Боронбай, санын мыкчып, өкүнүп жини кайнап отурду. Бир топтон кийин, дөөлөс Сарт аке кайра сөз алып: «Бул ишке эгер эп көрсөңөр, аттанып түшө турган сөзгө чечен, эр жүрөк жигитибиз Жылкыайдардын уулу Тилекмат бар эмеспи. Бир жараса, ушул Тилекмат жарайт, андан башка элчиликке, сүйлөшүп бул чоң ишти бүтүргөнгө эч ким жарабайт, чакыртып, сүйлөшөлү!» – деди. Отурган аке-аксакал билермандар, манаптар, бийлер жанданып, сүйүнүп кетишти. Тилекматтын таанымал болгон иштерин эсептеп, Боронбайга Тилекматты аябай макташып, Сарт акедин пикирин бир добуштан колдоп кубатташты. Бир четинен Тилекматты кербен менен Андижан, Букара,

Самарканд, Кокон, Кытай жана башка шаарларга барып, дилин-динин билерин эсептеп ойлошсо, экинчи четинен жоо колунан кимдир бирөөгө өлүм буюрса: «Ошол Тилекмат шейит кетсин», – деп да ойлошту. Жылкыайдарга: «Уулуңуз Тилекмат элчиликке барып келсин! Барып, уулуңузду көндүрүп, даярдап тез алып келиңиз» – деп Боронбай бурк деди. «Балам жаш эмеспи, катыгүн! Андай жооптуу чоң ишке кантип барат?» – деп Жылкыайдар чочуп кетти. «Отурган билерман аке-аксакалдар, манап бийлер, бектер баары эп көрдүк, эл-жерди көрүп, алыс-жакынды ажыратып билип, Тилекмат тирикарак, акылдуу, баатыр, сөз тапкыч, ченеми жок чечен мыкты чыкты, барып элдин башына түшкөн чоң түйүн ишти бүтүрүп келсин деп чечтик. Уулуң Тилекматты жаш деп, эми кайра бешикке бөлөмөк белең!» – деп, Боронбай катаал көзү менен Жылкыайдарды теше карады. Жылкыайдар көзүн ала качып, карбаластап: «Макул, барып сүйлөшүп көрөйүн», – деп чыгып кетет.

Бир асмай атымдан кийин Жылкыайдар аке ойлонуп кайра кирип, «Айланайын агайын-туугандар, айып этпесеңер уулумдун ордуна өзүм эле өлүмгө барып берейин», – деп ыйламсырады. Анда Сарт аке үнүн көтөрүңкү чыгарып: «Тилекмат, эми чоң жигит болбодубу! Өзү тайманбас эр жүрөк баатыр, баскан кыймылы ойлуу, сөзгө ченеми жок чечен, таамай таап сөздү айта билет, бул иш Тилекматтын гана колунан келет», – деп Жылкыайдарды, отурган элдин ичинде ишендире сүйлөдү. «Жок, аксакал, сиздин колунуздан келер иш эмес, тезирээк барып, Тилекмат уулуңузга сүйлөшүп, даярдап, жообу менен өзүн алып келиңиз!» – деп, Боронбай ачууланган үнү менен кесе айтты. Үйүнө жеткиче Жылкыайдар ыйлап жүрүп отурду. Жакындаганда, көз жашын сүрүп, көзү кызарып, кайгырганы билинип турду. Тилекмат аке алыстан атасынын кайгылуу келе жатканын көрүп, саламдашкандан кийин, жасалма жылмайып Жылкыайдар: «Ээ, Тилекмат балам,

буйрук ушул экен, билерман аке-аксакалдар манап, бийлер, аталарың, элдер менен кеңешип сени Кокон хандыгына элчиликке барып, элиндин башына түшкөн чоң түйүндүү түйшүктү чечип, бүтүрүп келсин, — деп суранып жатышат. Эмне жооп айтабыз?» — деди.

«Ата, ага көп кайгырбай эле коюңуз, оңой эле иш турбайбы. Эл-журт суранса, эл бар десе, эл үчүн барам да», — деп Тилекмат так, таамай жооп берет. Атасы Жылкыайдар: «Балам, барган элчилерди өлтүрүп, кайрылып келбей жатпайбы? Бул элчилик накта эле өлүмгө баргандык болуп жатат, — деп көзүнө жаш алды. «Андан коркпой эле коюңуз, ата. Сиз Боронбайга, аке-аксакалдарга, элге барып айтыңыз, мен макулмун, бирок мен жөнөкөй барбай, барганга жараша менин айткан шарттарымды тез даярдашсын. Ханга ылайык кийим-кече кийип, хандын тулпарындай ат минип, жасалган ат жабдыктары, ээр-токуму менен, катты шыдыр окуп, жазган молдо коштоп, атамдын ысымы менен, менин өзүмдүн ысымыма жазылган мөөрдү алып, жарак-жабдыктуу эр жүрөк кырк жигитке коштотуп, бугу кыргыз элинин ханы катары барам. Эгер ушул менин шартымдын бардыгы даяр болсо, мен кайсы убакта болбосун даярмын. Кандай сөз таап, сүйлөшөөр сөздөрдү өзүм табам», — деп атасы Жылкыайдарды узатат. Жылкыайдардын сөзүн аке-аксакал, билермандар угуп, Боронбай бий баш болуп түнү-күнү менен Тилекматтын айткандарын так даярдап аткарышып, жалпы эл баталарын беришип, аны жолго узатышат.

Кокон хандыгынын аскер башчысы Хак-Кулу менен Ташкент хаками Пашкер кушбеги бугу уруусунун элчилери келе турган Ысык-Көлдүн төрт тарабына кароол күзөттү койдуруп койгон экен. Атайын көрсөтмө боюнча биринчи тосмого келгенде, күзөттө турган аскер жигиттери келе жаткан элчилерди коркутуп, жүрөктөрүнүн суусун алабыз деп, элчилерди көздөй, бута койгондой тарсылдатып мылтык менен аткылашып ок жаадырышат. Тилекматтын жигиттеринин аттары үркүп, бута атымдай артка качып, Тилекмат

октун учканына карабай көз ирмебей түз бара жатканын көрүп, кайра чаап келишип кошулушат. Биринчи тосмонун башчысына Тилекмат аке, Бугу уруусунун ханы сүйлөшүүгө келе жатканын аскер башчысы Хак-Кулуга кабар берүүсүн айтат. Тилекмат хан кийинки тосмолордон өтүп, аскер башчысы ак өргөөсүнө келип аттан түшүп, жерге төшөлгөн жол килемдин үстү менен басып, өргөөнүн астында жан-жоокерлери менен тосуп турган аскер башчысы Хак-Кулу менен Пашкер кушбеги саламдашкандан кийин, мылтыктын огунап, аскердин сүрүнөн коркпой, тайманбай шарт, токтоо, салабаттуу келген Тилекмат акеге таң калышып: «Сиз ким болосуз?» – деп сурашат. «Мен Жылкыайдар уулу Тилекмат бугу уруусунун ханымын. Кат жибериптирсиздер, өзүңүз келсин деп. Мен өзүм келдим» – дейт Тилекмат хан. Анда аскер башчысы Хак-Кулу менен Ташкент хаками Лашкер кушбеги Тилекмат хандын башынан-аягына чейин кызыга карашып: «Аа, Боронбай деген ким?» – деп сурашат. «Боронбай бизде, белек уруусунун манабы. Катыңарда бугу уруусунун «ханы» менен сүйлөшөбүз деген турбайсыздарбы? Ошол үчүн мен өзүм келдим!» – деп Тилекмат хан таамай сөз таап айтат. «Ооба, Кокондун ханы Мадалынын талабы ошондой. «Ак өргөөгө кириңиз», – деп аскер башчысы Хак-Кулу менен Ташкент хаками Пашкер кушбеги колу менен жол көргөзүшүп, мылтыкчан күзөтчүсү эшик ачып, Тилекмат хан астыга өтүп, биринчи кирип, төрдөн орун алып отурат. Аскер башчысы Хак-Кулу менен Ташкент хаками Лашкер кушбеги Тилекмат хандын жанына отурушуп, сөздөрүн башташат. «Кокон хандыгынын карамагына Чүй, Кемин, Талас, Кочкор, Нарын кыргыз уруулары өткөндүгүн, алар азыр тиешелүү түрдө кокон хандыгына салык төлөп турушарын айтып, Тилекмат ханга суроолуу кайрылат: «Сиз дагы өз элиңиз менен Кокон хандыгына өтөсүзбү, же жокпу? Макул же жок деп ушул жерден, өзүңүз «хан» катары, ачык жообун айтыңызчы! Согушабыз

десеңиз биздин аскерибиз даяр!» – деп аскер башчысы Хак-Кулу менен Ташкент хаками Лашкер кушбеги маселени коюп, негизги максаттарына жетүүнү көздөшөт. Тилекмат хан, аскер башчысы Хак-Кулу менен Лашкер кушбегинин сөздөрүн көңүл коюп кылдат менен угуп, аскердин күчүн баамдап, ойлонуп жооп айтат. «Кыргыздын Оң, Сол канаты, ичкилик, аркалык туугандар Кокон хандыгына баш ийип, макул деп турганда, бугу эми өз бир туугандарыбыздан бөлүнбөйбүз, биз дагы макул деп, Кокон хандыгына кошулабыз. Силер өзүңөр биринчи согуш баштан, чабуул коюп, кан төгүүгө умтулбасаңар, мен бугу элинен куралган күч колуна азыр эле буйрук берип, жай-жайына таратам!» – деп Тилекмат хан салмак менен шарт сүйлөп, башын ийкеп койду. Негизги максаттары ишке ашып, ийгиликке жетээрин сезе түшкөн аскер башчысы Хак-Кулу менен Ташкент хаками Лашкер кушбеги көңүлдөрү көтөрүлүп, сүйүнүп, ак өргөөгө түрдүү даам, тамак-аш алып келсин, – деп буйрушат. Тилекмат хандын айткандары саясий кагазга түшүрүлүп, «Бугу эли Кокон хандыгына баш ийип, карайт», – деген келишимге аскер башчысы Хак-Кулу жана Ташкент хаками Лашкер кушбеги менен Тилекмат хан чогуу мөөрлөрүн басышып, кол коюшат. Тилекмат хан Хак-Кулуну карап: «Сиз мага ачык айтыңызчы? Биз Кокон хандыгына кандай салык беришибиз керек? Аны ким жыйнап турат?» – деп экинчи маселеге өтөт. «Жылына бир жолу, бир түтүндөн – «түтүн-зекет» деп жыйырма тыйындан бересиңер. Силерче айтканда, Чүй, Кемин, Нарындагы уруулар менен сүйлөшкөн боюнча, силер дагы, жүз койдон беш кой, жүз жылкыдан үч жылкы, жүз уйдан үч уй чогултуп, өзүңөр берип турасыңар!» – дейт аскер башчысы Хак-Кулу. «Мен сиз менен салык боюнча соодалашпай эле коёюн. Мен макулмун, бирок менин сизден бир чоң өтүнүчүм бар эле» – деп Тилекмат хан сөзүн улайт. «Ии, кандай өтүнүчүңүз бар, айтыңызчы?» – деп Хак-Кулу үңүлө карайт. Анда Тилекмат

хан: «Силерге элчиликке келип, шейит кеткен киши-лерибиздин бир туугандарына, үй-бүлөлөрүнө биздин салт боюнча бардык мусулмандык шарттарды жасап жана «кун» төлөнүшү керек эле, ошол себептен силер макул десеңиздер салыктарды келерки жылдан, малдар жайлоодон түшкөн күз айларынан баштап, салыкты төлөй баштайлы» – деп, аскер башчысы Хак-Кулу менен Ташкент хаками Лашкар кушбегин сөзгө көндүрүп, Тилекмат бугу уруусунун ханы катары, түзүлгөн келишимге мөөрүн басып, аларды макул болгонго аргасыз кылат. Аскер башчысы Хак-Кулу менен Ташкент хаками Лашкер кушбеги Тилекмат хандын акылдуулугуна, эр жүрөк чечкиндүүлүгүнө, салабаттуулугуна, эстүүлүгүнө, сарамжалдуулугуна баа берип, койгон маселенин баары жеңил шарт менен чечилгенине ыраазы болушуп. Кокон хандыгы тарабынан даярдалган белектерди берип, Тилекмат ханга асыл таш, шуру, каухарлар менен кооздолгон, алтын жип менен тигилген чымкый Кызыл чепкен, Кызыл тебетей кийгизип сыйлайт. «Жылкыайдар уулу (углы) Тилекмат (бахадур) бугу элинин ханы. Кокон хандыгына карайт». «Жылкыайдар уулу (углы) Тилекматты бугу элинин ханын Кокон хандыгы жана анын аскери колдойт», – деп арап чагатай тамгасы менен жазылган Мадалы хандын мөөрү басылган күбөлүк катты берет. Ошентип Тилекмат акебиз элин-жерин согуштан да, салыктан да аман-эсен алып калат.

**Тилекмат акенин кытай императоруна барып
соода, чек ара жана тынчтык келишимине кол
коюшу**

Илгертеден кыргыздар Текес жайлоосуна жайлап, Кытайга, Үрүмчүгө, Кулжага, Үч-Турпанга, Ак-Сууга, Кашкарга, Тибетке чейин барып, соода-сатык жасап турушкан.

1857-жылы арадан көп убакыт өтпөй кыргыздын тентек жигиттери Кытайга барышып, калмактардын

жылкыларына тийишет. Тийген жылкыларды топ-топ кылып айдап келишип, бөлүп кетишет. Кийинчерээк кыныгын алган жигиттер, кайра-кайра жылкыларга тийишип, көптөп айдап келе башташат. Ызаланган калмактар, өзүлөрү биригип кыргыздарга кол сала албай, аларды багынткан Кытай императоруна арызданышат. Арыз көбөйүп, Кытай императорунун ачуусу келип, бугу уруусунун башчыларына кат менен элчисин жиберет. Каттын мааниси: «Кыргыз бугу элинин ханы, бийи, султаны тез арада келип, ага түшкөн арыздарды Кытай императорунун астында чечмелеп, жапа чеккендерге бересесин кайрып берсин, болбосо аскер менен барып, айыпка жыгып, арыздангандарга эки эсе кылып кыргыз бугу элинин мал-мүлкүн күч менен алып берем», – дептир. Келген кытай элчисине: «Кытай императоруна кыргыз бугу уруусунун ханы өзү токтоосуз жакын арада барып кезигип, калмактар койгон арыз, доону териштиребиз!» – деп жооп тил кат жазып, элчисин жөнөтүшөт.

Кыргыз бугу уруусунун бийи Боронбай жигиттеринен аке-аксакал билермандарын, бий манаптарын чакыртып, чогулгандарга Боронбай кайрылып: «Калмак элинин бай-манаптары Кытай императоруна: – Кыргыздар малыбызды уурдап жатышат – деп, арыз жазышыптыр. Эмне кылабыз? Кимибиз барып, буп ишти туура, так жагына бүтүрүп келебиз? Эгер кытай, калмактар менен чырдашып чабышсак, элибизди кырып, Текес жана башка жайлоолордон, Кулжа, Кашгар, Турпан, Ак-Суу соода-сатыктардан айрылып калабыз. Соода кербени бугу кыргыз элин аралабай, элдин соода-сатыгы өтпөй кыйын абалда калабыз. Бул сүйлөшүү, жөнөкөй эле сүйлөшүү эмес», – деп айтып түшүндүрөт келгендерге. Аке-аксакалдар, бий-манаптар өз ара сүйлөшүп: «Кытай кандай эл, жылан, курт-кумурсканы да жейт экен» – дегенде, баарысынын үрөйлөрү учуп, жүрөктөрү түшүп: «Барган кишилерди соо койбойт тура, жеп коюшат», – деп Кытайга барып, ишти бүтүрүп кел-

генден баары качып тунжурап, коркуп унчугушпайт. Бир далай сүйлөшүүлөрдөн кийин Боронбай, Балбай баатыр менен Солтонкул бийди жана башкаларды сунуштайт. Башында алар макул болушуп, бирок кеңешке келген эл тарап кете электе Солтонкул бий ар кандай шылтоо менен баргандан баш тартат. Балбай баатыр барса дагы согуш баштап, бир балээнин ичинен чыгат, – деп коркушат. Кеңешке келгендер эки күн-түнү менен отурушуп, бир чечимге келе алышпайт. Акырында аксакалдар кеңешинде дөөлөс Сарт акеге сөз беришет: «Мен ишенем, бул өтө тааал, чоң ишке жараса, бир гана Тилекмат жарайт, андан башка эч ким жарабайт», – деп чоң ишеним көрсөтүп айтат. Айла таппай отурган аке-аксакалдар, бий, манаптар, кеңешчилери сүйүнүшүп, тез эле макул болушуп, Сарт акенин сөзүн жакташат. Тилекматты чакыртышып, чечимин айтышат. Тилекмат тайманбай туруп: «Элимдин башына кыйын иш түшүп турганда. элим. жерим үчүн барам, Кытай императору ишенгендей кылып, аябай жасалгалап. Кокон хаңдыгы берген чепкенди кийип, жасалгалуу күлүк жорго минип, мөөр, жазмач, тилмеч, молдо алып, кырк жигитке коштотуп, кыргыз бугу уруусунун «ханы» катары барам. Барганда сүйлөшөөр сөздү өзүм таап сүйлөшөм» – дейт. Боронбай бий баш болуп, жигиттерине буйрук берип, бир күндүн ичинде Тилекматтын айткандарын орундатып, аны эл чогулуп узатаарда, Боронбай бий өзүнүн атактуу боз жоргосун ээр-токуму, жасалгасы менен Тилекмат акеге белек кылып берет. Анда Боронбайдын уулу Өмүрзак: «Ээ, ата. жоргону бергениңиз мейличи, көп жылкыдан бир күлүк-жорго чыгаар, алтын, күмүштөн жасалган ээр-токумуңузду, жабдыгы менен эмне бердиңиз?» – дейт. Анда Боронбай: «Ээ, Өмүрзак балам, жорго-күлүк да, ээр-тонум да табылат тура. Бул эл-журтунун башкы өкүлү, «хан» ээси болуп, душман бетине бара жаткан, Тилекматтай киши табылбай жатпайбы», – дейт.

Кытай императорунун аскери кыргыз бугу элинин өкүлү келүүчү тарапка жети кабат босоголоп кароол коёт. Тилекмат хандын тобу жетинчи босогого жеткенде, Кытай императорунун өргөөсү көрүнөт. Тилекмат хан жигиттери менен аттан түшүп, жазмач-тилмеч, молдосун алып басышат. Тосуп турган Кытай императорунун өкүлдөрү Тилекмат хан менен учурашып, Тилекмат ханды ак кийизге отургузушуп, эки жагынан оңдон ашык жигиттерге көтөртүп алып, император отурган өргөөгө алып киришет. Император менен Тилекмат хан кол алышып баш ийкешип, тилмеч аркылуу ысык учурашышат. Алып келген белектерин беришип, өзүн: «Кыргыз бугу уруусунун ханы Жылкыайдар уулу Тилекмат» – деп билдирет. Кыргыз бугу уруусу Текес жайлоосун жайлап, Кулжага, Кашкарга, Турпанга, Ак-Сууга жана башка шаарларга барышып, Кытай элдери менен ынтымакта соода-сатык кылып тургандыгын билдирет. Император Тилекмат хандын токтоолугуна, эстүүлүгүнө, сүйлөгөн сөзүнө, акылдуулугуна жана баалуу белектерине ыраазы болуп, кезигишүүнүн себеби болгон арыздын маселесине өтүшөт. Кытай императору калмактар жазган арыздарды Тилекмат ханга сунат. Тилмеч аркылуу окуганда арызда: «Кыргыздардын башкарган ханы жок, тартипти, биримдикти билбеген, жапайы, зөөкүр, жаңаң ууручулук, баскынчылык менен оокат кылган, ээнбаш эл», – деген сөздөрдү жазган экен. Император Тилекмат ханга жылмайып, тилмечке карап: «Сиздин кыргыз бугу уруусунун ханы деген кандай далилиңиз бар» – деген суроо берет. Тилекмат хан да жылмайып Кокон хандыгы берген күбөлүктү, мөөрдү чыгарып императорго сунуп: «Менин элим менден уруксатсыз эч жамандыкка барбайт. Бул арыз эки элдин ортосундагы жакшы мамилени көрө албай, бузукулук кылып, биздин ортобузга чагым салгандар. Уруулардын кармаган кандай далилдери бар экен? Өзүңүз баамдап, калыс чечимиңизди өтүнөм» – деп,

айтат. Император атайын өзүнүн астына кыргыз бугу уруусунун ханы келгенине ишенип, ыраазы болуп, өргөөгө арызчыларды чогултуп киргизүүгө буйрук берет. Бир заматта элүү башы, жүз башы болуп, даражаларына жараша арызданган манаптар тизилип калышат. Император ар бирөөсүн талдап суроо жүргүзүп, ачуусу келип: «Эмне үчүн силер жалган арыз бересиңер? Кыргыздардын бугу уруусунун ханы жок, бийи жок, ууру, каракчы дейсиңер, же кармап алган бир да каракчыңар жок! Мынакей, кыргыз бугу уруусунун ханы тилмечин, молдосун, кошуна мамлекеттер менен мөөрүн баскан күбөлүк келишимдерин алып, жигиттери менен келди! Силер мени уят кылдыңар!» – деп арызчыларды урушуп, үнүн катуу чыгарып, тилдей баштайт. Арыз бергендер сөз айта албай, унчукпай калышат. Император: «Ушул кезигүүгө мажбурлаган силердин арызыңар жалганга чыкты! Бир далилиңер жок! Менин аскеримдин бул жакка чыккан жортуулунун чыгымын силер төлөп көтөрөсүңөр!» – деп, арыз топтогон калмак манап, бийлерин күнөөлөп, өргөөдөн кубалап чыгат.

Кытай императору Тилекмат ханды сыйлап, эң баалуу шуру-бермет, асыл таштар менен кооздолгон кооз баш кийим жана алтын топчу, алтын жип менен тигилген «генерал» чин тонун кийгизип, «генерал» деген наамын ыйгарат. Кытай-кыргыз элдеринин оргосундагы достук, соода-сатык, чек ара жана башка кызматташтыктарга келишим түзүшүп, мөөрлөрүн басышып, Тилекмат ханга Кытай императорунун мөөр белгиси басылган «Кыргыз бугу уруусунун ханы Жылкыайдар уулу Тилекмат» деген таануу күбөлүгүн берет. Келишим бүткөн соң, оюн-зоок, шаан-шөкөтүн көргөзүп, түрлүү даамдуу тамактардан ооз тийгизип, сыйлап узатат. Тилекмат ханды императордун өргөөсүнөн боз жоргосу байланган жерге чейин ак кийизге отургузуп алып келип аттандырышат.

Жети босоголуу кароолдон, биринчи босогонун кароолчусуна чейин аскер башчысы баштаган өкүл-

дөр узатып келишет. Бугу кыргыз уруусунун ханы Тилекмат баштаган топ ийгиликтүү өз жерине кайтып келишет. Тосуп турган аке-аксакал, билерман, бий, манап жалпы элге Тилекмат хан Кытайга барган иштин жыйынтыгын айтып берип, баарына кайрылып: Мындан кийин жылкы тийген жигиттерге тыюу салынсын. Кимде ким уурулук кылып колго түшүп калса, анда эки тараптан катуу сот аркылуу жазага тартылышаарын түшүндүрөт. Мисалы: Кытайдын жеринде ууру кылып колго түшсө, анда кытай соттору өлүм жазасына чейин карарын, колу-бутун кесип жана жакын бир туугандарын да кошо жоопко тартаарын эскертет. Ошондон баштап ар бир уруулар өз бир туугандарына тыюу салышып, ууру кылып жылкыга тийгенди токтотушат.

Тилекмат акенин бугу, сарбагыш урууларынын ич ара согуштарын токтоткону. Казактын Тезектөрө ханына барышы, бугу элин Ормон хандын кунунан куткарышы

1840-жылы Ормон хан Чүй, Кемин, Нарын, Ысык-Көл, Талас жана башка кыргыз урууларынын бай-манап, султан-бийлерин азыркы Орто-Токойго чакыртып, кеңеш куруп, өзүн кыргыз элине хан көтөрөт. Бирок ар уруулардын бай-манап, бийлери, ар кимиси өзүнчө эркин саясат жүргүзүшөт. Себеби бугу, солто ж. б. уруулардын ар биринин элинин саны сарыбагыш уруусунан көптүк кылган.

Бугу уруусунун бийи Боронбай, Тилекмат аке менен кеңешип, бугу уруусу менен сарыбагыш уруусунун бир туугандыгын бекемдеш үчүн, Ормон хандын кызы Куландыга баласы Өмүрзакка куда түшөт. Ормон хан кызын бергиси келбей, аталаш атасы Калыгул олуяга кеңешет. Калыгул аксакал сүйүнүп, Боронбай менен Тилекмат акени кубаттап, Ормон ханды кудалашканга көндүрөт. Боронбай келин

алып, кулдук уруп, астына келип, туугандашкандан кийин Ормон хандын көңүлү көтөрүлөт.

1852-53-жылдары Ормон хандын сарыбагыштагы урматтуу аксакалы Калыгул олуяга катуу сөзү тийип, ал өз айылы менен Ормон хандан алыстап, бугу уруусуна Ысык-Көлгө көчүп кетет. Андан көп узабай эле жоокер кол башчысы кылып жүргөн саяк уруусунан Каба уругунан Кетрекей уулу Алыбектин сүйгөн кызы Уулкелдини Ормон хан токолдукка алып алат. Алыбек Ормон ханга катуу таарынып, Балбай баатыр менен достошуп, урук-туугандары менен: «Мен дагы кенже бугу болом», – деп өз бир туугандары менен бугу уруусуна Ысык-Көлгө көчүп кетет.

1854-жылы Ормон хандын жини келип, ар кандай шылтоолору менен Ысык-Көлгө барып, бугу элин чаап алам, деп согуш баштайт. Ушул согушта Балбай баатыр, Алыбек, Өмүр баатыр, Кылыч баатыр жана башка баатырлар эрдик көрсөтүп, жеңип чыгышат. Согушта Ормон хан жарадар болуп колго түшүп калат. Ошондо да Тилекмат аке ортого түшүп, Балбай менен Алыбек өлтүрөбүз дегенде, өлтүртпөй кеңешин айтып: «Кызуу кандык кылбагыла, бир тууган элбиз» – деп Ормон хандын кызы Кулаңдыны кошуп, тирүү кезиңде үйүнө жеткиртет. Көп узабай эле Ормон хан өзүнүн эл-жеринде каза болот.

Бугу уруусунун билермандары, манап, бийлери сарыбагыш уруусунун сөзгө да, кепке да келишпесин, кыргын кан төгүлүшкө барарын сезип, ар жагын калчап олтуруп, Тилекмат акенин айткан бир чечимине келишет. Көлдүн тескей багытына Молдо баатыр баштаган аскер топтоп тосуп, күнгөй тарабына Өмүр баатыр баштаган аскер колу топтолуп, тосмок болушат. Ортоңку топту Балбай баатыр жигиттери менен өзү баштан, кайсы жагынан жоо келсе, ошол жакка ооп, жардамдашмак болот. Бул чечимден кийин согуштук катуу даярдык көрүлүп, Тилекмат акенин айткан акылман сунушу менен өзү жашыруун түн жамынып Чүйдөгү солтонун бийи Жангарачка,

Таластагы кушчу, саруу элинин бийи Ажыбекке, Ат-Башы, Арпадагы черик уруусунун Улак бийлерине кезигип, алар менен сүйлөшүп, согушка киришпөө иштерине жөнөтүлөт. Жангарач бийдин айтканы: «Кыйын иш болуп калыптыр, болоору болуптур, эки жактын бирөөнө да тартпай, биз тең калыс болобуз» – деп жооп берет. Ажыбек бий: «Мергендин ажалы зоодон, баатырдын ажалы жоодон. Хан ажалы жакын туугандарынан, сак болуп, даяр тургула. Биз эки элге тең калыс элбиз», – деп узатат Тилекмат акени. Улак бий: «Бооручул бүркүт – өлүүчү», – деген ошол. Биз кимиңерге тартмак элек? Калыс турабыз!» – дейт. Бугу уруусунун аксакалдары Тилекмат акени: – Кытайга барып, жардамга кол сурап кел, – деп сунуш кылышат. Бирок ошол кезде ички кытайлыктар дунган, уйгур, сарт-калмак элдеринин көтөрүлүштөрүн кытайлар кандуу басып, дунган, уйгур, сарт-калмактар бугу уруусунан Ысык-Көлгө качып келип, отурукташып калган, анын үстүнө көп кан төгүлбөсүн деп кеңешин айтат. Ошол себептерден Тилекмат аке Кытайдан жардам күтүүгө болбойт, андан көрө Орус мамлекети менен сүйлөшүп, кан төгүлбөй тынчтык жолу менен чечкенге тездетиш керек, – дейт. Тилекмат аке сарыбагыш уруулары менен болгон тирешүүнүн абалын жеңилдеттиш үчүн, орчундуу иштерге өзү катышып, манап Качыбекке киши кошуп тез жабып, тымызын Омбуга элчиликке жиберипшет. Чүй, Талас, Ат-Башыдан кабарлар орундуу келсе дагы, бугу уруусунун даярдыгы күчөйт. Боронбай баштаган билермандар, Ормон хандын кыркы өтүп, Боронбайдын ак өргөөсүндө чогулган аксакалдар кеңешинде: «Эки бир тууган элдин, бугу менен сарыбагыш уруусунун ортосу ажырашпасын. Ормон хандын кунун айткыла, айыбыбызды тарталы», – деп дагы эле элчиликке аке, бий, манаптардан киши табылбайт, баягы эле Тилекмат акени кыстоого алышып: «Эми элчиликке сарыбагыш уруусуна өзүң барып, ишти бүтүрүп кел, – деп Тилекмат акеге ишти жүктөшөт. Эки элден кан

төгүлүп, бугу, сарыбагыш уруулары бири-бири менен душман болушуп, согуш башталганда, Тилекмат акенин сарыбагыш уруусуна барышы, анын эли үчүн өз башын өлүмгө кыйып, кыргыз элинин бейпил болочогу үчүн өз өмүрүн кылычтын мизинен өткөрүүгө мажбурлаганы эле.

1854-жылы Ормон каза болгондон кийин сарыбагыш уруусу Калыгул олуяны кайра болбой Ысык-Көлдөн көчүрүп алып кетишкен.

Баарын баамдап, Тилекмат аке, айсыз караңгы түнгө салып, Калыгул олуянын үйүнө келип түшөт. Калыгул олуя Тилекмат акени көрүп, элчиликке келгенин туюп, ага карап мындай дейт: «Кулаарда кол токтотот, Ураарда тирөөч токтотот, ажыраарда эл токтотот, кирген суудан көпүрө өткөрөт, ажырашаар эки элге көпүрө керек. Экөөбүз аракет кылсак, көпүрөгө устун табылаар бекен. Ынтымак болсо, баары болот, атаганат эки элди элдештирсек, ошондо Тилекмат сендейлер эки элге дары болот», – дейт Калыгул олуя.

Тилекмат аке: «Ээр жарылса энтедет, кереге сөгүлсө көктөлөт, жер жарылса сел менен толот, агын сууну ажыраткан эки жээк кантип биригет? Жер жарылып, суу чыгып, дарыяга айланып, жээктен-жээкке өтүүгө болбой калчудай болуп турат. Дарыянын бир жак жээгинде тирөөчү болуп, экинчи жагында тирөөчү болбосо, көпүрө салынчудай эмес го? Эки жээкти бириктире турган бүтүм табылаар бекен? Бугу, сарыбагыш бир тууган эл. Эки эл ажырашпасын, айыбыбызды тарталы, кунун айткыла. Эптен жардам кылып, жыйынтыктап бере турган биздин таянычыбыз сарыбагыш элинде, жалгыз эле сиз», – деп Калыгул олуядан суранат.

Анда Калыгул олуя: «Көпүрөнүн бир устунуна жарайын деген жакшы тилекте келиптирсиң. Экөөбүз эки элди ажыратпай, устун болуп сунулуп калсак, эки устундун ачыгын бүтөп, кең көпүрө кылып, туура ташталып жабылуучу кап шырыктар керек. Атаганат, андай шырыктар табылаар бекен? Көпүрө

салынаар бекен? Көпүрө менен өткөн адамдар көбө-
йөөр бекен?» – деп сөзүн токтотот.

Тилекмат аке: «Качкан дагы кудай дейт, кууган дагы кудай дейт. Башка арга-айла, жол жок болуп турат, тобокелге салып көрөлү, элге кеңешип, бүтүм чыгарып бериңиз», – деп кыстайт Тилекмат аке, Калыгул олуяны. «Тилекмат, элчи болсоң дагы, менин жаныман чыкпай жүр, мен турганда сага тие коюшпас. Чакырып кеңешпей, барып өтүнүп кеңешели», – деп Калыгул олуя кабар берип, элди чакыртып, Тилекмат акени алып, Ормон хандын уулу Үмөтаалынын өргөөсүнө келишет. Төрдө кара топучан Төрөгелди, андан жакалай босогого чейин аксакалдар, бий, ма-наптар өргөөгө чогулуптур, эшик көтөрүлүп, Калыгул аксакал киргенде, Төрөгелди жылышып, Калыгул аксакалга төрдөн орун бошотуп беришет. Тилекмат аке буйдалбай барып, так Үмөтаалынын мандайынан орун алып, отуруп калат. Камчысын мойнуна салып, айыбын тарталы, кунун айткыла, эки бир тууган элди ажыраштырбайлы», – деп Тилекмат элчи келиптир. Анын сөзүн уккула», – деди жарыя салып Калыгул олуя. Үмөтаалынын сакал-муруту бириндеп, үнү ызгаардуу чыгып: «Элчилик кылган эсине эми түшүптүрбү? Катуудан казанын талкалап, жумшактап күлүн сапырып, анан эл болобуз», – деп ызырынды. Төрдөгү Төрөгелди да бул сөздү колдоп чыгат.

Калыгул олуя чыйралып: «Жөн теминишпей, жиниңерди күнөөлүүнүн өзүнө бүрккүлө. Эл атынан келген элчинин айтканын угуп, адамча жооп бергиле!» – деди. Тилекмат аке жалпы Ормон хандын үй-бүлөсүнө кайрылып кайрат айтып, бугу уруусунун атынан кечирим сурап: «Айыбыбызды тарталы, кескен кунду төлөп, бир эл болуп, ынтымактуу жашайлы, башка кан чыкпасын», – деп Тилекмат аке сөзүн улантты. Аны уккан Үмөтаалы: «Ормондун кыздарынын беттерине тырмактары тийип, издери бир жылда да айыкпайт, кыздын кызылына кырк кыз бересиңер. Атамдын улуу-кичүү аялдарынын,

келиндеринин карасына алтымыш келин береси-
ңер», – деп токтоду. «Ага он миң жылкы, он миң
төө кошосуңар», – деди Төрөгелди. «Кун баасы
ал эмес: Балбай баатыр, саяк Алыбек, Муратаалы
бий, Өмүр баатыр, Молдо баатыр, Солтонкул бий,
Качыбек манап, Боронбай менен сен Тилекмат баш
болгон тогуз эрдин башы болот», – деп ызырынды
Үмөтаалы. «Кундун да ченеми болоор. Сиздер айткан
кун ченеминен чыгып кетти, кун алуу эмес, кысым
кыйноо болду го. Эл эмне дээр экен», – деди элчи
Тилекмат. «Эл найзанын учунда, кылычтын мизинде
кездешет. Атамдын ашы өтсүн. Дагы кеңешээрбиз?»
– деп Үмөтаалы башын ылдый салып токтоду. Эч ким
үндөбөдү. Башка сөз айтылбай калды. – Үмөтаалы
дагы, Төрөгелди дагы чечим ушундай, – деп, туруп
чыгып кетишти. Калыгул олуя Тилекмат акени үйү-
нө алып келип коноктоп, өз элине узатып жиберди.
Эки элдин биримдиги бузулуп турганда 1855-жылы
Калыгул Бай уулу дүйнөдөн кайтат. Сөөгү Ысык-
Көл районунун Кара-Ой айылына коюлуп жатканда,
Тилекмат аке бугу уруусундагы Калыгул олуянын
туугандарынан уучтап чогулткан топуракты тулупка
салып, канжыгасына байланып, Калыгул олуянын
күмбөзүнө топурак салып, кайгырып кайткан экен.

Ормон хандын уулу Үмөтаалы кол курап, элчи-
лерин Таластагы Ажыбек бийге, Ат-Башыдагы Улак
бийге, Чүйдөгү Жангарач бийге жиберип сүйлөшсө,
алар: «Бугу, сарыбагыш бир эл туугансыңар, бир
жагыңарга биз болушсак, кийин силер элдешип,
туугандашып аласыңар, бир жагыңарга болушкан
биздин эл уят болуп калабыз, бул ишке биз кий-
лигише албайбыз!» – деп жооп берип, четке чыга
беришет. Сарыбагыштарга кошулуп жүргөн саяктар
да, ар кандай шылтоолор менен кошулбай калы-
шат. Айласы кеткен Үмөтаалы, Төрөгелди, Чаргын,
Байтерек, Адылдар кеңешип, казак туугандардан
кол сурап, бугу элин эки жагынан кирип чабабыз,
– деп чечишет. Казактын ханы Тезек төрө аркылуу

Верныйда турган орус-казак солдаттарынын беш атар мылтыгы менен кошо алса болот экен» – деп, Үмөтаалы, Төрөгелдилер шашылыш даярданышып, тогуздан баштап, кырк жорго-күлүк алып, алтын, күмүш, жамбыларды куржунга жүктөп, Тезек төрөнүн астына Чаргын бийди баш кылып, Шамен карыяны, Байтерек, Адылды кошуп, дагы он киши барууга даярданышат. Бул сөз бугу уруусуна тез келип жетип, Боронбайдын ак өргөөсүнө билермандары, манаптары, бийлери, аке-аксакалдары чогулуп, келген суук кабарды талкуулашат. Тезек төрө бириксе, анда иштин бүткөнү, көлдүктөрдүн катуудан казаны, жумшактан күлү калбайт. Элдин башына кыйын иш түшүп, шору накта кайнайт. Тез арада Тезек төрө менен биз да сүйлөшөлү, – деп чечишет. Бирок Тезек төрөгө бара турган, ишке жарай турган киши табылбайт. Талкуудан: – Боронбай бий, Муратаалы бий, Сарт аке, Мойт аке, Балбай баатыр, Солтонкул бий, Качыбек баатыр жана башка атактуу аке, манап, бийлер бул ишке жарабайт, – деп элчиликтен четтетилет, сөз аксакалдардын кеңешинде Сарт акеге келип тиет. «Тезек төрө ханга барып, бул татаал ишке жарап, элди каптап келе турган селден куткарып кете турган, макул десеңер эл уулу Тилекмат баатыр гана жарайт» – дейт өз сөзүндө Сарт аке, чогулган билермандардын баары Сарт акенин сөзүнө макул бопушат. Тилекмат акени чакыртышып: «Алакандай элиң сенден жардам, арга сурап жатат», – деп чечимин айтышат. Тилекмат токтолбой, тайманбай туруп: «Элимдин башына кыйын иш түшүп турганда, кыргыз элим, жерим үчүн барам. Барганда сүйлөшөөр сөздү өзүм таап сүйлөшөм» – дейт. «Кана, кантип барасың, канча киши керек, эмне алып барасың?» – деген суроолорду беришет. Анда Тилекмат аке: «Мен алтын, күмүш, мал-мүлк жана баалуу башка белек алып барбаймын. Көргөндү көргөндөй, укканды уккандай баш-аягына чейин төкпөй чачпай айтып берүүчү көрөгөч, кум кулак бир жаш жигитти

кошуп бергиле. Калганын өзүм билем», – деп отурган билермандардын, элдердин баарын аң-таң калтырат. Анда Солтонкул: «Ушул кантип болсун, сарыбагыш уруусу кызыл, кара, боз кула, кырктан ашык жорго айдап, куржун-куржун алтын, күмүш, жамбы алып бара жатышса, сен Тилекмат кур барсаң, сени менен ким сүйлөшмөк эле, – дейт. Анда Боронбай, Сарт аке, Мойт аке, Муратаалы бий: «Тилекматтын дагы билгени-ойлогону бардыр, мындан башка бул чоң ишти аткара турган ишеничтүү башка кишибиз жок болсо, эмне Солтонкул, Тилекмат ишти болтурбай жүрдү беле?! Же барайын деген оюң барбы?» – деп Солтонкулду кагып, Тилекмат акенин оюн колдоп кетишет. Тилекмат аке: «Бүгүндөн калбай жөнөбөсөк, сарыбагыштар кете электе, беттешип калалы! Алар кетип калгандан кийин сөздүн мааниси болбой калат», – деп Тилекмат акеге жалгыз эле «Карач» (Карач аке) деген жигитти, көргөн-билгенди так айтып келсин деп кошуп беришет. Боронбай бий, Сарт аке, Мойт аке, Балбай баатыр, Муратаалы бий, Солтонкул бий, Өмүр баатыр, Молдо баатырлар жана башкалары Тилекмат акени узатып жатып, батасын беришип: «Ушул ишти оңунан чыгарып келсең, бугу элинин эки чылбыр, бир тизгинин мындан ары өзүндүн колуңа алып берели» – деп убадаларын айтып коштошот. Тилекмат аке айылдан узап чыкканда, артынан атасы Жылкыайдар аке, Тилекмат акенин инилери Байтайлак, Кыдырбай, Буржук кууп жетишип, атасы Жылкыайдар: «Тилекмат балам, Тезек төрө ханга татаал ишке бара жатасың, кереги тийип калар, өзүм таптаган куштар деп, ителгинин кырааны «Ак шумкар» менен куштун кырааны «Туйгунду» берет. Куштардын өнөрүн көрсөтөрсүң. «Ак шумкардын» томогосун албай асмандатып учурасың, «Туйгунду» «Ак шумкардын» артынан коё бересиң, «Туйгун» асмандаганда «Ак шумкарга» жетип, томогосун алып келет. «Ак шумкар» куштун көзү асманда ачылып, жердеги коён, түлкү же

болбосо башка жаныбарларды алат», – деп батасын берип узатышат.

Тезек төрөнүн теги Абылай хандын баласы болуп, Улуу жүздүн негизги уруулары: Абылай, Уйсун, Албан, Дуулат, Чарпаштыны бириктирип, былк эттирбей бийлеп турган. Тезек төрөнүн күйөө баласы Чокон Валиханов Верныйда жайгашкан Россия империясынын чебиндеги полктун командири, полковник Хоменковский менен да жакшы мамиледе болуп, орустарга чоң кадыр-барктуу болуп турган. Тезек төрө отуз жашында, казак элинде Улуу жүздүн султаны, бийлеринин бийи болгон. Тезек төрөнү жолдогулардын айтуусу боюнча төөлөрдү жакшы көрөт, – деп угуп Тезек төрөнүн төөчүсү, аксакал карыя Калманбетке жолугушуп, ал-жайын айтып түшүндүрүп, бат эле аны менен тил табышып кетет.

Калманбет карыя: «Кыргыздардын сарыбагыш уруусунан келген элчилери: Чаргын, Шамен аксакалы, Байтерек, Адыл жана башка жигиттери кырк жылкы, алтын-күмүш, асыл буюмдарды алып келип, конок болуп жатканын, Тезек төрө башка кишилерди кабыл албасын, анын үстүнө силер сарыбагыш уруусунун жоосу катары келген экенсиңер, Тезек төрө силерди конок үстүнө конок кылып кабыл албайт, анын өргөөсүнүн (үйүнүн) тегерегинде күзөт менен жоокерлери кайтарып турат, башка бир дагы киши киргизбейт, Төрөгө кезиге албайсыңар» – дейт. Бир аз сүйлөшкөндөн кийин Тилекмат акени бир көрүп эле жактырып, аны аяп: «Тилекмат, сен касиеттүү жаксы киши көрүнөсүң. Одан гөрү Тезек төрөнүн, сарыбагыштардын көздөрүнө көрүнбей аман-есендеринде кайткандарың дурыс болады гой» – дейт карыя Калманбет. Тилекмат аке: «Калманбет ага, кудай деп тобокелге салып, канжыгага башты байлап, казаны, отуну жок тамак бышырып, кыргыз эл-журту үчүн, элдин өтүнүчү менен, эл атынан келдим. Эштеп бир айла таап, сарыбагыштар кете электе тез мени Тезек төрөнүн өзүнө жолугуштуруңуз, сүйлөшөөр

сөзүм бар» – деп Калманбет карыяны сөзгө көндүрөт. Түнү менен ары ойлонушат, бери ойлонушат, акыры Калманбет карыя: «Тезек төрөгө жолуга турган бир гана жолу калды дейт, – Тезек төрө күнүгө эрте таң заарда туруп, даарат алып, белестин түбүндөгү жылуу булакка келип жуунуп, намазын жазбай окуйт. Бир жолуксаң ошол жердей Тезек төрөгө жолугасың», – дейт. Түнү менен Тилекмат аке уктабай Калманбет карыя менен сүйлөшүп, эртең менен болжолдоп көрсөткөн жерге барып, Тезек төрөнү күтөт. Айткандай эле Тезек төрө даарат алып, намазын окуганга даярданып, бети-колун жууганга келип, күндө суу куюп берүүчү жаш бала жок, анын ордуна башка чоочун киши суу куюп турганда: «Ой, капырмай сен кимсиң? Кайдан пайда болуп калдың?» – деп таң калып сурай баштайт. Анда Тилекмат аке салам айтып, сылык кечирим сурап: «Төрөм, айып этпеңиз! Сизге суу куюп бериш мен үчүн чоң сыймык, рахат. Сизге деген жалпы бугу элинин атынан «Аманатын» айтып кетейин деп, ак тилек менен келип, ушул жерден кезигүүгө туура келди, кечирип коюңуз, уруксат берсеңиз айтайын» – дейт. Тезек төрө таңдана карап: «Ии, бауырым, айтчы ал калай аманат экен» – дейт. Тилекмат аке: «Биз кыргыз бугу уруусу Кытайга көчүп кеткени жатабыз, ошол себептен сизге деген «аманатты» алып калсын деп ушул сөздү айтканы жуучу болуп келдим» – дейт. Тезек төрө: «Ол не деген аманат, кане айтшы», – деп шаштырат. Ушул сөздү угалбай турган Тилекмат аке: «Бугу уруусу боордош казак эли менен бир тууган эл болуп жүрөлү деп, сизге атайын бир сулуу кызын арнап койгонбуз, төрөлгөндө эле анын атын сиздин атыңызга уйкаш болсун, «төрөгө белек кылабыз деп «Төрөтай» койгонбуз. Азыр ал Төрөтай бойго жетип, күн десеңиз күндөй, ай десеңиз айдай, маңдайынан Чолпон жылдыз нур жанып турат, чачы жерге төгүлүп, куңдуздай болуп кулпунуп турган чагы, анын үстүнө сарыбагыштар

Төрөтайды кунга алабыз деп талашып жатышат, ошону үчүн сизди тез арада келип, Төрөтайды алып калсын деп келдим», – деп башын ийип койду Тилекмат аке. Сөздү уккан Тезек төрө: «Капыраай не дейсиң? Кайта кайталап айтшы, карагым», – деп Тилекмат акеге жылмайып, сүйүнгөн сөзү менен кайра кайталатып айттырат. Тилекмат аке жомоктогудай кылып укмуштай сүрөттөп, бул дүйнөдө мындай сулуу Төрөтайдай алтын кыздын жоктугун мактап айтып бергенде, Тезек төрөнүн жүрөгү эзилип, абдан кызыгып жагып калат, Төрөтайды көргүсү келди.

Тезек төрө Тилекмат акени үйүнө киргизээрде: «Үйдө сарыбагыштан елшилери келип конак болып сөйлөсүлөр басталды, – деп айтып, сен олар менен беттесип, корыкпай сөз айтысып, кептесе аласыңба?» – дейт. Тилекмат аке ушул сөздү күтүп тургандай сүйүнүп кетип: «Сөз айтыша алам, сүйлөшө турган сөздөрдүн баары сиздин көзүңүзчө болсо, жакшы болот эле, төрөм» – дейт. «Иэ, дэ дурыс болот, жүр», – деп Тилекмат акени кошо ээрчитип, төркү конок үйүнө киришет. Отургандар орундарынан турушуп, Тезек төрөгө төрдөн орун беришет. Тезек төрө менен кошо ээрчип кирген Тилекмат аке да төрдөн Тезек төрөнүн оң жагынан орун алып, отуруп калат. Үй толо казактын сакалдуулары, султан, манап, бийлери, бектери, билермандары сүйлөшөбүз деп баары чогулуп отурушкан экен. Тилекмат акени көргөн сарыбагыш уруусунун элчилери: Чаргын, Шамен карыя, Байтерек, Адыл жана башкалары жылан-ажыдаар көргөндөй болушуп, элчилердин аксакалы Шамен карыянын жини келип, көздөрү бакырайып сөз баштап: «Ой, төрөм, ханды өлтүрүп коюшуп, кандуу моюндар ханга келип, уялбай төргө келип отурганын карасаң!» – дейт. Биринчилерден болуп элчилер Шамен карыя, Чаргын, Байтерек, Адылдар сөз башташып, бугулар Ормон ханды өлтүрүшүп кунун төлөбөй жүргөнүн, Төрөгелди баатырдын бутун сындырышып, чала өлүк болуп жатканын айтышат.

Сөз акырында Тилекмат акеге келет: «Өлтүрсөк биз өзүбүздүн бир тууган Ормон агабызды өлтүрдүк, силер деле бир боор казак элинин хан, султан, бий, баатырларын: хан Кенесарыны, Норузбайды жана Кудаймендини өлтүрүп коюп, кунун төлөбөй, уялбай Тезек төрө хандын үйүндө олтурбайсыңарбы? Же силер айдап келген кырк жылкы, алып келген алтын-күмүштөр Кенесары, Норузбай, Кудайменди баатырлардын кунубу, ушуну менен силер кутуласыңарбы? Кандуу моюн менби же силерби?» – деп Тилекмат аке аткан октой таамай айтканда, чогуу отурган казактардын баарысынын үрөйлөрү учат. Тезек төрө Тилекмат акени: «Жарайт энди болды, сөзүңдү токтот, бул сөз айтылбай калды го дедим эле, болбойт экен го», – деп сөзүн араң токтотуп, төрдө сол тарабында отурган казактын чоң аксакал-билерманы Байбөрүдөн: «Осы Тилекматтын сөзү шынба?» – деп сурады. Байбөрү: «Ол, шын гой, Тилекмат шешен дурус айтып жатыр, хан Кенесарыларды өлтүргөн каракчы, осылар менен калай сөйлөсүң бирге шай ишип отыруга болады» – деп ачууланып, Байбөрү аксакал кагынып-силкинип ордунан туруп, эшикке чыгып кетти. Сөздү уккан Тезек төрө чыйралып, жүзү кумсарып, келген элчилерине – Чаргын, Шамен, Байтерек, Адылдарды бир карап алып: «Акеңердин аузына сарыбагыштар, – деп боктоп сала берди, сарыбагыштар үйдөн шыгып кетиңдер, сөз битти», – деп кубалады. Ушул убакыттан пайдаланган Тилекмат: Төрөм, ушул жерден дагы айтып коюңузчу, «илгертеден ата-бабалардан калган салт боюнча, эгерде «хан баатырлар» отурган тагында өлтүрүлсө кун төлөнөт эле, «кагылышта хан» өлөт деген сөз бар эмеспи, жоодо жүрүп жоголуп, же курман болгонго «ханга» кун барбы?» – дейт. Анда Тезек төрө: «Өзи барып согыс бастап, өлгөн хандың куны жок, сарыбагыштар сендер менен сөз битти баска сөз болмайды, елши болмагандарыңда бастарың алынады еди. Алып келгендериңди кайта алып

кетиндер, ауылдан шетше шыгарып койындар, жигиттер!» – деп Тезек төрө жигиттерине буйрук берди. Тилекмат акеге кайрылып: «Сендер бугулар Кытайга көчпөй өз жерлериңе тура бериңдер, сарыбагыштар енді сендерге тиймейд!, биз сендермен біргеміз» – деп сарыбагыш уруусунун элчилери чыгып кетелекте Тезек төрө үнүн көтөрүңкү чыгара угузуп, айтып койду. Коноктору үйдөн чыгып кеткен соң, Тезек төрө Тилекмат акени үйүнө калтырып: «Шешен Тилекмат, баарын түгөл сөзүң менен жеңип, өлтүрүп катырдың, ээ» – дейт.

Тилекмат акенин ойлогон максаты ишке ашып, элин кыргын согуштан жана Ормон хандын кунунан куткарып, иши ийгиликтүү болуп, алып келген эң кыраан куштарынын өнөрлөрүн Тезек төрөгө көргөзүп: – Ителги Ак шумкардын көзүн жаап, томогосун кийгизип, асманга көкөлөтүп учуруп, анын артынан куштун кырааны Туйгун кушту коё берип, Туйгун, Ак шумкардын артынан учуп кууп жетип, томогосун чечип тиштеп алып кетет. Ак шумкардын көзү ачылып, коё берген коёнду алат. Көргөнү келген аксакал, бий, султан, бек казактарды, Тезек төрөнүн өзүн аң-таң калтырып, алып барган куштарын Тезек төрөгө белек кылып берип достошот. Тезек төрө Тилекмат акени конок кылып, бир айдан кийин барып, Төрөтайды алып келээрин жала бугу уруусунун башка жакка көчпөй жашай беришин айтып, кызга баргандын салт, калыңына кандай, канча киши менен барыш керек экенин сурайт, Анда Тилекмат аке: «Сиз хан болгондон кийин, кайындарыңызга эч кандай калың алып барбайсыз, каадасын гана кыласыз», – дейт. Тезек төрө: «Каадасы калай?» – деп сурайт. Анда Тилекмат аке: «Кыргыздын салты боюнча күйөө бала, кайын-журтуна барганда, эки колун бооруна алып, чектелген жерден баштап, кайындарына жүгүнүп жүрүп отуруп, силерге арналып тигилген Ак өргөөгө кирип кетесиз, болгону ошол», – деп түшүндүрөт.

Боордош казактын Улуу жүзүнүн ханы Тезек төрө бугу уруусуна күйө бала болуп, тосуп карап турган калың эл-журттун ортосунда салынган жол килемдин үстү менен кыргыз кайын журтуна колун бооруна алып, Тилекмат аке Тезек төрөнү жүгүнтүп, жанында коштоп келет. Той отуз күндөн ашык созулуп, ат чабыш, кыз куумай, айтыш, ыр-өлөңдөрүн айтышып, Тезек төрө коштошоордо, Тилекмат акенин эки колун кармап, кучактап: «Мей сизге эки дүниеде ыразымын! Менин үлкөн кайын атам сизсиз!» – деп коштошот. Тилекмат акени Тезек төрө бир туугандай сыйлап кадырлагандыктан, бир сөзүн эки кылчу эмес дешет, эл ичинде. Карап турган эки калың эл, аке-аксакалдар, бий, бек, манаптар толкунданышып, көздөрүнөн жаш чыгарып: «Айланайын Тилекмат аке, мындан ары сенин атыңды атаган киши оңбосун!

Узарсаң – кыскарба.

Кайнасаң – муздаба.

Күлсөң – кайгырба.

Толсоң – бөксөрбө.

Тукумуң өсүп, тукумуңдун жолуна тоскоол кылгандар оңбосун! Оомийин!» – деп, калың эл Тилекмат акеге: «Эл атасы, касиеттүү ыйык аке» – деп ак батасын берет.

Тилекмат акенин Россияга болгон жашыруун сапары жана Россия империясына бугу уруусунун кошулушу

Тилекмат акенин бир нече жолку жашыруун сапарлары Орус мамлекетине – Санкт-Петербургга, Москвага, Омскиге, Казакстандан Семипалатинскиге, Верныйга жана башка көптөгөн шаарларына барып, Орус мамлекети менен байланыш түзүп, кошулганга жетишет.

Кыргыздардын бугу уруусунун жана жалпы кыргыз эпинин тышкы-ички абалы бузула баштаганын сезген Тилекмат аке, Россия императоруна кыргыз

бугу элинин атынан Россия империясына өтүүгө өтүнүч кат менен кайрылышат. Себеби кыргыздар уруу-уруу болуп, өз ара чабышып, Кокон хандыгы басып алып, эзип, көптөгөн салык салып, Кытай империясы жана Британия аскерлери басып алганга умтулуп жер-жерлерге кирип келишкен. Ошондуктан, бугу элинин жыйынында Орус мамлекетинен тез жардам алып, Кыргыз мамлекетин сактап калуу маселесин тез аранын ичинде чечиш керек эле. Бул маселени кыска мөөнөттө кылдат шартта бир гана Тилекмат аке толук чечкенге жетишег. Себеби 1853-жылы Тилекмат аке чоң атасы Бирназар бийдин жана өзүнүн Кытай империясы менен түзүлгөн (договор) келишимин Россия императоруна алып баргандан кийин гана кыргыздардын башка мамлекеттерге көз караңды эмес, өз алдынча жерлери бар экенине көзү жеткенде гана кыргыздарды Россияга өз ыктыярлары менен кошулду деген буйрук чыгарышып, ант бергенге чакырышкан. Бугу кыргыз элинин азыркы кезде Кыргызстандын тарыхында биринчилерден болуп Тилекмат аке, анын уулу Чыныбай башында турган ушул Россия императоруна жазылган өтүнүч катты, 32 кишинин ысымдары менен басылган колдору жана мөөрлөрү коюлган кат-кагаздары күбө боло алат. Тилекмат акенин кыраакылыгына, даанышмаңдыгына, баатырлыгына, акылман кеңешине, элчилигине таянсак, адашпайбыз деп Боронбай бий өзү баш болуп, элин ишендирип, кеңешин берип үгүттөгөн. Тилекмат акенин айткандары: «Мен Орус мамлекетин өз көзүм менен көрүп келдим, боорукер, күчтүү өнүккөн өлкө, бизге келип жардам берет, кийин кыргыздар биригип, өзүбүзчө мамлекет болгонго өбөлгөсү тиет. Башка душмандар бизге кире албай калат, орустар менен өмүр бою дос болуп калабыз» – деген экен.

Жаңы табылган Тилекмат аке, анын уулу Чыныбай башында турган ушул Россия императоруна жазылган Россияга кошулуп кирүү өтүнүч каты, 32

кишинин ысымдары менен басылган мөөрлөрү жана колдору коюлган.

1843–1844-жылдары Россия императоруна Санкт-Петербургда барган Тилекмат аке башында турган элчилерди кабыл алып, жолдун алыстыгына байланыштуу мындан кийин Омскидеги генерал-губернатор аркылуу тыгыз байланышта болуп, коюлган маселелерди чогуу чечип туруусун айтышкан.

Чокон Валихановдун: «Карачы, Тилекмат акенин турганын, учайын десе канаты гана жок», – деп берген баасын эле талдап көрсөк. Анын башын канжыгага байлап коюп, «баатыр, элчи, хан» атыкканын Тилекмат акенин жалпы кыргыз элине кылган кызматы, Кыргыз тарыхында ээлеген орду жана жасаган иш-эмгеги ташка тамга баскандай ат көтөрө алгыс, эч нерсеге салыштырып болбос, тарыхтын кызыктуу барагы болуп кала бермекчи. Кыргыз элинде анын аты аталбай: «Касиеттүү Тилекмат аке» – деп айтылганы албан кызматынын бааланганы деп эсептейбиз.

Кийинчерээк Омбунун генерал-губернаторунун адъютанты Ч.Валихановдун да көптөгөн жардамдары кыргыздарга тийген экен. Мисалы, «Манас» эпосун орус тилине которгон.

1842-жылы көлдүк кыргыздар Кокон хандыгына каршы көтөрүлүп, хан чептерин Каракол, Барскоон, Коңур-Өлөң ж. б. талкалашып, хандын аскерлерин кууп чыгышкан. Ушундан кийин ал жердик кыргыздар кайрадан Батыш Сибирдеги падыша бийликтеринен саясий жардам издешкен.

1844-жылы Тилекмат аке, Боронбайга кеңешип, Омбуга он чакты жигиттери менен жашыруун барышып, Батыш Сибирдин генерал-губернатору менен Кокон жана Кытай отряддарынын кол салуусунан, талап-тоноосунан калкалоону суранышкан.

1853-жылы сентябрда Тилекмат аке баш болгон элчилер кайрадан кат менен жаңы болгон Батыш Сибирдин генерал-губернаторуна кайрылышкан.

1854-жылдын 26-сентябрында көптөгөн кат су-нуштардын натыйжасында Россия өкүмөтү кыргыз бугу элинин кат аркылуу кайрылган маселеси каралгандыгын билдиришип, Россиянын тарабына биротоло өтүүсүн чечүү үчүн Омскиге генерал-губернаторго өз өкүлдөрүн жиберүүсүн суранган. Кайрадан Тилекмат аке Россияга барып, чоң атасы Бирназар бийдин жана өзүнүн Кытай императору, Кокон хандыгы менен түзүлгөн тынчтык, чек ара, көз каранды эмес келишимдеринин негизинде гана Россия империясына кошулууга мүмкүнчүлүк алышканы маалым. Профессор Ж.Жунушалиевдин «Кыргыз-Кытай чек арасы» деген макаласында көрсөтүлгөн. («Слово Кыргызстана» газетасы, 12.07.2001-ж.)

1855-жылы 17-январда Батыш Сибирь генерал-губернаторлуктун чиновниктери жана бир нече казак султандары катышкан жыйында бугу уруусунун элчиликтери өз элинин атынан Россия мамлекетине өтүү антын Качыбек Шералы уулу баштаган элчилер беришкен. Ант берүүгө чейин 24 пункттан турган Россия мамлекети менен бугу уруусунун ортосундагы өз ара мамилелер боюнча милдеттемелер иштелип чыккан. Анда кыргыз бугу уруусу Россиянын колдоосунда болот, орус кербендерин өткөрүп турууга милдеттүү экенин, Кокон же башка хаңдыктардын колдоосуна өтүп кетпөө, казактардын улуу жүзү (Чоң Ордо) менен ынтымакта жашоо дагы башка милдеттери жазылган. Россия менен келишим түзүшүп, Россиянын императору Согуш министрине, окумуштуулар академиясынын географиялык коомуна: «Кыргыз элиндеги бугу уруусунун ээлеген жерине изилдөөлөр жүргүзүлсүн, изилдөөгө аскер министрден каражат бөлүнсүн» – деп тапшырма берген кагазын көргөзөт. Ал тапшырмада изилдөөлөрдүн натыйжасында Россия империясынын пайдасына жарактуу деп бааласа, ошого жараша падышанын чечими даярдалып, каражат бөлүнүп, аскер жиберип, чектелип: – Белгиленген аймак Россия импе-

риясынын жериндей, бугу элинин жери корголсун деген чечим чыксын, – деп көргөзмө жазылган экен. Падышанын көргөзмөсү менен Россиянын Санкт-Петербург географиялык коомунан, окумуштуу-географ Семенов Петр Петровичти башчы кылып, бугу уруусунун элин, жайгашкан жерин, өрөөнүн чалгындаш үчүн экспедицияны даярдап жиберипшет. 1856-жылдары бугу уруусуна келген П.П. Семеновду тосуп алышып, Тилекмат аке баш болуп, саякатчылар бара турган бугу элинин жерлерин изилде– шип, баарын картага түшүрүп чыгышкан экен.

Тилекмат аке П.П. Семенов менен жүргөндө беш суроо берип, аны таң калтырып, кыргыз элине жардам берүүсүн суранган экен:

Биринчиси табигый жаратылыш өсүмдүктөрдүн түрүн, жер-суунун, тоо-кенин пайдалануунун шарттары, курулуш, майда заводдорду куруу боюнча;

Экинчиси Орус мамлекетинин жардамы менен курал– жарак, чек ара жана аскер топтоп үйрөтүү, окутуу, курулуш ыкмалары боюнча. Өзүнчө Кыргыз мамлекетин түзүү боюнча;

Үчүнчүсү соода-сатык, дыйкан, мал чарбасы, кырым– катнаштары, эки элдин диндери боюнча көз караштары;

Төртүнчүсү Россияда сабатсыздыкты жоюу боюнча, кандай иштерди жүргүзүп жатышат? Россияда окумуштуулардын саны, алардын кылган пайдалары, кыргыздарды үйрөтүү жана чогуу иштери боюнча;

Бешинчиси кыргыз элинин сабатсыздыгын кандай жол менен жойсо болот, балдарды окутуу иштери боюнча. Өсүмдүктөрдүн тилин, тоо-таш, жер-суунун сырын билип, окумуштуу болушса, элге тийген пайдасы, жакшылыгы кандай пайда алып келээри боюнча.

Ак падыша алдындагы Кыргыз элинин ушул суруолоруна жардам берип, тез арада чечип берүүсүн сурашкан П.П.Семеновдун кербенин Омбуга чейин Тилекмат аке баш болуп узатып барып, ыраазычы-

лыгын билдирип, жардам берип, ишти тездетейин, – деп, убада берген.

Тилекмат аке Орус мамлекетин көрүп, баамдап туруп, бекеринен жашыруун орусча окутууга бербесе керек, жети жаштагы баласы Чыныбайды. Санкт-Петербурздан жана башка шаарларынан окутуп, Чыныбай орусчаны жакшы, суудай сүйлөп, жаза билип, билим алып, генерал-губернаторго тилмеч-кортормочу, штаб-капитаны, Орус полкунун командири, полковник наамын алып, кыргыз тарыхында эң биринчилерден болуп Каракол уездинин башчысынын жардамчысы, башчысынын орун басары, башчысы болгон. Атасы Тилекмат аке өлгөндөн кийин ордуна уулу Чыныбай хан болот. Айтып отурсак атасынын жолун жоддогон Тилекмат уулу Чыныбанды да элине кылган эмгектери өтө чоң жана зор. Ал да өзүнчө бир тарыхый аңгеме. Тилекмат уулу Чыныбайдын Кытай, Казакстан жана башка мамлекеттер менен өз ара чек аралар маселелерди кол коюп чечип жүргөндүгү боюнча азыркы убакытта Кара–Кол шаарында Пржевальскийдин музейинде сакталып турат.

Кенесарынын кыргыздарга болгон согуштары, Тилекмат акенин орус, казак султандарына элчилиги

1845-жылы Абылай хандын небереси, казак султаны Касым уулу Кенесары (1802-1842) тынчтык жолу менен кыргыздар бир хандыкка кошулуп баш ийип, салык төлөп туруусун эскертет. Кенесарынын ою боюнча Ала-Тоолук кыргыздар менен биригип, Кокон хандыгын жана орустарды казак-кыргыз жерлеринен кууп чыгыш керек эле.

Кыргыздар: бугу, сарыбагыш, солто, саяк, черик, саруу, кушчу жана башка уруулары чогулуп кеңешип, бир чечимге келишет: «Бириксе кыргыз-казак биригели, бирок хандык бийлик Ормонго берилсин, калганын Кенесары өзү башкарсын» – деген чечи-

мин айтышат. Бул чечимге Кенесары макул болбой өзүнүн билгенин кылып, кыргыздардын жерин басып кирет. Илгертеден кыргыз-казак бир туугандай болуп, башка баскынчыларга чогулуп туруштук берип келишкен. Мисалы, XVII-XVIII кылымдагы калмактарга, кытай, уйгур жана башка баскынчылардан жерлерин чогуу коргоп, каршы турушкан.

1846-жылы Кенесары кыргыздардын бир топ жерлерин басып алып, аларды баш ийгенге мажбурлаган. Казактын Шоорук баатыры жай сүйлөшөбүз деп, алдамчылык менен кыргыздардын атактуу Жамангара баш болгон он үч баатырын чыккынчылык менен өлтүрүшкөн.

Кыргыздардын башчылары кайрадан чогулуп кездешет. Орустар менен да жашыруун сүйлөшүп келүүгө киши жиберүү керек болот. Себеби ошол кезде Кенесары Россия империясынын аскерлери менен да согуш жүргүзүп келген. Ушул Оренбургдагы орус отрядынын башчысы, генерал-майор Вишневскийге сүйлөшүүгө Тилекмат аке барат. Ал тилмеч аркылуу Вишневский кыргыздарды колдоорун айтат. Тилекмат аке кайра кайтып келе жатканда казактардын султандары – Кунанбай, Барак, Нуралыларга кезигип, алар менен да сүйлөшүп, кыргыздар менен согушпоону чечишет. Кенесары Түндүк, Чыгыш казак султандарын Аягуз, Каркаралы, Көкбекти жана башка аймактарынын жоокерлерин топтоп, чоң согушка камдана баштайт.

1847-жылы апрелдин аяк ченинде Кенесары экинчи жолу чогулган жоокерлери менен кайра кыргыздардын жерин басып кире баштайт. Ормон хан башында турган Жантай, Жангарач жана башка манаптар Тилекмат аке менен кеңешип, Кенесары келе турган тоолордун баштарына түнкүсүн тегерете от коюшуп, күндүзү жолдордун баарына ат чаптырышып, чычырканак, камыш жана башка талдарды сүйрөтүп, чоң чаң чыгарышып, жоокерлерди көп кылып көрсөтүшүп, Кенесарынын жоокерлеринин үрөйлөрүн учуруп, Токмок шаарынын

Май-Төбө тоосундагы болгон согушта Кенесары чегингенге аргасыз болот. Себеби ушул убакыттан пайдаланган Тилекмат аке казактардын султаны Рустам жана Супатай бий менен болгон жашыруун сүйлөшүүлөрдөн кийин Рустам жана Супатай бий Кенесары хандын уруксатысыз эле өзүлөрүнүн жоокерлери менен согуштан баш тартышып, кайра артка кайтканга кыргыздар жол ачып беришет. Ушул согушта Кенесары, Норузбай, Кудаймеңди Мыкан сазына чегинип, каза болушат. Согушка катышкан уруулардын саны: бугудан -15 миң, сарыбагыштан -10 миң, солтодон -15 миң, саяктан -10 миң, чериктен – 6 миң, саруу– кушчудан – 2 миң, жоокер жана башка чогулган элдер менен 60 миңге жакын кыргыздар согушка катышып, эрдик менен жеңип чыгышкан. (Омурбеков Т., Чоротегин Т.К. «Кыргызстандын тарыхы», Бишкек шаары, 2005-ж.)

**Тилекмат акенин Арстанбек Буйлаш уулуна
үйрөткөн акылы.**

Казактын акыны Каңтарбай менен айтышы

Кыраакы Тилекмат аке баласындай болгон жаш Арстанбектин айтыштарын угуп көрүп: «Бул Арстанбектен жакшы төкмө акын чыгат экен» – деп сынап көрүп, өзү барган Фергана, Анжиян, Алтай жана башка көптөгөн кыргыз жерине, шаарларына барып кыдырып, чогуу айтыштарга үйрөтүп жүрөт. Айтылып жүргөн Каркыра жайлоосунда кыргыз-казак айтыштары башталат. Мына ушул айтышка Тилекмат аке Арстанбекти чакырып: «Ии Арстанбек! Эми айтыша турган кезек келди, кыргыздарды уятка калтыбай, коркпой айтыша аласыңбы? Эгер айтыша албасаң жөн эле коёлу» – дейт. Анда Арстанбек: «Тилекмат аке айтышып көрөйүн. Ата-бабанын арбактары колдосун» – дейт.

Айтыштын алдында Тилекмат аке Арстанбекке: «Сен бизден кийин киресиң. Колуңду бооруңа алып, адеп менен отургандарга жалпы салам айт. Кол

алышпа. Казактын чоң төкмө акыны Каңтарбай, 68 жаштагы көгала сакал картаң киши. Болжолдоп маңдайлаша барып, чөк түшүп отур. Анан ал кишиден мурда жаштык, курчтук кылып өзүндөн улуу чоң атаңдай болгон кишиге жаман сөз айтып, биринчи сөз баштаба. Өзү сөз баштасын. Анан кудай-арбак колдосо, өзүң жооп айтарсың», – дейт.

Арстанбек айтылгандай улуулардын артынан ээрчий кирип, салам айтып, төр жакта колуна домбыра кармап отурган көк ала сакал кишини, ушул го деп болжоп, маңдай жагына чөк түшүп отураары менен эле Каңтарбай: «Иэ, кыргыз бауырлар! Ат арытып, етеп кесилмеген бир жас балапан баланы алып келипсиздер, осы баланы көрүгө барлык казак туыскандар келип күтүп отырган екенбиз гой», – дейт. Анда Тилекмат аке: «Каңтарбай ага, мүмкүн болсо ушул жаңы өсүп келе жаткан жаштарга да сөз берип, угуп көрөлү деп чечтик» – деп түшүндүрөт.

Каңтарбай аксакал Арстанбекке карап: «Иэ, жарайды Кыргыз бауырларым, менин сөзүм еситмеген кыргыз-казактан адам калмаган шыгар. Кане, карагым эми комузуңду алып, шертип корил. Кыргыз бауырлар екеүмүздү ата-бала кылып беттештиргени отыр гой, мен сенин өнөрүңди корейинши алгашкы сөздү уулум саган берейинши» – дейт.

Арстанбек комузун колуна алып, күүлөп чертип, үнүн көтөрөт.

Сиз казактан чыккан Каңтарбай ата,
Мен кыргыздан чыккан балапан Арстанбек,
Чын-чынынан айталы
Тозок отун жазданбай
Жалган айтып жамакка
Жаралыпсыз шайтандай.
Азезилге алданбаңыз
Агала сакал чагыңызда,
Азап тартып жүрбөңүз
Акыретке барганда.
Эки элге тилеңиз ынтымак

Эгиңизде сакалыңыз агала
Кудай бирөө, куран чын
Келме келтириңиз Аллага.
Казак менен кыргызды
Бөлө албайсыз жалганда.
Шылдыңдайм, – деп калп айтсаңыз,
Шылкыясыз ал жайда.
Казактын теги кыргыздан
Далилдеп берем шашылбасаңыз.
Мен айтайын башынан
Дүйнөгө мурда келгенди:
Жаратты кудай биринчи
Асман менен жерлерди,
Жан-жаныбар жашоого
Жарык кылып Күн берди,
Тирүүлүгүн билсин – деп,
Түнкүсүнө Ай берди.
Суусуз жашоо болбойт – деп
Жалпысына кам көрдү.
Адам артык болсун – деп,
Акыл менен тил берди.
Адил жүрөөр бекен – деп,
Амал, өнөр, дил берди, –

деп баштап, Адам ата, Обо энеден тартып, мурда өткөндөрдүн жашоо-тиричиликтирин, пайгамбарлардын башынан өткөн окуяларын, капыр-мусулмандардын айырмаларын, алардын талаш-тартыштарын козгоп, шариат боюнча ак-караны ылгап, ажыратып, андан кийин мындан ары болуучу турмушту, жаңыдан келе баштаган орус падышачылыгынын саясат-максатын, «Тар заман», «Акыр заманды» сүрөттөп, акырында кыргыз-казактын бир Алаштан тараган бир туугандыгын далилдеп, бир эт бышымдан көбүрөөк айтып келип токтоп, комузун жанына коёт да: «Каңтарбай ата, эми мага батаңызды бериңиз. Менин айткандарымды бул отурган төрө, бийлер тыңдап отурушту. Айткандарым чын болсо кудай алдында кабыл алыңыз. Эгер жалган, калп десеңиз

мени кара эшек кылып минип алыңыз» – дейт. Муну угуп отурган элдин баары жактырып, дуу күлүп, кол чабышып кубатташат.

Аксакал Каңтарбай: «Баракелде, карагым, кыргыздын жаңы чыгып келе жаткан шолпону экенсиң гой. Рахмет ыразымын уулум, менин сага айтар сөзүм жок» – дейт.

Тилекмат аке отурган жалпы элге кайрылып: «Кана эмесе, туугандар ушул жаш Арстанбекке бата берип коёлу, өнөрү өсүп, арта берсин» – деп жалпы эл батасын беришет.

Арстанбек Буйлаш уулу Тилекмат акеге чоң ыраазычылыгын айтып: «Сиз менин биринчи устатым, акемсиз» – деген экен.

Тилекмат аке бугу-арык уругун чаптырбай эл-журттун биримдигин сактаганы

Арык уруусунун Мырза бийи каза болуп, анын ашы берилип, ат чабыш болоор учурунда Боронбай бий бастырып келип карыялардан: «Аксакалдар, күлүктөрдү кайсы жердей коё бересиңер?» – деп, сурап калат. Анда Олжобай карыя озунуп, Боронбайды какшыктап: «Аны билбесең, бий болуп эмне кылып жүрөсүң!» – дейт. Олжобай карыянын энесинин теги калмак экен. Кээде аны: «Калмак Олжобай» – деп аташчу экен. «Ой, калмак, сен кыргыздын атында эмне жумушуң бар» – дейт Боронбай. Жини келген Олжобай өзүн өзү кармай албай, качырып келип Боронбайды камчысы менен жонго бир салат. Ошол замат Боронбайдын, арыктын жигиттери чуркап келишип, Олжобайды ажыратып алып кетишет. Арык уруусунун аксакал, манаптары Боронбайдын алдына жыгылышып: «Айкөлдүк кыл, жаман агаңды кечирип кой, кагылайын бий», – дешип жалынышат. Тилекмат аке: «Бул куран окулуп, аш болгон жерде, мусулмандарга чатак чыгарганга болбойт» – деп Боронбайды жигиттери менен араң тыйып токтотот.

Бирок Боронбай кабагын түйүп, сурдана карап, жооп кайтарбай жигиттери менен аттанып кетип калат. Меңмурат тукуму өзүнчө тымызын кеңешип, бугу уруусунун бийи болуп, эл башкарып турган Боронбайга кол көтөргөндүгү үчүн арык уруусун чаап, талкаламак болот. Боронбайдын жигиттери, инилери кол курап даяр болгондо, Боронбай Тилекмат акеге кеңешет. Тилекмат аке: «Мындай кыңыр, майда иш жасаганыңыз бийликке жарашпайт, сабыр кылыңыз», – деп Боронбайды көндүрөт. Бирок Боронбай көгөрүп, ызаланып унута албай, чабам, кырам, – деп болбойт. Анда Тилекмат аке: «Мейлиңиз, анда өзүңүз билиңиз. Бирок кийин аксакалдардын доматы болбосун, бугунун ата-аксакалынын астына барып, бир ооз өтүнүп коёлу», – дейт. «Ата-аксакалы ким экен?» – деп Боронбай таң калат. «Баягы ордочу Койкенин санжырачы атасы Молдо аке» – деди Тилекмат аке. «Жүз он бешке чыккан кишиде эмне акыл калды дейсиң. Алжыган кишиден акыл сурайбызбы?» – деди Боронбай. «Алжыса да, өтүнүп коёлу, кийин айтканга жакшы болот», – деп Тилекмат аке болбоду. «Ээ, Тилекмат, болуптур, үчөөбүз эле баралы, бөлөк киши билбесин», – деп Боронбай араң макул болот. Биринчи болуп үйгө Солтонкул кирип, төшөктө жаткан карыяга салам айтат. Саламын алып: «Сен кайсы баласың?» – деп сурайт. «Мен – Солтонкулмун». «Ии, малдын ээси турбайсыңбы, жогору өт!» – деди карыя. Экинчи кирген Боронбайга: «Сен элдин ээси турбайсыңбы!», соңку кирген Тилекматка: «Сен акылдын ээси турбайсыңбы, жогору өткүлө!» – деп, кубанып тосуп алды. «Балам, чакырса келбес кишилер экен. Бирөө эмес үчөө тең чоң меймаңдар турбайбы! Жакшылап конок кыл!» – деди небереси Кыйыкка. Кыйык тамакты чыгарып, табакты жасап атып, атасына жамбаштын майын кесип, ооз тийгизди. Молдо аке тамшанып, даамын татып көрүп: «Балам, атың да Кыйык, өзүң да кыйык экенсиң. Карыган кой сойгон турбайсың-

бы. Карыз алып, тай сойсоң болбойт беле», – деп, чарчаган Молдо аке башын жаздыкка койду. «Ата, биз шашып жүрөбүз. Арык уулдары тентек чыгып, көөп кетишти. Олжобайдын камчысы Боронбайга тийди. Арыкты чаап алалы деп, акыл курдук. Ошону бир ооз сизге айтып, кеңеш кыла кетели деп, келдик эле», – деди Тилекмат аке. Молдо аке кайра башын көтөрүп, тик олтуруп, үчөөнө бурулду: «Мен өз баламды кыйык деп жүрсөм, жаш баладан өткөн кыйык силер турбайсыңарбы! Тууганды чапсаңар кимге жакшылык кыласыңар? Жакшылыгы жок адамдын, бийдин жалпы журтка кереги канча? Арыктын ошондой тентек болгону жакшы. Жоо келсе силерди алар коргойт. Малына кызыксаңар, эбин таап достошуп, сөөктөшүп жибербейсиңерби! Жерди, конушту, малды тапкам арыгым. Арыгымды чаппагыла, чаппагыла!» – деп, Молдо аке көзүнө жаш алып, тетири бурулуп жатып алды. Меймандар тамактан ооз тийип, бата кылып, чыга жөнөшгү. «Сен мага ушул сөздү угузайын деп атайын алып келген турбайсыңбы?» – деп Боронбай аттанган соң, Тилекмат акени кекетип, теше карады. «Ооба, бийим. Кеңештин жыйынтыгы ушундай, эми эмне кылсаңыз өзүңүз билиңиз!» – деди Тилекмат аке. Боронбай Тилекмат акенин айткандарына айласы жок көнүп, ак өргөөсүнө барып, чогулган жигиттерин, инилерин чакырып, аларга ал-жайын түшүндүрүп, куралган колду таратты. Мына ушинтип Тилекмат аке бир тууган арык уруусун чаптырбай, бугу элинин туугандык, биримдигин сактап калган экен.

Тилекмат акенин желдең жана кыдык урууларынын маселелерин тынчтык, акыйкаттык менен чечиши

Кийинки жылдары Желдең менен Кыдык уруктарынын болуштары өз ара чече албаган чыр-чатактары жана жер маселеси тууралуу Тилекмат акени Тоңго

келип кетүүсүн өтүнүп, чакырып суранышат. Тилекмат акени кыргыз, орус солдаттары, тилмечтери, катчылары чогуу кайтарып коштоп жүрүүчү экен. Алар Тоңго жакындап калганда, жаатташкандардын бир жагы Тилекмат акени тосуп чыгып, саламдашып, чөнтөгүнө алтын жамбы салып кетет. Бийлер Төрт-Күлдүн босогосундагы, илгерки кыргыз хандары жайгашып жүргөн дөбөдөгү ак өргөөгө келишип, маселени талкуулап киришет. Айтылуучу сөздөр эки жактан тең айтылып бүтүп, Тилекмат акеге карашып: «Тилекмат аке, сиз чечип бериңиз, -деп суранышат эки тарап. Унчукпай отурган Тилекмат аке чөнтөгүнөн алтын жамбыны алып чыгарып, ортого салып: «Мобул алтын оозуңду жаап жатпайбы!» – деп, маселени калыстыкка салып, туура чечип кеткен экен. Бул окуя бат эле элге тарап, Тилекмат акеге экинчи пара бербей калышыптыр. Тилекмат аке акыйкат, таза бийлик жүргүзгөнүн эл сөз кылып, мактап, ыраазы болушуп, Тилекмат акеге кеткис дөөлөт каалап, даражасы бийиктептир. Тилекмат аке кырдаалга оор таасирин тийгизе турган татаал маселени төрт жагынан карап, аягыңда өзү жалгыз калчап, маселенин түйүнүн, олку-солку кылбай түбүнөн бери чечип, катыра бүтүм чыгарып, жакшылыкка ишти уюштуруп кетүүчү экен. Чоң маселени тууралап чечүү жолун иштеп чыгып, Улуу аксакалдар кеңешин төрт топко бөлүп, биринчи маселенин зыяндуу, катаал таасирин чыгарып, белгилеттирип, экинчи топтон маселенин түбүн, ата-бабалар салтка жараша, шартында кандай чечилип келгендигин эске салдырып, үчүнчү тобуна, маселеге амал, акыл чуркатып, анын чечилүүчү эки-үч жолун чектетип, төртүнчүсүнөн маселенин чектелген эки-үч жолу менен аткара тургандарын шартына, мүмкүнчүлүгүнө жараша салыштырган жыйынтыгын угуп, аягыңда бешинчи болуп өзү ой толгоп, бир чечимге келип, катчысын чакырып, кагазга түшүртүп, мөөрүн басып, буйрукту жарыялаттырчу экен, – деп, айтышат карыялар.

1840-жылы Жыргаландын боюнда өткөн чоң жыйында кадимки Тилекмат аке, Мойт аке, Сарт акени: «Аке» – деп атоону сунуш кылганда калың эл түп көтөрө колдошкон

Солтонун: Мүсүр аттуу жаш манап-бийи Сарт акеден бата алганы келип: «Ысык-Көлдө байлар көп деп угабыз. Эң байыңар ким?» – деп сураганда Сарт аке эч токтолбостон: «Миң толгонуп эл камын көргөн, эл үчүн жанын берген, көкүрөгү тунук, акыл көрөңгөсүнүн терендиги, сөзүнүн асылдыгы, элинин байлыгы – сөзүнүн асылдыгы, элинин байлыгы – Ысык-Көлдүн эң чоң байы Тилекмат» – деген экен. («Ата Журт» Ысык-Көл гезити. Каракол ш. 10.01.2003-жыл).

Тилекмат аке, ак жеринен караланып, Верный (Алматы) түрмөсүнөн акталып чыгып келе жатканда көрө албастар үзөңгүнүн боолугуна уу сыйпашып, ошондон каза болгон.

Тилекмат акенин элине айткан керээзи

«Ээ, ырыстын алды – ынтымак,
Ынтымагың бар болсо,
Төгүлүп келет дөөлөт, бак.
Ынтымагың жок болсо,
Алдындан таят алтын так.
Жоонун жолун беттебей,
Дүнүйө жапаа иш көрбөй
Түн уйкусун үч бөпбөй
Уктап жаткан жигитке
Матап койгон мал кайда?
Туура кулак байлабай,
Шамыянын шайлабай.
Шайлабасты айдабай,
Күмүш жатат бир сайда.
Киши албаса не пайда.

Азыр жооп бер карып,
Буга кызылдан койгон дан кайда?
Акылы жок уулдан
Апийим жеген мал жакшы.
Кеп билбес жесир аялдан,
Келте ооруган дарт жакшы.
Келе деп барсаң, зарылып,
Бере койгон март жакшы.
Эпкини жок жаштардан,
Эски сөздүү карт жакшы.
Сыйлашпаган туугандан.
Жат дагы болсо сарт жакшы.
Алың кетип карыганда
Кадырың кетсе бүлөөңө,
Өлдү деген кеп жакшы.
Ажалың жетсе бат жакшы.
Жети элдин тилин бил,
Жети атаңдын кимин бил.

Садыр аке
(1821–1905)

Садыр аке түз сүйлөп, бетке айтканы менен айыр-маланган даанышман инсан. «Чындыкты сурасаң Садыр акеге бар» деп кыргыз эли бул сөздү макалга айландырып, эл ичинде Садыр акенин сөздөрү бүгүнкү күнгө чейин айтылып келе жатат. Анда, алгач Садыр акенин түпкү тегине үңүлүп карап көрсөк, себеби адамдын ата-теги өзү эле көп нерсени айтып берет эмеспи: Эл ичинде Садыр акени «саяк Садыр аке» деп да атап келишкен. Түбү саяк. Саяктан Каба, Кабанын кичи аялынан Шыкмамат, Шыкмаматтан Кудаш бий – Кожояр – Асказан (Коңураш) – Күлүк – Абилет – Майазар – Жолболду – Садыр.

Бул жарык дүйнөдө үч артыкчылык бар

Көптү көрүп, түрдүү тагдырды башынан кечирген Садыр аке: «Тирүүчүлүктө бетке көө сүйкөбөй, адамга тик карап, ак жүргөндөн артык нерсе болчубу? Бул жарык дүйнөдө үч артыкчылык бар. Биринчиси – өлгөндөн калган туяктын артыкчылыгы. Анткени артта калган туягың адамгерчиликтүү, сени жаманатты кылбай өссө, чоңоюп-чочойсо ысымың түбөлүктүү сакталып калары эп. Экинчиси, пайдасы жок падышанын ак сарайына караганда, кедей-кембагалдын куурай, чий калаган сайма алачыгы артык. Үчүнчүсү, элдин эмгегин кансыктатып жеген кажыган жолборстон көрө көп көзүнөн түнөк таппаган көр чычкан артык», – деген экен.

Бугу менен сарбагыш уруусунун чоң жыйынына- Садыр акенин кечигип келиши

Садыр аке кырк төрт жашка чыкканда тагыраагы 1865-жылы күз айларында бугу менен сарбагыш уруусунун чоң жыйыны өтүп, ал жыйынга Садыр аке атайылап эле кечигип келет экен. Анын кечиккенине карабай чогулушту Шабдан баатыр баштаптай, келчү жолун улам-улам каратып убара тартат. Бир убакта Садыр акенин жоон топ менен келе жатканын көрүп, алдынан Шабдан баатыр, Жангарач бий, Кыдыр акелер баш болуп көпчүлүк алдынан тосуп чыгып, жыйын болчу жерге эмес, атайын тигилген өргөгө баштап барышып, ал күнү жыйын өтпөй кийинки күнү чоң шашкеде жыйын башталат (Бул эми санжыраларда айтылып жүргөн маалымат.)

Ошол жыйында Садыр акенин кечигип келгенин, ашыкча сөөлөт күткөнүн, чогулушта Шабдан баатырдын оң капталында олтурганын жактырбаган Шабдандын көпкөн жигити Баяке, титиреддеп, Садыр акени сөөмөйү менен сайып көрсөтүп: – Мырзам,

тиги мурду жырык кара уйдай болуп шаңырайып олтурган ким деги? – деп калат.

Садыр уксун деп атайын угуза айтылган сөзгө дароо мындай деп жооп берген экен:

– Атам Жолболду, өзүм Садырмын.

Атасы жок эли менен жат болгон,

Ага-ини менен кас болгон,

Арам ишке маш болгон,

Бычтырып салып ат болгон,

Ат төбөл карыш тебетей кийген,

Баяке деген сен болуп жүрбө

Билсең саякмын, билбесең башыңа тийген таякмын – деп элдин алдында Баякенин абийирин айрандай төгөт.

– Ап баракелде! Садыр болбосоң коё кал! Туура таап айттың, мунун уга турган кеби ушул болчу, – деп Баякенин жоосунсуз кылыгы үчүн Шабдан өзү уялып, жигитин жутуп ийчүдөй жаман көзү менен акшырая карап тим болот. Эч ким жок жер болсо эмне болот эле, көпчүлүктүн көзүнчө башка эч нерсе деп айта албай олтуруп калат. Ал эми Баяке ансыз дагы сөзгө сынып, бедели катуу түшүп, алтымыштан ашканда шермендеси куюлуп, туруп кете албай же ордунда отура албай таштай катат да калат. Отурган эл кыраан-катырыкты салган сайын кирерге жер тапшай турду дейт. Себеби Баяке дагы жөн киши болгон эмес экен, учурунда Шабдандын атасы Жантайды жандап, эл жакшылары менен көп жүрүп, долулугу менен көптү, улуу-кичүүнү коркутуп көп болушка караганда кадыры менен каары өтүп, ошондуктан ойду-тоону карабай, оозуна келгенди сүйлөп калгандыгы байкалып турат.

Мына ошол жыйында Садыр аке дагы сөз алып: – «Жаратылышынан аялбаакы Кудаярдын баласы Рахматулланы той-тамаша куруп жатканынын үстүнөн чыгып, ага жигиттерин кошуп Байтик баатырдын кырып салганы ырас. Аны мен бери эле болгондо Кудаярдын найза бойлогус кылык-жоруктарына карата

өч алуу катары баалаймын. Болбосо, Байтиктин бир тууган инисин «ордо жигити кыламын» деп жылуу ордуна козгоп алып кетип, уялбай-этпей туруп ажатканасын тазалаттырып койгону бери эле болгондо Кудай-Таалам кечирим бергис кылмыш. Ошондуктан бул маселеге кун төлөө талабын орунсуз иш деп баалаймын. Ал эми Байтиктин Каракол оёзунан миң жылкы доолаган арызы дагы суу кечпейт. Бул барып келип эле карапайым элдин жонуна түшкөн мүшкүл, кайыштай тартылган кыл аркан...», – деп коюлуп жаткан бир нече маселелерди бир сөз, топ калыс, бетке айтылган таамай сөздөр менен чечип, көпчүлүктүн көңүлүнө орной алган экен.

Садыр акенин Чоко баатырды уяткарганы

Эки тизгин, бир чылбырды Шабдан колуна алат. Көп өтпөй эле «бүтүндөй түндүк кыргыздарынын башын бириктирем» деп чоң жыйын өткөргөнү калат. Жыйын өтчү жай деп Кочкордун Чекилдеги тандалат. Келе турган элди тосуу, жайгаштыруу, сыйлоо иштери сарбагыш уруусунун мыктысы, бир чети байы катарында Чоко баатырга табышталат. Чоко баатыр чынында эле бул камылгаларга катуу кам көрөт. Жатагына бир бөлөк, тамактана турганына бир бөлөк, манабына, букарасына деп аземделген боз үйлөрдү тиктирип, тамак-ашын жайнатып, баглан козусунан тайына чейин сойдуруп даярдаткандан кийин, өзү коноктордун келээр маалында жыйын өтө турган он эки канат ак өргөөнүн дал төрүнө кабаттатып жер төшөк салдырып жатып алат. «Эр энөө болот» дегендей мунусу жыйынга келгендердин баарысына жакпайт, баары бирин-бири карап унчукпай туруп калышат. Ошол учурда Садыр аке Чоко баатырды тааныбаган киши болуп, өргөнүн ичинде уй мүйүз болуп отурган Шабдан баатыр, Байтик баатыр, Жангарач бийге жана Алымбек даткага карап:

– Мына бул ооруп, ок жеген ноокасыңарды жыйын

өткөрүлүүчү өргөөгө «ит көлөкөлөгөн бактын» астына байлагансып, жаткырып койгонуңар эмнеңер? Же эмне, бул оокасыңарды башка жаткыра турган жайыңар калбай калды беле, Шабдан иним? Бул кеселиңерге эптеп-септеп бир сайма алачык таап берсеңер болмок экен ишке жолтоо кылбай, – дегенде эмне кыларын билбей калган Чоко баатыр эшикке чыгып кетет. Чоко баатыр эшикке чыкканча унчукпай олтурган Шабдан баатыр: – Алда катыгүн ай-йе, баатыр ала көөдөн болот дечү эле. Уятына чыдабай бир балээнин ичинен чыкпаса болду.

Деги анча-мынчаны көңүлүңүздөргө албасаңыздар экен, Саке, – дейт Садыр акеге кайрылып.

Чынында кабатырланган Шабдан баатыр Садыр аке жаткан боз үйдү өзүнүн жигиттерине кайтартып, катуу көзөмөлгө алдырат. Бирок Чоко баатыр кол салмак тургай үстүнө киргенден айбыгып жакын жолобойт. Жыйын тарай турган мезгил келип жеткенде Шабдан баатыр менен Байтик баатырды ортого салып, бир-эки күн конок болуп кетүүсүн өтүнөт. «Алдыңа келсе атаңдын кунун кеч» дегендей Садыр аке атынын башын буруп, конокко түшөт.

Кечириңиз Садыр аке. Менден бир аз осолдук иш кетип калды окшойт. «Ойлонбой жасаган ишимден улам онтобой ооруга жолугуп олтурамын». Бир апта бою кылдат даярдык көрүп, күн-түнүмдү кечип уюштурган мааракемди бир акылсыз гана оюм менен жууп койдум сыяктанат. Бирок болоору болуп, боёсу канды окшойт. Эми өз үйүңүздө олтургандай болуп беймарал конок болуп кетиңиз. Мал-жанымды, эли-жеримди, иштеткен талаа-түзүмдү көрүңүз, – деди Чоко баатыр кежигесин жаш баладай болуп кашыгылап. Ал күнү Садыр акеге аябагандай чоң сый көрсөтөт. Эртеси кетээр маалында Чоко баатыр аялы Жаркын экөө үстүнө тон жаап, алдына өзүнүн минип жүргөн тору жоргосун тартып: – Садыр аке, жашым кырк бешти чамалады. Жаркын экөөбүздүн баш кошконубузга жыйырма жылга жакындап калса дагы келиниңиздин

согончогу канабады. Бала дегенде экөөбүз бирдей ак эткенден так этип келебиз. Жолдугуна мына бул өзүм минген торуну минип, ак батаңызды бере кетиңиз, – деп ага жалооруп, жообун күтүп калды. Келинчеги дагы көзүнө чолок жаш алып, Садыр акеге чоң үмүт артып тургандыгын көрүп:

Эмине, абаңдын канжыгасына байлана жүргөн же чөнтөгүнө салып алган батасы, сен сураган баласы бар дейсиңби? Бирок келинимден батамды аямак белем, эгерде жаратканым эп көрсө, берсе берейин батамды. Ал эми «торуну» болсо жыл айлантып, уулду болгондо уулуңдун атын Казы коюп, бешик тойго арнап сойгунуң, – деп алаканын жайып, ак батасын берип кайткан экен. Садыр аке айткандай Чоко баатыр жыл айланбай уулду болуп атын Казы коюп, жентегине тору жоргосун союп чоң той өткөргөн экен.

Орус-кытай мамлекеттери чек ара бөлүшүп жатканда Садыр акенин айтканы

«Эки доочу бир келсе амалыңдын кеткени, эки оору бир келсе ажалыңдын жеткени», – дегендей Россия империясынын батыштан басып келе жатканын, чек арасын кеңейтип келе жатканын баамдаган Кытай мамлекети дагы жөн жатпастан жаңы аймактарды өзүнө бөлүп алууга ашыгып, суук колун созуп келе жатты. Кыргыз жеринин бүтүндүгүнө чоң коркунуч эми келди. Кыргыздар менен Кытайдын чек арасынын аныкталышында кимдер жеңишкен, кимдер жеңилгендигин айтуу азыр даты кыйынга турат. Себеби, кыргыздар ондогон кылымдар, миңдеген жылдар бою мекендеп келген жерлердин ондон бири уйгурлардын жери деген шылтоо менен бөлүнүп кала берди.

Чек араларды аныктоо комиссиясынын мүчөсү болуп, бул ишке башынан аягына чейин катышкан Садыр аке Россия империясынын полковниги Г.Кол-

паковскийге тайманбай: – Орус бир туугандарыбыз биздин бүтүндүгүбүздү толук камсыздап беришсин. Ошондо гана биз, эл-жер ээси катары кытай төбөлдөрү менен тең ата талаш-тартыштарга аттана алабыз, – деген шартты койгон.

Бул чек аранын бөлүнүшүндө орус генералынын бири А.Куропаткин да чоң роль ойногон. Негизги сүйлөшүүлөр Ташкент шаарында жүргүзүлүп, алгач кытайлар өздөрүнүн байыркы карталарын алып чыгып, кыргыз жашаган жерлерди чийип көрсөтүп, ал эми талашка түшүп жаткан аймактар уйгур элине таандык экендигин далилдегенге аракет жасашат. Өз учурунда орус өкүлдөрү дагы ар кылымда Борбордук Азияны изилдеген батыш окумуштууларынын изилдөөлөрүн, чийген карталарын алып чыгып, кытайлар далил катары көрсөткөн дооматтарынын баарына далилдүү маалыматтарды келтирип, катуу талаш өтөт. Бирок жыйынтыгында Садыр аке канчалык аракет кылбасын, тилмеч аркылуу айттырбасын, колунда кагаз далили жок болгондон кийин Кашкар, Үч-Турпан, Какшаал, Кызыл-Суу, Улуу Чат, Ак чий, Жылдыз, Кундуз, Текес, Кулжа, Каркыранын бир бөлүгү Кытай тарапка өтүп кетет.

Карач аке (1837–1914)

Карач аке – акылман, чечен, эл башкарган болуш болгон. Карачтын ата-тегин сууштүргөндө жоокерчилик заманында калмактан олжого түшкөн Чүрүмдү, Шапак баатыр асырап Чүрүм өзү менен кошо келген Бүрүмгө үйлөнөт. Чүрүмдөн – Эсенгул – Мендегул – Карач.

Турмуштун айынан Чүрүм Кытайдан кыргыздарга качып келип, Аңкылдак Көбөк дегенге жалданып, анын малын кайтарып, жалчысы катары туруп калат. Бирок Аңкылдак Көбөк жер ооп келген баладан шектенип, анча ишеним арта бербейт. Анткени

минген аты тың, кийген кийими мыкты, кылган иши толумдуу, бардык нерсеге көзү жетип турган зиректигин көрүп-билип, жөн жердин тукуму эмес экендигин болголойт. Дагы бир нерсеси адамга тике карай албай жалтактап турушу, аны шексинте берет. Ошентсе дагы баягы бала Аңкылдак Көбөктүн малын багып, көңүн жагып, ишин кылып жүрүп калат. Катардагы күндөрдүн биринде досу Шапак баатыр анын үйүнө мейманчылап келет.

Конокко келген Шапак баатырга Аңкылдак Көбөк кызмат кылып жүргөн баланын качкын экенин, баскан– турганы, кыймыл аракети тың экендигин, анан да ага ишенбей жүргөндүгүн, анын үстүнө тили буру неменин тилине түшүнө албай кыйналганын айтып, саймадиреп берет. Шапак баатыр досунун айткан сөзүнүн баарын угуп, бирок эч нерсе деп айтпай, берген тамагын ичи-жеп, коштошуп үйүнө кете берет. Негедир үйүнө баргандан тартып эле басса-турса дагы баягы бала эсинен кетпей коёт. Акыры чыдамы жетпей бир жумадан кийин досунун үйүнө кайрадан барат. Барса, баягы бала дагы деле мурункусундай эле астейдил кызмат кылып, чын пейили менен бардык нерсени жасап жатканын көргөн Шапак баатыр дагы ичинен ыраазы болот. Аны досуна билгизбей, бала тууралуу тамырын тартса, дагы эле ишенбей жүргөнүн билдирет. Ошондо гана Шапак баатыр баланы жанына чакырып алып, анын башынан өткөргөн окуясын толук угат. Көрсө, ал калмактын төрөлөрүнүн биринин баласы экендигин, өз ажалынан өлгөн калмак ханынын баласынын өлүмүнө себептүү деп күнөөлөшүп, өлтүрөөрдө качып чыккандыгын айтып, сөзүнүн аягында: – «...багып алуучу бирөө жарым болсо, бала болуп, өмүр бою кызматын кылып өтөт элем», – деп сөзүн аяктайт.

Шапак баатыр өзү менен кошо баланын баянын угуп турган Аңкылдак досуна карап, «эмне дейсиң» десе, баладан кутула албай, тажагандыгын туюндурат. Досунун макулдугун жана ыраазычылыгын алгандан

кийин, Шапак баатыр баланы өз атына учкаштырып алып, үйүнө келип, мал союп, чоң той берет. Той аяктаарда бала-чакасын, тойго келген коноктордун баарына жапырт, төмөндөгүдөй оюн жарыя айтат: – «Чүрүмдү бөлөк-бөтөн көргөндөрүң, менин кыйышпас жоом болосуңар», – деп туугандарын, коноктордун баарын таң калдырат.

«Өз баладан өзгө бала күйүмдүү болот» дегендей Чүрүм Шапак баатырга өтө жакын болуп, бардык нерсени айттырбай кылып, урук-туугандын баарына бирдей жагып, эл оозуна акырындап кире баштайт. Бирок Чүрүмдүн акыркы учурларда эч нерсеге көңүлү чапмай, уйгу-туйгу болуп жүргөнүн астыртан байкаган Шапак баатыр сырын тартып сураса, калмакта калган атасынан энчисин бөлдүрүп келүүгө уруксат берүүсүн өтүнөт. Шапак баатыр эмне кылаарын билбейт. Уруксат бербей коеюн десе санаадан саргарып кеткен баласын аяйт. Берейин десе, кайра келбей коёбу деп өзү санаа тартат. Уруксат бербей коюуга чамасы калбай, барып келүүсүнө макул болот. Арадан бир-эки ай өткөндөн кийин эле Чүрүм алдына салып күргүштөгөн мал айдап, анысы аз келгенсип жанына кичинекей бир баланы ээрчитип кирип келип калат. Шапак баатыр тондуу баласынын айдап келген малына эмес, өзүнүн кайра келгенине сүйүнүп, жанындагы баланын ким экендигине кызыгат. Ал бала дагы калмак улутунан, бирок тууганы эмес экендигин, мунун качкындыгын, тоголок жетимдигин айтып берет. Көңүлү шай болгон Шапак баатыр ал баланы дагы багып алат.

Арадан бир канча жылдар өтөт. Калмактарга жылкы тийгени жортуулга кеткен Шераалы аларга колго түшүп калат. Аны бошотуп келүүгө эч кимдин дымагы жетпей турганда, Чүрүм атасы Шапак баатырдан уруксат алып, курал-жарагын асынып жөнөп кетип, эми такыр келбей калат го деп үмүттөрүн үзүп койгон туугандарына олжолуу, Шераалыны бошотуп кайтып келет. Ошондон кийин эл арасында анын кадыр-баркы артып, кайсыл бир жортуулда

колго түшүп келген калмак кызы Чүрүмгө үйлөнүп, өзүнчө түтүн булатып, адилеттүүлүгү, калыстыгы менен дагы элге алынып, туруп калат. Чүрүмдөн – Эсенгул – Мендегул – Карач туулат.

Жогорудагы санжыралык маалыматтардан көрүнүп тургандай Карач акенин бабасы Чүрүмкашка дагы жөнөкөй эрлерден эмес экендиги баяндалды. Ал эми Карач жаш кезинде эле өзүнүн зиректиги менен сөзгө алынып, Өмүр баатырдын алтын мөөрүн алууга татыктуу болгон (Санжырада: «Өмүр, Балбай эгиз шер...» – деп уламыш сөзгө айланып да, айтылып да келет).

Карач Өмүр баатырдын алтын мөөрүн алууга татыктуу

Өмүр Баатыр – Карачтын чоң атасы, Эсенбай менен уялаш бир тууган. Өмүр баатыр 1807-жылы туулган. 1840-1855-жылдарда Бугу эли менен Сарбагыштардын кыргындуу чабыштары жүрүп, Ормон хан, Төрөгелди баатыр баштаган кол менен бейкут жаткан Бугу элин чаап, жерин басып алууну ойлогон душмандан Өмүр, Балбай баатырлар ат жалында кылыч, найза сунуп күн-түн кызыл кыргын чабышта жүрүп эл жерин сактап калышкан. Булардын катарында Карач Аке да болгон. Ал өспүрүм кезинде эле Өмүр атага жакын болуп, улуу жортуулдарда ат алмаштырып берип, жолуна канат болуп келген. Негедир Өмүр атанын Карачка, Карачтын Өмүр атага боор толгоо жакындыгы болгон. Өмүр баатыр каза болоорунун алдында тогуз жашынан бери өзү менен бирге жортуулдарга ээрчитип жүргөн Карачты чакырып, ага керээзин айтып, манжасындагы мөөр шакегин берген экен.

Карач калыс адилет болуп, чындыкты жалтанбай шыдыр түз айткан өзгөчөлүгү менен Көл бугусунун сый урматына бөлөнүп, болуштукка шайланган, кийин «Аке» деген даражага татыган.

Казынаңардын түбү тешилип калса, жаматып ал

Карач болуш болуп турганда чоң жуттан мал-жан араң илкип чыкканда уезд салык төлөбөйсүңөр деп ал-жайды укпай кыстаганда, «казынаңардын түбү тешилип калса, жаматып ал», – деп беш тыйынды үстөлгө койгондо бир жылдык салыгынан куткарыптыр.

Белек уруусунун ата конушуна кондурганы

Пржевальский уездинин башчысынын жардамчысы Тилекмат уулу Чыныбай орус падышачылыгына салыктарды төлөбөй жатат деген шылтоо менен Белектин Салмаке, Жаркын деген аялдарынан тараган тукумдарын жөнү жок жерден эле Ат-Башы, Нарын тарапка күч менен жер котортуп жиберет. Албетте, кубаланып барган эл менен жергиликтүү элдин ортосунда майда тирешүүлөр, жылкы, мал тийүүлөр болбой койбойт. Нааразычылыктар күчөгөндөн күчөп олтуруп жергиликтүү элдин тыңдары орус оезуна (уезд башчысы) чейин кайрылышып, аларды көчүрүү тууралуу чечим кабыл алынат. Эми эмне кылаарын билбей калган Белектин эли чоң отурум-жыйын курушат. Жыйында Кытай тарапка ооп кетүү тууралуу дагы сунуштар түшөт. Бирок жалпы элдин чечими менен көлгө кайра көчүп келүү чечими кабыл алынгандан кийин, алгач, оездун жардамчысы Чыныбай менен сүйлөшүп, маселени чечип келүү үчүн аттуу-баштуу, кадыр-барктуу деп Малай аксакал элчиликке шайланып жөнөп кетет.

Чыныбайга келген Малай аксакалды кадырлап эч ким тосуп албайт, ал-акыбалын сураган киши болбойт, өзү ирегеде олтуруп, айткан саламы, көтөргөн көйгөйү жолдо калат. Акырында гана:

«Акмак журттун» мүдөө-маселеси оез тарабынан небак чечилип калган, – деп башын кагаздан көтөрбөй колун шилтеп коет. Айласы куруган Малай

аксакалдын оюна Чүрүмдүн небереси Карач аке түшүп, үйүнө түз бастырып келип, болгон окуяны баштан аягына чейин эч нерсесин коротпой, ашыкча сөз кошпой кейиген абалында айтып берет. Карач аке бардыгын угуп болгон соң, ал күнү эмес, таң атпай эрте туруп, Чыныбайдын үйүнө барат. Таң атпай Чыныбайдын оту жагылуу, казаны асылуу, бардыгы орду-орду менен, келген элди кабыл алып отурат. Бирок таң атпай Карач акенин үйүнө кирип келгенине Чыныбай дагы шек санап, жөн сөз болбостугун түшүнөт. Ошентсе дагы, сыпайкерчилик үчүн Карач акеден төргө өтүшүн айтып калат. Ошол эле сөздү күтүп турган Карач аке камдай келген сөзүн айта салат:

Калк кадырманы, ошол эле Белек уруусунун улуу аксакалы Малай карыя олтурган ирегенден «кул» катары кантип өйдө өтөмүн, – деп сыңар тизелеп, ирегеде турган ордуна эле отура кетет.

Ой, жарыктык киши десе, деле жаш баладай болуп таарынчактыгыңыз калбайт, – дейт Чыныбай, кийинки сөз өзүнө тиерин баамдабай эле. – Анан таарынбай этпей турган нерсеби? Бүтүндөй Белек уруусун «акмак журт» кылып, аны эл катарына теңебесиң. Ырас, Белек тукумунун акмактыгы дагы турулуу иш. Өйдө-төмөн, тээ Ат-Башы, Нарынга чейин сүрүлүп, удургуп көчүп турганы дагы алардын өз укугун өздөрү билбегендиги. Антпесе алар «Каңгайдан келген мага, капкайдан тентип келген сендей тексиз кулга» эки тизгин, бир чылбырды ишенип берип, өзүн кайдан-жайдан келген «келгин куштарга» бийлетип, кайра өзүнүн үстүнөн сурак жүргүзүп коюшат беле? Ошондон улам «Өзүңдү өзүң билип, өтүгүңдү төргө илип», орустардын жугундукору болуп, алардын колтугуна өзгөлөнүп кирип, тегерек-четинди кабанаак иттей болуп аркырап качыра салып, жеткен жериңдин бир капшытын үзө тиштеп, улуу элдин урпактарын азган-тозгон адамдарга теңеп, анын балдарын өз туурунан, ата конушунан

ажыратып, көчүртүп жаткан турбайсыңбы? Кеч боло электе бууккан оюңдан артка кайткын, – деген экен.

Иштин татаалданып, башка өңүттө өнүгүп бара жаткандыгын түшүнүп, Белектин элин кайра өз ата журтуна көчүшүнө уруксат бериптир.

Сооданбекти ордуна коюу

Кыргыз эли жай турмушта бир дөбөгө чогулуп алып, өткөн-кеткенден, санжыра-тарыхтан, баатырдык окуялардан кеп салып отурганды жакшы коргон эмеспи. Сөзгө чебери улуу сөздөн баштаган учурда улуу-кичүү дебей чогуу олтуруп, кеп тыңшашкан экен. Ошондой бир отурушта ошол өрөөндүн дагы билерманы сөз тыңшап олтурган жаш балдарды эл олтурган жерге жакындатпай, бирин чаап, бирин тээп, бирин сөгүп, кубалап жүргөндүгүн көрүп-байкап калган Карач аке, бир чети Сооданбекти ордуна коюу үчүн, бир чети бул адаттын жаман экендигин олтурган элге түшүндүрүп, мындай деген тура: – Ээ кудай аткан Сооданбек, кечээ жакында «балык кармап бербейсиң» деп бир эле кара таман байкушту асый бээге доого жыктың эле. Эми минтип эч жардамы жок, бешиктен белдери чыга элек бала-ботого да тап болуп алыптырсың. Деги сен ойлогондой биз экөөбүз айлана-тегерегибизге киши кондурбай калгыдай «боз чөп дөбө» болуп калышыбыз керекпи? Же эмине, кимдир бирөө аалгалап, акмалап, айла күтүп, айланчыктап турбашы керекпи? Бизден кеп-сөз, акыл-наасат, санжыра-санат, уламыш-дастан угууну каалагандарды жаныбыздан оолактатып кууп, эртең эле баш көтөргүс болгон кеп-сөзгө чыланып калбайлык. Ансыз деле сен экөөбүз эч кимге устуканыбызды ыраа көрбөй олтуруп, мүлжүгөн сөөктөрүбүз Тепкенин белине тете болуп баратат көрүнөт. Сүткорлук кылып, элден-журттан кеби-сөзүңдү, бала-чакадан, койчу-колондон бир муштум этинди, жарым-жартылай мүлжүнгөн устаканыңды

кызганбай жүрсөң боло, – деп көпчүлүктүн арасында катуу уят кылган экен. Бул окуядан кийин Сооданбек эле эмес, башкалар дагы кылып жаткан иштерине абайлап мамиле жасап калышат.

Мамбеттин уулу Байзакты болуштука көрсөткөнү

Күндөрдүн бир күнүндө дейт Карач аке Каркыра тараптан ат өргүтүп келе жатса береги Сан-Таштын жайыгында туугандары бир нерселерди эле талашып жатышкан болушат. Жакын келип калган Карач акени байкаган аксакалдардын бири, ага кайрылып, учурашпай эле: – Ырас эле болбодубу Карачым, талаш– тартышыбызды баш-аягына чыга ала турган эмеспиз. Сенин Жамгырчыңды болуштука көтөрсөк деп кызыл чеке болушуп жаттык эле, – деп калышат. Анда, Карач аке атынын оозун тартпастан: – Талашып-тартышуунун деле эч кажети жок. Жамгырчынын азыр болуш болууга чарк-чамасы келе элек. Андан көрө болуштука тиги Мамбеттин уулу Байзакты эле көрсөтүп алганыңар туура болоор, – деп жолу менен жүрүп кеткен экен.

Садыр акени сөзгө жыкканы

Саяк Садыр аке бала чагынан Нышаа деген байдын жылкысын асырап, бээлерин саашып, баралына келгенде эл кадырына арзып, болуш шайланып, кара жаак чечен, сөз зергери катары элге алынып кетиптир. Күндөрдүн биринде Жыргалаң суусунун жээгинде көп эл чогулган тон өткөрүлүп, аны ошол эле Саяк Садыр аке башкарып калат. Бул жыйынды капысынан кеч угуп, шыдыр эле эч камылгасыз келген Карач аке кийген чепкенине деле анча маани бербей, чогулган элге саламын айтып, атынан түшүп калат. Саламын жылуу алик алып, колун берип учурашкан соң Садыр

аке анын чепкенинин бир этегинен муштумдай жүндүн булайып чыгып турганын көрүп, бырс күлүп жиберет. Топто олтурган көпчүлүк дагы чыдай алышпай күлүп жиберешкенде, кыраан каткырык «дуу» дей эле түшөт. Эл арасына жаңы эле кирген Карач аке эки жагын каранып, эч нерсе түшүнбөй Садыр акени карап калат. Ошондо Садыр аке аны атайылап эле сөзгө сындыргысы келип, ага тийишип:

– Ээ Карачым, жакшы эле эл-журтту бөрттүң эле. Кара жаак чечен, кыйгач бармак уз катын алды десем, кара баскан ишсиз, көп ийненин көтүнөн түртпөгөн, бечара бир-эки буттуу немени алган турбайсыңбы, – деп калат. Ошондо гана кеп төркүнүн түшүнгөн Карач аке Садыр акенин тамашасына бир чети жооп, экинчи чети каймана-какшык иретинде мындай дептир: – Олда адам баласындагы түркөйлүк ай-йе. Олда жумуру башка берген жылкы мүнөздүк кыял ай. Башка унутса дагы күндү күн деп билбей, түндү түн деп билбей Нышаанын жылкысын багып, бээлерин сааганыңды унутуп калдыңбы? Азоо бээлер азынап, чаканды нечен ирет томолото тээп, башыңан ылдый сааган ынак сүтүң куюлуп, ошол сүттүн жыты жакаңдан али күнгө кетпей жүргөнүн сен дагы көз жаздымда калтырган экенсиң [Мамбетов, 2013: 163], – деп эл башкарып, каада күтүп олтурган Садыр акени катуу сөзгө жыгыптыр.

Кыдыр аке (1843–1926)

Ысык-Көлдүн Акелеринин кичүүсү Кыдыр аке эки доордо өмүр сүрүп, экөөндө тең эл-журтуна кадыр-барктуу болгону менен айырмаланат. Кыдыр аке Байсары уулу 1843-жылы Сырттын Эңгилчек өрөөнүндөгү Дүңгүрөмөнүн «Байыш» конушундагы «Жарбулак» деген жерде төрөлгөн Кыдырдын чоң атасы Олжобай Түлөберди уулу да мезгилинде эл-журт бийлеп, бий атагын алган адам болгон.

Олжобайдын, бир аялынан Байсаба, Токсаба деген эки уул төрөлгөн. Кийин Олжобай улгайып калган мезгилинде ага-туугандарын чакырып, эки уулуна энчи бөлүп бермек болот.

Ошондо Байсары: – «Токсоба эл аралап, журт аралап жүрөт. Келим-кетимдүү болуп калды. Алыш-бериш кылганга, келим-кетимге да мал керек. Менин көчүп– конгонума эле бир аз күч унаа, союп жеги-дей майда жандык берсеңер болду», – деп энчиге бөлүнгөн көп малдан баш тартат. Эл да Байсарынын айкөлдүк менен айтканын эп көрүшөт. Байсары жаш кезинен мергенчи– ликке шыктуу экен, ошол кесиптин кызыгына батып, Сыртка көчүп кетет. Ал жактан капкан салып, кийик атып, кундуз, илбирс карман, аларды Кытай тарапка соодалап, өзү эле жетиштүү мал күтүп, байып кетет.

Санжырачылардын айтканына караганда, күндөрдүн биринде кечке жуук Байсарынын үйүнө аксакалдуу бир карыя келип түшөт. Мурда бул адамды көрүшпөсө, таанышпаса да эки жаш болгон сыйын көрсөтүшөт. Бир кезде карыя Байсарыга карап:

– Балам, келинчегиндин боюнда бар экен. Буюрса эркек төрөйт. Атын Кыдыр койгула, – дейт.

Жатаар мезгил болуп, конокко төшөк салып беришет. Эртең менен турушса конок жок. Эшиктин илгичи ичинен илинген боюнча турат. Салып берген төшөгүн карашса салынган боюнча, адам жатканы билинбейт. Түндүк тартылуу бойдон. Коноктун үйдөн кантип чыгып кеткени белгисиз бойдон калат.

Ошентип мезгили келгенде Байсарынын келинчеге уул төрөйт. Атын Кыдыр коюшат. Байсарыдан Кыдыр төрөлөт.

Кичине Токсоба

Токсобанын Миңжылкы аттуу баласы аттан жыгылып, каза таап, күйүттөн кийин аялы Каным төрөбөй калгандан кийин Кыдырды багып алат.

Кыдыр жетиге жетип-жетпей атка мингенден тартып оездун (уезддин) жардамчысы атасы Токсобаны ээрчип өсөт. Атасынын кадыр-баркы менен эл-жер тааныды, эли үчүн күйгөн жандарды, өз көмөчүнө күл тарткан байларды көрдү. Жашынан ар кандай топторго, жыйындарга катышкан өспүрүм кээ бир чаташкан иштердин жолун таба коюп, эл оозуна алынып «Кичине Токсоба» деген атка конду.

Кыдырдын колунан жакшылык гана келет

Токсоба менен айтылуу Тилекмат жакшы санаалаш болуптур. Миңжылкыга Тилекматтын Мааке аттуу кызына куда түшкөн экен. «Кызыбыз бойго жетти, кудайдын буйругу. Калыңыңарды алып, башын ачкыла», – деген кабар келет. Аянычтуу ахыбал жакшылыктын жарыгын кайра берет. Кыдыр деле бой тартып калганына Каным, Токсоба сүйүнүшөт. Күйөөлөп барып Маакеге ага-туугандарына, Тилекматка жагат. Кыдыр он жетисинде Төөгөчүнү көрөт. Токсобадан кийин Чыныбай султан болуп турганда, Каракол оезу болуштуктарга бөлүнөт.

Болуш шайлоодо арык тукумунда талаш-тартыш көбөйүп, шайлоону созушканда, аксакалдар өздөрүнчө жыйын өткөрүп, Кыдырды чакыртып келишип «болуштукка жарайсыңбы» деп сурашканда: – «Силер үчүн курмандыкка даярмын, ишеничиңерди аткарууга аракеттенип көрөйүн», – деп макул болот. Он сегиз жаштагы Кыдыр арык тукумуна болуш болуп, алты жолу удаа шайланыптыр. Чоңго да, кичинеге да бирдей мамиле жасай билгени, кичи пейилдиги, адамкерчилиги, эки сүйлөбөгөндүгү, боорукерлиги, айкөлдүгү, дүнүйө, мал-мүлккө ач көздүк кылбагандыгы менен жумурай-журтка алынып, Көл боюнда урмат-сыйга татыйт. «Кыдырдын колунан жакшылык гана келет», – деп эли кастарлаган экен.

1880-жылдарда орустардын массалык түрдө көчүп келе баштаган мезгилинде, келгиндер менен жер-

гиликтүү элдин ортосундагы данакери Кыдырга эл «Аке» деп кайрылышкан.

Калпыс сөздү айтпаган,

Калыстыктан качпаган,

Жакынына тартпаган,

Жардыга доомат артпаган, – деген элдин урматынан артык баа барбы.

Кыдыр аке өмүрүндө жамандык кылбай, калыстыгынан жазбагандыгын азыр да улуу муундагылар аңыз кылып айтышат. Бугу элинин Белек уруусунан тараган айтылуу, сан жылкылуу Сарыбай атасы Солтонкулга аш берет. Кезегинде Солтонкул да өз жагын былкылдатпай кармап турган манаптын бири болуп, атагы алыска кеткен. Аш 1889-жылы Каркыра жайлоосунда өтүп, кыргыз журтчулугу, Жети-Суудагы казак элинен келет. Айтылуу Садыр Аке, Карач Аке, Кыдыр Аке кеңештин башында болот. Чоң жарчылыкка шайланган Солтобай акын (Желдең уругунун Азарбегинен):

Ак боз ат минип чалкайган,

Токсобанын Кыдыры,

Акылга терең шыдыры,

Бешенесинен куюлуп турат ырысы, – деп ашты башкарган Кыдырды даңазалап ырдаптыр.

Быйтыман менин иним болсо Деркенбай да иним

Кыдыр акенин иниси Быйтыман 1905-1907-жылдары Арык тукумунун болуштугуна шайланып, биринчи эле жылы тогуз ирет топ жыйып, эчендерге чыгым тарттырып, тогуздан айып салыптыр. Арыктын эки баласы Балтатыр, Жоотатыр ортосунда ырк бузулат. Болуучу топто чатак чыгаарын билип, Кыдыр топту өткөрбөгүлө дегенине болбой, жыйында Балтатырдын Сарыкесинин баласы Деркенбай Быйтыманды атып өлтүрөт. Жоотатыр тарап: – «Балтатырдын тукумун чаап, Сарыкенин тукумун Кызыл уук кылыш керек», – деп бүтүм чыгарганда Кыдыр Аке:

Өлөр жигит өлдү, чабышты койгула. Элге кыйын болот, – деп кайрылат. Жоотатырдын жигиттери Түргөн ичиндеги Ондон, Сарыке уругун чаап, үйлөрүн өрттөп кетет. Жабыркаган тарап губернаторго барып калкаланат.

Кыдыр аке Боз-Учуктун башына Арык тукуму башын кошкон топ өткөрүп:

Кагылайын калайык, Быйтыман менин иним болсо Деркенбай да иним. Күнөө экөөндө тең бар. Атабыз Арык. Эки бир тууган чабышып жатсак, тыштан караган душмандын майына от чачырабайбы. Чырды тынч бүткөрөлү, – деп бийлер кун төлөөчүлөргө кун төлөтүп, айып тартуучулар айыбын төлөп, толкуган эл токтоптур. Быйтыманды аткан Деркенбайды оёздун сотуна беришип, үч жылга кесилет.

Шамейдин ажатын ачкан

1910-жылы Жети-Суу өрөөнүндөгү төрт уезддин (Кара-кол, Пишпек, Дуулат, Олуя-Ата) курултайы Кетмалдыда өтөт. Доо арыздан тышкары он сегиз маселе каралат. Курултайды башкаруу Кыдыр акеге жүктөлөт. Бий, болуш, старчындарга (старшина) баса кайрылып, мындай деген экен:

Карагыла тээтиги эки өстөн сууну. Бири ылайланып агып келет, экинчиси тунук акканын кара. Тунук суу агымдын шары менен киргил сууга айланды. Силер эл башылары тунук болгон күндө гана калыстык, акыйкат жашап, чындык жүгүрөт, – деп эл-журттун атынан талап коюптур.

– Кулагыңарга түйүп койгула:

«Туура бийде тууган жок,

Тууганга тартсаң ыйман жок».

Жарым айга созулган курултайда бардык иш Кыдыр акенин кийлигишүүсү менен чечилип, дооматчылар да, старчын, бий, болуштар да, эл да ыраазычылык менен тарашыптыр.

Бир доо мындай чечилет: Кадимки Шабдан баатырдын тууганы жайлоодон көчүп келатып, Шамей деген дыйкандын эгинин тепсетип, майкандап кетет. Жаны күйгөн Шамей жылкынын ээсине барса, — «сени качан эгинин оруп алат деп жайлоодон түшпөй отура берет бекем», — деп тоготпойт. Шабданга даай албай, курултайга барып Кыдыр акеге муңун айтат. Бул маселе да адилет чечилип, көпкөн бай эмес, Шабдандын өзүн кечирим суратып, Шамейдин ажатын ачып берген экен.

Көкөтөй чеченди куткарган

Каракол оёзундагы чоң чыр-чатактар Кыдыр акесиз чечилчү эмес. Кадыр-баркын пайдаланып, төрагалыктан бошотуп коюшун өтүнсө губернатор макулдугун бербептир.

Айрыкча курултайдан кийин Кыдыр акеге кыргыз эмес казактын, орустун төрөлөрү ийилип салам берип, сый-урмат көрсөтүшөт. Тынымсейит уруусунун айтылуу чечени Көкөтөйдү жергиликтүү болуш Такырбаш күнөөлөп, Сибирге айдатаарда Кыдыр аке губернаторго чейин барып Такырбаштын дооматы жеңил экендигин түшүндүрүп, куткарган.

Кыдыр аке саяпкер

Куш салып, тайган агытып, мыкты саяпкер да болуптур. Тандаган күлүктөрүнөн Тайгашканын даңкы эмдигиче айтылат. 1890-жылдар Каркыра жармаңкеси үзүгү жок өтүп, Анжиян, Букарадан бери соодагерлер Кыдыр менен алака түзөт. Тайкашканы Жаркенттик (Ташкент) соодагер Кубанияздан алган. Үч ирет миң жылкы байге алып берет. Байгени соогатка таратчу экен. Бир жолу жалгыз төөсү калганда соогат сураган байбичеге карматканы Акенин айкөл, берешендигинин бири гана.

Кыдыр аке таланттарды сыйлаган

Кыдыр аке жалаң эле эл ичиндеги чыр-чатактын үстүндө болбой, оюн-күлкү, тамашага аралашып, курдаштарынын шайыры болгон. Жаш кезинен комуз кармап, залкар күүлөрдү черткен. Азыр да эл ичинде «Кыдырдын арман күүсү», «Төөгөчү» чертилип жүрөт.

Кыдыр акенин мезгилинде Көл, Нарын, Чүйдөн манасчылар Чоюке, Сагымбай, Саякбай, комузчулар Кара Молдо, Ыбрай чыккан. Чоюке «Манас» айтканда угуп отургандар көз ирмебей таң атырышчу экен. Кара Молдону жаш кезинде Садыр аке, Кыдыр акенин алдында комуз черттиргенин көп адамдар комузчудан угуптур. Сарыке айылынан Ыбрай комузчу жаңы чыгарган «Боз салкынын» черткенде: – «Балам, жанагы жамактатып ырдаганыңды кой. Сенден кара күүнүн атасы чыгат», – деп Кыдыр аке батасын бериптир.

Кыдырдын феномени орус төбөлдөрүнө жаккан

Кыдыр аке өз мезгилинде эл башчыларынын арасынан биринчилерден болуп орустар менен тынч жашоого үндөгөнү тарыхый чындык. Байсариев Кыдырдын феномени орус төбөлдөрүнө жаккан. 1878-жылы Ак падышанын чоң күмүш медалы менен сыйланган. «Станислав тасмасынын» алтын медалын алган. Алматы архивинде уезддик башкаруучунун «Таза адам – Кыдыр», деп жазганы бар¹⁰ («Доор аяны», 27.11.04. Дөөлөтбек Сапаралиев). Кулжадагы орустун аскерлерине Кыдыр аке ат унаадан жардам берген.

1913-жылы Романовдордун династиясынын 300 жылдык тоюнда Жети-Суу областынан Каракол уездинин кадырлуу өкүлү катары Кыдыр аке чакырылат. Падышага тирүү жолборстун баласын тартуу кылып, подполковник чини бар тон, «Анна тасмасындагы» чоң алтын орден алып, Думага ка-

тышып, Сенатка мүчө болот. Тойдон келери менен болуштардын мөөрү кайтарылып берилет. Жер-суу бөлүштүрүүдө уездде Кыдырдын көз карашы эске алынчу экен.

1914-жылы Россия империясынын Германия менен болгон согушу создугуп (биринчи дүйнөлүк согуш), орус аскерлери алсырай баштаганда, Орто Азия элдеринен аскерге алуу буйругу чыгат. Кыргыз элинин тарыхында кара тамга менен «Үркүн» деп жазылган алааматта Кыдыр акенин элине аракет кылган жакшылыгынан баян алалы.

1916-жылы Каракол уездинин начальниги Иванов болуш, бий, старчын, казы, кадырмандарды чакыртып, 20-43 жаштагылар жумуш аскерине алынаарын жарыялаганда Кыдыр Аке:

Урматтуу оез! Биздин эл аскер кызматынан түшүнүгү жок. Чатак чыгып кетиши ыктымал, эл менен кеңешели, – деп бир жума мөөнөт алат.

Эл-журтту, билермандарды чогултуп: – «Орус деген аттын түгү болсо, биз, кыргыздар аттын кашкасынча жокпуз. Орусиянын учу-кыйырсыз жерин, көп элин, курал-жарагын, сууда сүзчү кемелерин, замбиректерин көрдүм. Бөөдө элди кыргынга учуратпайлы», – деп жан дилинен кайрылса, кээ бир кесирлүү манаптар, дөөгүрсүнгөн жигиттер орустарды чабууга үндөшөт.

Токтой тургула жигиттер, колдо кайсы куралыңар бар? Бешатар, пулемот, замбирекке союл менен чыгасыңарбы? Биз катылбасак эле баары жайында болот. Оезго кат жөнөттүм, чыдагыла, сүйлөшүп көрөлү. Орустарды Караколдон кубалап жеңе албайбыз. Алардын Верныйда, Олуя-Атада, Пишпекте, Токмокто чептери турат, миндеген аскери бар. Дыйкан орустардын ар биринде мылтык бар. Алар да жөн жатпайт, деп дагы кайрылат.

Орустардын үйүн, эгинин өрттөйбүз. Кыдыр аке оруска сатылып кеткен. Укпагыла, – деп кыйкырышат.

Жигиттер, мен элдин алдында кызмат кылдым. Сатсам малымдан саттым, элимди саткан жокмун да, – деп чындык чыркыраганда шаардан (Караколдон) баласы Акимкан алакандай кат алып келет. Анда:

«Урматтуу подполковник мырза! Сиздин кыргыздар көтөрүлдү. Орустардан чыгым болсо эч аёо болбойт», деп Иванов жазган. Кыдыр аке Арык, Белек элине жигиттерин кайра чаптырып, «орустарга катылбасын» деп шашылыш дагы кабар жиберет.

Толкуп алган эл Талды-Суу, Түп, Ак-Суу, Бай-соорун, Покровка кыштактарын талкалап, эгиндерин өрттөп, Караколго аттанышат. Оёздун казармасындагы куралдуу аскерлер жабыла ат койгон жигиттерди чөп чапкандай сулатат. Верныйдан, согуштан жазалоочу отряддар келип, көтөрүлгөн элди аёосуз кырат. Куралсыз кыргыздар Кытайды көздөй үркөт. Убайым жеген Кыдыр эли менен бирге болгусу келет. Кыдыр акенин аты алыска тарап, кадырлуу болгондуктан, элин эч ким кысмакка алган эмес. Кийинки жылы жазында уезддин начальниги Ивановдун көрсөтмөсү менен Куприянов баштаган жыйырма солдаттан турган отряд Кыдыр Акени издеп чыгышат. Алар Талды-Коргондун Шумкар деген жеринен кезигип, начальниктин саламын айтат. Сагын, Кожомкул деген жигиттери менен Ысык-Көлдөгү Константиновка кыштагына түн жамынып келишкенде орустар жулунуп муштап жибергенде, Куприянов тапанчасын асманга атып, «бул киши Байсариев Кыдыр», – дегенде токтоп калышат. Эртеси Кыдыр акеге учурашталы деп Ак-Суу орустары жолду бербей тосушат. Иванов менен Пржевальскинин кара багында кездешкенде:

– Господин Байсариев, сизди аман-эсен көргөнүмө кубанам, азырынча бул жактын тынчы жок. Сизге бир отряд солдат берилет, элиңизге жетип казак жеринде туруңуз. Эл тынчыганда бул жакка көчүрүп алабыз, – дейт. Кыдыр Аке эл-журту менен Шатынын Тоо-Челек деген жерде туруп калышат. Ак падышанын кулаганын ошол жерден угушат.

1917-жылы 12-декабрда Жети-Суу областынын съезди болуп, качкындардын атынан Кыдыр акенин баласы Акимкан, Букай, Токтобай, Айтууган баштаган он эки жигит катышып, Ибраим Жайнаков, Михаил Фрунзе менен кезигип, акча, көп мата алып келишип, качкындарга таратышат. Акимкан Тоо-Челек кедейлер комитетине мүчө болот. 1918-жылдын башында Кыдыр акенин эли өз жерине – Кереге-Ташка кайтып келишет.

1926-жылдын башында Кыдыр акенин ден соолугу начарлап, он айыл, Арык тукумун чогултуп: – «Мен ары кетсем, көпчүлүккө салгыла», – деген экен. 26-март күнү каза болуп, топурак салууга Албан, Бугу, Сарбагыш, Солто, Саяк, Оң-сол кыргыздан келген үч жарым миңдей адам коноктолуп, элүү бээ, жүздөй майда мал союлат Сөөгү Кереге-Таштын тоо тарабына коюлуп, чийки кирпичтен күмбөз тургузулат. Орустар эки жүздөй арабага нан алып келип, ардактуу күзөткө турушат. Аларга 150 сом мүчө берилип, Кыдыр акеге арнап ат чабыш өткөрөт.

Көкөтөй Тото уулу (1849–1916)

Көкөтөй Тото уулу (1849-1916) – чечен, сөз чебери катарында бүткүл кыргыздарга кеңири маалым. Ал кедей үй-бүлөсүнөн, бугунун тынымсейит уруусунун жаманак уругунан чыккан. Атасы; Тото өз колунда малы жок, байдан саан алып, жалданып иштеп, жана да бир аз дыйканчылык менен күн өткөрөт. Тотонуну «жети атасынан бери кедей болуп, алдуу малдуу, кишилердин оозун карап, тең туугандан кем болуп, малы аз, маанайы пас, жарды киши» болгондугу экинчи маалыматта да ырысталат. Көкөтөйдүн отузга чыкканга чейинки өмүрү жарды-жалчылыкта, кой кайтарып, жылкы багууда өтөт. Ушул козу-кой багып, жылкы күзөтүп жүргөн кезинде эле анын

куудулдугу, айлакердиги, куйкум сөздүүлүгү байкала баштайт. Көкөтөй жаш мезгилинде көбүн эсе куудулдук мүнөзүндөгү окуяларды жаратат. Ал анын кой багып жүргөн 15-16 жашар курагында өзүнүн жылдык акысына алган жалгыз коюн союп, байбайбичени коноктоп, «батасын» алып, сараң байды уятка калтырышында, же айлакердик менен ээсинин айыбын ачып, мейманды күтүүгө аргасыз кылышында көрүнөт. Байдын үйүнө келген коноктордун ар бир айткан сөзүн байкап, кулагын төшөп, кунт коюп угуп, бардыгын эске сактап калууга дилгирленет. Ал жөнүндө Актан Тыныбеков мындай дейт: – «Эгерде байдыкына не бир маселе, макал айткан, эл тарыхын, санжыра сөздөрдү, өткөн-кеткенди, элдин, жердин, же бир баатырлардын тарыхын жакшы билип, нускалуу сөз салган кишилер келип калса бөтөнчө айланчыктап, жанынан чыкчу эмес. Көкөтөй ал кишинин атын багып, ошол кишиге жакындашып үйүр болуп, баягы сөздөрдү кайта-кайта уккусу келип, «атаңдын көрү ээ» деп, кошо кубаттап туруучу эле. Көкөтөйдүн өмүрүнүн акыркы айлары 1916-жылы кыргыз элинин тарыхындагы кыйын кезеңге туш келет. Көкөтөйдүн окуяларында, сөздөрүндө эл мүдөөсү, ой-санаасы, үмүт-тилеги чагылышкандыгы үчүн кыргыз эли ага чечендикти, чебердикти, калыстыкты жана эр жүрөктүүлүк менен баатырдыкты ага ыйгарган.

Көкөтөйдүн Өзүбек бай өлгөндө Жапай менен барганы

Көкөтөй тынымсейиттин мыктылары менен таарынышып көчүп келип, Кочкорго кыштап калган. Жапай болуштукуна Бишкектен бир киши келди. Ал кишинин алып келген каты бар экен. Ал катты окуп алып эле! «Көкөтөйдү чакырып кел!» – деп «мени сизге жиберди» – деп бир жигит шашып Көкөтөйгө келди.

Маакул, маакул, барайын, – деп карбаластап аттанып Көкөтөй Жапайдыкына келди. «Бишкектен

келдим эле» бир жигит отурат. Ал жигиттен олтурган эл ар кайсы сөздөрдү сурап отурушат эле, аңгыча Жапай эшиктен кирип:

Ээ, Көкө? келдиңизби? Жакшы келипсиз. Мына бу жигит Бишкектен келиптир «Өзүбек бай өлдү» дейт. Ошол байга топурак салсын деп бул жигит бизге чабаганга келиптир. Атыңыз тың беле? Азыр тамак ичип алып, түн катып жөнөсөк, эртең коногун да барабыз,— деп Жапай камынып жатканын айтты. Чабаганга барган жигитке бир семиз карагер ат берди.

Ой тууганым, сен бул атыңды коштоп алып, жайыраак жүрүп шашпай кел, биз менен жүрсөң бул ат кызылмай болуп калат,— деп чабаганга барган жигитти таштай Жапай, Көкөтөй бир жолдош алып түн катып жүрүп олтуруп, эртеси кечке жүрүп күүгүмдө Өзүбектин айылына келип өкүрүп түшүп калышты. Казак, кыргыз казандап жаткан экен. Өзүбек байдын өлгөнүнө кызмат кылып, конок алып узатабыз деп эки жүздөн ашык үй тигиптир.

Эки түнөтүп Өзүбекти коюп койгон экен. Алыстан келген жана келүүчү сөөк тамырларын күтүп, элди тарата элек экен. Элге мүчө берип, ат, кунан чаап, эртең элди таратабыз деп жатканда Жапай, Көкөтөйлөр келип калган, Өзүбектин кичи үйүнө түшүп, эшиктин алдына килем салып койгон жасалгалуу ак үйгө киргизип, үйдөгү узата койгон үстөлгө дасторкон жаап он-он беш бөтөлкө аракты тизип коюп жигиттер. келиндер жана чоң кыздар жездеси Жапайга келип-кетип турганда Көкөтөй кубанып:

Атаңдын көрү эл деп, журт деп ушул элди айтса болот, атаңдын көрү. Алып келгиле, кудачалар аракты тескейдеги ийиндин оозуна чыккан ышкындай кылып кызыл баш бопурамскейди тизип салыңар, байдыкы той эмеспи. Биздин жерде болсо мындай өлүк өлгөн жерде арак бермек тургай катуу ачыган ачкыл жарма дагы ичирбейт, эмне десе «өлүк өлгөн жерде даарат алып, келме айтып отурса болот. Мен да ушинтип өлөм го деп кайгыланып отурса сооп

болот. Күлүп, ойноп олтурса өлүккө чон, убал болот» дешип ар кайсы үйгө бирден молдо эки кез дакени башына чалып алып, капкайдагы калптын баарын айтып мындай адамдарды токтоосуз бейишке чыгарып жиберүүгө дооранды көп байлап кожо, молдого малды көп берип, куран окута берсе ал өлүк буйдалбай эле жаннатка барып отуруп калат. Дооранга аз байлаган кедей кишилер далай кысталып жатып бейишке барбаса көп бара албайт деп оозуна келген калп сөздөрүн айта берет. Мына өлүктүн кызматы келген элдин ыйлаганы ыйлап, күлгөнү күлүп, эрки менен жүрүп кеткени жакшы эле эмей, ал колго түшкөн уурудай болуп өзүнөн өзү жүдөп олтуруп байлоодон бошонгондой болуп турган кантип жакшы болсун. Баракелде, туугандар силердин жол-жосунуңар жакшы экен, бизге окшош алыстан чарчап келген киши мындай жандуу тамак-аш ичип түнөсө эч бир жери оорубай, алыстан келгендей болбой калат эмеспи. Анан күндөп-түндөп жол жүрүп келип мен да ушундай болуп өлөм деп коркуп отуруп түнөсө таза киши дагы эртеси ооруп калаар, — деп булардын кызматын жана эл жосунун жактырып отурду.

Өзүбек байдын жамаатындагы карыялардан он чактысы келип Жапайга учурашып жана Көкөтөйдүн жанагы сөздөрүн угуп отурушкан. Көкөтөй солтонун ичиндеки бөлөкбай-талкандын баатырларын айтып бул элдин Жангарач баатыр, Чыңгыш баатыр, Канат баатыр, Абайылда, баатыр жана Күрпүк, Самак, Жаманкара баатырлардын эрдигин жана ар бир окуяларын айтып, кыйла убакытка чейин сөз салып берип тарашкан.

Эртең менен баякы аксакалдар жана Жапай, Көкөтөйлөр болуп он чакты киши айылдын жанындагы дөбөчө жерде отурушат эле, күн тегиз тийген маалда ар бир айылдан элдин баары топ-топ болуп дүрбөгөнсүп ат токунуп топтошкон кишилер аттанып жаткандары да бар. Бул учурда элүү, алтымыш чамалы киши менен катар бастырып келатышат. Алдыраак

жагында чоң тору кашка ат минген, ак тебетей, кызыл чепкенчен, нооча кызыл жигит баштап келип тартып тура калып, түшчүдөй болуп ыңтайлаганда эки-үч жигит аттан алып түшүп, бири чылбырдан алса, бири колтуктап түшүрүп, бир жигит камчысын ала коюп, эң эле кастарлап калышты. Муну көрүп олтуруп Көкөтөй жанында отурган ак сакалдардан сурады: «Бул ким деген киши?» – деп. Ак сакалдар жооп беришпейт: – Бул киши Бошкой уулу Алымбек деген киши. Азыркы мыктыбыз ушул киши. Өзүбек байдын зыйнатын ушул Алымбек башкарып узатып жатат дешти. Бул отурган Жапай, Көкөтөйлөр менен Алымбектердин арасы бир аркан боюнан гана алысыраак жер эле. Бирок келгендердин баары Алымбектин үстүнө келип түшүп жатып үч жүз чамалуу киши болду. Бир аздан кийин бул көп элдин арасынан катуу каруу сезилип сөз айтып жаткан кишинин үнү угулат. Жапай кырынан жатат. Көкөтөй кулагын салып, наркы топтун сүйлөп жаткан сөздөрүн тыңшап отурат. Жанындагы аксакалдар бир нерсе деп кожулдашса колун ишаарат кылып «Токтой туруңуз, бай?» деп Көкөтөй аларды унчуктурбай коюп наркы элдин сөзүнө кыйын түшүнүп жаткандай болуп отурат. Ал сүйлөгөндөрдүн бардык сөзү эле илгерки үй чапкан, жылкы тийген баатырлардын сөзү болуп жатат. Бирок бул сөз салгандар бугудан башка эч кимди чаппай эле Сары-Жаздан, Каркырадан, жана көлдүн күңгөй, тескейинен эле бугуну чаап жатышат. Башка, казак, кыргызга барып үй чаап, жылкы алганын эч ким сүйлөбөдү. «Бул бугунун тамтыгын койбой чаап жаткан ким болду экен?» – деп Көкөтөй улай албайт.

– Ой, аксакалдар, Мына бу бери карап сүйлөп жаткан маңдайкы тиши түшүп калган, мурду кырдач, көзү үңүрөйгөн, жаагы узун, сары киши ким деген киши, тааныйсыңарбы? – деп сурады. Аксакалдар:

– Кана-кана, кайсы киши, тетиги бери карап сүйлөп жаткан кишиби?

– Ооба.

– Ал киши сарбагыш боло турган эле дешти.

– Мынабу, бери жактан ары карап сүйлөп жаткан чай туткуч тебетейленген томолок киши ким деген киши? – деп дагы сурап калды.

– Ээ, ал киши биздин солто Жангарач баатырдын туугандары болот. Ал өзү баатыр киши. Илгери жортуулга көп барган киши болсо керек, деп жооп беришти Аңгыча болбой баякы сыгылып отурган көп элдин арт жагында аягы менен туруп турган чолок сары тону бар, кызыл көрпө тебетейи бар, сыртынан кисе курчанган, кончу кенен өтүк кийген бир картаңыраак казак:

– Биз дагы бугу деген элди шаауп эдик, – деп кеп салып калды. Бул отурган элдин бугуну чапкандан башка сөзү болбой эле улам бири «Бугуну чаптык эле» деген үндөн басылбаганда ичи күйүп токтоно албай:

– Ээ, Жапай болуш, уруксат барбы, мен мынабу чогууга барып келейинби? – деп Көкөтөй сурап калды. Жапай күлүп:

– Ээ, Көкө, ал элдин кебин мен дагы угуп жатамын, кудай эле өзү кечирсин, баарысы эле жалган сөздөрдү айтып, мактанып жатат. «Үйү жакын иттин куйругу узун» дегендей бул эки көзү жок эле бугуну чаап жатпайбы. Көкө, сарбагыш, бугу көп эле үй чабышып, жылкы алышып эр өлтүрүшкөн экен, анан солто менен казак барып бугуну чапты деп мен укканым жок эле, – деди.

– Жоок, Жапай болуш, мен хан Ормондун уулу Жапай менен бир жүрүп, эл көрүп, жер көрүп келем деп ойлодум эле, ошон үчүн береги элге барып келейин? – деп Көкөтөй кайра сурады.

– Ээ, Көкө, элдин сөзүн угуп, ичегин, кызып жатат окшойт, тим эле отурсаңыз жакшы болор эле, деп Жапай жооп берди.

– Ээ, Жапай болуш, мен сени менен жүрүп түрлүү сонундарды көрүп эркимче жүрүп келем десем, өз башыма ээ болбой эле айдалып жүргөн киши өңдүү турбаймынбы, – деп Көкөтөй таарынгансып калды.

– Жок. Жок. Көкө, барыңыз. Мен тим эле чоочун элге барып сөз-мөз айтса дагы каны кызып кетип баягыдай, оозунан жаман сөздөр чыгып кетеби деп эле сизди коюңузчу дедим эле. Бул элди көрдүңүз го сыпаа эл болот турбайбы. Биздин сырттыктан жаман-жакшы сөздү эрөөн албай калбайт. Ошол үчүн баягыдай бокооз жаман сөздөн айтпай эле сыясат менен сөз айтып келиңиз. Кокустан жаман сөз айтып жиберип баягы Ормон уулу Жапайдын жолдошу ушундай экен деп жаманатты болуп калбайбы, Көкө. Барыңыз,– деп Жапай жооп берди.

– Эй, Жапай, Жапай, андай бокооз сүйлөгөндөрдү, жаман көрсөң казак менен өзбекти сүйлөтпөй койбойсуңбу? Анан мен өзүм эле оозумду бек таңып алайын деп, ордуна тура калып, чөнтөгүндөгү бөтөлкөнү ала коюп бурапкесин жулуп алып, тайтайып тура калып, чалкалай түшүп, аптыктыра эки жутуп алып, калың жыйын болуп аткан элге барып Алымбекке учурашсам экен деп шыгырай отурган элден жол таап баралбай, элди тегерете басып, Алымбектин маңдай жагына барып, эки колун бооруна алып, катуу үнү менен Алымбекти карап туруп:

– Салоом алейкум!–деп Көкөтөй добуш салды. Отурган эл жалпы карай калды:

– Ботом бул бакырып-өкүрүп салам айткан ким?– деп калышты.

– Бакырып салам айткан менмин. Сөөгүм бугу, уругум тынымсейит. Көкөтөй деген мен болом. Кан Ормондун уулу Жапай болуш менен келдим. Алымбек жанга учурашайын деп турамын,– деди, Көкөтөй.

– Ой, ой! Жол бергилечи, чоочун киши экен, жол ача бергиле!– деп, Алымбек шашкансып калганда эл арасын ача беришти. Элдин арасы ачыла түшүп, эки жакка кыйшая бергенде Көкөтөй аттап-буттап, кайсы бирлеринин тизесин басып кеткендей болуп өткөндө: «Бул кандай көзү-башын алаңдаткан жинди өңдөнгөн неме, бугу туугандар ушундай копол эл болот дечү» деп кобурагансып калышты. Көкөтөй барып:

– Ээ, Алымбек жан, кандай аман, эсен жүрөсүңбү? Көрбөсөк да, тыңды уктук эле, эли-журтуң жалпы аманбы? Солто туугандардын башы-көзү, жалпы жайык саламат турабы? – деп Алымбектин колун бекемирээк кыса-кыса кармап, андан өтүп катар олтурган аксакалдарга кыдырата учурашып, колдорун катуу кармап өтүп барып Алымбектин маңдайына отурду. Аксакал болуп калган картаң кишилер колдорун кармалап «бу кандай алаңдаган неме, дүлөй киши менен учурашкансып бакылдашып учурашат? Анан кишинин колун сый-сый кармап кетет да,–дешип күбүрөшүп карап калышты.

– Ээ, иним, кандай, өзүңүздөрдүн эл-журтуңар аман-эсен жатабы?– Качан келдиңер эле? Жапай болуш дагы келди беле?– деп, Алымбек сурап калды.

– Эл, журт болсо жалпы аман-эсен жатат. Биз Кочкордон чыкканыбызга эки күн болду. Мурдагы күнү эле бугу тууганыңыздын туурдугу сыйрылбай аман жатат эле, бүгүн эртең менен эле ушул жерден угуп отурамын: наркы четки Сары-Жазы, Каркыранын берки чети Ысык-Көлдүн күңгөй, тескейиндеки бугудан неме койбой эле солто, сарбагыш, казак–мазагы менен чаап алып жатасыңар, көлдүн баш-аягы төрт күндүк. Чүйдүн баш-аягы төрт күндүк жол эле, бул сегиз күндүк жолдон бул отурган кишилер кечинде аттанып деле эртең менен чаап алып жетип келет, эртең менен аттанып деле күн баткыча чаап келип жатышат; алмак-салмак чаап алып отуруп солто, сарбагыш, казак-мазагы менен бугунун тамтыгын кетиргенсип салышты, ошонун жайын, чын, төгүнүн сизден сурайынчы деп келдим эле баатыр,– деди. Алымбек катуу күлүп, санын чаап: «Ырас айтат, ырас айтат, и-и-и, тууганым, баса, солто, сарбагыш, казак туугандар, баарыңар эле бугуну чаап алып катканда бул тууганымдын жаны кашайып келген турбайбы, Силер дагы кудайды карабай эле «бугуну чаптык эле, бугуну чаптык эле» деп баарың бирден алмак-салмак кеп салганда чыдай албай келген турбайбы!»– деп күлүп калды. Көкөтөй:

– О, Алымбек баатыр, дагы бир-эки ооз сөзүм бар эле.

– Айт, айт, баатыр сөзүңдү калтырбай айт, кана, айтып көрчү! – деп, Алымбек Көкөтөйдү карады.

– Айтып көрсөм, баатыр, «күбөлүү сөз, никелүү катын» деген экен, мен күбө далилдер сөздөн айтып берейин; бул отурган эл сындап турсун, абал мурда таанышып алайын, баатыр, мынабу маңдайкы тиши түшүп калган, ыңырчактын коңулу ооздонгон сары киши сарбагыш тууганбы?

– И-и, сарбагыш! Сарбагыш!

– Эмесе сен, сарбагыш тууганым болсон, «бугуну чаптым, бугуну чаптым эле» дейсиң, кайсы бугуну чаптың? Немине олжо алып келдиң? Ким менен согуштуң? Бир далилиңди айтчы? Кечээ Чагалдактын байталынын чырында саяк Абылбек баатыр, бугу Балбай баатыр кан Ормонду түшүрүп алып, өлтүрүп, ичегисин итке сүйрөтүп жатканда сен кайда жүрдүң эле? Анда го башка бир жакка жортуулга кеткен экенсиң. Ормон баатырдын кунун кууым деп эр Төрөгелдиң Кокондон берки кул чакырып солто, сарбагыш, кушчу, мундуз, саруу, саяктан бери жыйнап алып баргандагы кара баткактын урушунда сен кайда кетип калдын, эле? Андан кийин бугу үркүп Каркырага барып, Ысык-Көлдүн күңгөй тескейлеп калганда «бугунун тукумун койбой кырамын, малы менен кыз-келинин такыр олжо кыламын» – деп күңгөй-тескей менен калың колду жүргүзүп, көл өрөөнүндөгү эгин, чөпкө жайлай конуп, Тондун торала буудайы богок болуп турганда, бээ байлатып, эгинин талкалап, салыгын талап, Каркырага калын колду таштап Төрөкелдиң барганда кызыл жүгүрүк болуп жүрүп, башын канжыга менен таңдырып, тутамга ченеп табылгыны кырктырып кежигесинен толготуп алып жүз киши менен Балбай баатыр Сары-Иймектин адырына бекинип жатып бугуну жалпы көчүрүп, эр бүлөсүнүн баарын кеч арасына калтырбай келаткан жоонун аркасындагы кайра тартып

келүүчү жолундагы коолорго бекитип салганда ала көөдөн Төрөкелдин «Жер чардатып, жол арытып өтпөй үрккөн эл беттеше алабы» деп Ажыга кирип барып, ээн калган көчтө кыз-келиндери, жабык салган жүктүү төөсүн, жайнаган жылкы, койду талап алып Төрөкелдинди алып барган калың кошунунун баары олжого аласкап кайсы бири мал айдап, кайсы бири жүктүү төөсү менен кыз-келиндерди коштоп алып бугунун баатырлары менен иши жок «бугуну чаап алдык» деп жайбаракат келатканда Сары-Иймектин адырынан жүз баатыр менен «Балбай! Балбай! Балбай!»—деп качырып чыгып олжого колу байланып келе жаткан көп колду Балбай баатыр алдынан утуру кайра сайып, Төрөкелдинди колго түшүрүп, кара элечек кылып жоодон алда канча ат түшүрүп, эр байлап алып Каркырадагы бугуну кең Ысык-Көлгө кайра көчүрүп, азоо көк букага эки үзүктү артып коюп, үстүнө Төрөкелдинди мингизип коюп, буканы куру дүрмөт менен көтөнгө атып, бука мөңкүп көтөрүп уруп сүйрөп жүрүп, Төрөкелдиндин бутун сындырып үзүккө жаба чычырып Балбай баатыр эрмектеп жүргөндө сен кайда жүргөнсүң? «Бугуну чапканда, бугуну чапканда» эле дейсиң, кайсы урушта кандай жерден чапканыңдан бир далил айтып чабасыңбы же кудайды карабай эле оюң менен чаба бересиңби? Кана, алдакы урушта дагы алыс жерге жортуп кеткен окшойсуң Желдең, Жанек баатыр Эртиштен жылкы тийип элдин баарын каарып «Жанек келгиче жалаңкыч келди» десеңчи дедирип турган кезинде жол тосуп карактап аламын деп келип берки Чаар-Арча килемчеттен жолоочулап бараткан Адыландын катынын кармап алпарып бугу жайы, кышы алып жүрүп берген экен сен жол тосуп жүрүп кайсы бугунун катынын алып келе койдуң? Байгамбар жашына келипсиң ыңырчактын коңулу ооздонуп калп айтканча, чын кептен бирди айтсаң болбойбу,—деп Көкөтөй дагы имериле карап, «береки чай туткуч кебетеленген солто тууган беле?»—деди.

И-и солто тууганың, солто тууганың,— дешти.

Кана, баатыр, сен качан барып бугуну чаап келдиң эле? Бу киши болсо го бугу, сарбагыштар Кылжырдын уулу экен, кана, арка бериш айлы жакын эл экен. Ууру аткарышып, ушак айтышып жүрүп, эртели-кеч чырдаша кетип үй чабышып, жылкы алышып жүргөндүр.

Бирде бугу чаап алса, бирде сарбагыш чаап алып Балбайдын кулагын Ормон кесип алса, Ормондун башын Балбай кесип дегендей өчтүү-кектүү болушуп калгандыгынан кармашып, кан төгүшүп жүргөн экен. Алар илгерки элге ылакап да болуп жүрүшкөн. Солто журттун тогу, саяк журттун шогу. Сарбагыш менен бугудан көрө барынан жогу» деп карыялар айтышчу эле Жаш кезибизде эл айтканын угуучу элек дешип, ошондой бирин-бири өлтүрүп жүрүшкөнүн айткан. Кана, сен качан барып, канча олжо алып келгениңди айтчы?

Жайлата аштыктын четинде, арыктын кулагында канжыгасынан темир күрөк, кетмен өксүбөй Чүйдүн аптабында алты-жети ай чымын менен кармашып көзүнүн чылпагы муштумдай болуп, жалысынын үстүнөн меке чыгып кызыл-ала болуп, көкүрөгүн арабанын камыты согуп салган жал-куйругу союл болуп, уйгак баскан алдынан киши чыгып «салоома-леикум» дегенде куйругун көтөрүп чычып тура калган чолок боз атың менен кайсы жайлоодо жаткан бугуну басып-чаап жетип келе койдуң? «Эрдин кебин эл айтсын, эженин кебин сиңди айтсын» дегендей, силердин баатырлыгыңарбы эл айтпай эле калп сөздү өзүңөр айта бересиңерби? Жортормон киши жердин элдин жана беттешкен эрдин түрүн айтса угумдуу болбойбу. Анан ооз менен эле «эр сайдым, мал алдым» деш далилсиз болот, деп баягы элдин арт жагын сүйлөп жаткан казак турган жакты карады.

Ал казак болсо ордунда жок. Жок да болсо ошол жакты карап алып Көкөтөй сүйлөп жатат: — Кана, казак тууган, сен «шаубедик, шаубедик» эле дейсиң,

сен бугуну чапканда кайсы жол менен барып чаптың? Үч капкак көңүз ашып бардыңбы? Же Жылдыз өрдөп бардыңбы? Же Көк-Ойрок ашып түшө калып көлдүн кап ортосунан түшүп чаап алып желип кете койдунбу?

Сен келегей уюган айраныңды чылгый карынга коюп алып, оозунан жер дүлөй түшпөй желки болуп эки кочууш таруунду кесеңе салып алып, бугуну чаптым дейсиң, сен бугу турмак эликти да чаап келгенин, жок. Сен киши чаап алганды коюп береги Мыкандын кара суусунда кыргыздын баатырлары каптап кирип Ержан, Кененсары, Норузбайыңды баш кылып Узун агачка чейин казакты кырганда сен кайда жүрдүң эле? Казак, кыргызга эл бололу деп алдап чакырып алып Жамангара баатырды өлтүрүп коюп, чапырашты Шоорук баатырың го Иленин Көк булагында кыргыздын найзасынын даамын татып көрдү эле. Мына, баатыр деп кимди айтасың? Жамангаранын кунун кууп барып Шооруктун башын байланып келген Күрпүк, Самак, Ачал, Жаңкел, Алыгай, Тотой, Үчкашка малай, Чертики, Буга, Аксакбору, Абайылда – мына ушуларды баатыр дебейсиңби. Дагы кыргызды туурап биз дагы шаубедик деп коёсуң мадыйган атаңдын көрүнөчайын, – деп сүйлөп жатканда элдин баары караса баягы казак жок. Бая эле кетип калыштыр. Бирок Көкөтөй казактын мурнку айткан сөзүнө карап эле, турган жерин карап алып сүйлөп жаткан экен. Көкөтөйдүн бул сөздөрүн уккандан кийин Алымбек чөнтөгүнө колун салып:

– Баракелде, тууганым, ме муну ала тур, – деп чөнтөгүнөн он сегиз сом алып ыргытып жиберди.

– Ой, сен барып Өзүбек байдын үйүнөн ушул инимдин жолдугун алып келчи бул тууганым калп атса, чын айтса дагы туура сөздөрдү айтты, – деп бир жигитин жумшады. Ал жигит Өзүбектин үйүн көздөй кеткенден кийин олтурган аксакалдар: – Ээ, иним, сен жаш да болсоң көптү көрүп, көп сөздөрдү угупсуң, биз го бул Чүй өзөнүн – Өзүбек байды бай дечү элек, бугу тууганда Солтонкул бай бар деди

эле. Жылкысы көп дейт, аны билесиңби?—деп сурап калышты. Көкөтөй:

— Ээ, аксакалдар, «уккан улама, көргөн чын» деген, Бирок көргөнүм жок, укканымды айтып берейин. Солтонкул бай өлгөндө казак, кыргыз, капыр, бусурманды чакырып уулу Сарыбай Солтонкулга аш берген. Анда жыйырма беш атка байге сайган. Биринчи аттын байгеси миң жылкы болгон. Жыйырма бешинчи аттын байгеси Аалыбай уулу деген гана бир атанын балдарынан жыйырма беш үйү бир-бир аттын бейгесин сайган. Анда куда-сөөк, тамыр-тааныштан келген малдарды эр эңиштер өңдөнгөн тамашаларга байге кылган.

Ошондо биринчи аттын байгесин Сарыбайдын гана өз энчисинен чыгарып, кунан, тай, кызырак байтал, бышты, асыйлардан өөндөп гана коого киргизип турганда жүзгө жакын жылкы келип турат деп жылкычысы барганда Сарыбай: «бир айгыр үйрү жылкы кошсоң бүтөбү?»—деген. — Чон айгыр үйрү жылкы болсо бүтөр, деген. «Эмесе Аткашканын үйүрүн айдап келип коого киргизип жибер»— деген. «Бугунун аты чыкса байдын үйүндө көгөн түпкө калар, башка элдин аты чыкса кете берер» дегенде Аткашканын үйүрүн коога айдап келгенде санаса бир жүз отуз экен. «Мунун ашыгын бөлүп калбайлыбы» — дешсе, «Жок жөн эле кой чыккан кишиге санап чыгарып беребиз, ашыгы болсо коодо калар» — деп айдап киргизип жиберген экен. Ал ашта Чыныбайдын аргымагы чыгып Аткашканын үйүрүн Көгөн түп деп Сарыбайга таштап кеткен экен. Ошол ашта Солтонкулдун жылкысынын аркы чети ээн жатат дейт ашка алаксып жатканда жылкы уурдап алалык деп чычкылуулук кылып сарыбагыш туугандан он бир киши ууруга барган экен, жылкы лоолоп удургуганда качып беришип, аты тыңынан төртөө качып кутулуп, жетөөнү жылкы тепсеп өлгөн экен,— деп Көкөтөй сөзүн бүтүрдү.

Бирок «ушул кишини жылкы тепсеп өлтүрдү деп ашык айтып жибердим го» дегенсип турса, отурган аксакалдардын ичинен бир-экөө «ырас-ырас, балам,

ал жылкы соо жылкы эмес да. Анын бир багуучусу бар эмеспи. Анча көп малдын бир касиети жок болмок беле, кудай өзү баккак мал да» дешип жөнөтө беришсе, дагы бир-эки аксакал киши «ырас, биз дагы угуучу элек, Солтонкул байдын жылкысынын арасында «жолборс өлүп калат, карышкыр өлүп калат» дечү. Анын жалгыз-жарым уурулар көп өлсө керек. Балам ырас айтат дешти. «Менден дагы булар кыйын айтты го» деп Көкөтөй жымыйып калды. Аңгыча баягы Өзүбектикине кеткен жигит көкүлү көзүнөн өтпөгөн, жалы мойнунун энинен артпаган чөйчөгү бар буура көкүл, тайкы жал темгил кара боз атты алып келип калды.

– Ээ, тууганым, бул Өзүбек байдын зыйнатына казак, кыргыздан көп эл келди жана ырчы, комузчу өнөрпоздор да көп келген «Баарынан мурда сенин жолунду кылайынчы» – деп алдырбадыкпы, мынабу атты алып кет. Дагы болсо эл катары мүчөңдү аларсың баатыр, – деп Алымбек атты көрсөттү.

Көкөтөй «эми эле Солтонкулдун жылкысын мактап отуруп бир атты көргөндө жабыша кетпейинчи» – деп. Алымбек атты көрсөттү.

Көрдүм баатыр, көрдүм. Наркы биздин аттарга кошуп коюңуз, мырзам, – деп ат алып келген жигитке айтып коюп, Алымбек менен коштошуп алып өз жолдошторуна барды. Баякы эле Көкөтөй кеткендеки кырынан жаткан бойдон Жапай жаткан экен.

– О айланайын Көкө, баракелде. Чоочун элге барып бугунун таламын талашып, айтып келген сөздөрүңө кубанбадымбы. Бардык айткан кебинди угуп жаттым, Көкө. Аман-эсен үйгө барсак, бүтүн Эсенкулдан кыз танда, алып берем. Келе колунду! – деди.

– Эй, Жапай мырза баштын кесири болот мага, чындап ичиң ысып баратса, кызыңды коё туруп эле минип келген атыңды бере койчу. Мына колум, мына, – деп Көкөтөй колун сунду. Жапай:

– Ал ээ Көкө ал, жөө кетсем дагы, алчы Көкө, – деп минип келгең тору кашка жоргосун берди. Бирок

андан кийин дагы Алмакан деген кызды Көкөтөйгө Жапай алып берип Кочкордон Нарынга көчүрүп Көкөтөйдү тынымсейитке кошту.

Көкөтөйдүн курман айттагысы

Жайдын толук мезгилинде курман айт болду. Эртең ай башы болот деп эл камынып жатышты. Боз балдардын бир нечеси бирден-экиден малдарын алып, бир топ теңтуштарын ээрчитип, кайындарына кетишкен. Алардын максаты бардык кишиге белгилүү эмеспи. Кайсы жигиттер эртеңки курман айт күнү кыз кууп, тамаша сүрүп келүүгө көптөн бери эле камынып, өз жамаатындагы тыңыраак аттардын баарын көрүп «мен колуктумду кууганда ушул ат жарайт го» деп, теңтуштарына кеңешип жүргөнү бар эмеспи. Үйдө калган боз балдар дагы бекер жатышкан жок, аттарын суутуп, ар кайсы айылга барып эртеңки кыз кууп, улак тарткан тамашаларда атынын тыңдыгын сынап, элдин атынан өзүнүн атын күлүк кылып алып, атагын чыгаруу жана өзүнүн дагы атка чабандес, балбандыгын элге көрсөтүүгө талаптанып жүрүшпөйбү.

Кайсы бирлери «атым болбогон менен айгырым бар эмеспи, бир күнкү айтка сезимдик кылбай эле чапкылаганыма жарайт го» деп ойлонуп, эртең эле аттанарында атасынын тилин албай «канетсе да айгырды эле минип айттабаймынбы» деп ичинен тынып жүрүшөт.

Кудайдын улуу күнү жакабызды агартпасак болубу» – деп жүктүн алдындагы ак куржунду сууруп алып аңтарып, чапандардын баарын көрүп, жалаң кабат нооту, бейкасам чапандардын кеңирээктеринен тандап туруп сыртынан шөлбүрөтө кийип алып, жаңыдан жасатып алган ак тыштуу тебетейдин төбөсүн шоңшойто кийип, баласын өңөрүп, айылды аралай бастырып «намаз, намаз» деп үч-төрт үн салып коюп, эл алды болуп аттангандар да бар.

Ак курун кечээ жуудуруп алгандар селде кылып башына чалып, жакшы ороно албай бир жагын кулагына бастыра чулгап алып, талдан копшоп койгон ак таякты аса-муса кылып колуна кармап алып бастыра түшүп, кайра тартып «Ой, байбиче, ушул айылдын аксакалы мен эмесминби, кымызыңды биз келгиче, кишиге бербей тур. Айттаган эл көп келип калбасын» деп бакылдап жөнөп калгандар да жок эмес.

«Бул курман айтта эрте барып, намазга түшкөн жакшы болот» деп түндөп камынып жаткандар деле аптип-минтип жанакыдай сарамжалдарды бүткүчө улуу шашке болуп калды.

Солтонсарынын кептешиндеги чоң өтөктөн топ-топ болуп кетип бараткан элди көрүп маңдайкы керүүдөн катуулап түшүп келип алып алды-артыбызга карабай эки топ элдин артындагы жалгыз бараткан көк кийимчен дүңкүйгөн чоң кишини көздөй бет алып ким экенин билүүгө шашып барып калдык. Аркасынан топтошуп келаткан элдер дагы ал кишиге жакындашып келатат. Алардан мурда биз жетип, Салоом алейкум, Көкө, аман-эсен жүрөсүзбү?— деп кол сунуп көрүшчүдөй оңтойлондук.

Алекиме салам алейким. Ээ, балдар, шүгүр-шүгүр. Өзүңөр амансыңарбы? Айтыңар маарек болсун, келиңер-келиңер. Баракелде, мырзалар, деп алая карап Көкөтөй колун сунуп «олдохума салиала» деп колдорубузду кыса кармап көрүнүп «Айтыңар маарек болсун!» деди.

Андай болсун, Көкө. Өзүңүздүн айтыңыз дагы маарек болсун — деп кийип бараткан кийиминин башкача түрлүү экендигине таңданып келатабыз. Кийимине таңыркап келатканыбызды байкагансып оң жак этегинин учунан кармап алып бизди көздөй сунуп: «Ээ, балдар, көзүңөрдү сүрткүлө, көзүңөрдү сүрткүлө! — деп берилей бастырып этегинин учун сунду. Биз өмүрүбүздө көрбөгөн эң бир сонун кийим болгон соң этектин учуланып турган жерин кармап алып, көзүбүзгө сүртүп «жарыктык, сонун чапан

экен» деп күбүрөшүп калдык. Бирок ал кийимдин атын билбей мукактанып:– Көкө, бул тонуңуз биз көрбөгөн тон экен муну кайдан таап алгансыз?– деп чукулап кийимдин атын угууга зарыл болуп турганыбызды сездирдик Көкөтөй:

– Ээ, балдар, баракелди, баракелди. Көрбөгөн нерсени сурап, түшүнүп алган жакшы болот Маакул маакул, бул тоңдун дайынын айтып берейин, жакшылап угуп алгыла,– деп оңдонуп туруп, үнүн жасап коюп, тебетейин өйдө ыргап кийип, сөзгө кирди.

Баягы өзүңөр көргөн менин кызымды «Токолдукка алайын. Мага берсин» деп хан Ормондун уулу Төлкө деген киши жуучу салып, мага киши жибериптир, «Ээ, кызым эмне дейт экен, абал мурда кызымдын оюн байкап көрөйүн» деп энесинен, жеңелеринен сүйлөштүрүп, чалып көрсөм, хан Ормондун уулу Төлкө баатыр деген атакты жакшы көрүп, ошого барууга көңүлдөнүп, анын жаш, карылыгы менен иши жок «Хан Ормондун келини, Төлкө баатырдын токолу» деген наамды алсам деп калыптыр. Аа, мейли. «Ташка сал, таалайыңдан көр» деген экен. «Макул берейин, бирок он беш күндө өзүмдөн жооп болсун, ага чейип тынч жата бергиле» деп келген кишисин кайтарып жибердим.

Ары-бери ойлонуп, «Кана, балам көөндөнүп калды. Өзүм берейин деп койдум. Бул томаяк Төлкөйдүн кайсы малын жейт элем, мунун айылына өзүм барып бир акылын табайын» деп Ормон уулунун айлына өзүм барып кары-картаң сакалдуулары менен сүйлөшүп, пикирлешип көрдүм. «Кана, туугандар, хан Ормондон эмне мүлк калган? Ак калпактуу кыргыздын ханы болуп үйүндө жатып элди коркутуп, кулак угуп, көз көргөн асыл аруунун баарын жыйган экен. Нары чети кокондун ханына чейин колу жеткен экен, ошондогу жыйган мүлкүнөн Ормон баатырдын тукумунда эмне белгилер калды? – деп сөз салдым. Ошондо кайсы бир карыялардын билгендери бар экен: «Ырас, Көкөтөй, Ормон баатыр жыйбаган мүлк

жок эмеспи. Бирок Үмөтаалы, Чаргын, Сейилкандардын кимисинде калгандыгын билбей калдык. Анан Кокондун ханынан алган ок өтпөс чопкуту ушул Төлкөнүн колунда болсо керек» деп жооп беришти. Мунун аныгын угуп алгандан кийин өзүм бастырып Төлкөгө бардым. «Кана, Төлкө баатыр, сен кол сунуң, мен моюн сундум. Бирок сен экөөбүз теңтуш элек, менин баламды сенин балаң алса туура келет эле. Эми, болуптур, сен мага бала болоюн десен, мен жок дейт белем. «Ормондун уулу Көкөтөйдүн күйөөсү» деген наам мага дагы жаман эмес. Эми Ормон баатыр болсо өлгөн, ал кишиден калган белгини хан Ормондун белгиси деп элге атагын мен чыгарам го. Ошондуктан өлсөм сөөгүмө жаптырам, тирүү турсам көрсөтөм, чопкутту сенин колунда деп уктум, эби келсе, маа кийгиз» – деп Төлкөгө өзүм кеп салдым. Араң турган Төлкө «Жакшы болот, жакшы болот» деп ушул чопкутту алып келип мага жапты да «Эми Көкө, менден канча мал жээриңиз үчүн алтын шилекениңди чачыратып кет?» – деп сөз салды. «Эми Төлкө мен өзүм келип аздыр-көптүр Ормон баатырдын бир белгисин кармайын деп чопкутту сурап алдым Эми анын артынан «балаңдай мал бер» – дешим болбойт. Мага мал таап берем деп кыйналба, эки-үч жолдошунду ээрчитип алып гана он беш күндө меникине барып, бир ууч сөөгүңдү алып кет. Ырым жырымын той-торопосун өзүм берем. Бир атымды токтоп берип, колдо бар төшөнчү, оокаты менен атказып беремин» дедим. «Көкөтөй кимдин күлүк жоргосун алып бер деп кыйнаар экен» деп турган Төлкө сүйүнүп кетип «кулдугум бар» деди. Баягы болжолдуу күнүндө келип Төлкө кызымды алып кеткен, балдарым. Ошол чопкут ушул. эми бул чопкут болсо нечен убактан бери куржунда, сандыкта катылып жаткан немени бүгүн бир жарыкчылык көрсөтөйүн деп кийип чыктым. Ошон үчүн «көрбөгөн, сонун буюм бар эмеспи, көзүңөрдү сүрткүлө» деп айтканым ошол эле, балдарым, деди.

Жакшы кылыпсыз, Көкө. Жакшы кылыпсыз, Көкө, мал жегенде эмне болот эле. Жакшы мүлк алыпсыз,— деп бажылдашып калдык Бирок, бул чопкуттун эмне касиети бар болду экен? Сырт жагы болсо көк жибек экен, дал ортосунда эки жеңинин үстүлөрүндө жакасы көкүрөгүндө айчык-айчык эле саймасы бар экен. Жана бир жак колтугунда, аркасында эки жери чычылып айрыла жаздап чөйчөктөнүп калыптыр. Булары эмнеден болгондугун ачык сурай албай, «жарыктыктын мынабу жерлери эмне үшүнтүп калды экен?»— деп чопкутту имере карап коёбуз. Көкөтөй:

Ой, балдарым ай, аны дагы айтып берейин. Ал чычылып калган жерлери болсо баягы илгерки берендердин бөрү тил найза менен коюшуп жүргөндөкү темирлүү найзалардын тагы да. Болбосо муну кийип алып чычырканак аралап, отун алып жүрүп айрытып алды дейсиңби?— деди.

Дагы тим тура албай: — Ооу, атаңдын көрү, кайсы баатыр сайды экен?— деп биз дагы кужулдашын калдык.

Ии-и, жиндилер, жиндилер ал эмесе мынабу оң жагындагы так Ормон баатыр бугунун колуна түшөрдөкү — Балбай баатырдын Сары кашка ат менен келип Ормонду сайып түшүргөндөгү так. Мынабу дал ортосундагы так болсо — Ормондун кунун кууп барганда, бугуну чабабыз деп кол жазылып жатканда Төрөкелди элди карап «чопкутту ким киет, ким киет?» дегенде Адыл баатыр кийип барган. Ошондо бугу, сарбагыш калың сайыш болуп Төрөкелдинин колун Балбай баатыр кайра сайып кууп келатканда кара баткакка жетип Адылды сайганда Адыл баатыр асталап келе жаткан экен Аксурга камчы басып өксүтүп кеткенде Балбай мүчүп сайып калган жери эмеспи. Болбосо жакын келип кошколдоп муштаса нары карап бараткан кишини, өзүң көргөн Балбай, оң кылмак киши беле?— деп кере-кере күлүп калды. — Атаңдын көрү ай, атайы чопкутту кийип барып

Адылдын качып бериши болбой калды, – дедик. – Жок, балдар, качып берген жок. «Бугунун бир мыктысын ыгы менен кабылтып кан жөткүртсөм» деп аяндап келаткан. Ошондо Адылдан өзүнүн досу бугунун бир мыктысы Нышанын мырзасы кабыла түшкөндө Адыл мырзаны сайып өлтүрүп, чопкут кийип барганына шаң кылуу үчүн сарбагышка көрсөтөйүн деп мырзанын башын кесип байланып келген эмеспи Адыл баатыр. Ээ, балдар, айта берсе сөз чыга берет. Бу чопкуттун мынабу саймаларын айчык кыял сайма деп тургандырсың. Жок андай эмес. Бул сайманын баары аят болот. Бул өзү тогуз кабат жибек болот. Мунун жакасынын ич жагын мына мындай упчулуу кылган себеби бул упчуларды эки колтукка ороп топчулап коёт, өпкө, боорду бекитүү үчүн.

Бул барандын огу батпаган,
Каранын огу өтпөгөн,
Кандай баатыр сайса да
Бөөрү тил найза тешпеген,
Он эки топчу кадаган,
Койчагыр огу жадаган.
Айтылуу баатыр, берендер
Алыскы жолго самаган,
Жакасы алтын, жээги жез,
Чын бадана торгой көз,
Атып ийсе ок өтпөс,
Отко салса чок өтпөс –

деген илгерки берендер кийип, сан жоого жазганбай кирип баруучу чопкут деген ушул, балдарым, – деп сөзүнүн аягына чыккыча Соку-Таштын оозундагы талаанын дөңсө жерине казандап чогулуп жаткан элге жакындап калдык.

Аттарын обочо байлап салып, дөңсөө жерге жайнамаз ак кийиздерин жайып салып өңчөй селдечен кишилердин баары алдыңкы катарда отурушат. Казандаган калың аттардын арасында жана тегерегинде топтошкон балдар жүрөт. Байлануу чокмороктошкон аттардын арасынан ойдолоп токтоно албай

чаңылдаша кеткен айгырлардын үнү чыгып жатат. Туш-туштан топтошкон элдер келип жатышат, Бул учурда каз катардай бастырып жоон топ киши биз дагы барып калдык. Биздин алдыраак жагыбыздан табыштуу үнү менен катуу унчугуп «Салоом алейкум, оо, алдамчылар, амансыңарбы? О айтыңар маарек болсун!» – деп Көкөтөй заңк этип унчугуп калды. «О, алейкимат-салам, Көкө, өзүңүздүн айтыңыз да мубарак болсун! О, Көкө, «алдамчылар» деп калдыңыз, баарыбызды айттыңызбы же бир-эки эле кишини айттыңызбы?» – деп сары селдени чыккыйта оронуп алып Кабыл молдо Көкөтөйдөн сурап калды. Көкөтөй аттан түшүп элдин маңдай жагына барып токтолуп тура калып:

– Токтоп тургула, эмесе Кабыл молдонун сураган сөзүнө жооп берип, анан учурашайын, деп тура калганда элдин баары жарданып карап калды.

– О, Кабыл молдом, алдамчылар деп ушул турган селдечен кишилердин баарын айтам. Айрыкча Кабыл молдо, Чыңгыш ажы, Таабалды болуш – үчөөнү айтам. «Себеби кандай?» – деп сурап койчу молдом?

Ии, себеби кандай, Көкө, айтыңызчы? – деп Кабыл молдо сурап калды. Чопкуттун жеңин шымангансып колун элди карата сунуп:

Бул селде оронгондор селдеси жок элден көрө биз байгамбардын сүрнөтүн кылып, селде оронуп алып кудайга жакыныраак болуп калдык дегенсип элдин алдына кырка туруп алыпсыңар. Ал дайым селдечен жүрбөй он эки айда бир гана күнү ак курун жуудуруп алып же болбосо катыны сала коймо кылам деген төрт кез дакени башына, чала коюп, кантип кудайга жакындап жетип бара коёт. А, макул, бөлөк эл го молдонун тилин алып селде ороно койгон экен. Мынабу Чыңгыш ажы Меке, Медийнеге барып кудайдын үйүн көрүп келдим деп ажы атанып алып Мекеге барып келгенден бери болуштук талашканы күчөдү. Ал болуш деген адамдын акысын жеп кедейкембагалдын көзүнүн жашын, көкүрөгүнүн дартын

ичип-жеп болуш болот бекен же жарды, жалчы, жетим жесирге ат, тон, аш тамак берип турат бекен? Качан уксам эле болуштук талашкандын бир жагы Чыңгыш деп угам. Бир күнкү башына сала коймону орой салган менен адамдын акысын кудай кечип жибербесе керек. Берки кара Таабалды болсо ажы менен, молдо менен катар тура калыптыр. Бул ойлосо керек, көзү туюк эл «Табалды болуш дагы кудай деп калган экен десин» деп момунсуп селдечендердин катарына тура калыптыр.

Эми Кабыл молдо, сен болсоң го «өлгөндөрдүн пайдасы тиет» деп тирүү кишинин малын-пулун аласың. «Малыңды адалдап берем» деп зекет салып, «даныңды адалдап берем» деп үшүр салып, «өзүңдү адалдап берем» деп бир ай орозо карматып кишинин баарын октой жадатып ачка кылып, анын устуни битир, садага деп дагы аласың. «Жадаганда сойгон малыңды минип алып кыл көпүрөдөн чыккан бойдоп өтөсүң» деп курман айтка сойгон малдын терисин төрт шыйрагы менен аласың. Анын баарына той-бостон өлгөн кишини көргө койсок «Жок, ал көрдө тынч эле жата бербейт, андан ары бара турган дагы алыс жол бар. Өлүктөрдү жөө жибербегиле атын токуп берсеңер эле бара турган жолун тосуп туруп өз колуна бере коёмун, минип алып чу коюп жөнөй берет» деп өлгөндөрдүн ээр, токумдуу атын аласың. Аны менен тим болбостон жолдо азык-түлүк кылып кетпейби деп доорон байлатып, торпок-тана, кой-козу, эчки-улак, арпа, буудайларын акыр аласың. Ага дагы тойбой өлгөн кишилер барып токтогон жеринде соода-сатык кылып эрмектеп оокат кылбайбы деп мата, чепкен, аркан, жип, акча, теңгелерин аласың. Ошол сен алып жаткан мал, пулдун бирин эмгиче алып барып бере элексиң. Аларды качан ээлерине тапшырып берип кутуласың? Ал өлгөн кишилер го көрбөгөн жолдон сени издеп жүрө албай жөө-жалаңдап кете берер. Ошонун баарын тапшырып берем деп жол-жолдун баарын тосуп жүрүп сени кудай урмак

болбодубу. Мен ошол үчүн ажы, молдо, болуш – алдамчы деп айтам, – деди. Турган элдердин көпчүлүгү дүңгүрөп күлүп калышты. Бир дидарлары бирин-бири түртүп күбүрөшүп калды. Кабыл молдо:

– Ырас-ырас, Көкө, туура жүрбөгөн ажы, молдо караңгы элден мурда тозокко түшөөрү чын. Бирок шариятты жакшы билбей туруп айта берчүлөрүбүз көп жана алдыбыздагы башка кишиге караганда ажы, молдо, болуштуку чоң экендиги чын, – деди. Аңгыча болбой эле келип түшүп жаткан элдин арасынын жаңы кызыл чепкенди кабытып кийип алып этегин түйрөндөтүп, чоң кара тебетейи менен кара көк болуп, үстүңкү ээрдин калбаңдатып ээрдинин кош кабатын ныгырып Эсенкожо келип калды.

– Ой, ботом, Көкөтөй, далбыратып нени кийип алгансың? – деп Көкөтөйдүн маңдай жагынан суроо берип калды. Көкөтөй карай салып:

– Ээ-ээ, атаңдын көрү чириген булгак ооздонгон ит, сен тура тур, манабул аксакал карыяларга учурашып туруп анан немине алгандыгымды сага айтып берейин деп турган элдерге бир катар кол берип көрүшүп болуп, эки жагын каранып – жанакы оозун үч кат кылган неме кайда жүрөт? Анын «далбыраган» деп жек көрүп турган неминесинин дайынын айтып берип кутулайын деп тегеретесин карап Эсенкожону таппай калды. Эсенкожо болсо Көкөтөйгө катылып алып тил угаарын билип, көп элдин катмары менен калың аттардын арасы жакка барып калган экен. «Көкөм Эсенкожодон бир күлкү чыгарат», деп Кабыл молдонун уулу Тотубай менен Байгана жасоол издеп жүрүп эки колунан Эсенкожону жетелеп келатышат. Жакындап келген кезде көрө коюп Көкөтөй:

– Ээ, атаңдын оозуначайын жаман киши күлө да албайт экен. Ой жапчы оозуңду ичинен жер кашатын чыгарбай. Дагы менин кийимимди сынап коет. Ал сен элдин аты, тонун сынагыча, андай эле кылдат болсоң кеп жыгач сала коюп оозуңдун кош кабатын өөнөп салбайсыңбы, ыя? Атаңдын көрү жазында

курсагы такырайган киндигин чочтойткон жаман кара боругунду айдап барып Нарындын калаасына үч сомго сатып Кошкалдыктын көң жыттанган көк жыттангаи дүкөнүнө кирип алып көп соода кылуучу кишиден бетер олтуруп алып кир болгон курунду шалайта курчанып «тигини алып келчи, муна алып келчи» деп жаман кызыл чепкенден тандамыш болуп «орун боёктуу төрт кат шаң чепкен алдым деп канжыгадагы өңөр даамданган бүксүгөн шишик айраныңды ичип алым желки болуп оозуңа жер дүлөй түтпөй ыйлактатып «курман айтта кийейин жакшылап тигип бер»— деп жалган катыныңа бир жак өңүрүн шалак кылдырын алып сүйрөңдөтүп кийип алып, бүгүнкү курман айтка жасанып келдим деп тургансын, го, бул эмне кийим көрүнөт, сенин көзүңө? Манабу саймаларын «кочкор мүйүз же карга тырмак кылып бир уз катын саймалаган экен» деп тургандырсың. Бул сайманы береки Кабыл молдоңо окутуп көрчү кулкулдабат, ийна тайна, абалай селдесинин баарын жабалактата саймалап таштаган чылгый аят экенин окутуп көрчү Муну ким жазган, ким деп турасың? Муну Азирет Аалы, Өмөр, Осмон жана дагы бир балбан Чалыяр төртөөлөп жатып жасаган чапан, муну оңойлук менеп эле табыла калат деп тургандырсың. Мунун өзү эмес, бир топчулугун таап келгилечи манабу Чынгыш ажың Таабалды болушуң молдо-солдоң менен. Мекеге жетип барсаң да таап келер бекенсиң? Сен оозунду үч кат кылып беш жүздөй коюм бар деп тургандырсың, Ал койду дагы буюм өңдүү нерсеге жумшап, айыл апага жүнү, сүтүн берип, кою жокторго тапканыңда ордун кошуп коёрсун, деп бирден койду карыз берип кой күткөн жакшы болот. Кокустан бир козу карыз берсең бир кедейди жай-кышы менен жумшап алгың келет. Сен андай байлык жышаанын кылсан, бир эле болгон көк ноотудан өзүң кийип алып, бул кызыл чепкенди кийгизип, жапалдаш тору атты мингизип жайы-кышы коюңду кайтартып жүрүп элдин оюн тамашасын

көрбөгөн койчунду ала келип кудайдын улуу күнү элдин чогулушкан айтын көрсөтпөйсүңбү? Анан ээрдинди сере кылып байсынып, элдин алдыңкы катарына жетип келесиң. Өңчөй эле малдуу киши алдыга турсун деген шарыятыңар барбы? – деп Көкөтөй Кабыл молдону карады. Көкөтөй Эсенкожонун сөзүнө киришкенден тартып калың элдин күлкүсү басылбай «дуу» деп күлүп калып жатышты. Кабыл молдо:

– Көкөм ырас айтат. Бул айткан сөздөрүнүн баары туура. Кедей-кембагалдарга жана малай-жалчыларга бай адамдар ырайымдуу болуп, жакшы көз салса чоң сооп болот деген китепте бар эмеспи. Ушундай айт-арапаларда малчылардын көңүлүн ачып жүргүлө дегени эң туура, – деди. Бир канча көп эл топ-топ болушуп «Көкөтөй шарыятты дагы кыйын билет экен. Молдо, кожолорду бир сүйлөтпөй салат» дешип бакылдашып жатышат.

Аңгыча элдин баары курман айт намазын окууга сап-сап болуп туруп калышты. Арка жактагы эки-үч саптагы жаш-жалаң уландардын баары эле намаз менен иши жок бөйрөгүн бүлкүлдөтүп күлүп жатышат Көкөтөйдүн Эсенкожонун оозун «жер кашат чыгарып, үч кат кылып» деген кебин эстеп алышып бирине бир айтып күлө беришти. Кайсы бир кишилер «бул кандай намаз болгонун билбей калдык. Молдонун үнүнөн дагы тегерегибиздеги күлүп жаткандардын үнү кулак тундурду» – дешет. Намаздан таркагандан кийин топ-топ болуп кеп салып жаткан элге барсаң эле Көкөтөйдүн сөзүн айтып күлүп жаткан элди көрөсүң. Ал тургай «алдамчылар» деп ажы, молдолорду ырас айтты да» дешип бараткан кишилер жолду ката кеп салып баратышат.

Ушундай сөздөрүнөн эле Көкөтөйдү бай, манаптар жек көрүп жүрбөйбү. Анткен менен Көкөтөй кошомат кылбай, туурасын айтат турбайбы деп түшүндү элдин көпчүлүгү.

Көкөтөйдүн байге алганы

Ат-Башынын сары коосунда кайнаган көп эл ат чабышка чогулуп жатат. Ар бир урук эл топ-топ болуп өйүз-бүйүзгү кашаттарда жана дөбөлөрдө чок-мороктошуп күлүк аттарынын көкүл, куйруктарын түйүп, чубатууга салууга даярлап жатышат. Өзүнүн күлүк аты болбогондон кийин ар кайсы элдерди көрүп, учурашып жана күлүк аттарын көрүп эрмектөө үчүн Көкөтөй ар жердеги топтошкон элдерге барып, кай бир тааныган кишилерге учурап амандашып өтүп жүрөт эле, элдин төмөнкү четиндеки талаадагы казандаган көп элге барса чоң күрөң аттын көкүл, куйругун түйүп жалаңкабат ак жабууну жаап коюп тегеректей катарлашып турган калың элдин орто ченинде ак калпактын маңдай жагын упчуланта кийип «сен ат менен кошо бар, сен Нооттун төмөн жагына бар, сен байге токтоочу жерге тур!– деп Касымаалы жан алакетке келип элди ар кайсы жерге дайындап, сүрөөнчүнү башкарып жатат.

Катар турган калың элдин бир жак капталынан кирип келип Көкөтөй: – О, Касымаалы баатыр, амансыңбы? Ат байгелүү болсун,– деди. Эки жакты карай сүйлөп, алаксып жаткан Касымаалы байкабай эле элди тескеп сүйлөп жатат. Көкөтөй катуу үнүн чыгарып: – Ой, Касымаалы, мынча не жаныңа күч келип, кулагың бүтүп калган? Салам айткан кишиге алик алууга жарабай калыпсың – деди. Касымаалы карай салып: – Ээ, Көкөтөйсүңбү? Байкабай калган экенмин ээңгиресин күлүк чапмак оңой болмок беле? Күлүк ат чаппаган сен ат чабыштын жайын билбейсиң да. «Итке темирдин баркы болбойт» дегендей...

– Ой, Касымаалы, сен сөз айтыштын жөнүн биле албай жинди болуп калгансың го. «Көч айласын билбеген, көчтө көлүк өлтүрөт, сөз айласын билбеген сөздү өзүнө келтирет» деген. Сен күлүк чапкандын жайын билгениң ушулбу? Кишинин саламын укпай күзгү текедей бакылдап, тегерегинди карап итче

үрүп жатканың Черик куунун ашындагы байгеден албасаң оокатың кечпей калабы?– деди.

– Ой, Көкөтөй, оозуңа карап сүйлө. Касымаалы баатырды итке теңеп сүйлөгөнүң өтө катуу болду, кызырлуу кишиге ошондой сөз айтасыңбы? – деп Касымаалынын бийи Чылабай катар турган элдин ичинен сүйлөп калды. Көкөтөй бурула карап:

– О, атаңдын көрүнөчайын кошоматчы жуукур кул, кызырлуу киши деп коёт, өзүңдүн туугандарың отуз үйлүү таштокумду бий болуп турганыңда Арпанын жайлоосун көрсөтө албапсың. Ошонун баары эле кызыр менен таштай чабышканынан Касымаалы экөөң Кара-Үңкүргө алып барып жол каздырып койдуңбу? – деп Көкөтөй Чылабай жакка бастырды.

Аңгыча болбой жорго кызыл ат менен кара чоорчу: «Ат чубат! Ат чубат!» деген күүнү зыркырата тартып жолго түшүп өөдө-төмөн жүрүп турат. Кыңыр куйрук тору ат менен ак желектүү баканды колуна алып, кызыл тыштуу тебетейди кыйшайта кийип узун чокту кежигеден чыгарып коюп «Ат чубат!» деп ырдап Солтоной күлүк аттардын алдына түшүп алып баштап жүрөт. Туш-туштан топ-топ болуп Сарыкоонун аягын көздөй сүрөөнчүлөр жөнөп жатышат. Өйүз-бүйүздөн аркардай колун сайылтып көкүлү менен кулагын типтик кылып, жүнү макмалдай болуп, көзүн жалтылдатып, көөдөнү дагдайган, боор эти карчытка жабышкан күлүктөр шымаланып чубатууга келип кошулуп жатышат. Саяпкер сымак кишилер дайындуу күлүк аттарды байкап шектүү аттарды көрсө «ушул ат жакшы сууган экен» дешип элге угуза сүйлөп саяпкерлик билгизип тургансыйт. Ар кайсы жердеки калың топтор тегерек тартып туруп алышып: «Кайсы эле алдыга келген атты сүрөйлү алдыңкысын сүрөбөй өз атыбызга карап калганыбызды кудай арбак урсун» дешип баталашып жатышат. Элдин баары көчө болуп туруп атты чубатканда 70–80 че ат болду. «Атты ыраак айдап коё бер» деп беш-алты кишиге ат айдатып жиберешти. «Кудай аксарбашыл азыр ушул

сапаркы Кутунун ашындагы элүү жамбыны кудай берип салгай эле. Эми айланайындар, сүрөөнчүлөрдү жакшылап аягынан өйдө ирети менен коюп келбесек болбойт» дешип, тебетейин белине кыстарып алып, чепкенин тыккыйта бөктөрүнүп, чылбырын аттын мойнуна түрүп коюп, олоң-куюшканын аңдап, басмайылын бекем тартып, атты жалгыз эле өзү сүрөп келчүдөй болгон кишилерди көрөсүң. Элден обочороок жолдун боюндагы сеңирдин учунда бир топ киши турган. Булар Чоко баатырлар экен деп көрүп келгендер айтышты. Чоко элдин эң аркасынан жалгыз гана чоң кызыл атка өзбоочик арабасын салып алып, сары машкеси менен араба айдачу баласы экөө гана келген болучу. Анын жанындагы турган Токсовалар эле. Бирок Чоко элдин көп келип тегеректеп турганын жакшы көрбөйт. Анын себеби өзү күлүк ат чаппайт жана элдин көп келип тегерегин чаңдатып турганына жүдөнүп туруучу. Кыргыздын ат чапкан жерине барып гана күлүк аттардын кандай жүгүрүп келгенин жана элдин атты кандай сүрөгөнүн көрөйүнчү деп келген экен. Болбосо өзү кыргыз болсо дагы ат чабышты жакшы көрбөгөн киши экен. «Ой, ой, ой, биздин кыргыздын ушул адаты кандай бир адат. Аттардын баарын арык кылып жана эки жүз, үч жүз киши бир атты сүрөп, кай бирлери аттан жыгылып, колу, буту сынып калгандары болот экен. Мына, карачы, мынабу элдин чаап бара жаткандарын» – деп таңыркап турат.

Бир убакта төмөнтөн калың чаң чыгып, эл дүрбөп, удургуп бирин-серин чуу чыгып калгандай болду. «Аа кудай! Кимдин аты болду экен? Унчукпай тургулачы! Ким деп ураан чакырып келатат! Тыңшагылачы дешип, ат кудай Каракер ат окшойт, «Чоң багыштап» үн чыгат» – дешет. «Жок, айланайын, Керкашка окшойт «Самансурлап» келатат» деп моңолдор, тынымсейит кужулдашып турат. Ар бир топтошкон эл өзүнүн ураанын айтып, жоромолдоп, тынчы кетип, удургуп турганын көрөсүң, «Тээтиги кашаттагы ак кийимчен, боз атчан кишини жакшы карап тургула ошол биздин

белги кылып койгон киши болучу» – деп көрүнгөн эле боз атчанды көрсөтүп жаткандары бар. «Айланайын жаңкы боз атчан алдыгы чаңга чаап кирип аралашты, биздин ат го» – деп атын камчыланып, айласы кетип тургандар ар бир топто жок эмес.

Ошентип элдин кобур-собоуру басылганча эле чаңдын алды буртулдап жакын келип калды. «Кокуй, айланайын, мына-мына аттын алды кирип келди. Токтой турчу, эмне деп ураан чакырганын угалы» – дешип, чууну тыңшап калышты. «А, кудай, Самансурлар келатат, чын эле, айланайын, тынымсейит, тынымсейит!» – дегенсийт. «Жок жаманак дейт го, чериктин аты болбосун, коё турчу» деп кулагын салып абыдан байкап, анык ураанын уккуча эле аттар келип калды. Эки ат ыраак узап алып алдыда келатат. Ар биринде жүздөн киши бар. Бирок экөөнүн арасы жакын. Алдыңкысы «Самансурлаганы!» даана угулуп калды. Аңгыча болбой күрөң чаар атты Көкөтөй сүрөп калганы көрүндү. «А кудай, биздин ат экен» деп жалпы чу коюп калды. Аркасындагы ичип-жеп куйрук улаш келаткан баягы чоң багыштын каракер аты турбайбы? Ким билет, аттын баары эле каракер көрүнөт. Боз ала чаң болуп каралжын эле көрүнөт ачык тааный албай эле алдыңкы атты тегеректеп «Самансурлап» кыйкыра бердик. Биз камчыланып, теминип баргыча аркадагы аттардан дагы бир канчасы өтүп, байгеге барып калды окшойт.

Байге токтолуп, желек сайган арал дөбөдө элдин баары жыйналып барып караандаган көпчүлүк кыжы– кыйма чурулдашып жатышат. Ал элдин ичинде «биздин ат чыкты, биздин ат чыкты» дешип, «эки ат» талаш болуп калды деп бакылдашып айтышып жаткандар көп «Чоң багыштын Каракер аты чыкты» деп ал атка эгедер болуп черик жана сарыбагыш уругуна Базаркул, Касымаалылар айтып, «Жок Керкашка ат чыкты» деп моңолдор, тынымсейиттин мыктылары айтып, кызыл кекиртек болушуп чакчаңдашып уруш чыгып кете жаздап, көпчүлүк

далайга дуу кылып жатып, Чокону калыс кылабыз, өзүнүн тушунан өткөндө кайсыл ат чыгып келатканын көргөндүр деп эки тарап тең калыс кылмак болуп Чокону көздөй калың эл сүйрүлөнүп жөнөп калышты. Көпчүлүк эл эки тарап болуп эрегишип бастырганда кандай. Чанды асманга чыгарып, алды жагы казкатарлап, арка жагы сабоолоп калдайып келип Чокону тегеректеп барып калышты. «Төрт болуштан төрт гана киши барып сурасын, башкаңар ушундай токтогула» деп болуш башына бирден гана киши бармак болуп башка көпчүлүк Чокодон обочороок гана тегеректеп жарданып туруп калышты.

Чоко жоолугун колуна алып, бетине желпип, элдин ызгыган чаңынан жүдөгөнсүп турат. Төрт болуштан төрт мыктысы элден бөлүнө бастырып Чоконун жанына барып салам айтып тура калышты. Аңгыча болбой суналган күрөң чаар ат менен калың элдин арасынан ойкутуп чыгып төрт калыстын артынан барып Көкөтөй: – Ээ, Чоко мырза амансыңбы? – деп учурашып тура калды. Баягы сөзүнө ызаланып калган Касымаалы ачуусу келе түшүп:

– Ой, Көкөтөй, болду эми ал кишиге учурашып болсоң тигил элдин ичине бар, биз бул кишиге сөз айтабыз, – деди. Каны кызый түшүп Көкөтөй: – Касымаалы, сен качан жинди болгонсун? Сен турган Чоконун жанына мен тура албайт бекемин. Же сен айткан сөздү мен айталбайт бекемин? «Кандын касиети кетсе, калкынын нысабы кетет» дегендей өзүң Эсенкулдун тукуму, сарыбагыштын уругу болуп туруп Эсенкул эли, Шатан эли деген эки болуш элдин аксакалы болуп турган кезинде «ууруларча жан берем деп же Азирейилче жан алам» деп чоң багыштын атынын байгесин талашып текече бакылдап элди дүрбөтүп, калыс издеп чаап жүргөн өзүң макулбу? Андан көрө талашы жок байге алсын деп эки атты кайра чаптырып калыс болуп, кашатта чалкалап карап турбайсыңбы? – деди. Касымаалы уяла түшүп:

– Көкөтөй ушу бүгүн сен мени эки сапар жемеледиң, шашпай тур. Сен экөөбүз даты бир жайчылыкта сүйлөшөрбүз,– деди.

– Ой, Касымаалы ай, жайчылык эмей бул жерде атыш, чабыш чыгып жатабы же черик Кутунун ашына талаш келген эки аттын байгеси үчүн ушунча эл кырылышат дейсиңби? Өтө чычалап калсаң менин жемелегендеримди деле калысыңа сала кой,– деп Көкөтөй сүйлөдү.

Кой эми, бул жинди неменин жаагы ирип кетүүчү, Чоко болуш, бул эл сизден бир ооз сөз сурап келишти Чоңбагыштын Каракер аты көрүнөө эле чыгып келсе, бул моңолдор, тынымсейит туугандар Керкашка атыбыз чыкты деп талаш кылганынан сиздин жаныңыздан өткөндө кайсыл ат чыгып баратат эле? – деп ошол калыстыгыңызды укканы келдик,– деп Касымаалы Чокого сөз салды. Көкөтөй Чокодон мурда озунуп:

– Ой, турган көпчүлүк эл баары эле жинди болгондой калыстарды таап алыпсыңар, калыс деген ар бир иштин ийнесинен жибине чейин көзү жетип, анан калыс болуучу. Талаада чаап бараткан элден бул жерде жөө туруп коркуп, эл байге талашып жүрсө итинен арабанын көлөкөсүн талашып, атчан жүргөн элдин чаңынан башы айланып кутула албай турган Чокону калыс кылганча жолборстой күрөң чаар ат менен бугу чылбырды үзө сүрөп, тебетейди жапыра кийип алып өбөктөй түшүп Самансурлап кыйкырганда өлгөнүнө беш жүз жыл болгон арбактар көрүнөн башын көтөрө койгудай кылып ат сүрөгөн мени калыс кылбайсыңарбы,– деди. Чоко:

– Ээ, Көкөтөй баатыр ырас айтат, мен кайсыл ат чыгып баратканын жакшы байкай албай калдым. Чабылган аттардын баарысы баары эле каралжын көрүнүп өтүп жатты. Чуркап бараткан атты көрсөтпөй эле көп адам кыйкырып кошо чабат экен,– деди. Касымаалы:

– Жоок, Чоко болуш, сиздин жаныңыздан өткөндө эң алдыңкы атты немине деп ураан чакырып

баратканын гана сурайбыз, ошону эле бир ооз айтып койсоңуз болду, андан аркысын калыстар өзү билет,— деди. Көкөтөй:

— Атаа Касымаалы баатыр ай, күлүк чапкандын жайын билем деп, күрөң аттан демиң сууп, Чокону калыс кылам деп сүйлө сабак кеп угуп Чоң багыштын аты үчүн чолосу жок иш кылдың го. Кана Чоко болуш акысы күйгөн айбандын тери үчүн анык калыс боло койчу?— деди.

— Ии, Касымаалы баатыр, бул куугандай бугу эмне дейт? Эки атты кайра чаап эле же болбосо экөөнүн байгесин кошуп жиберип, тең бөлүп албайсыңарбы? Баландай ат чыгып баратат эле деп мен жалган сөздү айталбаймын,— деп Чоко:— Ээ, Көкөтөй баатыр, кандай дейсиз?— деп Көкөтөйдү карады.

— О, Чоко болуш ай, калыс деген көргөн, билген сөзүн туура гана кесип айтуучу. Кашкарлык менен соода кылгандай, салаа кылып калыстык айтканыңызда бул көпчүлүк эл канааттанбайт го,— деп Көкөтөй күлдү. Чоко уяла түшүп: — Касымаалы баатырдын сөзү жерде калбасын деп айттым эле, Көкө — деди.

— Ээ, Касымаалын, ачуусу келгенде айлындагы букарасын чечинтип салып кыштын суугунда эшикке коюп, «тим койгула, Чоконун төөсүндөй кылчылдасын» деп сенин кирээ тартып оокат кылган төөлөрүңдү ылакап кылып жүрсө «сөзү жерде калбасын деп коесуң». Анан Сарыкоонун талаасындагы топуракты асманга чыгара ыргытып, таманынан таш бырпырап, таноосунан кан чыгып, такымында камчынын тагы ширгедей болуп жанын үрөп жүгүрүп келген айбандын акысы тегин кетсе дурус болобу?— деп Көкөтөй Чокону карай сүйлөп калды.

— Ой, ой, ушул Көкөтөй ырас айтат, деги чынында мен жакшы түшүнбөймүн, кишинин баарысы эле чурулдап чаап баратса. эмне деп ураан чакырып баратканын даана угулбайт экен,— деп Чоко элди карап сүйлөдү. Чоконун бул сөзүн укканда Касымаалы

уялып кетип:– Ой, Көкөтөй жинди, эми сен айтчы калыстыгыңды? Кайра чапкыла дейсиңби? Байгесин эки ат тең бөлүп алсын дейсиңби? – деди.

– Ой, Касымаалы, «бир тойдо эки жар жок, бир доодо эки жан жок» деген сөз бар эмеспи. Калыс кылган Чокоң кара жанын ала качып кутула албай калды, мен калыстыгымды айтып Керкашка ат чыгып келди деп күндүн мурду чачырагандан бери эле айтып сени менен какылдашып жүрбөйүмбү, эми талашынды коюп, соогатыңды алсаңчы,– деди. Турган элдин баары «Кой эми, Касымаалы болуш, бул сапаркы байгени Көкөтөйдөн эч ким талаша албай калды Керкашканы сүрөп чыгарып келгени мындагы Чоконун калыстыгын өзү бийлеп алганы кыйын болбодубу»– деп кайра тартышты. «Кутунун ашындагы элүү шаңшуур жамбыны алган кандай ат болду экен» деп элдин бир чети Керкашка атты тегеректеп жүрсө, «Касымаалы, Чокону катары менен жыгып байге алган кайсыл киши экен?– дешип Көкөтөйдү элдин бир чети көрүп жүрүшөт. Анда Солтоной келип Көкөтөйдү мактап мындай дейт:

Керкашка чыгып шанданды,
Кепкордун баары таңданды.
Касымаалы, Чокого
Капталдан Көкөң чаң салды.
Калыстык сүйлөп дубанга
Кара тил Көкөм байге алды.
Катмарлай жыгып дөөлөрдү
Кулактуу элүү жамбы алды.
Кара жаак чечен булбулга
Калайык бүгүн таң калды.
Көкөмдөн соогат алайын
Көрүшүүгө жол ачып,
Көпчүлүк кылчы жардамды.
Калысташкан чечендер
Кайрып жооп бере албай
Көкө, канчалары сандалды.

Көкөтөйдүн карындашын узатканы

Кечкурун эле үч эркек, бир аял «Султандын үйү кайсы?» деп келип түшүп калышты. Булар Султандын кудагый, күйөөсү жана анын жолдоштору экен. Жалгыз аксак карагер байталга той жүктөп, бир кунан торпокту чиркеп алып Султандын кызына жыгач түшүрүп келишкен турбайбы.

Маманазар болсо кашаттын алдындагы суунун боюна жалгыз түшүп күйөөлөп олтуруп калган. Кызынын жыгачы түшкөн Султан: – Ой, бул неминеңер ыя? Ой, Сарыбагыштар, бул немине кордугуңар! Мени шылдың кылып келгениңерби, ыя? Султандыкына барабыз деп ушул түрүңөр менен жолдогу борукчу-тынымсейитти аралап кантип уялбай келдиңер? Аттан түш– көңүңөрдү койгула. Түшсөңөр тээтиги төмөнкү Көкөтөй кудаңардын айлына барып түшкүлө! – деп эң жаман түрүн бузуп, сурданып турат. Жапылдаган карасакал киши: – Ой, айланайын, Султанбай, күйөөңүз Маманазардын колунда бар эле жалгыз байталы ушул эмеспи. Сиз көрбөгөн малы бар беле? Жокчулук курусун бай, деги ачууңузду коё туруңузчу? Эмне кылсаңыз дагы алдыңызга келбедикпи, – деп бажылдап сөз айткан болуп жатып эле ылдамдык менен байталдын үстүндөгү биртике тойду түшүрүп жиберди.

– Ой, сен кандай немесиң, аттангыла! Дегеле силерге кызымды бербеймин. Докурунасыңбы? Атаңдын көрүнөчайын өлөрман Кубат уулу сен ушундай өлөрмандыгыңдан Балбакты өлтүрүп салып Ши– берге айдалып барып тентип кеткен окшойсуң. Чакырчы жаңкы Көкөтөй итти, келип бул кудаларын алып кетсин. Бар, ылдам барып чакырып кел – деп, ачуусу келип, Султан кудагыйын үйгө киргизбей эшигинин алдына желөнө олтуруп алып оозуна келген сөзүн айтып капаланып олтурат.

Кудалардын чолок кызыл атын минген бала эки үзөңгүлүгү жыртылган кара тердиктин бурчтарын

салпылдата теминип ак шапалак менен курсакка шакылдата чапкылап чу койгон бойдон барып түшө калып: – Көкө, сизди Султан акем «бат келсин» деп чакырып жатат. Кудасы той жүктөп келди. Эң эле бат келсин деди, аларды үйүнө киргизбей, Султан акем эшикке олтуруп алып тилдеп жатат, – деп бала энтигип сүйлөп шашып чакырып келди. Бул кабарды уга замат Көкөтөй шашылган түрдө «барайын-барайын» деп кар-баластап жөнөп калды. Көкчолок атты минип, баланы учкаштырып «О, жүргүлө! Султандын кызынын тою келиптир, барып той жегиле!» – деп айылдагыларды жалпы чакыра кетип баратат. Арык кула тайдын чылбырын кармап жалгыз олтурган Маманазар Көкөтөйдү көрүп уялгансып жерди карап бужүрөп калды.

– О, байкуш жетим, ишиң оңолсун. Сен дагы эл катары болорсун, – деп Көкөтөй өтүп барып чогулушуп олтурган элге салам айтып:

– Ээ, Султанбай, кудаң кут болсун, тоюң тойго улансын! – деп Көкөтөй кудагыйы менен учурашып калды.

– Ой, жинди, чочко, бул куда, кудагыйыңды алып кет. Илгери бир куда оозанып коюпмун, балаага калыпмын да. Өлөрман Кубат уулуну жабыштырып баарын сен кылдың. Ал манабу той сөрөйүн артып алып аксак байталы менен тетиги торпогун кошуп алып бул кудагыйыңды алып кет! – деди.

– Ээ, Султан аксакал, «ырыстууга жуучу келет, ырысы жокко доочу келет» дептир. Жетим күйөөңдү ээрчитип алып, жесир кудагыйын, келип олтурса «буларды аткар!» дегенин, жарабайт. Бул ар кайсы айылдан чубуруп келип жаткан улуу-кичүүлөр той ооз тийсин, анан өзүбүз калып кеңешип, бул кудалардын бир жөнүн кыларбыз. Кудагый колго түшпөдүбү. Эми аябай жилигин чагып жатып мал жеп анан кызды берерсиң. Баласынын тою түшүп жатканда дагы киши капа болобу? – деп Көкөтөй ордунан туруп келип, кыздардан беш алтыны жыйнап алып «тиги кабакта олтурган күйөөнү алып келип

үйгө киргизгиле» деп жумшап жибирип. – Кана аксакалдар, той жегиле, – деп абышка, кемпирлерди үйгө киргизип, элге той берип узатты.

– Султан аксакал, эми бул байкуштарды көп жаткырып зарыктырбай келинин берип узатып жибер. «Өспөс уул, өнбөс доо доолайт» деген, «чегирткенин алын көрүп, канын сор» дептир. Бат эле узатып жибеңиз! – деп Көкөтөй аттанып кетти. Султан кызылдай уятынан бир козу союп, конок кылып, капааттанганы басылбай «бир жакшы ат баштаган беш мал берип, келиниңди ал. Мал таап бере албасан, мага бөөдө келгениңерде кызымды беремин» деп кудагыынын айласын кетирип, ичкенин аш кылбай, беш мал салып таштады. Кайдан барып мал таап келерин билбей Маманазар арык кула тайды токунуп Көкөтөйгө келип ыйлап жиберип: «бай беш мал таап келбесең кызымды бербеймин» деп жатат – деди.

– Ыйлаба, балам, ыйлачу эмес «малды кайдан издеймин, ушунда эле жүрө беремин – деп эле жата бер. Султандын өз малы да жетишер. Коркпо, балам, колуктуңду, ээрчитип берем. Ойноп жүрө бер» деп Көкөтөй аттанып Султанга келип:

– Ээ, Султан аксакал, «жетимдин жашы – теңиринин огу» дептир, манабу жесир кудагыыңды ыйлатпай узатсаңчы. Мал таап берер алы бар беле? – деди. Султандын ачуусу келип:

– Бая күнү эле тоюн түшүрбөй аткарып жиберет элем, жилигин чагып жатып мал таптырып жейсиң деп элге той берип баары бар ишти кылган сенсин, – деп кабарчыктап олтурат.

– Ээй, Султан ага, кыз дегенди ага-тууганы эле билүүчү. Экөөбүз бир тууган болсок, бир кызыңды мага бийлетип койсон, эч нерсе болбос. Сенин балдарын дагы менин кыздарымдын бирин бийлеп, күйөөгө берер. Алдуу, малдуу кезинде өзүң куда болуп алып, эми жесир катын, жетим баланы жок жерден мал таап кел деп кыйнаганын, болбойт – деп Көкөтөй жатык сөздөрүн айтты. Султандын кулагына сөз угулбай:

– Ой, аны мен жарды кылдымбы? Адамдын ак сарбашылы эле Шамендин Байтерегинин уулу Балбакты өлтүрүп, Шиберге айдалып, Кубат уулу деген митаам немелер өзүлөрү тентип-тербип томаяк болбоду беле, ыя, ал жетим-жесирлигин мага милдет кылат бекен? – деди.

– Ал адамдын ак сарбашылы Балбакты улакча бакыртып мууздаган Кубат уулуна кызынды бербесең сени төшөгүңө думбалап тумчуктуруп өлтүрүп, кызыңды алып кетпейби? Жалаң кекилик, чил, бөдөнө, кыргоолдон элге алман салып, элдин убалынан коркпой, малы-жанын алып жүрүп дөөтү Муратаалы Байболго мууздатып өлгөн Балбакты адамдын аксарбашылы эле деп кантип айтасың?

– Ал аксарбашыл, ыйык болсо Кубат уулуна өлбөй эле жүзгө чыга жашап алып анан Мекеге барып ажысы кабыл болуп, кудайдын чындап сүйгөн адамы экен дедирбейт беле, – деп Көкөтөй Султанга жооп берди.

– Ой, сен капкайдагы сөздү айтпай кетчи. Мен өзүмдүн ичимден чыккан баламды өзүм билем. Беш-алты мал жебей эле кантип кызымды аткарып жиберем? – деп Султан ачуусун баспайт.

– Алда кокуй ай, Султан, ошол өзүңдүн ичиңден чыккан балаңдын күйөөсүн жок жерден мал таап бер деп кыйнап эмитен кечирин кайрып кууратсаң, ал сенин кызыңды алгандан кийин ага аш-тамак, кийим-кече таап берем деп тентип кетпейби? Тилимди алсаң, бул бечараларды кыйнабай жана конок тартып, өзүң дагы кыйналбай узатып жибер. Тилимди албасаң, өз балдарыңды өзүң кыйнап куурата бер, – деп Көкөтөй аттанып кетти.

Дагы бир-эки, үч күндөн кийин Маманазар ыйлап Көкөтөйдүн алдына дагы келди. «Сен эки жакка бастырып мал таап келип бүлөңдү албай, мага док урунуп жатып аласың» – деп бай бизди тилдеп кууп жатат. Энем эле айласы кеткенде сизге жиберди, – деп Маманазар буркурап ыйлап турат.

– Эмесе, балам, сен бул менин үйүмө жата бер – деп Көкөтөй эрте аттанып алып Султандыкына күн чыга электе келип:

– Ээ, жеңе куй кымыздан?– деп эки аяк кымызды удаа ичип жиберип, бир аяк кымызды кармап олтурганда бээ байлатып жүргөн Султан беш-алты киши менен келип калып, Көкөтөйдү көргүсү келбей «Келе, менин ээр, токумум кайда! Берки кишилерге кымыз бер!»– деп байбичесин шаштырган болуп ары-бери кайсаңдап турат эле, Көкөтөй:

– Ой, Султан аксакал, олтурчу бери, тууганча бир аз кеңешип алалы,– деди. Султан:

– Ээ, эмине кеңеш таап жетип, келдиң, кудая тобо! Ой ушунда бир топ Кубат уулу менен ушул иттин эле дарты өттү. Түн түшүмдөн, күн өңүмдөн кетпей эле «кызыңды качан узатасың? – дешет. Ой, мага бир сан кара мал өткөрүп койгон немече,– деп Султан жүктүн алдына барып олтурду. Көкөтөй:

– Келе жеңе, кымызыңдан куй, бүгүн байдын ачуусу келип эле калыптыр, алда немине кылаар экен?– деп улам-улам сурап ичип жатат.

– Ээ, ачуум келбейт, мында бир томаяк Кубат уулуна болушуп атып сенин дартың өттү го. Андай эле жетим-жесирге бооруң ооруп баратса кыздарыңдын бирин берип сен кудагый, күйөө кылып албайсыңбы? – деди.

– Ой, Султан аксакал ай, «уул үйлөгөн урмат, кыз чыгарган кызмат» деген эмеспи. Далай эле жакшы, жаманды көрдүң эле. Жокчулук башыңдан өткөн жок беле? Теңтуш күйөөсүнө аман-эсенинде кызыңды берип, узатканың жакшы эмеспи?– деп колундагы кымызын жутуп жиберип, «Келе, жеңе куй кымыздан?»– деп, аякты дагы сунду. Султан титиреп:

– Чыкчы, ой, эшикке чыкчы. Бир ооз кеп айтып коюп эле бир аяк кымыз ичет. Чыкчы эшикке, көзүмө көрүнбөй. Мага насаат айтып коёт, ай, ушуну, кудая тообо! Астофыралда! – деп ачуусу келип турат. Көкөтөй:

– Ээ, Султан аксакал, «кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер»– деген кеп бар эмеспи? Кызымдан калың жебей эле мен сенден бай болуп келатам го. Менин кымызымдан эле сенин кымызың көпбү? Кызың күйөөсүнө барганда дагы бир оокат кылганы жакшыбы же ушул жерден эле аш ичпес, тон кийбес бериште кылып узатасыңбы? Капырай, баласынын барар жерин кууратып олтурган болобу? – деди. Султан:

– Ой, менин балам менен сенин немине ишин бар, ыя? Ой ушуну...– деп тиштенип, оттун жанындагы чычаланы ала коюп – чык, дегилечи, ой журт, «чык!»–дегилечи, деди. Атасынын ылайыксыз ачуусу келип жатканына уялып Султандын кызы бетин басып кереге жакты карап алып ыйлап жаткансыйт. Көкөтөй кымызды ичип жиберип:

– Келе, жеңе, кымыздан куя берсеңчи?– деп аякты сунуп турат. Аякты алып сабаны көздөй басып «ий айланайын кызы да курусунчу. Эзелтеден өйдө карабаган эки бир тууганды капаланыштырып – деп Султандын байбичеси кымыздан кууп келип Көкөтөйгө сунду.

– Эй, байбиче, кыз курубасын, кыздын багын байлап, жүктүн бурчуна камап алып, малга сатам деп жаштардын талабына жеткирбеген ата-энеси курусун. Малыңар аздык кылса менин малымдан алып бүгүндөн калбай балдарды узаткыла!–деп Көкөтөй жеңесин карап сүйлөп жатат.

– Ээ, менин малымдан ал дейт турбайбы, бул Кубат уулу үчүн мал берчү неме, алып кел малыңды. Беш жылкыңды айдап келип анан мени менен сүйлөш. Сен сарыбагыштан коркосун, мен коркпойм, – деди. Көкөтөй:

– Мен албетте корком. Чокоюн күлүк аттай таптаган, шыйрагынан жараган Кубат уулу алса эле менин жылкымды албайбы. Сенин кайсы киши кызыккандай жылкың турат? Кубат уулу тургай кудайдан коркпой, жетимди ыйлатып, малын жеп алып кызыңды бербей кайра мал алып жатасың,– деди.

Султан жарылып кете жаздады:

– Ой, айланайындар, бул иттин айтып отурган сөзүн карагылачы! Мени кудайдан коркпойт деп олтурбайбы. Бул ит жинди болуп калган го ыя? Ой, мени таанып олтурасыңбы, ыя? Мен киммин ыя? Деги мен киммин? – деп колундагы чычала менен Көкөтөйдү баштан ары тартып жиберип, – коё берчи, ушул итти коё бер!? – деп Султан жулунуп жатат. Олтурган элдер тура калышып:

– Коюңуз, Султан аке, коюңуз? Ачууңарды коюп, сабыр кылыңыз, Султан аке? – деп Султанды карма-лап жүрүшөт. Көкөтөй күлүп:

– Жок. Бек кармагыла, айланайын арачачылар! Ал албеттүү неме эле кокустан бошонсо башымды жулуп албасын. Келе, жеңе, кымыздан. Кымызын ичип, кызын атказып жиберейин. Андан кийин мени бышырып жесин – деп жердеги аякты алып жеңе-синен дагы кымыз сурап калды. Султан:

– Бербе! О, бербе! Атаңдын көрүнөчайын ал жин-ди мас болуп алып мени кудайдан коркпойсуң деп жатпайбы? Бербе кымыздан! – деп бакырып сүйлөп турат. Көкөтөй:

– Жоок, Султан аксакал, мен кымызга мас болчу белем? Тетиги теңтушуна жете албай каарлуу атанын колунда камоодо олтурган кыздын көзүнүн жашына мас болуп жатпаймынбы, – деди.

– Айланайын ээй, карабайсыңарбы? Мен каар-луу карышкыр турбаймынбы? Бул кудайы момун неменин айтканын көрчү! Коё бергилечи, ушуну жара тартып жиберейин – деп Султан дагы жулунду. Көкөтөй:

– Келе, жеңе, кымыздан. Жара тартмак болду, керээзимди ичип алайын. Чычала менен бир чап-канын улуулугунан кечирдим, эми бир чапканын карындашым үчүн кечирем. Анан ачуусу чыгып «карындашыңды өзүң билип узат» дээр. Аа, болбой эле жулуна берсе, «Жамандын кою да өлөт, өзү да өлөт» дегендей кымызын ичип алып, кызын жете-

леп алпарып өзүмдүн үйүмдөн аткарып жиберем. Эр болсо Султан мени чаап алсын, – деди. Султан:

– Чык ит! Бул кызымды жетелеп кетет тура! Мени малы-башыма ээ кылбайт турбайбы – деп чычаланы ала коюп дагы бир чапты. олтургандар «коюңуз?!» – деп арачалап жүрөт. Арачачыга болбой жулунуп:

– Бул мени тааныбай калган турбайбы? Боо мен таанылайын! – деп дагы бир тээп жиберип:

– Ой, ит, киммин, мени тааныйсыңбы? – деп жулунуп коёт. Көкөтөй күлүп:

– Мен сени таанып эле турам. Сен баягы эле шибегендин учун урайын Султансың. Сен баягы эле көп жыгачыңды урайын Султансың. Сен баягы эле жулук тиштеп жүрүүчү Султан өтүкчүсүң. Анан сен Зарыпбек Султан болуп калдың беле? Бул эси жок неме Султан, Султан десе эле Зарыпбек Султанмын деп жүргөн го. Сен баягы эле жарыбаган жамакчы Султансың. Сен кызыңды теңтуш күйөөсүнө бербегенде үйүңө карытасыңбы? – деп катуу сөздөрүн айттып, – келе, жетим баланын малдарын бер. Улам-улам өнүктүрбөй жеп олтуруп томаяк кылып саласың дагы, аягында кайра мал салып, кызымды бербеймин деп олтурганың кудайга жагабы? – деп Көкөтөй бакылдаганда, Султандын кызы Көкөтөйдүн ачуусу менен айткан сөздөрүнөн уялып, эшикке чыгып кетип, үйгө жөлөнүп ыйлап турат эле. Көкөтөй урушкан бойдон эшикке чыгып, ыйлап турган кызды көрүп: – Жүрү, айланайын «буудайдын барар жери тегирмен» дейт, Султанга мал эле керек болсо, өзүм берем, – деп кызды атына мингизип, өзү учкашып алып жөнөп кетти.

Султан бакылдап сүйлөнүп эшикке чыкса, кызын Көкөтөй өңөрүп алып кетип баратат. Султандын күйбөгөн жери күл болуп:

– Ээ, айланайын журт, баягы жинди чочко баламды алып кетип баратпайбы. Бул кордуктан көрө өлөйүн. Тал түштө кызымды ала качып баратканын көрчү! – деп баканды ала коюп мамыдагы атты көздөй жүгүрүп калды.

– Ай, Султан аке, сиз барбай эле коюңуз, балаңызды кайда алып бармак эле, биз эле алып келип берелик,– деп турган элдин ичинен бири аттанып Көкөтөйдүн аркасынан чапкан бойдон барып калды. Көкөтөй карындашын үйгө алып барып түшүрүп коюп «жылкыны бери айдагыла!»–деп жылкысын чогултуп келип беш жылкыны карматып, кошоктоп туруп, баягы аркасынан келген кишиге айдатып жиберди. – Султанга алып барып бер, атасы малдан өлсө, кызынын калыңын жетим баладан алам деп темселебей менден алсын. Бул жылкыда менин доом жок, бул кызда Султандын доосу жок. Мына, мен өзүм билип узатам эми «мындай-андай» дечү болсо чырды менден көрүп алгыла. «Карма ат, айгырдан! Сындуу, сырттуусунан! Бүгүндөн калбай карындашымды, кудагый, күйөөмдү узатамын. Өзүм кошо барып айлына жеткирип келемин. Алып чык келин, кыздардын жакшыраак ээр, токумдарынан!»– деп жасалгалуу ат жабдыктарды чоң-чоң аттарга токуп дүрбөп жатканда Султан көрүп алып кандай кылаар айласын таппай, айылдагыларды чакырып алып:

– Ой, журт, тигил жиндини кудай урду! Кызыл-тазыл кылып эле бир топ атты токуп жатат, бул кордукка кантип чыдаймын! Барып эле жарынышып калсам бейм да, ыя? Кантем ыя! – деп токтоно албай турат.

– Ээ, Султан аке, салган малыңызды бербедиби. Эми биз барган менен Көкөтөй сабап кайра кууйт. Эми жайына эле коюңуз. Кызыңызга кийим-кече, төшөнчү-орунду бербей баары өз жаныңызда калбадыбы,– дешип Көкөтөйгө барууга киши чыкпады.

Султан ары-бери чуркап: – Ой, катын, бас бери! Тигил жиндинин кылган кылыгын көрдүңбү? Кызыңды аткарып жатат. Ат, айгырларынын баарын карматып, токуп жатпайбы, эми эмине кылабыз? Мен барсам чоң уруш чыгып жүрбөсүн, ыя? Же барсамбы?– деп тыбырап турат эле. Көкөтөйдүн сулуу кара кызыл айгырына күмүш ээр, токумду токуп,

кызыл башайы жуурканды опойто салып, минип алып, бир бала чаап келип: – Жеңе силердикинде кудагыйдын ээр, токуму бар экен, алып бериңиз? Кеткени жатышат – деди. Султан:

– Ой, бала, алдыңкы айгырды ким мингени жатат, айтчы? Ой, бала, деги канча ат токуп жатат, кайда барат экен, айтчы ыя? – деп Султан баланы көздөй басты. Бала нарылай бастырып: Көкөм жакын барба, кармап албасын. Обочо туруп, ээрди алып кел» деген. Беш – алты ат токушту го деп бала жакындабай гана «Жеңе, ээр барбы, кетем. Бат кел» деген – деди.

– Мен көтөрүп барып берейин, балам, шашсаң кете бер,– деп Султандын байбичеси кудагыйынын ээрин таңып көтөрүп алып жөнөдү: Султан:

– Ой, катын, жанагы жиндиге айт, мен эми ачуумду койдум. Эми өзү билсин, бүгүн аткарба де. Ошол жинди экөөңөр эле билип узаткыла. Мына мен койдум – деп кырынан түшүп жатып калды.

Жеңеси келип: – Кой, алдыңа кетейин уул, агаң «сени эле билсин, мен ачуумду койдум» деп жатып калды. Эми бүгүн аткарам дебечи, алдыңа кетейин?! Айыпка бергенсип карындашыңды кантип бүгүн эле узатасың?– деп ыйлап-сыктап Көкөтөйгө жалынып, кызын көздөй басты.

Көкөтөй жеңесин кармап алып: «Кана, эми Султандын ачуусу чыкканы ырас болсо, барып бир тайыңарды тойго сойгулачы. Мен күйөө, кыз, кудагыйынды алып барып үйүңө түшүрөйүн. Болбосо азыр аткарып алып өзүм жеткирип келемин. Малынан баласын жаман көргөн киши ошентип көрбөй калуучу»,– деп жеңесин кайра үйүңө жөнөттү.

Султандын байбичеси үйүңө жетип калган кезде Көкөтөй күйөө кыз, кудагый, кудаларын баарын аткарып алып, өзү кошо аттанып түндүк баканды колуна алып, ылдамдай жөнөп, Султандын айлынын өйүз жагы менен Байдуулунун ашуусун бет алып жөнөп калды. Султандын айылы чакчалакей болуп

эле ат-атка тийбей, жөө-жалаң катын-бала чубуруп Көкөтөйдүн алдын тозо, аттуу, жөөлүү болуп келатышат. Көкөтөй узун баканды жаркылдатып, тайгандай кызыл бээ менен жагалдантып, катуу үнүн салып кыйкырып:—Тарткыла ой, кайра тарткыла! Мен болсом колумдан мал берип, ичим ачышып келаткан кишимин. Бул ишти бүтүрбөй, тынбаймын. Эч кандай кеп, сөз укпаймын. Агер келгениңер болсо соо калбайсыңар. Бакан менен кардыңды жара саямын»,— деп кызыл бээ менен ойноктотуп, ары-бери ойдолотуп коёт. Султан Көкөтөйдүн түрүн көрүп алып жакын бара албай, кашаттан туруп кыйкырат:

— Оо, Көкөтөй, деги эмне кыл дейсиң? Оюңдагыңды айтчы? Кандай бол десең, ошондой болоюн. Ой, айланайын Көкөтөй, экөөбүз бир тууган эмес белек, мени эл, журтка шерменде кылба? Оо, тигилерди токтот. Оюңдагыдай болбосом кудай, арбак урсун — деп ыйлап турат. Көкөтөй:

— Оо, Султан, менин оюмдагыдай болсоң кайра чаап барып бир жылкыңды сой, элге той бер. Анан токтоймун. Бул жерде бакырып турганың менен токтоп тура албаймын — деп кыйкырат.

— Оо, маакул-маакул, айланайын! — деп жарданып карап турган балдардан эки-үч баланы ээрчитип алып желесине барып кысыр эмди тору тайды алып келип:

— Мына, мына! Келип бата кылып бер?— деп кыйкырды. Суунун боюнда топтошуп турган элден Көкөтөй чаап барып: «Кана, эмесе, муузда тайыңды, алдооакбар! Мына, менин батам ушул, муузда,— деди. Тушай салып тайды көтөрүп уруп мууздап жиберешти.

— Ырахмат, Султан аксакал. Тойду сен сойсоң, кызды мен ойнотомун деп кайра тартып, элдин баарын айлына алып барып түшүрүп, кыз-күйөөнү конок кылып жана бир кысырак эмди кара тайды тоюңа кошумчам деп Султанга жетелеп барып, Султан менен элдешип, элге той берип Маманазардын колуктусун кошуп берип узатышты.

Көкөтөйдүн ала көз кабаларды аштан калтырганы

Көкөтөй Коңурөлөңдү ашып келип бир калың айылга конуп калды. Ал айылдагы кары, жаш дебей баары келип Көкөтөй менен учурашып олтурушуп «Ээ, Көкө кайдан келатасың, кайда баратасың?» – деп Көкөтөйдүн жөнү-жайын сурап олтурушту.

– Бул эле Солтонсарыдан бастырдым. Береги Тоң жакка барып келе турган бир аз жумушум бар эле, – деп Көкөтөй барыш-келиш жумушун айтты.

Ээ, Көкөтөй аке, силердин тынымсейит туугандан ашка барабыз деп жаткандары барбы? – деп Токбай сурап калды.

Кайдагы ашты айтасың Токбай мырза? – деп Көкөтөй Токбайдан кайра сурады.

Ээ, Чүйдөкү ашты айтам. Дүрдүн атасы чоң Сооронбайдын ашына барганы жаткан киши барбы деп сурайм да – деди Токбай.

– Ээ, Токбай мырза, сен ошол Сооронбайдын ашына барсам дедин беле? Күлүк атың барбы же сайышка түшөм дейсиңби? – деп Көкөтөй Токбайды карады. Токбай уялып кетип, күлүп:

– Жоок, Көкө, күлүк ат деле жок, сайышка түшкүдөй баатыр эмесмин. Элдин баарына кат берип, ашка чакырыптыр деген эле кабарды угуп, силер жакка дагы кат барды беле деп гана айттым, – деди.

– Мен берки эле сырттан келдим. Элге кат келгенин билбедим. Силердин элге «ашка кел!» деп кат келдиби? Ал ашка жөнөп жатышабы? – деп Көкөтөй Токбайдан сурады.

Биздин алакөз Каба эртең чогулуш болуп кеңешип алып эки-үч күндө жүрөбүз деп турушат – деп Токбай жооп берди.

– Ашка барганга дагы чогулуш кылабы? Кеңүлдүү киши баруучу, баргысы келбеген киши малын багып жата берүүчү. Ашка барарын кеңешип, элди жыйнаганды силерден көрдүм. Же үй көчүрүп барып

Сооронбайдын ашына конок алышасыңарбы? – деп Көкөтөй олтурган элди карады.

Ээ, Көкөтөй баатыр, бул эл ашка, тойго барса да деле өзүнчө барбай, элди чогулткан болуп аштын чыгымы деп, элге чыгым салып, акча жыйнап алып, анан ар бир ыстарчындын мынчадан киши барсын деп жакшыраак аттын баарын минип барып ат сүрөтөбүз деп кечээ болуштукунда сөз кылып тарашты – дейт турбайбы. «Эртең түтүнгө киши калбай келсин» деп ыстарчыбыз киши жибериптир,– деп аксакал Сатылган сүйлөп калды.

– Ой, атаңдын көрү ай! «Жоболондуу жолго чыкса, эмгектүүнүн этеги булганат» дегендей аш, тойго барабыз деп эле элге чыгым салса киши жечү мыкаачы бул силердин ала көз кабадан чыккан турбайбы? Келе, Сатылган насыбайыңды?– деп чакчанын шешин сууруп алып жыттагылап Көкөтөй,– Ээ, дагы немине сөзүңөр бар?– деп олтурду.

– Ээй, айланайын Көкө, ошол ашка минип баруучумун деп жайлата өзүм өгүз минип жүрүп араң эттентип алган жалгыз атымды бересиң деп береги Токбай кыйнап олтурбайбы. Бербей койсом болуштун жасоолун жиберип деле карматып аламын деп олтурат го – деп Токбайды бир карап, Көкөтөйдү бир карап коюп аксакал киши таягынын учу менен жерди сайгылап коюп, үшкүрүп коёт.

– Ээй, аксакал капа болбой олтура бер. Бул ашка ала көз кабадан бир дагы киши жибербеймин, болушун бокту жептир. Эртең эл чогулуп калса мен дагы барып ошол көпчүлүккө сөз айтып көрөрмүн. Ошондо мени карап тур аксакалым,– деп Көкөтөй күлдү.

– Атаа садагаң кетейин Көкө, ушул сапар элди ашка бардырбай салсаң, сураганыңды берелик,– дешип олтурган эл чурулдап жиберешти.

Эртең менен элдин баары ат токунуп чогулушка барабыз деп топ-топ болуп жөнөп жатышат. Конуп жаткан айылдагы бир топ аксакалдар менен агтанып алып Көкөтөйлөр дагы барып калышты.

Алабаштын сазына ала көз кабанын көпчүлүгү чогулуп, жаткан жерге барып улуу-күчүү, кары-жаштын бардыгына учурашып Көкөтөй дагы олтурат эле. Туш-туштан элдердин баары келип калың жыйын тегерек тартып олтургандан кийин аштын кебин салып элдин ар кайсы жеринен сүйлөп жаткандар бар. Булардын ичинен ар бир сөзмөрлөр чыгып «бул ашка казак, кыргыз, капыр, бусурманды чакырыптыр, оң, сол орошондун баары барат экен. Ушул ашка барбай калсак арманда калабыз го. Балбан күрөшкө Ак балбанды, эр сайышка Жаmanoозду алып барсак. Күлүк аттан Молдокандын Майда кызылы менен Баатырдын Тору аргымагын алып барсак. Нары чеги алты жүз, бери чети беш жүз киши барсак, эки атка жакшы сүрөөнчү болобу. Мыкты аттардан минип алып, жакшы кийимдерден кийип алып ушул сонун ашты көрүп келбесек арманыбыз арылбайт го» дешип, ар бир өтүмдүү азаматтар мыктыларга угуза сүйлөп жатышат. «Ырас эле андай сонун ашка барбаганда болобу. Ыстарчы башына элүүдөн киши барсак, канча чыгым болор дейсиң? Көп болсо түтүнгө бир кой, серкеден чыгым беришер»— деп ар бир туура чабар бекерпоздор жарбык боло сүйлөп, элди күүлөп коюшат. Булардын сөздөрүнө кулак салып Көкөтөй тыңшап отура берген. Бул элдин мырзасымактары жана тыңсымал айыл башчылары сүйлөшөт: «Чынында бул аш илгерки эле Көкөтөй хандын ашындай аш болот окшойт. Ошону көрүп келбесек болобу? Көп болсо барган кишилер киши башына элүүдөн койго акча көтөрүп аларбыз. Кудай берип калса Майда кызыл менен Тору аргымактын бир байгенин алды жагынан көрүнүп калса, барган зыяндарыбыздын баарын төлөп салбайбы. Төтөн акчалуу кишилер барса Токмоктон арзан төө сатып алар эле»—деп кайра тартпай ашка барып келүүнүн сөзү күчөй баштады.

Ээ, бул ашка кимдер барат? Кимдер барбайт? Кеңеш бергиле, көпчүлүктүн кеңешинин ыңгайын

угалык – деп Баатыркан, Маамыткан элди дуулдатып салып, карап олтурушат. Бул учурда элдин сүйлөп жаткан сөздөрүнө ичи кайнап, катуу үнү менен Көкөтөй:

– Ой, журт, кичине токтой тургулачы? Бул Коңур өлөң менен Токмоктун ортосу жүрөрман атка үч күндүк жол эле. Силер бүгүндөн калбай эле Сооронбайдын ашына жете конуп, эртең менен тура калып, эр сайышка Жаманоозду аткара салып, ыргыта койдуруп, төө баштаган бир тогузду андан алып жибердиңер. Бул ууру кылып жүрүп жилиги үзүлгөн немени төмөнкү Кушчу, Саруу, Солто, Тынайдан кунан, өгүздөн улак тартып ойноп жүргөн балбандары Жаманоозунду ичеге, кардын чубай сайып кетеби деп ойлогон бир дагы киши болгон жок. Эми кичине пашпай угуп тургула. Бул аштын жайын мен айтып берейин, – деди.

– Ээ, маакул, маакул. Айтыңыз, Көкө, айтыңыз – деп элдин ар бир жеринен Көкөтөйдү тааныгандар бажылдашып калды.

– Эмесе мен айтып берейин, алакөз каба бул аш сен ойноочу жоо эмес. Бул ашка оң, сол, орошон казак, кыргыз, капыр, бусурманды чакырып жатат деп мен дагы уктум. Сен ошол ашка барып канткенде конок таап жейсиң? Же Жантайдын уулу Шабдан, Сооронбайдын уулу Дүр менен сөөк-тамыр белең? Бул жерде Алабаштын сазына чогулуп олтуруп алып Баатырдын аргымагын алып барсак деп коёсуңар. Баатырканың беш жүз киши менен барып конок таап жей албайт, капа болбой угуп тура тургула. Бул ашка барып конок таап жээчү болсоңор намыс кылбай эле береги көлдүн башындагы арык тукуму Кыдырды ээрчип бар. Калың элдин кашат жагынан бопоросунун түтүнүн кол ыштыктай кылып бурулдатып Кошой баатырдай болуп даңкайып турганда «Бул ким экен? Бул ким экен?» дегенде «Бугу Кыдыр баатыр экен» дегенде «Бери тартыңыз, бери тартыңыз баатыр» деп конокко болуп алып, жасалгалуу үйгө түшүрүп, күтүп турар. Же

болбосо Ат-Башыны жердеп жаткан Кайдуунун уулу Чокону ээрчип барсаң, калың элдин ортосунда көз айнегин жалтылдатып казандаган калың элге учурашып улуу-кичүүгө таанылган муну токтотпой конокко болуп алып бакча сарайдан алдырып алып, окуп жаткан гезиттеринин сөздөрүнөн угуп «баракелде Чоко мырзанын сөзү ай!» дешип күтүп узатаар. Анан сен өзүң ашка барганда береги олтурган Баатырканыңды аягы Талас, башы Чүйдүн эли тургай арка бериш жаткан моңолдор, тынымсейит жакшы тааныбайт, канткенде ошол Чүйдөн конок тап дей коёсуң? Анан сен элге чыгым саларсың, аты жогуң бирөөнүн атын жыгып алаарсың. Кичине байсымактарың суур колко карала айгырыңды жылкыдан жаңы кармап минип алып, далысынан чыпылдап майы чыккан тонунду аттын соорусуна жаба кийип алып, күрпөң козунун терисинен кылган саксак тебетейиңдин төбөсүн шоңшойтуп баса кийип алып, барганыңда жаагыңдан тер агызып, мадырайып карап турганыңда сени ким конокко бөлүп ала коёт? Чүй деген ысык жер болот, тер жыттанып, боргулданып тердеп турганыңда жел жагыңа чыккан кишиге сасык тумоо тийбейби. Сен сонун ашты көрөм деп элге чыгым салып, акча жыйнап аларсың. Оң, сол, орошон кайнап жаткан жерине барарсың. Тааныган киши көрө албай, конок таппай каларсың. Айлаң кеткенде чокчорула бастырып Чүйдүн суусун бойлоп барып жатарсың. Кардың ачып, оозуң батташып, көзүң боз ала болгондо сезгенген коондон сатып алып, жарып жеп жатарсың. Ал ашта жети күнү конок алат деп уктум. Ошол жети күн удаа шишиген коондон жеп жатып калтырама оору болуп, безгекке жолугаарсың. Анык безгек болгонун билбей түнкү жоргок суук тийип калган экен деп наалдуу өтүк менен канча тебелетип жатып бүткөн боюн көк-ала кылып салып, ал байкуштун убалына калаарсың. Жети күнгө чейин таап жеп айыл караандабаганыңды билип Чүйдүн суусунун боюндагы жылгын аралаш камышта жатканыңды көрүп алып,

булар конок таппай калган суу кечпес сырттык экен деп солто, тынайдын машыккан уурулары жоон топ атыңды уурдап кеткенде эртең менен соксоюп далайың жөө каларсың.

Бир кезде «Ат чубат!» Ат чубат!» деп сурнайчы, кернейчилер чыгар, аны укканда ичиң кайнап, мынчалык келгенден кийин аттарыбызды байгеге кошуп калалы деп көчө болуп турган калың элди аралап барып аттарыңды чубатууга салып, көчө болуп тура калганыңда Солто, Тынайдын турна моюн, бото көз чалыштары менен жөөлөтүп шыкала тура калганда боорунан топчулап койгондой болгон мукурайган бүкүр атың менен сүрүлүп отуруп элдин аркасына чыгып калып бири биринди таппай мойнунду тосуп, элди тегерете бастырып жолдошунду издеп жүрөрсүң. Нар жагы казак менен кушчу, саруу, бер жагы солто, тынай күлүктөрүн чубатууга салып турганда Кетмен– Төбө, Талас, Ашмара, Мерки жана Чүйдүн көзү чөйчөктөй болгон аркар шыйрак, жолборс көөдөн аргымактары жалы кулундун жалындай кылып жамбашын каргайтып кынжыңдап чубап өтүп турганда Майда кызылың менен Баатырыңдын Тору аргымагы энесин ээрчиген кулундай болуп чалыштардын арасынан көрүнбөй калар.

Баатырыңдын Тору аргымагы бул жердеги боорунан топчулап койгондой болгон тескейдин мукур аттарынан чыкты дегени менен ал жерге барып Чүйдүн шоошак чөбүнөн жегенден кийин куйругунун учу менен тең атып чычкактап калар. Чоң Кеминдин оозуна байге сайып жолго эки ара кондуруп айдап олтуруп Ашмара Меркиден атты коё бергенде сенин аттарың жүгүрүп келмек тургай шоонадай жарап чычкактап ичин уруп Ысык-Атадан өтпөй чабалактап жатканын көрөрсүң.

Кушчу, Саруу, Солто, Тынайдын боз балдары тойчунак сары тердиги менен куюшкан салбай токунуп чаполоңдон төрттү тартынган чалыштары менен жезден чыбык салган найманча ээринен чылбырды

ороп алып «Каратал! Каратал! «Бүргө!», «Бүргө», «Бөлөкбай! Бөлөкбай!», «Талкан! Талкан!» деп сүрөп келатканда бүкүр атың менен бура тарта бергениңде койдуруп өткөндө ат-матың менен томолонуп барып сулап жатарсың. Атың баса жыгылганда акырегиң сынып, кир болгон бөз куруң менен таңып алып сенделип жүрүп олтуруп баягы үйүр болгон камышыңдын арасына келерсиң. Баш-аягың бүт жыйналбай кужулдашып «атаңдын көрү ай, ашка келип же конок болбой же чапкан атыбыздан дайын жок эми эл тарай электе баягы ууру алган аттарды бир суроо салып келсекчи» деп араңардан шыйгарып олтуруп тыңсымалыңдан эки-үч кишиңди жиберерсиң. Ал барган кишилерің Шабдан баатырдын жаткан жерине барып, эки колун бооруна алып, салам айтып нымтырап кирип барар. Шабдан өзү кичипейил келик киши боло турган эле. «Келгиле, келгиле, туугандарым. ким болосуңар?!» деп жөнүңөрдү сураганда «Баатыр, биз манабул эле Ысык-Көлдүн тескейиндеки ала көз каба деген эл элек, ашка келип аттарыбызды ууруга алдырып жиберип, жөө калдык ошону сизге айтып, кулагыңызга салып сурамжылайлычы деп келдик эле баатыр», деп бүжүрөп олтуруп жооп берерсиң.

Ал Шабдандын жанында өңү чаар, сөзү суук Баяке деген ачуулуу киши бар «атаңдын көрүнөчайын темселеген иттер сенин атыңды Шабдан уурдап алыпты? Ашка келсең атыңды багып албайсыңбы? Атың турмак өзүңдү ууру алса бул көпчүлүктө дайның чыгабы?» – деп жемелегенде Баякенин суук сөзүнөн кутула албай кайра кетериңе эки көзүң төрт болор.

Шабдан жумшак сөздүү киши эле «Коюңуз, коюңуз, Баяке баатыр, бул бечаралардын айткандарына көз сал» деп айталы деп бир жигитин жиберип Мамбетаалы, Дүрдү чакырып алып «Ой Мамбетаалы, Дүр мырзалар мана булар тескейдеки саяк туугандар экен буларды конокко дагы албапсыңар жана бир топ атын ууру алып кетиптир, болуш-болуштарга

кабар салып сүйүнчүсүн көбүрөөк айтып ырчыларга жар салдырып сурап бергилечи?» – дегенде «Жакшы болот, жакшы болот, баатыр, сураштыралы» деп эшикке чыгып-кирип бопоросун тартып экөө эки жакка басып кетер. Кимисин ээрчип баратканыңды биле албай жаагындан теринди агызып, башың айланып туруп «Кой эми, мынча болгондон кийин Дүрдөн бир жооп алып кайталы» деп кайраттанып аркасынан барганыңда атынын жалына бутун арта салып, бопоросун тартып турган көк көйнөкчөк орус менен сүйлөшүп туруп Дүр бирустопту (пристав) көздөй басып кеткенде ээрчип бара албай илеңдеп турганыңда суу ордуна арак ичкен солто, тынайдын жигиттери келеке кылып, сөзүңдү угуп алып «аттарыңды мен таап берем, келе сүйүнчүңдү бер» деп жанындагы бирин – серин тыйын тыпырыңды алып Токмоктун шаарына кирип сени адаштырып салып берген акчаңды аракка салар. Андан айлаң кеткенде жолдошторуңа келип калың чырдын ичинен чыгарсың.

Жолдошторуң арыктын боюндагы талдын көлөкөсүндө эс алып жатып уктап калганда отко койгон аттары дуңгандын күрүчүнө кирип алып чөнөктөгү баткакка тыгылып кечип жүргөнүн көрүп алып шыгырата таккан томолок сары топчулуу чолоккөк күрмөсү менен келип алка жакаңан алып кырдуу башы менен мурдунду каңтара-каңтара сүзгөндө каңылжаарың талкаланып оозу-мурдундан кан кетип ак чүпүрөк кепичтин чочойгон тумшугу менен жүрөккө тепкенде өңүң кубарып чай кайнамга өзөрүп жатып араң эс алып «садагаң кетейин, акун, күрүчүңдү төлөп берейин» – деп калган-каткан бардыгер акчаңды кураштырып берип араңдан кутулуп, бул кордукту көргөндө Коңурөлөңдүн чым көңүнүн жыты көзүңдөн учар. Уурудан калган аттарга учкашып, чиркешип алып, кыр аркаңы жоор кылып, айлаң кеткенде, жөөлөп жалаңдап алып ээр, токумунду көтөрүп алып Боомдун ичиндеки ар бир соройгон ташка көчүгүң

коюп олтурарсың. «Же өлүктөн дагы акырегимдин ооруганы ай, убалым жетсин Баатыркан, Маамытканга» деп куру каргышыңды айтып жүрүп отуруп, ажалдууң жолдо өлүп, ажалы жогуң шилиң эки ача болуп арыктап жыгыларыңда Ала-Башка араң жетерсиң. Сен жолду ката Баатыркан, Маамытканды кармап келсең сени мында калган чыгым тартып жалгыз атынан айрылып, ичинен кан өтүп олтурган көпчүлүктүн ичиндеки бей-бечара кармаганда аман-эсен үйүңө келгендерин дагы жыл маалына эс алалбай каларсың.

Тилимди алсаң ала көз каба, шернеңди жеп чолок чүйлүгүңдү кекиликке салып, ат кунаныңды Коңур-өлөңдү жээктете чаап, аш, тоюңду берип таң-тамашаны өз айлыңда салып, малыңды багып жата бер. Чүйдөгү ашка дүрбөп, элге чыгым салганча үйдөкү элди бак. Жок, тилимди албасаң, кырылмактан немең калбай кал. Мага эмне кереги бар Чүйдөкү бир тынайдын чалы өлүптүр деп түтүңгө киши калбай чогулуп алып, чыгым салып, ат жыгып минип жатканыңар мага жакпады, – деп Көкөтөй сөзүн бүтүрдү.

Көкөтөйдүн бул айткан сөздөрүнө кыжыры кайнап, ачуусу келген түрү менен:

– Ой, Көкөтөй, кудай урган жинди, сен бул жерде олтуруп алып эле бүтүн ала көз кабаны бүлдүрүп жибердиң, капкайдагы жок сөздөрдү айтып. Чүйдөкү элди көтөрө чалып, биздин ала көз кабаны эч бир керекке жаратпай салдың го. Ошол солто, тынайдан эле биздин эл кем бекен? Же малы биздин малдан көп, жакшысы биздин жакшылардан өйдө бекен? Баса! Казак менен саруу, кушчу, солто, тынайдын балбандары, аттары боз балдары, манаптары такыр эле бизден артык бекен? Кудайды карабай сүйлөдүң го, Көкөтөй. Бул сөзүң өзүңө жакпаса, бизге жарабай калды. Чүйдөкү элди мактап, биздин сырттыкты өтө кордоп жибергениң ылайык эмес го, Көкөтөй? – деп Баатыркандын жан-жөкөр жигити Жаманак өтө ачуусу келгендей болуп каргылдана сүйлөп калды. Көкөтөй:

– Ээ, олтурган көпчүлүк, калың кара журт, бул Жаманакка кошулуп сүйлөөчүңөр дагы барбы? Же бул Жаманак мырзага эле жооп берейинби? – деп калың элди тегерете карап Көкөтөй оңдонуп-оңдонуп олтурду. Олтурган эл бир аз токтоло түшүп «Жок, жок. Көкөтөй баатыр башкабызда эч кандай сөз жок. Ошол эле Жаманактын сөзүнө жооп бериңиз» – деп туш-туштан бир доор кишилер чурулдашып калышты.

– Маакул-маакул эмесе, Жаманак мырзанын сөзүнө жооп берейин. Андан кийин дагы сөз болсо көрөрбүз, – деп Көкөтөй Жаманакты карай бет алып, имериле түшүп, – Ээ, Жаманак мырза, мен илгерки карылардын сөзүнөн бир-эки ооз айтып берейин, сен чычалабай угуп олтура тур.

Биринчи сөзү: «Ашмачы бууга семирет, акмак дууга семирет» деген. Бул сөздү өзүң ойлой бер. Экинчи сөзү: «Катындын иши эр менен, жакшынын иши эл менен», «Дыйкандын иши жер менен, Күлүктүн күчү тер менен, Бугунун жаны чер менен, Букара журттту аябай, Бузуктан таап жем жеген» – деп илгерки карылардын айткан сөзү бар эмеспи. Сен ошол дууга семирген жана ушундай болор-болбос иштен жем таап жегендин бирисиң. Сен ойлочу? Беш-алты жүз киши менен Баатыркан, Маамыткандын өзүлөрү же балдары ошол ашка барса, аты байгеден калып, бир канча чыгым болуп он-он бештен топтошуп ала көз каба шылкыйып Боомдун капчыгайында жөөлөп-жалаңдап келатса, өөдө-төмөн чубап өтүп турган жолоочулар «Силер кимсиңер? Кайдан келатасыңар?» – деп сураганда, – Биз ала көз кабабыз. – Атыңар байгеге аралаштыбы? – Жок. – Тээ тетиги киши ким деген киши? – Баатыркан же Маамыткан же ошолордун балдары, – десең, тыяк жагы Чүй өрөөнүнө, быяк жагы Ат-Башы, Нарынга барган жолоочулар барган жеринде кеп салышып: «Боомдун капчыгайынын жолун бууп сенделип келаткан эле ала көз каба. Аты байгеден калыптыр. Ат сүрөйм деп далайынын колу сынган окшойт арчындынып алып-

тыр, учкашып, чиркешип эле келаткан немелерди көрөсүң. Анан калса түп көтөрө барган экен» – десе, «Атаа Баатыркан, Маамыткан тынч эле жатуу экен. «Кайдан бардың Чүйгө, кантип жетем үйгө» деп ала көз каба Боомдун ичинде жүргөн турбайбы» – деп уккан элдин баары жерге түкүрбөйбү. Сен өңдөнгөн кошоматчы, жуукурлар бузат элди: «Барбайт деген немине, албайт деген немине?» – деп жүрүп эле калкты тынчылтпай же кардың тойбой карбаластап жүрө бересиң. «Анан сен солто, тынайдан мыкты болсоң элди кыйнап чыгым салып көзүнүн жашы, көкүрөгүнүн дарты менен атаң Сооронбайга аш берип жатат дейт. Өзүңдүн малың жок жалгыз аттуу манап экенсиң. Ошол үчүн ашыңа барбай калдык» – деп Дүргө кат жазып жиберип жатып калбайсыңбы. «Мына, атаңдын көрү малы-башы өсүп эл баккан жакшы» деп ушуну айтса болот» – деп уккан элдин баары ырахмат айтпайбы. Анан аттуунун атын, тондуунун тонун зордуктап алып сен барып аш көрсөң, жетим-жесирдин баарын түтүнгө эки койдон чыгым тартып ыйлап жатса уккан элдин баары мыкаачы Коңур-өлөңдөн чыккан турбайбы? – деп наалат айтпаганда «баракелде ала көз кабанын мыктыларына, букарада убал барбы, жакшы кылыптыр» демек беле? – деп Көкөтөй токтолду.

Бул учурда элдин ар кайсы жерлеринен беш-алтыдан болуп башын бириктирип шыбыраша калгандары болду. Бирок мыктылардын оозунан кандай сөз чыгат деп Баатыркан, Маамыткан, Жийдебай, Ыктыбайларды карап элдин баары токтолуп турушат.

– Ээ, баатырлар, эмине дейсиңер? Бир себептен Көкөтөйдүн сөзү туура деп да ойлоймун, сиздер кандай дейсиңер? – деп Булаке сөз салды.

– Ээ, Булаке болуш, сизге Көкөтөйдүн сөзү туура болсо, бизге дагы көп жаман эмес. Бул Көкөтөй жинди өз оюндагы сөзүн ичине сактабай кимге дагы болсо тартынбай айткан кептери кишиге пайда берер жерлери да бар. Бирок көпчүлүгүңөр ойлонуп сөзү-

нөрдү айтып көргүлөчү?— деп Маамыткан Булакеге жооп берди.

— Күлүк аттуу Маамыткан баатыр, пайда берер жери да бар — деп Көкөтөйдүн сөзүн жактагандан кийин ашка жетелеп алып баргандай күлүк аты жок биз тынч эле жатканыбызды сүйөбүз,— деп Жийдебай сүйлөп калды.

— Эмесе биз эле атыбыз күлүк деп ал ашка жалгыз барат белек? Алыскы жерге барып аты байгеден калып, боз ала болуп келген дагы жакшы болбойт. Журттун көңүлү тартпаса бул ашка барбай эле коёлук. Андай болсо эл таркасын. Сөзү бар киши болсо калып сөзүн бүтүрүп алышар, деп Баатыркан этегин кагынып туруп басып кетти.

Баатыркандын бул сөзүн уккандан кийин араң турган эл «көңүлдүү киши барсын, көңүлсүз кишини ашка бар деп кыйнап эмне кереги бар» дешип көпчүлүк «дуу» деп ордунан туруп аттана баштады. Топ-топ болуп кетип бараткан элдин баары — Атаа учуң узарган Көкөтөй ай, желигип жаткан далай шылуундун демин басып өрт өчкөндөй кылды ээ, биздин бактыбызга бүгүн ушул жыйынга келип калган экен, — дешип алкыш берип бараткан эле элди көрсүң. Түндөкү Көкөтөй конгон айылдагы жыйырма чакты киши аттанып алып бастыра түшүп, токтой калышып «Кокуй, айланайын Көкөтөйдү алып кетип кондуруп узаталы» деп күтүп турушат эле.

Элдин көпчүлүгү тарап кеткенден кийин ордунан туруп олтурган эл менен коштошуп — Ээ, Баатыркан баатыр атың күлүк болсо бөксөдөн бөрү чаап, түздөн түлкү чаап ойноп жата бер. Бир аттын бир күндүк тери үчүн элди дүрбөтүп немине кереги бар, кайыр кош! — деп Көкөтөй аттанып жөнөп баратат эле.

— Ээ, Көкө, биз сизди күтүп турдук эле. Макул десе биздин айылга барып конуп кетиңиз. Ушул бүгүнкү Жаманакка айткан сөзүңүз кээ бир кубангандыгыбыздан бүгүн кондуруп колдо бар сый, ызатыбызды кылып узаталы деп сизге карап турдук

эле. Барып бир ат минип кетиңиз – деп ар кимиси сүйгөндүк түрү менен сөз айтып турушат.

– Ээй, туугандар силерди камандардын оозунан куткарып алып кайра барып ат минип кеткеним болбойт эмеспи. Мени барбады деп силер таарынбагыла. Мен сиздердин күтүп турганыңарга ырахмат айтамын. Капа болбоңуздар, дагы көрүшөбүз. Мындай сөздөр учуру келген жерлерде айтыла берет, кайыр кош! – деп Көкөтөй жүрүп кетти.

Ала көз каба ашка барбай калды. Көкөтөйдүн бул сөзүн унутпай кеп салып жүрүүчү болушту.

Көкөтөйдүн Касымбайга жолукканы

Көкөтөй көл башына жолоочулап барып кайткан кезинде Караколго келип түнөп калды. Бул кезде Ысык-Көлдүн күңгөй, тескейиндеги мыктылардын баары Караколго топ кылышып ушунда жүрөт деп угуп «мында болсо Ысагаалыга учураша кетейинчи» деп көчөдөн ары-бери бастырып «Ысагаалынын кошу кайда экенин билесиңби?» деп ар кимден сурап келе жатат эле, аңгыча болбой – колдун ичи жеткис суналган чоң, кара аргымак кошкон извозчикке түшүп алып Ысагаалы Көкөтөйдүн каршы алдынан чыгып калды. Көрө коюп эле арабаны токтотуп, ыргып түшүп салам айтып:

– Ээ, Көкө, саламат жүрөсүзбү, ботом, кайдан жүрөсүз Караколго качан келдиңиз эле? – деп атчан турган Көкөтөйгө колун сунуп көрүшүп калды.

– Ээ, Ысагаалы мырза, аман-эсен жүрөсүңбү? Мен болсом ушул жогору Көкүрөк жакка бардым эле, Караколго келип сени мында деп угуп, учураша кетейинчи деп, сени издеп жүрдүм эле. Тигил арабада отурган суусар тебетей кийген мырзаң ким? – деп Ысагаалыдан Көкөтөй арабада отурган жигиттин жайын сурады. Көчөдө дүргүгөн атчан элдин бир кыйласы обочорооктон тегерек тартып карап калышты, «ботом, берки кула атчан киши өтө бир кадырлуу киши окшойт. Ысагаалы арабадан түшө калып учурашып жатат» – деп Көкөтөйдү тааныбаган

эл буларды таңыркап карап турушат. Көкөтөйдүн суроосуна жооп айтып Ысагаалы:

– Ээ, Көкө, эл арабада отурган Касымбай төрө деген үйөздүн тилмечи, өзүндүн тууганың, арык тукуму кадимки Телтайдын уулу эмеси: Учурашсаңыз Көкө! Учурашасызбы? – деди. Көкөтөй:

– Ээ, Ысагаалы, бул Караколдо суусур тебетей кийген, арабага түшкөн кишинин баарына түшө калып учурашып отурсам жазга чейин Нарынга кете албайм го? Буту аман-эсен болсо, ал Касымбай төрөң сакалдуу кишиге өзү келип учурашпайбы? Же атасы Телтай жасоолго окшогон кыялы терс киши беле? – деди. Ысагаалы: – Ай-ай, Көкө, кыялы деле терс киши эмес. Бирок улугубуз эмеспи, ызат кылабыз да – деди.

– Ой, Ысагаалы баатыр, келиңиз бастыралы, бул кайдагы дөөрүгөн абышкаң эле, өзүнүн дагы дени соо киши эмес го? – деп Касымбай алая карап, Көкөтөйдү жаман көргөнсүп Ысагаалыны чакырды.

– Бар-бар, Ысагаалы мырза, улугун чакырып жатат, бара гой. Кыялы терс эмес дейсиң, жасоолдун кыялы терс болбосо, байды коюп, кедейдин атын минеби. Тончон кишини көргөндө кекилик көргөн куштай дени соо эмес го, – деп менин канымды көрө коюп жатпайбы, тоюту канган чиркин – деп Көкөтөй атын камчыланып алып бура тартып жөнөп калды. Ысагаалы:

– Ой, Көкө, токтой туруңуз! Токтой туруңуз!– деп Касымбайдын жанына келип: – Ой, бала, арабаңды тетиги бараткан кишинин аркасынан айда! – деп, араба айдаган балага айтып Көкөтөйдүн аркасынан келатышат.

– Ысагаалы баатыр, бул жиндиче сүйлөгөн кишиң ким? Ушундай эле жаман тончон кишиге ынак экенсиң, баатыр. Көчөдө толгон эл карап турса оозуна келгенди айткан бир жинди көрүнөт! – деп Касымбай Ысагаалыга сүйлөп келатат.

– Оо, кокуй, Касымбай төрө, сен тааныбайт турбайсыңбы? Ал кадимки Көкөтөй чечен эмеспи. Ал

киши өзүндөй кишилерге биринчи учурашканда ошондой тийишип, капкайдагы айыбын айтып учурашат. Аны билбеген киши кайра жинине тийип андан катуу сөздөрдү угат. Андан көрө аркасынан барып жатык сөз айтып, өзүн чакырып үйгө ала кетели. Ал Көкөм бу бойдон кетсе мен экинчи жүзүн көрө албай каламын деп Ысагаалы Көкөтөйдүн түрлүү эрчиликтерин айтып, Касымбайга мактады. Касымбайдын уккусу келбей, – Ээ, Ысагаалы баатыр, ал кишиңди сыйласаң өзүң сыйлап аларсың, мен сыйлай албаймын. Ал тургай сен болбосоң жанакы жерде эле айдап барып каматып салат элем, – деди.

– Ой, Касымбай, ал кишини сен камай албайсың. Мына мен ушул жерге эле түшүп калайын, сен барып айдап барып камап көрчү. Сенден коркуп, айдагыңа басып барып камалып калса мен сага жыггылыштуу болоюн. Эгер камай албай калсаң эмне бересиң? – деп Ысагаалы Касымбай менен мелдеш кылып, арабаны токтотуп, бир дүкөндүн эшигинин алдына түшүп калды.

– Ошол кишини камай албай кайра келсем, ушул атты арабасы менен берейин – деп Касымбай Көкөтөйдүн аркасынан түшүп алып көзөмөлдөп келе жатат. Аңгыча Көкөтөй калың элдин ичинде турган Жоломанга кабылышып, учурашып тура калды. Ал көп элдин арасынан Көкөтөйдү тааныган кишилер жабыла кол берип көрүшүп өтө сагынган түрдө учурашып жатышат. Аркасынан келе жаткан Касымбай элге жакындап калганда «Касымбай экен. Касымбай экен» – деп эл жарданып карап калышты. Көпчүлүктөн өтүп кете албай арабасын асталап айдатып Көкөтөйдөн көзүн айрыбай келатып Касымбай элге жетип калды.

– Амансыңбы, Касыке, амансызбы? – деп үн алыша сүйлөп элдин баары учурашып калышты. «Шүгүр, шүгүр» дегенсип Касымбай элди карай башын ийкеп, ишаарат кылып:

– Ээ, Жоке, амансызбы? Бул тончон кишини эле тегеректеп жатасыңар, эмне касиети бар киши эле, кождой эле кол берип калыпсыңар? – деди.

– Ээ, Касымбай мырза, бул кишини тааныбайсызбы? Бул киши Нарындын тынымсейитинен Көкөтөй деген киши эмеспи. Биз өтө сагынып калган экенбиз, кождон артык көрүп эле кол беришип учурашып жатабыз. Сиз дагы Көкөмдүн сөзүн угуп, сырын алсаңыз, кандай киши экенин билер элеңиз. Бул кишини биз тургай солто, саяк, сарбагыш сыйлайт эмеспи – деп Жоламан Көкөтөйдү эң бир сүйүп турган ыкыласы менен дайынын айтты.

– Ээ, Касымбай мырза, менин дайынымды жанагы жаныңда отурган Алматайдын уулу Ысагаалы айткан жокпу? Эмесе, иним, «кайруусу карыш кундуз бөрк – кимдер ыргап кийбеген, калың кара ногойду хан болуп кимдер билбеген» дегендей, кезеги келгенде береги Жоламандын атасы Чыныбайдын да кызматына жарап, сыйын көрдүк эле. Эми жаш балдар, силер, тааныбайсыңар да. Бирок тааныр элен, элдин жонунан миң койго акча көтөрүп алып «жазында элдин жонуна чачып, төлөтүп коёрбуз, азырынча иче туралы» – деп өзүң менен арабага түшүп алып «Ээ, төрөм, бул акчаны өзүң билип ушата бер» – деп кошомат кылып сүйлөп турсам. Төбөм көрүнгөн жерде арабаңдан ыргып түшүп көрүшө кетээр элең. Ал тургай жанагы жерде «атасы Телтайга окшогон кыялы терс киши болбосун» деп койдум эле, ошого ачууң келип, «каматып салуучу кедей экен» деп ойлогондурсуң, – деп Көкөтөй Касымбайды бет ала сүйлөдү.

– Ээ, дагы эмне сөзүң бар? – деп Касымбай Көкөтөйдү кекээрлей, – дагы сөзүң болсо айтчы, – деди.

– Дагы сөзүм ушул Касымбай мырза, «Жакшы болсоң жатык бол, Улук болсоң кичик бол, Жайытка төрү кең болбой, жайлоого күрдөөл эл конбойт. Жармачтын көөнүн көтөрбөй жакшынын иши оңолбойт» – деп Арстанбек айткан. Анын бириндей, Касымбай иним, менин тонум сенин көзүңө өтө түрү суук көрүнүп турат окшойт «Колу тазанын жолу таза, сөзү тазанын өзү таза» дегендей мен колу, жолум бош кишимин, элиндин түрүн мен бузуп турсам

бул Караколдуңа түнөбөй деле кете берейин, – деп Көкөтөй, – Кош, Жоламан баатыр, аман тургула. Мен бастырайын – деди. Жоламан: – Ой, ой, Көкөм бастырса мен кошо бастырып, Көкөмдү кондуруп, узатайын – деп шашылгансып, эки жагын каранып, атынын башын бура тартуучудай, оңтойлонуп калды.

– Ой, Жоке, бул кишиң өтө чечен дейсиң го, дагы бир сөз айтып берип анан кетсин. Кичине аялдай туруңуз?– деп Касымбай Жоламанды карап колун сунуп, катуураак үнү менен сүйлөдү. Аңгыча болбой эле жоон топ киши менен Ысагаалы, Байгазылар келип калышты. Көкөтөйдү көрө коюп – Оо, Көкө, саламат жүрөсүзбү?– деп Байгазы колун сунуп, – атаганат Көкөм менен кучакташып көрүшсөм болот эле, ат үстүнөн учурашып калдым, – деп эң бир сүйгөндүк түр менен кол алышып:

– О, Көкө, качан келдиңиз эле? – деди.

– Ээ, Байгазы мырза, бүгүн келдим эле дидаар канимет, жакшы учураштык. Азыр үй жакка жөнөп бараттым эле, көрүшкөнүбүз жакшы болду – деди.

– Ээ, Көкө, бүгүн эле келип, бүгүн кандай кетет элем дейсиз? Топ тараганча кете албайсыз го. Биз дагы кетире койбойбуз го? – деп Байгазы күлдү. Көкөтөй:

– Ой, Байгазы жан, Караколундун тузу ачуу, турмушу катуу болуп калган турбайбы. Кедейдин жалгыз атын кеги бардай жыгып минген Телтай жасоолдун уулу улугуңар болсо, тончон Көкөтөйдү тооруп турса сенин Караколунда ким түнөсүн. Жоламан жолдон чыкпаса Көкөтөй колдон чыкканы турбайбы – деди. Элдин баары күлүп калды эле, Ысагаалы:

– Кел, Касымбай төрө, бул атты минип жумушуңузду бүтүрүп алыңыз. Ал араба Көкөмкү болуп калды, – деп атынан түшүп:– Келиңиз Көкө, мынабу извозчикке олтуруп экөөбүз биздин кошко барабыз, – деди. Касымбай арабасынан түшүп:

– Кана, эмесе Көкөтөй баатыр, атыңызды мага берип, арабага олтуруп алыңыз, биздин Ысагаалы

баатыр айтпадыбы, араба сиздики болуп калыптыр, – деп колун сунуп Көкөтөйгө кол берип, чылбырынан кармап, Көкөтөйдү атынан түшүрүп, камчысын алып, аттанып: – Ой, бала, бул кишини биздикине алып бар! – деп араба айдаган балага айтып бастырып кетти.

– Атаа Көкөмдү Касымбайга алдырып жибердик ээ. Бүгүн өзүбүз кондуруп алып алтындай сөздөрүн уксак болот эле, кап! – деп Жоламан кайгырып калды.

– Ээ, Жоламан баатыр, аманчылык болсо бирге конушуп, пикирлешип сүйлөшүп кетемин го. Мына бул каргаганыбызга кар жаадырып, жалгаганыбызга жамгыр жаадырып жиберебиз деп алдастап сүйлөп ар кимди сыртынан бийлеп жаткан мыктылардын каалаган жерине барып көрөлүчү, – деп Көкөтөй Жоламан менен кош айтышып арабага олтурду.

Ысагаалы Көкөтөйдү Касымбайдыкына алып барып түшөөрү менен Байгазы, Баракандар болуп жыйырма-отуз мыктылар келип күндөкүсүндөй шер-несин жеп Касымбайдыкында болууга макулдашып олтуруп калышты. Ысагаалы менен Касымбай туюк сүйлөшүп, «баягы мелдешти бул элге айталыбы, же айтпай эле бирибиз жыгылышалыбы?» – дешип өздөрүнчө күлүп олтурушту. «Мен жыгылайын» деп экөөнүн бири мойнуна албагандан кийин «Эмесе силер калыс болуп көргүлөчү?» – деп ачыкка салып сүйлөп көрсө баягы Көкөтөйдү «камаймын» деп Касымбай айтып, «камай албайсың» деп Ысагаалы айтып, арабаны аты менен сайышкан мелдешти экен. Бул сөзгө ар кимиси бирди айтып олтурушуп аягында «бул экөөнүн кимиси жыгылып калгандыгына сиз калыс болуңуз» – деп бардык тарабы Көкөтөйгө сөз беришти.

– Ээ, мырзалар, менин өзүм бул эки мыктынын мелдешкен каралына коюлуп жүрүп калыс болууга ылайыгым болбойт го – деди.

– Жок, жок, Көкө, сиздин бир ооз гана сөзүңүзгө кабылбыз деп чурулдашты.

– Эмесе, карылардын сөзү бар эмеспи: «Малдуу болсоң жутту эсиңе ал, алдуу болсоң журтту эсиңе ал» деген. Дагы бир сөзү – «Жамаатың сөзүң сүйлөбөсө – жакшы болуп не пайда, жардамың көпкө тийбесе – башчы болуп не пайда» деген. Анын бириндей Караколдо жалгыз аттуу, жалаң тондуу өзүнчө бастырып жүргөн Көкөтөйдү эч кылмышы жок камаймын деп күчүнө салса, жеке ал мелдеш эмес Касымбайыңды колдон келсе дагы айыпка жыга турган экенсиңер. Абал менин немине күнөөм бардыгынан камаймын дегенин, журт, силер сурап көргүлө – деп Көкөтөй кырынан түшүп жатып калды.

– Эмесе, элди калыс кылбай эле айыпты мойнуна алайын – деп Касымбай тура калып Көкөтөйдүн мойнунан кучактап «Айып менде, Көкө, айыбымды өзүңүз ойлоп, өзүңүз алыңыз. Мен сиздин мынчалык көпчүлүккө сүйкүмдүү киши экениңизди кийинчерээк түшүнүп калдым. Каталыгымды кечиреңиз!» – деп ордуна барып олтурду.

– Жакшы болот, жакшы болот, Касымбай мырза, менин сенден алганым жана сураарым ушул болсун, мындан ары өзүңдү эр ойлосоң, кишини шер ойлоп, кичипейил, боорукер болуп, кишинин ички мүнөзүн биле сүйлөп жүр, иним, «Жакшы деген бир ат бар кууса жетпейт, жаман деген бир ат бар жууса кетпейт» деген экен. Менин угушумда сени өтө төрөпейил алды тар деп угамын» таза болсон суудай бол, баарын жууп кетирген, кенен болсон, жердей бол баарын чыдап көтөргөн» деген экен деп Көкөтөй сөзүн бүтүрдү. Бул олтурган эл: «Ырас-ырас, Көкө, бул сөздөрүңүз баарыбызга сабак болду» – деп Көкөтөйдүн ар бир айткан сөздөрүнө кулак тосуп олтурушту. Ысагаалы, Байгазылар каалаган сөздөрүн кеп салдырып, кызыгына батып олтурушуп бул олтурган эл уктабай таң атырышты.

Көкөтөйдүн Маймылды уяткарганы

Бул учурларда дагы бир күнкү чогулушуп олтурган жерде кай бир кишилер «кудай сактап калган экен ээ» – деп сүйлөп жаткандары угулат.

– Ой туугандар ачыгыраак айткылачы, ал эмне ни кудай сактап калган экен? – деп сүйлөп жаткан кишилерден Көкөтөй сурап калды.

– Ээ, Көкө, биздин Балтабай хандын иниси Маймыл деген бир мырзабыз бар эле, жакында казактагы кайынына баратса жолунан каракчы казактар учурап калып, карактап алмак болгондо атыш, чабыш менен айдап бараткан аттарын таштап өзүлөрү аман-эсен качып кутулуп келишиптир. Булар төрт киши, каракчылар ондон ашык киши экен, кокустан ал каракчылардын колуна түшүп калса өлтүрүп коёт беле. Бул кезде Албан казагы менен биздин бул көкүрөктөкү эл барымталашып мал алышып турат, – деп Сааданбектин уулу Маймылдын кайынына баратып казакка карактатып келгенин айтышты.

– Ой, атаңдын көрү ошону дагы кудай сактап калыптыр – деп кеп салуучу сөзбү, тал түштө ууру каракчыдан качып келген Маймылды кармап алып ошол каракчылар өлтүрүп кетсе болмок экен. Сен хандын инисин өлтүргөнсүң деп, казактын бир четин чаап албайт белек.

– Ай туугандар, аны коюп башка сөз салып олтургула – деп Көкөтөй уккусу келбей, өзү сөз баштан илгерки баатырлардын жалгыз өзү топтуу каракчыны байлап алганынан кеп салып берип элди кубандырып салды. Бирок бул баатырдын сөзүн бул темага кошуп айтууга өтө узундук кылар. Бул кезде Көкөтөй Караколго он беш күнчө жүргөндөн кийин топ тарап ар бир эл жер-жерине кайтып жатышат. Ысагаалы, Баракандар кырк, элүүчө киши Караколдон чыгып баратып бүгүн Балтабай хандыкына конобуз деп Ырдыкты өрдөп баратса жолдон тосуп туруп Маймыл кондурууга түшүрүп калды. Ысагаалы менен

бирге келүүчү Көкөтөй бул коноктордун артынан келип түшүп калды. – Келиңиз Көкө, келиңиз. Мен сизди көпкө күтүп туруп күн кечтеп баратканынан эле бастыра бердик. Көкөмдү таап алып кел деп бир киши таштап келдим эле сизге учурадыбы? Мындай келиңиз Көкө, – деп Ысагаалы жогору жагынан орун бошотуп калды.

– Жок, мен бастырамын. Келе, Шыгай, менин куржунумду алып бер. Сени алып кетти эле дейт. Мен жалгыз барсам да бир кыргыз кондулар. «Таап кел – деп, киши таштадым эле» деп бастырып кете берген сенин аркадан ээрчип келип конот белем, – деп Көкөтөй маалкатып өөдө өтпөй туруп алды. Кай бир Көкөтөйдү тааныбаган кишилер «бул кандай терс аяк киши» дегенсип карап калышты. Тааныгандардын баары ордунан тура калып «Келиңиз, жогору чыгыңыз, Көкө» дешип карап турушат.

– Ой, атаңдын көрү Шыгай кул, бербесең ошол куржунду сен алагой. Анын ичинде мен Нарындан ала келген дүнүйө бар дейсиңби? Мен өз башыма ээ болбоймунбу? – деп Көкөтөй кайра бурулуп эшик жакка бет алып калды.

– Ой, Шыгай, карма Көкөмдү. Жини кармаса, атанып кете берет, – деп Ысагаалы өтө шашып калды. Шыгай тура калып алыбеттүүлүк кылып кучактаган бойдон көтөрүп келип Көкөтөйдү Ысагаалынын жогору жагына олтургузду. Ысагаалы:

– О, ии, Көкөм «менден мурда аттанып кетет» деп бизге таарынып калган турбайбы. Мунун алдына түшпөсөм болбойт. Мында бир киши тунжур кармаган экен ошого киши жибердим эле, алып келип калса Көкөмө тартуу кылайын, – деп олтурду. Аңгыча болбой эле көнөктөй ак кушту кондуруп бир киши келип калды.

– Ээ, мына-мына, Көкөмдүн тартуусу келип калды. Мына, баатыр, бүгүнкү мурда аттанып кетип калгандагы айыбым ушул болсун, кечирип коюңуз, – деп Көкөтөйдүн көөнүн жайлай сүйлөп олтурат. Куш

келээри менен олтурган мырзалардын ар кимиси «бери алып келчи, бери алып келчи, баатыр!» дешип катары менен кушту колуна ала коюшуп «Тынар экен. Жок, уч ала экен. Жоок, тунжур эле турбайбы» дешип көп сыңарды айтып жатышат эле, Ысагаалы:

– Ээ, Көкө, бул кушту элдин баары эле ат коюп, сынап жатышат, сиз дагы бир колуңузга алып көрбөйсүзбү? Бул дагы бир канаттуунун асылы эмеспи. Бул мырзалар сиз болбосонуз талаша кеткени турбайбы, – деди.

– Ой, Ысагаалы бул кушунду жер коруган орустун баласы көздөнтүп колума алганда боо эт берерин, кондуруп жүрүшүн билбесем, мындан көрө мага бир татым насвай өйдө эмеспи. Жыттап койсом чүчкүртөт. Аны «бугунун мырзалары талашканы турат» деп дагы мени чычкылантып коёсуң. Илгерки бугунун мырзалары: «Келе найзаны мага бер, жоону мен саямын, келе атты мага бер жылкыны мен тиемин деп жулунат» – дечү эле. Эмки бугулар бир көпөлөктү талашып калса чырдашып жатып он чактысы өлүп не кетпейт, – деп Көкөтөй кушка назарын салбай койду.

– Ээ, Көкөм, эл талашпасын деген сөзү ошол. Шыгай тигил кушту алып барып бир жакшы жерге кондуруп кой. Көкөм кондуруп барып Нарын, Ат-Башынын бир мыктысын алдырат эмеспи, бул кушка» – деп Ысагаалы айтаары менен Шыгай кушту алып барып бир үйгө кондуруп койду.

– Кана эми Көкө, бул ага-инилериң «Көкөм баягы алтындай сөздөрүнөн айтып берет го» деп олтурушат, – деп Ысагаалы сөз баштаары менен «Ырас, ырас, биз сөз баштап берет го деп эле үмүткөр болуп олтурабыз» – дешип туш-туштан чуулдашып калышты.

– Эмесе, көпчүлүктүн ийрин жандырбай мен бир сөз айтып берейин, – деп Көкөтөй кеп сала баштады эле – Көкө, баягы Жаманкара баатырдын кунун кууп барган баатырлардан кеп салып берсеңиз! – деп Байгазы айтып калды.

– Макул эмесе, Солто, Жетикашка, Чыңгыш баатырдын иниси Жаманкара кыргызда жок баатыр чыгып, казак элин кансыктатып айлын чаап, жылкысын тийип, жүрөгүнө майдай тийип турган кезинде казактын мыктысы Чапырашты Шоорук баатыр арачы киши жиберип «Жаманкара баатыр келсин, казак, кыргыздын эски доосун алыштырып, мындан ары ынтымактуу тууган болуп тынч жатышалы. Казак, кыргыз бир тууган элбиз, келип биздин дагы азын–көбүн сый-ызатыбызды көрүп кетсин» деп алдап чакыртып, алып Жаманкара баатырды жолдош-жоросу менен өлтүрүп койгон экен. Жаз Жаманкара күзгө чейин келбей өлүү-тирүүсүнөн эч кабар жок болгондон кийин Чыңгыш баатыр бүтүн кыргызга кабар салып, бир кыйла баатырларын чакырып алып «Кана, баатырлар, Жаманкаранын өлүү болсо сөөгүн, тирүү болсо бир кабарын кантип алып бересиңер?» – дегенде ары-бери кеңешип олтурушуп жазгы көктөм менен барып Жаманкаранын тирүү болсо өзү, өлүү болсо кунун алып келүүгө жүз баатыр даярданып, ар бири экиден күлүк атты багып, чийдин дүнкөсү менен кара чирик көдөө берип, буудайга жемдеп семиртип арпа менен кайрып, жазгы ала-шалбыртта жөнөшкөн экен.

– Бул жүз баатырга башчы болуп Күрпүк, Самак, Ачал, Жаңкел, Атыгой, Тотой, Үчкашка, Матай, Аксак бөрү Абайылда, Чертике, Бука баатырлар жөнөшкөн. Бул баатырлар күндүз бекинип, түндө жүрүп олтуруп бетеге баш алганда Иленин боюна барып бекинип жатышса, Иленин көк булагына миң каралдуу ак жылкы, миң каралдуу кара жылкы айдаган эки топ жылкычы келип конуп калды. Бул жылкычыдан анык кабар алуубуз керек деп төрт жолдош алып Күрпүк, Самак баатырлар тооруп жүрүп, жылкы кайтарган эки казакты кармап келип санына чылбыр салып сөз сурашты. Бул казактар өтө корккондугунан абдан чынын айтып, Жаманкаранын бөйрөгүн оюп жатып Шоорук өлтүргөнүн жана эртең-

ки күнү ушул Көк-Булакка өзүнүн жамааты менен бир от жээрде жылкысы бир ат куда жылкысы менен Шоорук көчүп келет деп баарын айтып беришти. «Шооруктун өз айлында кандай белгиси бар? Аныгын айтып берип сөзүңөр туура чыкса аты, тонуңар менен аман-эсен коё беребиз. Эгер сөзүңөрдөн жалганы чыкса бөйрөгүң тургай жүрөгүңдү оюп кескилеп, өз этинди өзүңө жедиребиз» деп Самак баатыр бышыктап сураса «Макул баатыр, бир ооз сөзүбүз жалган чыкса өзүңүз билгендей кылып өлтүрүңүз. Шооруктун өзүнүн көк чатыры бар, Кой тору күлүк аты бар. Өз айлында минден ашык жээрде жылкысы бар» деп бардык белгисин айтып беришишкен. Айтканындай эртеси түшкө жакын Көк-Булакты өрдөп жер жайнаган калың жылкы менен көп көч келип чалкайган көк мейкин түзгө конуп жатат. Баатырлар дүрбүсүн салып карап олтурса көч алды болуп келген көк чатырды тигип салып, түтүн булатып калды. Манаттай жээрде жылкы жайнап жатат. Анын төмөн жагына келип калың айыл жер жайнаган эжигейдей кула жылкы менен конуп жатат. Ушул төрт от жылкынын баары Шоорук баатырдын жылкысы деп колго түшкөн эки казак шамырдай какшап айтып турушат. Бул баатырлар кеңешип олтурушуп ыштанын ак куржун кылып салынып, көйнөгүн акчапан кылып сыртынан кийип курларын селде кылып башына чалып алып, найзаларын жерге сүйрөтүп Иленин боюндагы чоң жол менен кожо болуп өтүп барып айылдардын аяк жагынан өөдө карата жылкыны тиймек болушуп, көчтүн алды түндүгүн көтөрүп, уугун сайып, кайсы бири керегесин жайып жаткан кезде кырк кишини оорукка таштап алтымыш баатыр жөнөштү. Үй тигип от суутуп алганда бизге жакында алдырбайт, камынтпай баралык – деп улуу жол менен үчтөн-төрттөн болуп арасы окчун, окчун сенделиңки бастырып, кожо өндөнүп чубап жүрүп олтуруп, шыкырай конуп жаткан төрт-беш айылдын төмөнкү четине барганда ар бир айылга

ондон баатыр бет алып, жылкы тиймек болуп, көздөгөн айылдарын карай чу коюшуп, ар бир айылдын аягынан өйдө карата доолбасты уруп, мылтык атып, түпөктүү найзалардын желегин делбиретип, темирин жылтылдатып качырып сала беришти.

Көккө тоюп, көбөөрүп кызыл түлөө болгон көпкөн жылкы туруучу беле, кызыл-тазыл болуп жаңы конуп таткан кызыл уук айылдарды кыйрата коюп чакчелекей-будуң чаң түшүрүп, тепсеп өтүп жатат. Көк чатырды көздөй озунуп качырган Самак баштаган он баатырдын көпчүлүгү жылкы тийип, эки жолдошу менен Самак көк чатырдын жанында байлануу турган Койторуга жеткиче уктап жаткан Шоорук чочуп ойгонгон бойдон зоот, чопкут, чарайна, калканын алууга буюмасы келбей, жылаңайлак, жылаңбаш Койторуга минип качып берди да айылдан окчукураак жетим кашаттын алдындагы бүгүлүшкө тура калып тыңшаса, «Чыңгыш-Чыңгыш, кыргыз-кыргыз» деп тегеректин баарынан эле чуу чыгат.

Шоорук кантер айласын таппай талаага түшүп качсам жоо көрүп калып кууйбу дегенсип, чырайдалда бүгүлүштө турганда Койторудан көз айрыбай келе жаткан Самак баатыр Шоорукту көзөмөлдөп карап туруп, жанындагы жолдошторун түшүрүп көк чатырдагы Шооруктун жарак, шайман, кийимдерин жана жагдандагы зоот-чопкутун алдырып алып, жылкынын алдыңкы сүрдөөсү менен жандап келатат. Туш-туштан катуу үркүп логлогон калың жылкы менен аралаш тепселгенден калган уйлар ичи көөп басалбаганда бөлүнүп кала берип олтуруп, булактын кечмелигине жыйналып калган. Дыркырап кара бууга түшүп кетип бараткан жылкылардын арасы менен келип калың уйдун ичине түшө калып. Самак баатыр Шоорукту аңдып карап турат эле. Жылкынын бир жагы туурасында жер кашаттан башбактап карап турган Шоорук жылкынын арт жагы үзүлө түшкөндө айыл жактагы калың уйду бет ала чаап, ак көйнөк менен делбирттеп жакын кирип келген кезде аттана

салып, найзаны оңтойлоп мурундун канындай күлүк жээрде ат менен «Качпа, Шоорук эр болсоң!»— деп Самак качырып сала бергенде учунан шыркырап жалын чыгып келаткан темирлүү найзага чыдап тура албай бура тартып Койторуга камчы басып Шоорук качып берди. Туяк курчу менен Койтору бир кыйла жерге өксүтүп баратканына болбой эки айдан бери сууту канган, жерде аты кургур бардыга түшкөн Койторуну узатпоочудай арыш уруп жакын кирип барганда, булардын каптал жагынан жаадай чаар ат менен Күрпүк баатыр «Иштей көр, айланайын Самак!» деп созолонтуп келатканын көрүп Шоорук артын карап бура тарта бергиче, ызырынып келе жаткан Самак Шоорукту кош колдой кый сүбөгө муштап өтү. Эки колдун кармаган жери Самакта калып, найзанын көпчүлүгү Шоорук менен учуп барып нар жагынан чыга түшкөн темирдин карыштай жери сайыла калганда, бура тартып Самак Койторуну чылбырдан илип алып, кайра келгиче Күрпүк келип Шооруктун башын кесип ээрдинен көзөп байланып жатат эле. Бул Самак менен Күрпүлдөктүн айдай талаада Шоорукту өлтүрүп, атын коштоп жөнөгөнүн жылкы тийген баатырлар менен казактын айылынын баары эле көрүп турушкан. Калың жылкы каптап өткөндө тепсөөсүндө калып тамтыгы кетип, эси ооп калган казактардын кайсы бирлери «беш жүзчө киши бар го» десе, кайсы бирлери «жоок, ошончо көп жылкыны көз ачып жумганча тал түштө тийип кеткен, кеминде эки миңче киши болууга керек» дешип жылкынын артынан куумак тургай кайра келип өзүбүздү кырып кетеби деп айласын таппай калышкан экен. Оорукта калган кишилер жылкынын алдынан чаап келип жүз баатырдын баары кошулуп, жылкыны төрт-беш бөлүп айдап, Самак баштаган жыйырма баатыр артыбыздан куугунчу келип калабы деп жылкынын артынан жүрүп олтуруп бир күн, бир түн жол басып, бир өргүп алышып жана эки күн жол басып келип өргүп жаткан

жерден «эми куугунчу келбей калды» деп күндүз жүрүп, түн конуп жайбаракат он эки күндүк жолго келгенде Шооруктун башын байлап берип Койторуну миңгизип, бир киши кошуп берип Самакты Чыңгыш баатырга сүйүнчүгө жиберешти, — деп Көкөтөй бул сөздүн аягына чыга электе «Көкө, Көкө, аны коё туруп баягы Байгазы менен урушканыңыздан айтып берсеңиз?» — деп, Ысагаалы суранып кайта-кайта сүйлөп калды. «Ээ жакшы некес, сөзүң өлбөсүн» — деп Байгазы менен урушканын айтып отуруп, сөзүнүн аягында жоомарттыгын айтып, сарбагыш, саяктын мыктыларынын кайсы бирлерин Көкөтөй мактап калды. Анда Ысагаалы:

— Ээ, Көкө, башка элдин манаптары эле биздин бугунун манаптарынан өйдөбү? — деди.

— Ой, Ысагаалы, баатыр ай, бугу тууган, сен семиз ат минсең, этти көп жейсиң. Ак тон кийсең, малды көп урунасың, анында кусур жок. Анан сыпаагерчиликти бул төмөнкү солто, саяк, сарбагыштан талашпасаң. Алардын мыктыларына өңдөшкөн эрмектүү адам бир түнөп кетсе да же жолдон озгон жорго, же колдон озгон күлүк, же кырман тайган, алгыр куш берип узатат. Мен сенин жаныңда бир айдан бери какшап жүрүп он сом элүү тыйынды араң албадымбы. Анынды айтып эмне кылайын, карачы, Кайдуунун уулу Чокону, бакча сарайдан китеп, кезит алып окуп жатат. Карачы, береги Сооронбайдын уулу Дүрдү, атандын көрү Дуңкана көздөнүп кат жазганда тескери борошинелеп жиберет. Сен болсоң бир шиштин учун жалап алып кечке чукуп жатасың. Ысагаалы жан, намыс кылганың менен төмөнкү элдин мыктыларына жете албайсың. Жалдуу тору айгырдын соорусуна майлуу кара тонунду жаап жиберип, айрандан экини удаа ичип алып оозуңа жер дүлөй түшпөй желки болосун, жанакы мыкты чыккан кишиң Телтайдын уулу Касымбайыңбы? Көчөдө жүрүп киши коркуткандан башканы билбеген, — деп Көкөтөй басылды. Улагараак жакта отурган тик му-

рут, жыртак сымак ак саргыл жигит бопоросун өксү кылбай удаа– удаа тартып, жаңы амиркен маасынын кончун кычыратып коюп, ногойчо кызыл топуну бир жак чекеге кыйшайта кийип, бул олтурган элдин далайынан өйдөсүнүп олтурат эле:

– Ой, Ысагаалы баатыр, бул жажылдаган кишин, ким деген киши? Солто, саяк, сарбагышты эле мактайт, өзү кайсы уруудан?– деди. Ысагаалы чочуп кетип:

– Ээ, Маке, бул кишини таануучу эмес белең? Бул кадимки оң, солго орошон эр Көкөтөй деген киши эмеспи,– деди. Эр Көкөтөй болгондо, теги өзү бугу уругунанбы?

– Ээ, бугу.

– Анан бугудан жалгызды кеп салбай эле башка элди мактайт, кайда жүрүп өскөн киши?– деди. Ысагаалы жооп бергиче озунуп Көкөтөй:

– Ой, Ысагаалы сен мени сатчу төөдөй мактабай тура турчу, мен оозу, тили бар киши, жайымды өзүм эле айтып берейин,– деп баягы жигитти карап алып. – Ээ, мырзам, сен тааныбасаң мен тынымсейит Көкөтөй деген боломун. Карылардан угуп катышып жүрүп көргөн сөздөрдү айтып жатам.

– Ээ, Ысагаалы баатыр, «ат сурамак сүрнөттөн, эр сурамак келбеттен» дейт, бул чокталдын сазанындай балыйган сары жигит өзү ким?– деп Көкөтөй сурап калды.

– Ээ, Көкө, бул мырзаны тааныбайт экенсиз да, бул кадимки Балтабай хандын иниси, Сааданбек ажынын уулу Маймыл мырза деген ушул эмеспи. Булар он эки айры бугудан эмеспи. Биз болсок соёчор эмеспизби Көкө, хандын иниси кадырлуу мырзабыз ушул, Маймыл мырза ушул – деп Ысагаалы Көкөтөйгө жооп берди. Көкөтөй:

– Ээ... Жөн экен, жөн экен, бул мырзанын жайын мен да уктум эле, мунун атын Маймыл деп олуя коюп кеткенби же байгамбар коюп кеткенби? Ээ, Маймыл-жан кана сенин кайсы кыял жоругунду мактаймын.

Сен болсоң кайран эр Балтабайдын иниси, Сааданбектин уулу экенсиң! Береги Каркыра казак кайның бар экен, он сегизде бойго жеткен кыз колуктуң бар экен. Кайран Балтабай көлдүн башынан, Чүйдүн аягынан жыйнап жатып илгерки Семетейдин буудандарындай куу далы, төө өркөч, сүйрү туяк, ит төш мээ кайнаган ысыкка, мелтиреген узакка жарай турган он төрт күлүк ат айдатып, жанында төрт чабандес жигит кошуп берип, ийinine кош ооз бардеңке асып берип жөнөткөн экен, ушул турган Каркырада кайныңа барып анардай албырган, бойго жеткен колуктуңа түз берип учурашып келе албай, береги чалк өйдөнү жайылып жаткан казактын коюнун башын көрүп алып коломтолуу кол экен деп, койчунун минген өгүзүнүн мүйүзү кырда жаркыраса бардеңке экен деп айдап бараткан аттарыңды таштап, кыройт камыш муруттанып качып келипсиң. Суусаган айрыкуйрук көздөнгөн атаңдын көрүнөчайын сенин эмнеңди мактаймын. Дагы такбоктогон ак ителги өңдөнүп барпайып карап каласың сенин атаңдын башын мактаймынбы? Же жаңкы бир эңгел түтүндү оозундан чыгарып жиберип эле түндүктү карап издеп калганыңды шыйбылчагыңды келтирип жатканыңды мактаймынбы? Дагы солто, саяк, сарбагыштын баатырларын мактасам намыс кылган болуп коёсуң. Мен сени мактаар элем, ошол, Шоорукту өлтүрүп, тал түштө жылкы тийип Жаманкаранын кунун алып келген баатырлардай болсоң. Же болбосо аттарыңды таштай качып келгенче күнү-түнү алышып жатып ок, даарың түгөнсө кызылдай сабашып жатып башы, көзүң кызыл челек болуп келсең. «Мына атаңдын көрү, уул туусаң Сааданбектин уулу Маймылдай туу, үч төрт жолдошу менен жүздөй казакты сайып алып келиптир» деп бүтүн кыргызда атыңды чыгарбайт белем. Күүгүмдөгү үкүдөй болуп кайыныңа түз барып келе албаган ит сенин кайсы кыйындыгыңды мактаймын. Мен Сааданбек болсом сендей бала күткүчө жалпы бугуну чогултуп алып, «баарың бирдей кудайдан тилеп жатып мага бир

тыңыраак уул таап бергиле?»— деп сол колуңдан кармап алып, башымдан үч тегеретип Ысык-Көлгө ыргытып жиберет элем. Дагы ушундай неме урук кууп намысчыл болот экен. Мен эр сайып жылкы тийген кыргыздын баатырларын мактабай анан бир түнөп кетет элем деп сен өңдөнгөн каракчысын деле мактай берейинби? Мен мактап жүрөм бугу Балбай баатыр, Жанек баатырларды. Балбай, Балбак, Бакытай, Чонтой, Өмүр, Жанек болсо токтотоор элек сан колду деген экен деп. Андан калса, береги Алматайддын уулу Ысагаалыны мактап жүрөм «Чыныбай, Шабдан чен алганы менен азыркы кыргызда мындай неме жок»— деп. Анан сенин атаңдын башын мактаймынбы?— деди Көкөтөй. Олтурган элдин көпчүлүгү кыйшайып-кыйшайып быкылдап күлүп жатышат. Бир кыйласы Маймылдан уялганына кайгыргансып томсоруп калышты. Ысагаалы:

— Койбойсузбу, Көкө, эми коюңузчу, бир ооз эле «бул киши ким?»— деп койсо керээли кечке жемелейсизби?— деди.

— Ээй, койбогондо мен бычакташып жатамбы? Сөздүн жөнүн билип калсын деп айтып жатам,— деп Көкөтөй басылып калды. Күлкүсүнө чыдай албагандардын бир кыйласы эшикке чыгып барып экиүчтөн болуп күбүрөшүп күлүп жатышат. Көкөтөйдү сөз сал деген киши жок, жымжырт болуп бир аз олтургандан кийин эт бышты деп меймандарга суу куюп, эт тартты.

— Коноктор эт жеп болгондон кийин, конок каадасы кылып эшикке чыгышты. «Кана эмесе, орун алыңыздар!»—деп үйгө киргизип, меймандар жатып атышат эле, Көкөтөй эшикте ары-бери басып турат. Бир бала Көкөтөйдүн жанына келип корккон кишидей болуп өтө акырындык менен сүйлөп «Аке Көкөтөй деген киши сиз белеңиз?»— деди. — Ээ, мен элем. — Сизди Маймыл акем чакырып кел деди эле,— деди. Көкөтөй баланы колунан жетелеп алып үйгө кирсе коноктордун баары жатып калышкан.

– Ой, Ысагаалы сөөк-саагың аман болсо бери башыңды көтөрчү?– деп Көкөтөй унчукканда – Кокуй, кокуй, кудай уруп байкабай эле жатып калган турбайбызбы. Кел Көкө, экөөбүз бир жатабыз»– деп Ысагаалы шашып калды.

– Жок, Ысагаалы мени кайда кетти деп издеп калбасын деп келдим. Маймыл чакырат дейт, мен ошондо барамын – деп Маймылдыкына барса «Кел, кел, Көкө»,– деп эң эле кичипейил болуп калыптыр, ордуна тура калып «Олтуруңуз Көкө!»– деди. Көкөтөй олтурары. менен «суусасаңыз жутуңузчу!» деп бозо сунуп, астына чай коюп «Мен сизди тааныбайт экемин «аңдабай сүйлөгөн онтобой оорутат» дегендей сизди аңдабай сүйлөп уят болуп калбадымбы. Эми, айланайын Көкө, мен сизден бир нерсе үмүт кылсам кудай урсун, өйдө-төмөн өткөндө эле конуп, учурашып менден бир кара алып кетип жүрүңүз!»– деди Маймыл күлүп. «Эртең төмөн барып Баракандыкында жыйын болот эле, бүгүнкү мени жемелеген сөзүңүздү ошондо айтпасаңыз экен! Ысагаалынын оозун өзүм басайын. Өз оозуңузду өзүңүз басып берсеңиз экен!»– деди.

– Ээ, Маймыл мырза, «Аткан жерде ок калат, айткан жерде сөз калат»– дептир. Түшө калган жерде эле жыйынга ырдап жүргөндөй сен Манас, Семетей белең?– деп Көкөтөй күлбөйт.

– Катын бул киши үйдөн куру чыкпасын, бир нерсең барбы?– деп Маймыл көзүн ымдап аялын карады. Аялы барып жүктүн бурчунан бир көк нооту чапанды алып келип Көкөтөйдүн алдына койду. Маймыл чөнтөгүнө колун салып «Көкө жолдо чай ичип кетиңиз. Эртең да жолуңузду кылып узатамын. Үйдөн куру чыкпаңыз»– деп жыйырма беш сом астына койду.

– Ээ, Маймыл мырза, мен чапан кийип чыккандай мал жетелеп келген кудагы белем. Акча алып кеткендей жарамазанчы белем, таанышып алдык, мындан ары ким экенибизди билишип аларбыз – деди.

– Жок, айланайын Көкө, муну азыр эле үйдөн куру чыкпасын деп жолдук кылып жатам. Эртең

сизге бир дурус жылкы мингизбей кантип узатайын, – деп Маймыл күлүп, – эми Көкө, жаңылышым болсо, кечириңиз? – деди.

– Болуптур, болуптур, мырзам, агаң Балтабай, атаң Сааданбек болсо чоркок болбой муңайым, жатык болуп өскөнүң жакшы, – деп Көкөтөй жөнөп калды. «Көкөмдү өзүм жаткырып келем» – деп Маймыл кошо келип, жаап жаткырып: «Кайыр кош, Көкө» деп үйүнө кетмек болуп калган кезде Ысагаалы шыбырап: «Көкө, Маймыл бир нерсе бердиби? – деди, «Ээ, бир чапан берди, эртең бир ат миңгизем» – деди деп Көкөтөй жооп берди.

– Алда Көкө ай, өзүн эт бышым тилдеп алып бүгүн бир чапан алып, эртең бир ат минмек болдуң, деги ысап кылсаңчы? – деп Ысагаалы тамашалады, Көкөтөй ачуусу келген кишидей болуп, катуу үнүн чыгарып сүйлөп, Маймыл уксун дегендей кылып:

– Ээ, Ысагаалы, сен «ысап кылсаңчы?» дейсиң, мен барып эле «мага бир жылкы бер?» деп Маймылдын бетинен өөп жалынып жиберипминби? Же карсылдатып сабап жиберипминби? Чакырып барып эртең бир жылкы берем деген өзү. Айнып калса чамгарагын отуна жагып Балтабайга айдап барармын – деп катуу бакылдаганда жалпы уктап калган коноктор чочуп кетип баарысы ойгонуп башын көтөрүп «Эмне болду, эмне болду?» деп жылаңбаш соксоюп көзүн укалашып карап калышты. Ысагаалы Көкөтөйдүн оозун колу менен басып, төшөгүнө жаткырды. Коноктор эмне бакылдаганын түшүнбөй кужулдаша түшүп кайра жатты. Эртеси суналган чоң жал каракер атты алып келип Маймыл Көкөтөйгө мингизип узатты.

Көкөтөйдүн Ысагаалыныкына чакырык менен барганы

Мындан мурун үч сапар сизге кат жаздык эле, эми ушу сапар «өзүң барып алып келбесең болбойт» – деп мынабу катты жазып Ысагаалы баатыр мени атайы

сизге жиберди, – деп Ысагаалынын бир жигити Көкөтөйгө кат берди. Көкөтөй кагазды алып көрүп, «Мунунду мен окуганды билбеймин, бул кагазыңда эмне сөз бар эле, кат билбесең оозуң менен айтып бер?» – деп каттын сөзү мындай: – «Көкөтөй ага, ушул катты алып барган киши бараары менен мында келүүңүздү өтүнөмүн. Мен сизди өтө сагынганымдан чакырдым. Эгерде келбесеңиз, мага топурак салганыңыз деп билемин», – деп Ысагаалы мөөрүн баскан.

Ошол чакыруу боюнча Көкөтөй Ысагаалыныкына бара жаткан эле, бул учурда мен Коңурөлөңдөн келатам деп эки-үч жолдошу менен Шыгай барып конуп олтурду.

– Ээ, Шыгай бий, эл-журт аман жатабы? Айлыңызда эмне сөз бар? – деп Ысагаалы кеп сурап отурду.

– Айлыбызда эч кандай деле сөз жок. Болуп жаткан сөз эле ала көз каба эки тарап болуштук талашып жатабыз, – деди.

– Ии, ким-кимдер бир тарапта болуп жатасыңар?

– Баатыркан, Маамыткан бир тарап, башка мыктылардын баары бир тарап, биздин досой эки жаатында тең жокпуз – деп Шыгай жооп берип олтурду.

– Ал Маамыткан, Баатыркан аксакалдардын өз айылдары тынчпы? Же алардын туугандарынан дагы бузулуп жаткандарынан дагы барбы?

– Жок, алардын өз айылдары дагы тынч эмес, Баатыркандын тууганы Дүйшөмбү бузулуп Баатыркандын шайын кетирип жатат, кайсы бир күнү жакында эле Баатыркан Сары-Белдеги биздин Семетей ажыныкына барып келатса жоро бозо ичип жаткан Дүйшөмбүлөр Сары-Белдин жолун тосуп Баатырканды кармап алып, сакалын жулабыз деп кубалашыптыр. Баатыркан күлүк кызыл аты менен Калкагарды көздөй чыга качып, жеткирбей кетип барып Байсеркеникине конуп келиптир. Бул бойдон кармашып отурса жайлоого чейин биздин ала көз кабадан канча киши өлөр экен, эң жаман кырчыл-

дашып, тарап болуп жатышат, – деп Шыгай кеп салып олтурду.

– Ай, ушул шайлоодо Баатыркан, Маамыткан – эки аксакал уят болуп калбагай эле! – деп Ысагаалы кайгыргансып сүйлөдү. Кырынан жаткан Көкөтөй өөдө болуп олтуруп:

– Ээ, Ысагаалы, ал болуш болбой эле жана бирөөнү болуш кылам деп убара болбой эле, колдо бар малын багып, келди-кеттисин жакшылап күтүп эле жата берсе зыян болор жери барбы? – деди.

– Ээ, Көкө, тынч жатканга не жетсин, бирок ээн киресин башынан чоң болуп көнүп калган айлымды башка бир киши сурап чоң болуп кетсе болобу? – деп гана мансаптуу болуп элди бийлегиси келип жана абийир тапсам дейт турбайбы, – деп Ысагаалы Көкөтөйгө жооп берди.

– Жок, Ысагаалы мырза, сенин ал жообуңа мен каршымын. Ошол чоң болуп жүргөндөрдүн баарынын абийир тапмак тургай, абийири кетип жүргөнүн көрдүм. Ал ар ким деп сурабайсыңбы?

– Ээ, алар ким Көкө?

– Аларды сен уга элек болсоң, Кенембайдын уулу Коргонбай өзү болуш болуп туруп дыйкандын малына зордук кылам деп, бир байтал үчүн өлгөн. Чоро Келдибектин уулу Аалы деген болуштук талашып чоң чарык Турдубайдан өлгөн. Жана ошолорго окшогон менменсип жүрүп өлгөндөр толуп жатат.

Анан Баатыркандын колунда толуп жаткан малы жок экен, өзү картайып калган киши экен, болуш болот элем деп сансаат малга акча көтөрүп алса аны убагында берип кутула албай жаман сөз угуп бир абийири кетсе, кокустан ажалы жетип өлүп кетсе, «сан кишинин акысын жеп, чоң болгонсуң» деп көрдө жаткан жеринде карыган немени периштелер карсылдатып токмоктоп, үч абийири кетсе – андан көрө тынч гана оокатын кылып жата бергени жакшы эмеспи, ээ Ысагаалы, – деп Көкөтөй жооп берди.

Айткандан эки күндөн кийин эле «Мен жогорку Чычкандан келдим» деп бир киши келип калды. Ал

кишинин алып келген каты бар экен, аны Ысагаалыга берди. Катты окуса: – «Ысагаалы баатыр, мен болуштук талашып эң жаман кыйналып жатамын. Себеби, баягы, былтыркы жыл өзүң кепил болуп Баатырканга алып берген акчанын миң коюн алып бериңиз, эгер миң кой таап бере албаса Балтабайдын ашында чыккан кара кашка атты алып бериңиз! Ошол акча Үкүнүн акчасы эле, «миң коюмду алып бер болбосо, кара кашка ат Баатыркандын колунда экен, ошол атты алып бер, болбосо Үсөнгө кошулуп алып сени менен тарап боломун», – деп мени Үкү кыйнап жатат» – деп Байгазынын жазган каты экен.

Бул каттын сөзүн уккандан кийин, – «Ээ, Ысагаалы, абийир тапкандын алды келип калды го?» – деп Көкөтөй Ысагаалыны карап күлдү. Аңгыча болбой эле башы-көзү кызыл-ала болуп бир сакалдуу киши кирип келди.

– Ээ, ботом, эмине болду? Эмине болду? – деп Ысагаалы чочулаңкырап карап калды.

– Ээ, айланайын Ысагаалы, мен сенин жаатыңа кирем деп бир балаага калган экемин да «өкшүү!» – деп коет.

– И-и, айтчы, сөзүңдү, – деп олтурган элдин баары карап калышты.

– Ай, айланайындар, баягы өзүңөр көргөн жалгыз бээни күздөн бери чөпкө байлап чоң семиз болуп калган. Семиз болуп турса, бир эки туяк болуп калаар бекен деп бечара киши ойлодум эле да. Ошол бээмди сат дегенинен сатпай койсом, өзүмдү кызылдай союп уруп, Өмүраалы зордуктап алып кетти, – деп ыйламсырап турат. Көкөтөй алая карап:

– Ал Өмүраалы деген ким эле? – деди, Ысагаалы күлүп:

– Ээ, Көкө, ал мени менен тарап болуп жүргөн туугандарым. Өзүбүздүн эле Бердикожо уулу деди.

– Ой, Ысагаалы ай, аттанып бул байкуштун бээсин алып бер. Сени болуш кылам деп жалгыз бээсин байлап, семиртип, союшуңду камдап жатса, сен күлүп олтуруп аласыңбы? – деди.

– Эй, Көкө, ал мени менен тарап болуп жаткан неме, бээни мага бербейт эмеспи, – деп Ысагаалы жооп берди.

– Ой, Ысагаалы иним ай, чоң болуп, абийир тапканыңдын дагы жолу болсунчу. Өз иниси Дүйшөмбү тарап болуп сакалыңды жулам деп кубалап жүрсө, «күлүк ат алып бербесең, сенин тарабың Үсөнгө кирип кетемин» деп Үкү деген агасы Байгазыны коркутуп жатса, саа каралап жүргөн бир кедейдин жалгыз бээсин тартып алып, өзүңдүн жакын тууганың Өмүраалынын кылганы бул болсо, жакынынан жат болуп жардынын жалгыз малынан айрып, убалына калып тапкан абийирдин атасынын оозун урайын. Сен Ысагаалыга төлөп бер, бул бечаранын бээсин, – деп Көкөтөй ачуусун келтирип сүйлөгөндөй болду.

– Жакшы болот, Көкө, төлөп беришине туура келип калды. Мен мынчалык тараптык жана болуштук талашууну каалабайт элем. «Быйыл кандай да болсо сенин каалаган кишиңди болуш кылып берем», – деп үйөз өз ооз менен айтканынан ушундай тараптын бир жаатынын башы болуп калбадымбы, – деп Ысагаалы жооп кылды.

– Ээй, Ысагаалы жан, «жашы жиндинин бири жинди, карысы жиндинин баары жинди», – деген сөз бар эмеспи, сени болуш кылам десе, сен өңдөнгөн дагы бирөөнү болуш кылам деп айткандыр. «Хандын адилдиги кетсе, калганынын тынчы кетет» деген экен. Сен менин тилимди алсаң жетим-жесирдин көзүнүн жашынан корк. Мынабу кедейдин бээсин төлөп бер, – деди.

– Маакул, маакул Көкө! – деп бир бышты жылкы алып келип берип, «кийинчерээк бир тай берейин», – деп Ысагаалы баягы кедейди узатты.

Ондон ашык күн жаткандан кийин Көкөтөй кетүүгө камданды. «Көкөмдү өзүм узата барып, Баатыркандын Каракашка атын алып берем», – деп Байгазынын жигитин ээрчите бармак болуп,

Ысагаалы Көкөтөйдү узата чыгып Баатыркандын айлына келишти.

Баатыркан үч катынынын үйүн үч жерге окчун, окчун кыркасы менен тигип салып, тегеректей конгон калың айылдын ортосунда көп киши менен жыйын кылып олтурат эле, Көкөтөй, Ысагаалылар кечкурун бараары менен эл тарап кетип, баш-аягы жыйырма чакты мейман калды. Бул меймандардын ар кайсы үйгө бөлүп кондуруп, жолдоштору менен гана Ысагаалыны ээрчитип алып, Баатыркан бакачыдан алган аялынын үйүнө алып барып кондурмак болуп, – «Ой, биздин үстүбүзгө киши барбасын бул кишилер менен өзүбүзчө сөзүбүз бар», – деп киши каттатпай салып, Ысагаалы менен шайлоо жөнүндөгү тарапчылыктын кебин айтып сүйлөшүп олтурат.

Көкөтөй баштаган коноктордун баары уйкусу келип, Ысагаалы менен Баатыркандын өз айылдарына жеңдирип жаткандыгын биринен сала бири сүйлөп жатат. Ашкана жакта аягы менен тик туруп колуна бир көсөөнү алып, учун чыныдагы майга чыркырата малып коюп, казандагы этти аралаштырып сорпону сапырып коюп, сол колун бетине көлөкөлөй салып, улам-улам Көкөтөйдү карап коюп, чекир көзүн чекчейтип сапсары болуп Калпа деген Баатыркандын жигити турат: – «Кап, эми Баатыркан менен Ысагаалынын жаагы эрип кетмек болду го, андан көрө Көкөтөйдүн кызык сөздөрүнөн уксак болот эле», – деп аларды токтогула деп айталбай, ичи кайнап, кандай кылып Көкөтөйдү козголоп кеп айттыраарын билбей бери караса жаңдап койсомбу деп, бат-бат Көкөтөйдү карай коюп турат эле.

Көкөтөй көзүн жумуп бармагын чекесине таяп беркилердин сөзүн угуп олтура берген. Бир убакта Баатыркан менен Ысагаалынын сөзү токтоло калган болуп үндөрү басыла калды. Даяр болуп турган Калпа баягыдай колун бетине калкалай коюп, казандын үстүнөн алыс карап, көзүн мышыктын көзүндөй жылтыратып: – Ой, Ысагаалы баатыр, мынабу киши, сиздикинен келата-

бы? – деди. Ысагаалы эки жагын каранып: – Кайсы киши, кайсы киши? – деп Калпаны карады. Олтурган элдер дагы бирин бири карашып «кимди айтасың? – дешип Калпаны карашты. Калпа Көкөтөйдү карап алып: «Мынабу кишини айтам», – деп колун сунуп Көкөтөйдү көрсөтүп, ушу киши былтыр дагы сиздикинде жүрөт эле», – деди. Ысагаалы: – «Ээ, Көкөмдү айтасыңбы? Бул кишини мен эки-үч жолу кат берип жана киши жиберип жатып чакыртып алдым. Бул Көкөтөйдү бир жылда бир көрбөсөм сагынып калам. Биздикине келгенине он чакты күн болду эле, үйүм сырт кыштады эле, кетем деп болбой койгонунан өзүм узатып келдим», – деди. Көкөтөй казандын үстүнөн алыс карап турган Калпаны көрүп алып:

– Ээ, мен былтыр дагы жүрдүм эле, мурдагы жылы дагы жүрдүм эле, мени не кыласың? Менин кайда жүргөнүм менен сенин немине жумушуң бар? Бубактуу ийиндин оозундагы мышык көздөнгөн атаңдын оозуна чайын. Суусаган айры куйрук көздөнүп дагы мени тооруп коет. «Ушу киши сеникинде жүрөт беле?» – деп мен ырыстуу, кешиктүү болсом, эли-журтума кадырлуу, барктуу киши болсом, иним менен келиним үч ай көрбөй калса сагынып, кош ат менен киши чаптырып алып, аппак май, кыпкызыл чай берип, башыма мамык жаздыктан төрт катмар коюп берип, калемпир жыттанган жаңы болотнайдан көйнөк, ыштан тигип берип, арак самындап жылуу сууга жуунтуп олтурса, инимдикинде жырғап жата бербеймби. Жээ, маа арык кызыл айгыр мингизип алып эле айылчылаган жолумду тосуп, сакал- мурутту жуламын деп тегерете кууп жүрсүңбү? Атаңдын көрүнө чайын, чырактын түбүндөгү таргыл мышык көздөнгөн ит. Барктуу киши карыганда калкынан сый көрөт, барксыз киши бала-чакадан качып жүрүп аттан жыгылып өлөт, – деп Көкөтөй Калпаны карап алып оолугуп тилдеп жатат. Баатыркан колундагы кычкачын таштап жиберип алаканы менен тизесин чапкылап, ачуусу келип, «Чык эшикке, саргарган

ит, Көкөтөйдү эмгиче тааный элек белең, өзүңө сөз тиерин билбеген шайтандай болгон ит!» – деп, эшикке кууп чыкты. Калпа тил укканына ыраазы болуп эшикке чыкса дагы күлүп жатат. Ысагаалы бул сөздүн Баатырканга катуу тийип калганын билип: – «Ай, ай, Көкө, бул сөзүң баатырга тийип калган дай болду го, алыс айтып жибердиң», – деди.

– Ээ атаңдын көрү кара ооз Алматайдын уулу, сен дагы кошоматчы, кешиги жок окшойсуң, баатырың кана? – деди.

– Мына, Баатыркан баатыр эмеспи, Көкө? – деп Ысагаалы Баатырканды карады.

– Ээ, атаңдын көрү, Баатырканың немине баатырлык кыла койгон экен? Элүүгө чыкканча көк ууру атыгып, төөгө теңделип жүргөн экен. Элүүдөн ашкандан кийин башы ачылган катын болсо эле, «сени мен алам» деп ала көз кабанын түтүнүнө бир койдон чыгым салып, түн катып чаап жүргөнгөбү? Же андан башка дагы бир баатырлыгы барбы? Бугу, саяк эки аяк бозону удаа жутуп жиберген кишини эле баатыр деп калат экенсиңер, – деди. Ысагаалы:

– Ай, Көкө, кудайды кара, ушул Аалыбек баатырдын уулу Баатыркан баатырды баатыр эмес дейсиң, сөзүңдү айткың келгенде тим эле будамайлап эле жамандап айта берет турбайсыңбы? – деди.

– Ой, Ысагаалы ай, Аалыбегиң немине баатырлык кыла койгон экен? Карыган кер атын минип алып эле, түбү чириген кара мылтыгын кармап алып, «сени атам, сени атам» деп чаап жүрчү экен. Анын баатырлыгы эле Ормон, Балбайдын ортосуна кайра-кайра сөз айтып бугу, сарыбагышты чабыштырып жүргөнүбү? Же бир баатыр болгондо азды көпкө теңеп, кыргыздын кырааны болуп, кысылган элди багып жүргөн бекен? Баатыр деген кысталганды жоодон куткарып, кыйналганды доодон куткарып, көпчүлүккө пайдасы тийип, керкоолорго найзасы тийип анан «баатыр-баатыр» деген атакты алат. Баатыркан экөөңдүн артыңдан доочу кууп жүрсө,

айлыңар бузулушуп, чабышып жатса, эптеп болуш боло албай, элдин малын жей албай кетип олтурса, бир түнөп кетүү үчүн эле кошомат кылып «баатыр, баатыр» деп, таң аткыча жалына берейинби? – деди. Ысагаалы баштагысынан бетер Баатыркандан уялганынан:

– Жоок, Көкө, бизди макта дебеймин. Аалыбек баатырды гана кемитип сүйлөгөнүңдү айтамын, – деди.

– Ээ, Аалыбегин жалгыз кийик уулап барган экен, Кероозду бадалга байлап салган экен. Кара келтени колуна алып, маралды өңүп баратканда Ормондун кунун кууп, аңдып жүргөн сарбагыштардын жортуулчусу көрүп алып Аалыбегиндин аркасынан аңдып барып, Ботаалы кучактай алып кармап, байлап кетиптир. Ал Аалыбегин андай эле баатыр болсо аркасынан аңдып келаткан Ботаалыны кара келте менен жазы маңдайга атып салып жүрө бербейби? Аркасындагы келаткан табышты укпай Ботаалыга байлатып жиберген дүлөй абышканды мактабайсың деп атымды жыгып аласыңарбы? – деди. Баатыркан:

– Аа, Көкөтөй, кудайды карабай жамандадың. Мени кандай айтсаң дагы Аалыбек баатырды көп кордобосоң болот эле, – деди.

– Ээ, «Жакшынын шарапаты, жамандык кесепети» деген ошол. Мен Аалыбек менен Баатырканды кордой сүйлөп келейин деп Нарындан келген эмесмин. Жанагы өзүң эшикке кууп чыккан, сакалын аюунун чандыр жүнүндөй кылган сары немең айттырып жатпайбы, – деп Көкөтөй күлүп калды.

«Бул сөздү кишиге айтпай жүр Көкө», – деп эртеси Баатыркан Көкөтөйгө бир ат берип узатты.

Көкөтөйдүн Тыныбек манасчыны куткарганы же Садыр акени сөзгө жыкканы

Бул учурда Көкөтөй басса-турса эле ойлонуп: – «Мен деле Караколго барып сонун эл, сонун жерди

көрүп келгеним жакшы го. Он жашымдан тартып койчу, жылкычы болуп бай, манаптардын малын багып, тоо таштын арасында жүрүп, бул убакка келдим. Эми өз атым, өз тонум бар болгондон кийин барышым керек экен», – деп камынып калды. Эти жадоороок, сопол куйрук Сары тору аттын кыр аркадагы кызылдарына ээрге кара кийиз көпчүктү салып, темир чүлүк үзөңгүнүн боосун бышыктап, ар кайсы жерине ак мата жаматкан көөнө тонун сыртынан баса кийип, узунураак ак шапалакты камчыланып, Көкөтөй дагы Караколго бармак болуп жөнөп калды. Бирок Көкөтөй көп шашылбай жайыраак жүрүп конолголуу жерине эрте барып конуп, жай аттанып, Сары тору атка маалдап арпа, сулуну шыкап жемдеп, суутун жакшы кандырып жүрүп олтуруп бирин-серин жоор атыктырып, Сары тору атты жакшы оңолтуп кетип баратат. Нарындан чыгып сегиз конуп, Жети-Өгүздүн Шалбаа деген жерине барып, бозочу абышканын үйүнө конуп жатып Балбай баатырдын эрдигин кеп салып берсе аксакал бозочу абышканын жан-алы калбай кубанып, «Кайран Балбай баатыр, как ошондой эр эмес беле!» – деп өзүнүн Балбай менен кошо жүргөнүн айтып, баары ачылып, колдо бар сыйын кылып Көкөтөйдү кондуруп эртең менен: – «Ана, Каракол тээтиги төш тарап көрүнгөн шаар», – деп Көкөтөйдү жолго салды. Аксакалдыкынан текеленки сүздүрүп ичип, бозого суусуну канган Көкөтөй Караколго бет ала кирип баргандай болду. Жаңы базардагы кайнаган көп элди көрүп таңыркап, ары-бери бастырып, тааныш киши учуратар бекем деп тентиреп жүрүп, бир жерде калың эл топтошуп жатканын көрүп: – «бул жерде тамаша барбы, же бир чыр-чатак барбы?» – дегендей кылып бастырып байкастап карап турса деле Көкөтөйдү тааныган бир киши жок. Баарысы эле чоочун, булкунган семиз кишилер олтурат. Айрыкча бир семиз кара киши олтурат, курсагы салаңдап эки ийни менен дем алып, антиккенсип жаны кыйналган кишидей болгон чоң

ооз кара киши элдин жогорку катарын карап алып ачуусу келгенсип сүйлөп: – «Кызыталак жомокчу кул, сен Бекболоттун келинин кантип берип жибересиң? Байкубатыңдын мойнуна кесилген миң кой, миң сом, алтымыш жылкыга он эки болуштун бийлери мөөрүн басып турса, сен Байкубатты алдырып, Бекболот менен беттештирип, Бекболоттун берген малына Байкубаттын берген кийитин ороштурайын деп айтат дейт. Бул мыктылыкты сен кайдан таптың? Жомокчу кул, бир дубандын бийлери мөөр баскан копияга сен кантип баспай коесуң ыя?» – деп бакылдап жатат. Бул кимди айтып жатат деп Көкөтөй элдин арасын караса, манасчы Тыныбекти айтып жаткан экен. Көкөтөй өзүнүн тууганы Тыныбекти ал жерден көрүп: – «Бул Тыныбек бул элге эмне кылмыш кылып койгон», – деп абыдан байкап карап калды. Анда Тыныбек: – «Ой Садыр аке, сен бүтүн Каракол дубанына калыс кишисиң. Бул жерде көзү жок Байкубаттын мойнуна сансаат мал кесип, бир кызы качып кетти эле деп, бардык тынымсейитти сөгүп олтурганың калыстык эмес го. Ырас, көзү жок кишинин сыртынан миң кой, миң сом, алтымыш жылкы айтып салып олтурганыңа мен кантип мөөр басамын? Албетте мен дагы бир болуш элдин увакили болсом, сырт бүтүмгө жүрө албаймын», – деди. – «Бул увакилмин дейт турбайбы, сакалын думананын асасындай селкилдеткен жомокчу. Башыңа элечек ороп ушул кыздын ордуна сени Ноорубайга алып берейинби?» – деп көзүн алаңдатып Садырдын ачуусу келип, «жөндөп гана чыйрак болсоң, жомокчум. Кордук көрсөтүп туруп мөөрүңдү басып жүрбөйүн», – деди. Көкөтөй бул сөздөрдү уккандан кийин ойлонуп: – «Ээ, бул баягы «Атабектин уулу Байкубаттын бир кызы Чоро элине качып кетиптир», – деп калышчу эмес беле, ошол кыздын кайны ушул го. Ошого көп мал айып бересиң деп Тыныбекти мөөр бас деп тилдеп жаткан турбайбы. Кой, бул жыйынга бир чыр салып жиберейин», – деп кайра тартып

элден обочороок барып, тизгинди тыкыйта кармап, үзөңгүнү сугунта тээп, атка кыйшая олтуруп, колго түкүрүп алып, Сары тору атты сабап камчылана берди. Көргөн эл, «бул жинди немеби, атын эмне үчүн сабап жатат?», – дешип карап калышат. Көкөтөй камчыны сол колуна алып тору аттын быяк санын ширгедей кылып ийлеп кирди. Жаныбар Сары тору ат секирип мөңкүп, ыргып түшүп жаны тынбай куйругун булгалап, шыйпанып, жылма тер болуп таноосунан жеңдей көк түтүн бурулдап удаа-удаа бышкырынып, тыбырап жатат. Эми бул аттын оозун бошотуп койсом киши эмес тамды деле жыга коёт го деп, Сары тору атты күүлөп алып макалай боз тебетейди жапыра кийип, эски тондун эки этегин такымга бекем басып, сыртынан курчанган бойдон чабышуучудай оңтойлонуп, бажылдашып жаткан калың топко кирип барды. Ыкыс берип согончок менен ныкып койгондо эти ачынып калган Сары тору ат аттуу, жөөлүү болуп турган элди аралап жиреп барып, токтоно албай тыбырап турат. Көкөтөйдүн тегерегинде турган эл: – «Ой, сен кандай немесиң? Тарт, кайра, же бул элди тепсетип кетесиңби?», – дешип туш-туштан Көкөтөйдү жектеп турушат. Аңгыча тыбырчылап турган Сары тору ат жөө турган бир кишинин бутун басып алгандай болду. – «Иий бутум! Бутум! Атаңдын көрүн ачайын, кандай жинди немесиң, атыңды туйлатып туруп бутумду кыйратып салбадыңбы?» – деп Көкөтөйдү кара санга бир муштады. Көкөтөйдүн аны менен иши жок, баягы эле маңдайкы семиз кара кишини карап, көзүн айрыбай турат. Аңгыча эле, – «Кана, жомокчум, мөөрүндү колуң менен бересиңби же колубуз менен алабызбы?», – деп баягы семиз кара киши сүйлөп калды. – «Ай Садыр аке, калыс болуңуз, «зордукчуга мал жокпу» дегендей тартып алсаңыз мен жалгыз киши турбаймынбы, кепке кан качат белем. Бирок журтчулук керек го?», – деп Тыныбек жооп берди. «Ай, Кашкороо тура калып бул жомокчунун төшүн

жара тээп, мөөрүн алып келчи. Бул өтө чечен неме экен. Бүтүн бугу, саяк мени калыс кылып олтурса, бул жакында «мен бий эмесминби» дегенсип, мени менен жаакташат», – деп Садыр катуу чычалап, бакылдап калды. Араң турган Көкөтөй жанын аябай бакырып, абыдан катуу үнү менен:

«Ой, сен карма, байла» эле дейсиң калыс сендей болобу? Ашууда көмөлдүрүктөгөн кара өгүздөй болгон атаңдын көргө... деги өзүң кимсиң? Нарында бир кишинин кызы качып кетсе Караколдо олтуруп жулкунасың. Ошол кыздын күйөөсү сен белең?», – деп Садырды карап көзүн алаңдатып сүйлөп турат. Карап турган элдин баары эле, «Карма атаңдын оозуначайыңды, карма! Бул Тынымсейит окшойт. Садыр акени тилдейт деген эмине? Муну өлтүрсө болот», – деп туш-туштан тегеректеп Көкөтөйдү сабап калышты. Мөндүр жаагандай камчынын үнү кулак тундуурат. Көкөтөй тизгин кармаган колун көзүнө калкалап, атка обоктоп шапалагын уйгу-туйгу булгап, кулагы чуркурап, мурдуна куйкум жыттанып, кудай урган бул көп эл өлтүрүп коёт го дегенсип тура берген. Тегеректеп алган эл жүн сабагандай кылып колдон, буттан тарткылап дабыратып сабап жаткан кезинде бир кишинин үнү угулат: – «Ой болду го эми, койсоңорчу. Бул жинди неме окшойт. Качканды да билбейт. Атынын оозун тартып туруп берет да, кудай урган. Муну уруп жатып өлтүрүп салбагыла. Уга коюп Көкөтөй: – «Ээ, атаңдын көрү, баса, качууга бир аракет кылсам болбойбу», – деп атына камчы басып, бет алды жагын көздөй умтула берди. Баштагыдан бетер көп элден Сары тору ат жан алакетке келип, мөңкүп жүрүп куткарып чыккандай болду. Көкөтөй «кутулдум го» дегендей кылып эки жагын каранса элден обочолоп калган экен, бирок киши чечип алгандай эле үстүндөгү тону жок баратат. Кутулганына сүйүнүп удаа-удаа камчыланып, самсаалаган бойдон көчөнү имерилип кетти. Алдынан чыккан кишинин бары, «бул жиндиби же маспы?»

Атка чапканы тың экен, бир жерден катуу кордук көрүп келе жаткан киши го, тонун иттей тыттырган экен», – дешет. Көкөтөйдүн көзү ала-чакмак болуп, бурч-бурчтан имериле коюп кетип баратса, «Ой Көкө, бери тарт!», – деп туура жагынан Тыныбектин үнү чыгат. Көкөтөй жалт карай салып, бура тартып барса сакалынан тер агып демигип, энтелеп сүйлөп: – «О, айланайын Көкө, жүрү экөөбүз бирге элге барабыз дейт. – «Ой, Тыныбек, деги сен эмне кылып жүрөсүң? Караколго келип сыязга олтуруп, мыкты болуп жатат десе, көрүнгөн кишиден тил угуп, көчө-көчөдө качып жүргөнүң, бул не? Деги биздин тынымсейиттер кайда?» – деп кылчая-кылчая каранып, Көкөтөй шашып турат.

– «Эмесе бар, Көкө, барып түшө бер. Биздин эл мынабу мандайкы тунуке жапкан чоң, кызыл үйдө», – деп Тыныбек бир чоң короону көрсөттү. Коркуп калган Көкөтөй чапкан бойдон келип дарбазадан кирсе, чет жаккы үйдүн коледорунда көп кепич жатат. Эшикти ачып энтелеген Көкөтөй дуулдашып олтурган элдин үстүнө кирип барды. Чай ичип олтурган көп эл: – «Кел-кел, Көкөтөй чайга кел. Ботом, сен кайдан келдиң? Салам, алик жок эле шашкансып, кайдан жүрөсүң?», – дешип туш-туштан сүйлөп калышты. – «Ой, атаңдын көрүлөр, чай ичпей чамыран болгула! Биякта калың эл тегеректеп алып жомокчуңарды талап-жеп жатпайбы», – деп Көкөтөй самсаалаган бойдон босогодон өтпөй тура берди. Чаргын: – «Ой, Көкөтөй, монобу колундагы, төшүндөгү самсаалагандарың немине?», – деп сурап калды. – «Ээ, атаңдын көрү жинди Байгазак, мен бир чычырканак аралап, отун алып жүрүп айрып алды дейсиңби, алашадай чырда тондун калышы ушул», – деп Көкөтөй тытылып калган тонун карап коёт. Ичип жаткан чайларын бышкырып жиберип, күлүп калгандары да болду. Көкөтөйдүн бул сөздөрүн түшүнө албай көзүн чакчайтып карап калгандары да болду. Аңгыча артынан Тыныбек келип: – «Жүрү

Көкө, жүрү, төргө чык», – деп колунан жетелеп алып келип олтургузуп, терин сүртүп Тыныбек дагы олтурду.

– Ээ, Тыныбек сөзүңдү сен айтып берчи, бул кудай урган Көкөтөй жөн айтып бербей эле «жомокчуңарды талап жатат» дейт. Немине кеп-сөз болду? – деп сурап калышты.

– Ээ, баатырлар, сөз толуп жатат. Мени «балан чакырат, түкүн чакырат» деп бугунун мыктылары улам бири чакырып олтуруп, жаңы базарга алпарышты. Ал жерде бугу, саяктын чоңдорунун баары бар экен. Мен эч нерсени ойлонбой эле барып калыпмын. Баягы Байкубаттын кызынын бүтүмү тууралуу мени чакырып алып, ошол бүтүмгө менин мөөрүмдү тартып алып, басмак болушкан экен, саяк Садыр акысы күйүп кеткен немече жаман-жакшы айтып, кыскасы, мөөрүмдү тартып алып бүтүмгө басмак болуп сөзгө келбей кыстап киришкенде, коркконсуп, колум менен алып берүүгө намыс кылып, «Зордуктап алганда эле көрөйүн» деп, ар кимиси менен кажаңдашкан болуп жаткан кезимде Садырдын ачуусу чындап келген окшоп Кашкороону ал мөөрдү деди бакырып, кайдан чыга калды билбейм, Көкөтөй чыга калып эле өкүрүп Садыр акени сөгүп калды. «Тынымсейит окшойт, өлтүргүлө» деп көпчүлүк тегеректеп эле Көкөтөйдү сабап калганда жылт коюп эле мен качып жөнөдүм. Жолдо келатсам, тонун тыттырып салып, Көкөтөй да аман келе жатыптыр. Мен да аман келдим, болгон сөз ушул», – деп Тыныбек сөзүн бүтүрдү. Бул сөздөрдү уккандан кийин олтургандардын баары кубанып, «Баракелде, Көкөтөй, баракелде! Журт намысы үчүн далай кордук көрүп келген турбайбы. Бул тытылган кийимдерин төлөйлү дешип акча, теңгелерин чогултуп, бир киши жиберип базардан тебетей, чепкен, кепич, маасы алып келип, кийинтип салышты. Көкөтөй бекеринен бир сыйра кийим кийип алып, болуштарга батымдуу жигиттердин бири болуп жата берди. Үч-төрт күндөн кийин бийлердин сыяз үйү-

нө көпчүлүк эл чогулуп Көкөтөйгө жигит жиберип айдатып алып, баягы жаңы базардагы Садыр акени сөгүп кеткени үчүн айып салмак болушуп, алып келишет. Көкөтөйдү иреге жакка олтургузуп коюп, капшып жаткан Талканбай: – «Ой, Тыныбек, жанагы Садыр акеге тил тийген мына бул жигитпи?» – деди. – «Ошол жигит». – «Ой, сен эмне үчүн Садыр акени көчөдө тилдейсиң? Өзүң кимсиң? Уругуң кайсы эл болот?» – деп Көкөтөйдөн Талканбай сөз сурады.

– Менин элим кыргыз, уруум тынымсейит. Ал Садыр акендин уругу ким экен? Анын Тыныбекти сөгүп, мөөрүн тартып алууга кандай акысы бар? Бийди боростой киши урганы жатканда, семиз кишини арык киши бир нерсе деп койсо, күнөөлүү болуп калабы? Андай болсо, көбүрөөк киши өз кишини уруп жанча берет деп айтып койсоңуз, мындан ары жалгыз-жарым жолоочу жүргөндү коёлу», – деп Көкөтөй басылаары менен Садыр баштаган бир топ киши келип калышты. – «Мына, Садыр аке келди. Садыр аке келди», – дешип элдин баары дүрбөлөңдөгөнсүп калышты. Көкөтөй ирегеден былк этпей бүрүшүңкү тартып, олтура берди. Көрсө, Садырды чакыртып келгени бийлер Көкөтөйдүн тилдеп кеткени үчүн тынымсейиттерди айыптап берүү үчүн алып келишкен турбайбы. Садыр келип олтурары менен Талканбай: – «Ээ, Садыр аке, бая күнкү жаңы базарда сизге тил тийгизген монобу олтурган жигит экен. Мен бир ооз сөз сурасам озуна келгенди айтып, бир канча сөздөрдү айтат», – деп Садырга даттангансып сөз салып калды.

– Ээ, ээ, ушу жигит бекен. Тынымсейиттин бийлери кайда жүрөт мунун жакшы кишилери менен сүйлөшүүбүз керек го, – деп Садыр тебетейди жерге алып коюп, маңдайын сыйпалап энтигип олтурат эле.

– Ээ, Садыр аке ушул сизди «атаңдын көрүгө» деген мен элем. Анын себеби мындай болбодубу. «Билбес кудайды билбейт, көрбөс тоону көрбөйт» деген экен. «Жаманга тийсе бир сөзүң жайы-кышы кеп кылат,

жакшыга тийсе бир сөзүң жарашыктуу сөз чыгат» деген экен баатыр. Жана дагы карылардын сөзү бар го «туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок» деген. Анын сыңарындай, Саке кайсы бир күнү жаңы базардан Нарындан жаңы келип, көрбөгөн шаарда тааныш киши таппай элдиреп бастырып жүрсөм, сиздердин калың жыйынга кез келип калып, карап турсам мен тааныган жалгыз эле Тыныбек, аны бүтүн көлдүк тегеректеп алып мөөрүн тартып алып бүтүмгө басабыз деп туш-туштан сөгүнө, тилдеп жатканыңарда айрыкча, «карма, байла, элечек ороп жиберип Ноорозбайга алып берейин», – деп өзүңүз тилин салган бука кара топоздой болуп, лөкүлдөп жатканыңызда боор курусун, каным кызып кетип атчан туруп кана: – «ой, ашууда көмөлдүрүктөгөн кара өгүз өңдөнгөн атаңдын көрүгө... сен ким деген кишисиң? – деп койсом бүтүн Караколдогу кишиге сабаттыңыз, тумар кылуучудай жаман тонумду бир бирден үзүп алдыңар эле. Ошондо мен жарылып кеткеним жок, анан бир ооз эле «атаңдын көрүгө» деп койгондо сиз кандай чыдабайсыз? Эми анык калыс болсоңуз айтып көрчү баатыр? Ошол Байкубаттын кызын күйөөгө качырмак тургай өзүн тааныбайт элем, баатыр», – деп Көкөтөй сөзүн бүтүп басылды.

– Ээ, ээ бул уулумда сөз бар экен го. Кайрадан бизге сөз оодарып жатат го. Ээ, ээ, дурус-дурус. Ээ, Тыныбек сен эмине дейсиң? – деп Садыр мукактана түшүп Тыныбекти карады.

– Мен эмине дейин, Саке, өзүнүн таяк жегенин жана сизге тили тийгенин Көкөтөй иниц айтып жатпайбы. Эми, муну бийлерге салбай эле бул сапаркы чырды, өзүңүз бир нерсе деп койсоңуз деп турам, – деп Тыныбек Садырга жооп берди.

– Жакшы болот. Жакшы болот. Бул уулум экөөбүздө айып жок болсун. Эл таламы деп бекерге араздашып жүргөнүбүз да болбойт экен. Бекболот менен Байкубаттын жесир доосу бул топко суралбасын. Экөө бет болуп дагы бир топ болгондо сүйлөшүп

алышсын. Мен бул инимдин эл таламы үчүн мени бир ооз сөгүп койгонун кечтим. Өзүм ээрчитип кетип тытылган тонун төлөп беремин, маакул дейсиңерби, бийлер? – деп Садыр тегерегиндеги элди карады. «Маакул, маакул, Саке, ушул чырга сизди калыс бол дебедик беле», – дешип бийлер чуулдап калышты.

Садыр Көкөтөйдү ээрчитип алып кошуна алпарып, Көкөтөйдүн жөн-жайын сурап сөз кылса, Көкөтөй өзүнүн теги жайын айтып берип, анан кыргыздын ар бир уруктарынын тарых сөздөрүнөн баштап жиберет. Көкөтөйдүн тилдүү, ооздуу, сөзмөрлүгүнө көзү жетип Садыр ар кайсы сөздөрдү баштап койсо Көкөтөй аягын улап, кеп салып, көп жашаган карыядай эски сөздөргө каниктигин көрсөтүп, Садырга эң бир жакшы эрмек болуп калды. Садыр аке дагы Көкөтөйдү жакшы сыйлап: – «Мына оттуу чиркин, ушундай мээсинде бир нерсе барлыгынан бая күнкү чыр салып жиберип, Тыныбекти аман бошотуп кеткен турбайбы. Менин жаныма төшөк салып бергиле, Көкөтөйүм менен сүйлөшүп жатып уктайын», – деп Көкөтөйдү жанына жаткырып алып, эл уктагыча сүйлөшүп жатып бир убакта: – «Ээ, Көкөтөйүм, аркамды тырмап кой эми уктайлы», – деди. Көкөтөй Сакемдин аркасы ооруп калат го дегенсип асталап бир аз тырмаса: – «Ээ, катуу тырмай бер уулум», – деп Садыр далайга аркасын тырматкысы келет.

– Ээ, Садыр аке, колум талып баратат. Бугу, саякка калыс болдум эле деп, ак-караны ылгабай жеп жатып дүүлүгүп калган этиңди тырмап, бир топ нерсе төлөтүп алганча, булгаары соотуна кирип алып эле өгүздүн терисин ийлеп бир мал таап кеткеним жакшы го, – деп Көкөтөй күлүп калды.

– Ой, ой, жинди, болду-болду. Эл укпасын уктар кой. Бул сөзүңдү элдин көзүнчө айтпа, эртең узатайын, – деп Садыр уялгансып калды. – Эртең Көкөтөйүм, базардан сүйгөн нерсеңди ал деп, бир койго бир сомдон көтөрүп алган акчасынан кырк сом берип Садыр Көкөтөйдү узатты.

Көкөтөй Пишпек Каракол дубандарынын баш кошкон тобунда

Кызыл сазда Пишпек дубаны менен Каракол дубанынан баш кошкон тобу болот. Ал топко сыязга олтуруу үчүн абдан тың бий керек. Эки дубандын акы алышып эрдин куну, эриштин айыбы өңдөнгөн чоң иштерде душманга элдин акысын жедирбегендей чыйрак бийлерден жибереш керек. Он-Арча болушунан Байзак барат деп, Нарын учаскебайы кагаз берген. Бул Кызыл-Саздын тобуна баруу үчүн камданып, Нарындагы Ташкендик Мунарыпбай деген байдан миң койго сегиз жүз сом акчаны көтөрүп алып, жигит-жалаңы менен Байзак кетти. Кызыл-Сазда Каракол Бишпек үйөздөрү келип, шыкыраган калың үйлөр тигилип эки дубандын эли келип, сыяз башталууга жакын болуп калды. Караколдон Чыныбай, Бишпек үйөзүнөн Шабдан – бул топтун аксакалы болуп эки дубандын элин ушул экөө бийлеп турат. Бул эки мыкты беттешип сүйлөшкөндө, эки дубандын тобуна бирисдатыл (председатель) болуучу бийди Каракол дубанына берген. Ал Каракол дубанынан бирисдатылдыкка «Мен болом, мен болом» деп Балтабай, Ысабек, Байтеректер талаш чыгарып турушат. Бирок Байтеректин үйөзү Каракол болгону менен уругу сарыбагыш Шапактарга жакын киши болуучу. Бул учурда Каракол дубанынын көпчүлүгүн жыйнап алып, Чыныбай бирисдатилдикти сөз кылып жатканда, Байзак дагы барып калган. Чыныбай Байзакка карата сөз айтып: – «Ээ, Байзак мурза, сен болсоң жаңы келдиң, бул бирисдатилдикти талашып жаткан Балтабай, Ысабек, Байтерек теңтуштарыңдын бирине бирисдатилдикти алып берип, башкаларын ынтымак кылып, душманга колтук ачпай тургула деп теңтуштук сөзүңдү айтып, калыс болуп койбойсуңбу?», – деди. Чыныбай басылаары менен Байзактан мурда озунуп Көкөтөй: – «Жакшы айта-сыз баатыр. Бирок «жерге түшкөн жетимдики» деген

кеп бар эмеспи, «эл четинде жоо бетинде» дегендей сарбагыш, саяк, моңолдор, чериктин ортосунда олтурган бир болуш тынымсейит тууганың барбыз, он эки айры бугу болбосок дагы сойорго бугудабыз деп жүрөбүз. Ушул талаш болуп жаткан карыса бир айлык, бериси жарым айлык мансап экен, ошону бизге берип койбойсузбу, баатыр. Солто, сарбагышты бийлеп эле Шабдан баатыр сиздин дубанга берген экен бугу, саякты билип койсоңуз сөзүңүздү калк жерге таштабайт го. Бир мансапты үч киши талашып жатса баатыр, бизге эле берип коёр деп, Байзак инициз дагы чоң үмүт менен келди», – деп Көкөтөй сөзүн бүтүрдү. Чыныбай алая карап: – «Ээ, бул иним да ырас айтат, биз аз күндүк мансап экен бул инимдин сөзүнө бугу тууган көпчүлүгүң жооп айтып көрчү», – деди. – «Биз айтып көрсөк баатыр, сизге эп келсе биздин тарап Байзакка бердик», – деп Балтабай сүйлөп калды. – «Ээ, Балтабай бергенди биз бере албайт бекенбиз, Байзак биздин жатыбыз эмес, биз да бердик баатыр», – деп Ысабек сүйлөдү. – «Ээ, бугу туугандар кол ийрисиңе чабат деген ушулбу, ат тартып экөөңдөн тең мен сурап жатсам, Байзакка бердик дейсиңер. Мени сарбагышсынттыңарбы, дагы сүйлөшүп көрөрбүз», – деп Байтерек ордуна туруп, эки-үч кишини чакырып алып окчун барып олтурду. – «Эмесе бүгүн бугу Байзакка бердиңер го, мен да албетте бердим. Ушул сөз экинчи козголбосун», – деп Чыныбай: – «алакан жайып койгула?», – деди. Эрегишип олтурган эки бий элден мурун колдорун көтөрө баштаганда көпчүлүк: – «Аллоу Акбар, экинчи сөз кылганды бугунун арбагы урсун!», – деп чуркурап бата кылышты. Көкөтөй тура калып: – «Рахмат баатыр! Кулдугубуз бар! Кулдугубуз бар», – деп колун бооруна алып эңкейип кайра олтурду. – «Байзак мурза, бул Каракол үйөзүндөгү, Ысык-Көл айланасындагы бугу, саяк туугандарыңдын бийлеринен тааныганың жана тааныбаганың да бардыр, сен бүгүн бийлердин бардыгын чакырып

конок кылып, таанышып ал жана сүйлөшүп душманга кандай эреже токтотуп аларыңды кеңешип алгыла. Бергелчи, Байзак иним», – деп Чыныбай ордунан туруп, Байзакты ээрчитип барып, бир аз сүйлөшүп тарашты.

Байзак кошуна келип эки-үч бээ союп, Каракол үйөзүнүн бийлерин бүт чакырып мейманга күтүндү. Кеч– курун: – «Бери кел, Көкөтөй мурза, торуну минип мынабул үч жүз сомду алып, Шабдан баатырга барып кел. Акчаң аздык кылса, Мурзаторуну да берип кел. Сен Шабдан баатырды жакшы тааныйм дечү эмес белең. Бирок, жакшылап сүйлөшүп кел, эртеңки эки дубан баш кошуп сүйлөшкөндө, баатыр, көзүңүздүн кырын салыңыз», – деп бүгүнкү болгон сөздөрдү айтып, Байзак иниц жиберди деп айтарсың», – деди: – «Болду, болду баатыр, Чыныбай баатырга сөз айтканда дагы сен мага үйрөтүп бердиң беле? Сөздүн башын айткандан кийин аягын билбейби?» – деп Көкөтөй аттанып, кеч курун күүгүм убакта барып чоң ак үйдүн жанында элүү алтымыш аксакал киши менен олтурган Шабданга жана олтурган элди карап, колун бооруна алып, алыстан туруп:

– Салоом алейкум, баатыр! – деп көтөрүңкү үнү менен дооштуу салам берди.

– Алеки салам. Алеки салам. О, сен Көкүшүм-сүңбү, кел-кел Көкүш жиндим, – деп Шабдан Көкөтөйдүн үнүнөн таанып, ээ жиндим топко келдиң беле? – деп Көкөтөйдүн колун алып көрүштү.

– Амансызбы баатыр? Саламат жүрөсүзбү? Эл-журт тынч, эсенби? Калкыңыз тынчпы? – деп Көкөтөй Шабданга кол берип, кыдырата басып, олтурган элдер менен көрүшүп элдин катарына барып олтурду. Анда олтургандын ичинен: – «Ээ, иним, сен кайсы туугандан болосуң? Баса, караңгыда Шабдан баатыр үнүңдөн тааныгандай болду», – деп сурап калды. Ошондо Көкөтөй: – «Ээ, аксакал, мен бугу тууганыңыздан боломун. Менин үнүмдү баатыр мындан айсыз караңгыда да нечен уккан. Кызматын кылып, көп тузун таткамын.

Бир кыраан бүркүттү көзөмөлдөп, кырк-элүү кара жору тарп аңдып учкандай болгон аксакалдар, өзүңүздөр ким-ким деген агалар болосуңар?» – деп Көкөтөй аксакалдан кайра сөз сурады. Булардын бир кыйласы күлүп, бир кыйласы ачуусу келгенсип: – «Я, я, эмне дейсиң?» – деп калышты. Шабдан күлүп жиберип:

– Ой, жинди, булар дагы Атаке сарбагыштын аксакалдары, азыр үйгө кирип таанышасыңар, – деп Көкөтөйгө жооп берип коюп, – бул Көкөтөй жиндинин күлкүлүү кызык сөздөрү бар. Силер да чычалабай тура тургула. Кана эмесе, үйгө кирели», – деп Шабдан эки жагын каранды. Анда Көкөтөй:

– Эмесе баатыр, бул аксакалдарга мен эртең жарыкта келип таанышып алайын. Азыр сизге учурашып гана бир ооз сөзүмдү айтып кайтмак элем, айып көрбөңүз, улук боюңузду кичик кылып туруп койсоңуз! – деп турамын, деп Көкөтөй ордуна туруп колун бооруна алып Шабданга карап турду.

– Ыя, ыя, сөзүң шашылыш беле, жиндим, макул, – деп Шабдан ордуна туруп Көкөтөйдүн оюндагы алыс турган калың чийдин арасына барып олтурушту. Олтурары менен Көкөтөй сөз баштап:

– Баатыр, Байзак жиберди. Бирок «айт деген сөзүмдү баатырга айтпасаң мойнуңа карыз», – деди. Айт деген сөзү ушул баатыр: – Бугу, сарбагыш бир Кылжырдын уулубуз. Мен дагы ар жайда, ар мекемеде кызматына жарачу бир инисимин. Баатыр айдай жарыгын, күндөй ысыгын тийгизейин дейт. Баатыр менен таанышканымдын алды болсун. «Жалы болсо ат, жакасы болсо тон» дегендей акча болсо аз дебей, ат болсо арык дебей, баатыр чай ичип турсун деп мына бул ат менен ушул тыйынды берип аттай шылгап, атандай комдоп, сизге мени жиберди, – деп боз куруна орогон үч жүз сомду алып сунуп калды.

– Ай, ай жиндим, андай эмес. Бул акчанды кандай себептен берип жатасың? – деп Шабдан Көкөтөйдүн колунан акчаны албай: – «Жаныңа сал. Жаныңа сал», – деди.

– Бул акчанын эч кандай деле себеби жок баатыр. Биз болсок топко бүгүн жаңы келдик. Өзүңүз өрүлүк кылганым деп Каракол дубанына бирсидатылдыкты Байзакка берген экенсиз. Ошо сөзүңүз менен биздин дубан алакан жайып Чыныбай баатырдын алдында бирсидатылдыкты Байзакка беришти эле, ошон үчүн эртеңки күндө аңги намыс кылып дагы бирөө мындай-андай деп туурадан чыкса, баатыр агалык көзүн салсын. Болгон сөздөрдү сизге угузуп кел деп гана Байзак инициз жиберген. Мындан ары курчалышып куда болуп, кучакташып дос болуп дегендей бала-чака, ага-иниңиз менен катышып жүрөбүз деген ой бар эле, – деп Көкөтөй колундагы акчаны кайра дагы сунуп калды.

– Жок-жок, Көкү, шум Байзак экөөңөрдүн мал, пулуңар көп болсо эртең Бишкек оезунун колуна бергиле, жалгыз мен алганым болбойт. Журтка дасторкон деп көпчүлүккө көрүнөө берген жакшы болот. Мен болсом бул сапаркы бирсидатылдыкты Каракол үйөзүнөн болсун деп Чыныбай баатырга убада бергеним ырас эле. Экинчи башка сөз кылбаймын. Ошол бугу туугандар кимди кааласа, мен ошого маакулмун, – деп Шабдан акчаны албай койду.

– Баатыр, журттун дасторкону табылбай калмак беле. Муну мен сиз менен учурашууга гана алып келгемин. Бугу шайлабаса Байзакты сиз шайлап бериңиз деп кантип айтамын, – деп Көкөтөй сунган акчасын жерге койду.

– Ай, ай жинди жаныңа сал! Жаныңа сал! Мага учурашып бере турган нерсең болсо, топ тарагандан кийин бер, – деп Шабдан күлдү. Эмесе баатыр, атым менен акчамды албадыңыз, атайы келип наймут болуп кайткандай болбой кетейин, айып көрбөсөңүз, мубарек колуңузду берип койсоңуз? – деп Көкөтөй колун сунду.

– Маакул, маакул жиндим, сени Байзак мырза өтө бышык деп жиберген го. Мына-мына колум, – деп Шабдан Көкөтөй менен кол кармашып ордуна

турду. Көкөтөй Шабдан менен бирге басып олтурган элдин жанына келип:

– Кайыр, аксакалдар, саламат туруңуздар. Баатырга эреркеп өйдө-төмөн сүйлөп койдум, кечирип коюңуздар! – деп кайра тартып, аттанып жөнөдү. Мурза торунун шыйбырлаган жоргосу менен катуулай жүрүп кошуна келсе Байзак:

– Ии, Көкө, сөзүңдү айтчы? – деди.

– Ээ, баатыр, мен барган сөз чийки калуучу беле, – деп Көкөтөй токтолбой бастырды.

– Жок, айта кетиңиз, айта кетиңиз, – деп Байзак ээрчий басты.

– Алда Байзак баатыр ай. Түшүп ат байлап келгиче, жаның чыдабай баратабы? Алышкан көк дөбөт жондонуп өтө шашма экенсиң деп, бастырган бойдон барып атын байлады. Көкөтөй кайра басып келип, сөзүн айтып берейин деп жакын келсе, Байзак сыртын салгансып карамаксан болду.

– Ой Байзак, сен не мурдунду силкесиң. Мен мингизген атыңды өлтүрүп же берген акчаңды түшүрүп салып келипминби. Мына атыңдын көзү, мына акчаңдын көзү. Каран тууган хан Жантайдын уулу эр Шабдан менен кол алышып, узун сонор тааныштырып, сөзүңдү бүтүрүп келсем, сен кандай мага оң карабай калгансың? – деп Көкөтөй томсоруңку тартып туруп калды.

– Болуптур, болуптур Көкө, үйдө-тышта калың эл жүрсө «карышкырдай болуп» дейсиңби, «көк дөбөттөй болуп» дейсиңби, суук сөздөрдү айтасың. Эл жок жерде кандай айтып ойносоң мейлиң. Эл бар жерде түзүк сүйлөп, тамашалап жүрбөйсүңбү. Мындай сөздөрүңдү бирөө укса душманга кишинин баркы кетпейби, – деп Байзак Көкөтөйдүн таарынгансып калганын кечирип сүйлөдү.

– Ой, Байзак мурза ай, майда-барат сөзгө тегриккен киши баатыр болуп эсептелбейт. Жакшы кишинин акылы терең, алды кең болушу керек. Сен андай эле бир ооз сөздөн элди күнөөлөсөң «Байзак

шайтан», «кара шайтан» деп жүргөн элди не кырып жибербейсиң? – деп Көкөтөй ачуусу келгенсип жооп берди. Байзак күлүп:

– Болду, болду, Көкө. Бул сөзүңө мен жыгылдым. Эми барган сөзүңдөн кеп салып бер, баатыр, – деп колунан жетелеп басып сөз сурады. Көкөтөй чечилип сөзгө кирип Шабданга барып келгендеги сөздөрүн айтып, мындан ары таанышып жүрүүгө жана бул бирисдатылдыкты шайлоодо жардамын көрсөтүүгө кол алышып келдим, – деп сөзүн бүтүрдү.

Эртеси Шабдан Чыныбайдын баш кошкон жыйналышында эки дубандын эли бүт чогулуп бирисдатылп шайлап иреге токтотобуз деп жыйын кылып жатышат. Каракол дубанынан Чыныбай сүйлөп Бишкек дубанынан Шабдан сүйлөп, экөө алмак-салмак илгерки нарк, жосундан кеп салып жатышат. Бул учурда:

– Чыныбай баатыр, менин бир-эки ооз сөзүм бар эле, уруксат бериңиз? – деп Байтерек сүйлөп калды. Ээ, Байтерек мурза, айт, айт, сөзүң болсо! – деп Чыныбай жооп берди. Байтерек эргип-эргип өөдө боло түшүп:

– Мен сөзүмдү айтсам, Шабдан, Чыныбай – эки баатыр бир кыйла нарк-жосундан сүйлөп өтүңүздөр. Жана «пара берип эл бузган киши айыптуу болсун» деп дагы сүйлөп жатасыздар. Мына, мен көрдүм пара берип эл бузуп жүргөн кишини мында Байзак деген үч жүз сом, бир ат берип Шабдан баатырга киши жиберип арачы салат имиш. Анын жиберген кишиси мында бир Көкөтөй деген куур тон ит бар, ошол имиш. Шабдан баатырга сүйлөшүп Байзакты эки дубанга бирисдатилп шайлаганы жүргөн ошол Көкөтөй жинди имиш, – деп сүйлөп жатып маңдай жагында олтурган Көкөтөйдү көрө коюп: – «Ой, атаңдын оозуначайын куур тон кул, сен жыйын кишиси болуп калган экенсиң ээ? Өзүңдүн мойнуңдагы он сегиз мал айыпты билесиңби? Бул эки дубандын тобу сага окшогон митайым, журт бузарлар үчүн курулуп жатканын билесиңби? Бул эки дубандын

тобуна Кыдыр даарыган киши бирисдатил болот. Анан сен өңдөнүп мойнуңдагы айыбынан качып жүргөн митайымдын сөзү менен бирисдатил шайланат бекен? Кызырлуу кишилердин алдына пара берем деп, чаап жүргөн куур тон кул, Соң-Көлдөгү он сегиз мал айып үчүн мойнуңдан байлап кетейинби?», – деп Көкөтөйдү карап алып, Байтерек Көкөтөйдүн илгерки Байгазы, Ботоканга жылкычы болгондорун, бир кыйла сөздөрдү айтты. Байтерек бакылдап сүйлөп жатканда «куур тон кул» – деп сүйлөсө эле элдин баары күлөт. Себеби тон кийген Көкөтөйдөн башка киши жок болучу. Көкөтөй элдин баарын карай калганда жанында олтурган кара сакал кишиден:

– «Бай наспайыңыз барбы», – деп колун сунуп, сол колу менен тебетейинин кайруусун түзөтүп, көзүн алайтып Байтеректи карап олтурат. Кара сакал киши «бар эле, бар» деп кызыл булгаары өтүктүн кончунан мүйүз кара чакчаны алып берди. Көкөтөй оозуна жез салган чагарактуу чоң кара чакчаны колуна алып, шешин сууруп алып, шарак-шарак эттирип сол колдун алаканына наспайдан салып оң колу менен орой тартып, чымчым алып, таноосун эдирейте түшүп, жыттап-жытап, мурдун нукулап коюп «барс» дедире бир чүчүкүрүп алып, «кызыр» даарыган киши бирисдатил болот деген Байтеректин сөзүнө жооп айтмак болуп ойлоно берген. Күүлөнүп калган Байтерек өзү мыктысынып, Көкөтөйдү сөз кайрыбайт дегенсип жемелеп жатып токтой калаары менен Көкөтөй өтө катуу үнүн салып:

– Ой, сөзүң бүттүбү? О, төө койсук кучактаган, үкү көздөнгөн атаңдын көрүгө. Кечке эле сен сүйлөйсүңбү? Же башка кишиге да сөз жетеби? Чычала көздөнгөн, кана-кана атаңдын көрүгө. Сен Кыдыр даарыган, Кыдыр даарыган эле дейсиң, кимди даарып жатканын карап турдуң беле сен, же мокочо көздөнгөн сени тегеректеп калыппы Кыдыр алеки салам? Шашпай тур, сага мен Кыдырдын жүргөн жерин, айтып берейин. Жылкынын алды кирип Жыргалаңдан суу ичип

жатса, арт жагы Тасманын белинде жуушап жатса, күндүн чагылышындай күрөң жээрде жылкы, башайыдай сарала жылкынын ичинде Кыдыр алеки салам жүрбөгөндө, анан Долондун белинде мамыга сөйкөнүп турган сенин жалгыз кырчаңгы тору атыңды таңыркап карап турган бекен? Кыдыр алеки салам Тасманын белин жөлөнө көчкөндө, оң колунда эркек баласы бар, сол колунда төөнүн буйласы бар, жибек элечеги менен шуру чач мончогу менен «уул, төөнү «чу» деп койчу» деп күлүмсүрөп турган бугунун катындарын Кыдыр даарыбай, анан береги Бел-Саз булакта жатып саан ичкен, улагын жамыратып жиберип, тозо албай, чапта томолонуп жаткан сенин катындарыңды таңыркап Кыдыр алеки салам берип калыптырбы? Чоң жал кара боз ат минген, нан баш ээр токунган, кара тердик аттын капталын бербеген, буурадай ак тонуна кере карыш кара көрпөнү карматып кийип алып, Караколдун көчөсүндө атка өбөктөп нымыгып, экиден сүйлөшүп турган бугуну Кыдыр даарыбаганда, ат таппай Ыспөөчике түштүк эле деп, алтымышың биригип алып, жыгачка сүйрөлүп алып жүргөн сени Кыдыр даарып калыпбы? Төртөө бириксе бир тайдын этине тойбой, эки-экиден сугунуп туруп басып кеткен бугуну Кыдыр даарыбай, жайы-кышы эт таппай жүрүп, уурдап алган жалгыз койдун этине камыр кошуп, жетимишиң талап ооз тийип кеткен сенин кайсы сорпо-шилендеринди үмүт кылып Кыдыр алейки салам байырлап карап туруппу? Атаңдын оозуначайын чычала көздөнгөн ууру. Шашпай тур, Кыдырдын жүргөн жерин айтып берейин. Суугу кулак үшүтпөгөн, ысыгы бет күйгүзбөгөн, башы жазы, төшү керүү болуп күлүмсүрөп жаткан Ысык-Көлдүн боюнда кош ооз бардеңкесин атып, кушун салып, тайганын агытып, эки-экиден казакча өлөң айтып бастырып жүргөн бугунун уландарын Кыдыр даарыбай, ордо атам деп жатып, бармагың жарылып тизеңдин жооруган жерлерин багалегиндин учунан айрып таңып алып, береги Кочкордун сазында чилеңдеп жүгүрүп жүргөн сенин кайсы эрмегиңе Кыдыр алеки

салам кубанып карап туруппу? Жылкынын кыгынан желеси көрүнбөгөн, коюнун кыгынан көгөөнү көрүнбөгөн, малынан айлы көрүнбөгөн Тарагай, Балгарыт жайлаган, үлүш берип, кунан чаап аттарын кермеге салып коюп, улак тартып, эр эңишип жаткан бугунун айлын Кыдыр даарыбай, жайы-кышы бир журтундан көчпөй олтуруп, үйлөрүндүн ортосу кара жал болуп, корооң уйпаланбай көк короо болуп, сайгактаган уй тийсе үйүндүн бир жагынан кирип, саканакка урунбай бир жагынан чыгып кеткен үйүңдү урайын, сенин неминен байырлап Кыдыр алекси салам токтоп турат? Атыңдын чологун билгизбей куйругун түйүп алып, кырчаңгысын билгизбей кабыңды жара тартып жаап алып, бар тилегиндин баары ууруда калып олтурган сага Кыдырды бирөө байлап коюппу? Ырас айтасың, мен жигит болуп жылкычы, койчу болуп, отун алып далай жерге кызмат кылып жүргөмүн. Ошондо Көкөтөй бекер жүргөн бекен? Койкелди манабыңды кокуйлатып, Медербек байыңды мерт кылып эле жүргөн Көкөң ушул. Мыкты экенсиң мени жутуп не жибербейсиң? – деп Көкөтөй катуу үнүн чыгарып, Байтеректи катуу тилдеп салды. Байтеректин ачуусу келгенинен жаны чыгып кете жаздап, сапсары болгон өңү чыйкандай кызарып, кызарган жыртак көзүнөн жаш чыгып, санын сыйпалап бычагын алып: – «Карма кулду, карма. Мунун кунун азыр берейин», – деп жулунуп жатат. – «Кой, кой баатыр, ал өзү баягы Көкөтөй жинди эмеспи? Каадалуу бир киши менен урушкансып, кантесиң?», – деп эки жагындагылар кармап жатышат. Муну көрүп сары толтосу бар жаман мачер кестигин кынынан копшотуп алып, көзүн алаңдатып, тизелеп басып Көкөтөй дагы жулкунгансып калды. – «Көй берсеңер, мокочо көздөнгөн итти жүрөктүн толтосун жара сайбаган киши энесин алың. Ой төө куйрук кучактаган үкү көздөнгөн ууру, жулун, сеникинен менин бычагымдын учу мокок болсо кудайга кой, бери келчи, жыртак көзүңдү жыра саяйын», – деп обдулганда жанындагылар Көкөтөйдү

дагы кармап калышты. Шабдан ордуна туруп: – «Кой, Көкүшүм, кой Көкүш, жиндим ырас айтасың бугу туугандын бай экени чын. Туура сөздү, туура десе болот. Малы жок киши ууру кылары да чын. Бирок жиндим, сөкпөй сүйлө, сөкпөй сүйлө. Көпчүлүккө уят болот», – деп Көкөтөй жакка басканда, – «Баатыр, мени кой дейсиз иним дегенсип, тигил үкү көздөнгөн итти тыйбай коёсузбу?» – деп долуланып ачуу үнүн салып калды. Шабдан кайра басып: – «Койчу-койчу, ой Байтерек, ээлигип сүйлөгөнүңдүн жообун Көкөтөй берди го», – деп олтуруп калды. Байтерек менен Көкөтөй демигип кез-кез ажылдашып коюп олтурганда, – «Баатыр, бала-чака кагышып кетти го, эмки сөздү эки бөлүнүп сүйлөшсөк бейм?», – деп, Чыныбай: – «Жүргүлө, биздин дубан» деп туруп басып калды. «Жанагы Байтеректи тилдеген монобу жигит баатыр, баракелде баатыр, кайсы эл болосуң баатыр?», – деп көп эл тегеректеп алганда, – «Жаман тон шаңданды белем да» деп кубанып, Чыныбайга жакындай басып келип, арка жагына отуруп калды. Чыныбай:

– Кана, жанагы бала, кайда кетти? Чакыргылачы, – деген үндү угуп:

– Мына, баатыр мына, – деп Көкөтөй көрүнөө жерге олтурду.

– Баракелде балам, баркелде. Байтерек мурзаны Шабдан агасынын көзүнчө жакшы кылдың го. Шабданды кызыл думана деп, тең туугансып калуучу эле. Байтерек мурзанын желин чыгардың го, уулум. Мына «окко жарайт» деп ушундай азаматты айтат. Кээ бир акмакты окко жарайсың десе, өзүн өзү жара тартып салат. Бул уулум бүгүн бугунун арбагын көтөрүп салды го. Мен дагы муну көтөрүп салайын. Таштанбай, сен барып биздин коштогу кечээги Мамыр байдыкынан келген атты алып келчи! – деп Чыныбай Көкөтөйдүн жөнү-жайын сурап олтурду. Көкөтөй жөнү-жайын айтып болгондон кийин Чыныбай:

– Атаа Байзак иним, ушу иниме бир чапан тиктирип берүүң керек экен. Ушул күндүн ысыгында

тончон коюпсуң, – деп Чыныбай Байзакты карап сүйлөгөндө озунуп Көкөтөй:

– Баатыр душманды киши жыкпайбы, чапан жыгат беле? Тон кийишке өзүм көнүп калыпмын, – деп жооп берди.

– Эмесе, Көкөтөйүм, Чыныбай деген киши мен болом, биздикине келип-кетип жүр. Мына бул атты Чыныбай акем берди деп, ат кылып ал, – деп Таштанбай алып келген камыш кулак, орок баш, кайкыча Сары тору атты туура тарта бергенде Көкөтөй боз кур менен ээрдинен чалып алып, «кулдугум бар, баатыр», – деп ыргып минип чу койгон бойдон кетти.

Пишпек дубанына беш жүз сом, Мурза торуну алып бармак болуп Чыныбай «жанакы тончон балам кайда? Чакыргыла!» – деп жатканда: – «Мына баатыр, тончон балаң», – деп Көкөтөй барып калды.

– Ме, уулум, «найзаны камбылга бер» дегендей, ишке бир эле киши жарачу. Бул беш жүз сом менен атты алып «дасторконуңуз ушул экен», – деп Шабдан баатырга берип, Байтеректин көзүнө эми бир көрүн», – деп Чыныбай акча менен атты Көкөтөйдүн колуна берди. Күрөң тартып олтурган калың элди аралап талтаңдай басып көөнө тону менен Көкөтөй атты бир кишиге кармата салып, акчаны алып Шабданга алпарса, Шабдан колун сунуп, «Баяке баатырга алып бар, жиндим» деп айтканда, «мынаңыз баатыр, «жакшыга тартуу, жаманга сатуу» деген экен, баатыр. Сиздерге берген Байзак мурзанын дасторкону ушул экен», – деп акчаны Баякенин алдына койду. Баяке:

– Ой, кул мунуң канча акча? Санатын айт? Байсыңбы? – деди. Көкөтөй:

– Алда баатыр ай, бул бир жандын малы дейсиңби? Сыпайынын алдында сөөк жатсын дегендей гана бир беш тыйын, баатыр, – деп кайра басты. Баяке:

– О кул, ме, колуң куру кетпесин, – деп он беш сом бергенде ала коюп:

– Үйүрүң менен үч тогуз жаныбарым, – деп колуна «тү!» деп коюп, Байтеректи карай басып: – «Көп

түкүрсө көл болот, көптөн чыккан дел болот» деген экен, – деп Чыныбайдын катарына барып олтурду. Байзак эки дубанга бирисдатил болуп, Көкөтөй бирисдатилдин жигити болуп эки дубандын тобун өткөзүштү.

Көкөтөйдүн «олуя» менен кармашканы

Соң-Көлдүн мелтиреген талаасында кыштын чыкылдаган чилдесинде Көкөтөй бир жарым миң чамалуу жылкыны багып, алты жолдошу менен жатат. Ууру– бөрүнү таш каптырып, жалгыз тайдын такымын тарттырбай жылкыны аман багып турду. Ары-бери өткөн жол-жолоочуну кондуруп, кымызга шыкап, эки жактагы эл арасынан кеп угуп турушат. Нарын, Атбашыдан Жумгалды көздөй өткөн жолоочулардан баарысы эле:

«Оттуктун капчыгайындагы кара үңкүрдөн олуя чыгыптыр», – деп өтүшчү болду. Кайсы бирлери эң укмуштуу кылып кеп салышат: – «Ал жарыктыктын касиети көп экен, төрөбөгөн катындарды төрөтөт экен. Оору-сыркоо кишилерге дем салып койсо эле таптаза болуп айыгып калат имиш. Кыскасы, малы жокко мал, баш сураганга баш берет экен. Жана өзү кийим кийбейт экен. Оттуктун кереге бою карында от жакпай эле карды жылаңач кечип тердеп жүрөт. Ал кишини көргөн жол жолоочу кишилер дагы колдо барын берип, батасын алып кетип жатышат. Агер анын каргышына калган киши соо болор эмес» – деп өткөн, барган элдин эки оозунун биринде олуянын кеби болуп калды. Муну укканда жылкычылардын баарысы эле оозун ачып: – «Ой тообо, ошол Оттуктун карында от жакпай жылаңач жүрсө олуяң деле оңой болбойт экен го», – дешет. Көкөтөй ал элдин кебине ишенбей кайсы бирлеринен сурап да калуучу: – «Күзүндө бир айылдан бөлүнүп, жылкыны сыртка чыгарарда эле Нарын, Атбашы олуя тургай Кара-Үңкүрдө арс чыккан жок эле, ал олуя көктөн

түшөт бекен же карагайдын арасынан чыга калат бекен?» – дечү. – «Кой айланайын, ооздон кулаган жаман болот, андай сөздү айтпа», – деп кээ бир картаң жолоочулар Көкөтөйдү тыйып коюучу.

Бул учурда жылкычылар журт жаңылап конушуп, «бирибиз Нарынга барып талкан-талап алып келебиз», – деп жүрүшчү. Жаңы журтка конгондон кийин: – «Нарынга мен барып, баарыңарга бирден шаң матадан көйнөк тиктирип келемин, силер жылкыны сак кайтарып, аман багып тургула», – деп жылкыны түгөлдөп, алты жылкычыга тапшырып берип: – «ууруга алдырып, бөрүгө жедирсеңер төлөйсүңөр», – деп Көкөтөй коркута сүйлөп Нарынга барууга ыйгарылды.

Сары токумдап суутуп жүргөн чоң жол Карала айгырды токунуп, чоң чанач кымызды бөктөрүнүп, түн ченеп аттанып Төлөк менен Долонду ашып жөнөп баратат.

Кара-Үңкүргө жакындап келген кезде «олуя качан чыга түшөр экен» деп келаткан эле. Бир кезде Кара-Үңкүрдөн аттын колоңсосунан келген сонун кардан секирип-секирип, Көкөтөй бараткан жалгыз чыйырды бербей, «үү-үү» деп ары-бери чуркап турду.

– «Ээ, олуя ушул экен го, кайрылбай эле өтүп кетейин» деп карала айгырды камчыланып чыйыр менен бастырып жакын келди. Жылаңач кишини көргөндө айгыр үркүп, кошкуруп, кайра качып баспай койду. Ансайын ачуусу келип айгырды такымга басып-басып алып, чыйырга салса, ого төтөн кошкуруп айгыр жолдон чыга качат да, калың карга малтап, айгыр баса албайт. Ого бетер олуя жалгыз жолду тосуп алып «уу-уу» деп арбаңдап турат. – «Туруңуз олуям, туруңуз, мен сиз менен кайра өткөндө учурашам. Азыр жылкыдан келатам, сизге бергендей эч нерсем жок», – деп Көкөтөй кайталап-кайталап айтса да «олуянын» ал сөз менен иши жок «уу-уу» деп эле алаканын жайып секирип тура берди. – «Ой, олуям, мен жылкычымын, күз кеткен бойдон эми келатам. Төрт-беш айдан бери кир жуудуруп албастан көйнөк кара баркуттай болуп

келатат. Таксыр сизге кайра келатып бир нерсе бере кетем», – деп улам-улам айтса да олуянын кулагына кирбеди. – «Бул олуя тил билбеген киши экен го», – деп кайра тартып барып айгырды арчага байлап коюп, жөө басып келип жакын жерден айтайын ээ», – деп жөө басып келип жанакы сөздөрүн айтса, баштагыдан бетер укпай арбаңдады.

– «Бул олуя эмес эле докчу экен го, муну сабап кетирбесем жолду мага берер эмес», – деп кайра басып айгырдын жанына тон-чапанын чечип, жеңилденип, шымдакчан болуп камчысын жеңине катып алып басып келип баягы сөздөрдү айтып «Жолду бошотуп бериңиз» деп күлсө, ого бетер «үү-үү» дегенден башканы билбей карды кечип секирип-секирип коюп тура берди.

Көкөтөйдүн жини абыдан келди окшойт: – «бай-бай– бай! Ой-ой-ой!», – деп жакындап басып келип, оңуна келе түшкөндө чоң камчы менен жазы капталга тартып туруп калды. Капталынан кан жая берген бойдон камчынын уусу менен секирип-секирип барып, олуя кайра тартып Көкөтөйдү качырып сала берди. Бирок, олуянын сүрүнөн коркуп адам беттеше алуучу киши эмес эле. Көкөтөй коркпой эле беттеше түшүп, кармаша кетти. Олуя Көкөтөйдү бүйрүп-чүйрүп кармап, ары-бери булкуп жүрөт. Көкөтөй олуянын чымырканып кармаганын билип, «бул жыкса оң кылбайт го. Ээн жерде айбан неме өлтүрүп коёбу» деп колдон, баштан кармаласа колго урунаар кийими жок. Муну өөдө-төмөн сүрүп, жылаңайлак олуяны тайгалантып жыкпасам болбойт деп, сонун карга салып дыргаяктатып жүрөт. Буту, колу көгөрүп үшүп калган олуя сокмогуна салып балтыры ката элек Көкөтөйгө моюн бербей эски чапан, тери шымын айрып кармашып жүрүп, чай кайнамча кармашкандан кийин олуянын мурдунан кан кетти. Буту токтоно албай тайгаланып жүргөн олуяны моюндан орой кармап, жамбашка салып, Көкөтөй торой чалып көтөрүп уруп, эки колдоп

карды шилеп олуянын бетине үйгүлөп жатканда, жерге жабышып муздап калган жукараак жалпак таш көрүндү. Ташты бир муштап бошотуп ала коюп, олуяны эки колдун карысына таштын кыры менен эки чаап, катуу күйүгүп калган Көкөтөй кыйшайып кырынан түшүп жатып калды. Короо ордундай жер чакчелекей сүрүндү болуп, кардын үстү кызыл-ала кан болуп, кардын арасында узунунан сулаган эки киши жатат. Бири жылаңач, биринин кийими тытылган. Төш жагында чанач бөктөрүлгөн чоң жал кара айгыр бутуна чедер салып арчага байланып турат.

Буларды көрүп келаткан эки жолоочу айран таң калып, жаткан эки кишини көздөй бастырса аттары кошкуруп үркүп, жолотподу.

– Ой, жаткан кишилер, тирүүсүңөрбү? – деп жолоочулар үн салышты. Көкөтөй башын көтөрө коюп, «тирүү элебиз, келип жылкычы менен олуянын тамашасын көргүлө, туугандар!», – деп өйдө турду.

Жолоочулар аттарын байлаштырып коюп келсе, башы-көзүнүн баарысы кан болуп жаткан олуя буркурап ыйлап жиберди.

– Ой, айланайын туугандар, жанымды алып калсаңар экен. Мынабу ууру өлтүрөмүн деп келтелеп жатат. Эки колумду чагып салды, – деп тыталанып айрылган кандуу колун көрсөтүп жашы талаа-талаа кетип, ыйлап турду. Муну көрүп кара сакал, семиз кызыл кишинин ачуусу келип: – «Ой, сен кимсиң? Кайдан келаткан немесиң? Бул кишини эмне үчүн өлтүрмөк болдуң? Сен бир көпкөн кудаанын каары беймсиң?», – деп Көкөтөйдү тилдеп коюп: – «Ой, жылаңач киши, сен кайдан келатып урушуп жүрөсүң?», – деди. – «Ой, садаң кетейин, мен ушул жерде жатып жан багып жүргөн адам элем. Эл-журттан кайыр-сакабат алып эптеп күн өткөрүп турчумун. Ушул угру келип карнымды жара чапып, өлтүраман деп, келтегилеп йокып салды», – деди.

«Бул киши, баягы, биз уккан олуя турбайбы, сен олуяны өлтүрүп оокатынын баарын алайын деп жүргөн

немесиң го, кызыталак, сенин колунду аркаңа байлап айдап кетейин», – деп Көкөтөйдү сөктү. Көкөтөй алая карап: – «Кана, баатыр, силер кимсиңер? Бул олуя менен кандай тааныштыгыңар бар? Ачуунду коё туруп, өзүңдүн жөнүңдү айтчы? Менин колумду байлап, кандай себептен айдап кетесиң?», – деди. – «Бул өзүңдүн жөнүңдү айтчы дейт турбайбы! «Ит кутурса ээсин кабат» дегендей бул мени эмгиче тааный элек турбайбы, кызыталак чочко. Мен сага таанылаармын. Касиеттүү кишини уруп, кызыл-ала кыласың ээ?» Карасакал киши урганы турат. – «Ой, баатыр, касиеттүү киши Кара-Үңкүргө жатып алып, ат үркүтүп жүрмөк беле?», – деп, Көкөтөй ордуна туруп «олуянын» үңкүрүн көздөй басты. Эки жолоочу да олуяны ээрчитип алып үңкүргө барышты. Ал үңкүрдө чөккөн төөдөй чегедектин чогу жатат. Чоюн кашыкта сызгырган май турат. Бышкан эт менен жапкан нанды үйүп таштаптыр. Чүңкур кара табакта кара сорполоп нанды чылап салыптыр. Көлдөлөң менен териден тизе бою кылып төшөктү салып койгон. Майда кийиз, эски кийимдерди томолоктоп таңып салган. Байпак, тонду үйүп койгон, олуянын оокаттарын көрүштү. Бул оокаттарды камтып-кумтуп Көкөтөй таңа баштады.

– Ой, сен кандай немесиң аларды немине кыласың? – кара сакал киши алая карап калды.

Буларды таңып, артынып алып, олуяны элдин арасына алып барам. Элди колдосо, айылда жүрүп колдосун. Талаада жалгыз жатып алып каракчылык кылып, жылаңач кар кечимиш болуп, «уу-уу» деп ат үркүтүп жүрүп, кокустан жалгыз-жарым кишинин жүрөгү түшүп өлтүрүп койсо эле кыргыздыкы болбойбу? Сарттын неминеси кетет эле? – деп чогултуп таңа берди. Ой, жылкычы, сен кандай сөз укпаган немесиң, отурчу мындай! – деди.

– Ээ, мына олтурайын.

– Сен кимдин жылкычысысың?

– Ботокандын.

– Кайдан келе жатасың?

– Соң-Көлдөн жылкы баккан жеримден келе жатам.

– Бул кишини немине үчүн урдуң?

– Бул киши жол менен өткөрбөй эле айгырымды үркүтүп, жолду бербей, арбаң-тарбаң этип «үй-иү» деп туруп алды. – «Жолду бериңиз, олуям, мен жылкыдан келатам, эч нерсем жок, кайра келатып бир нерсе бере кетейин», – деп атчан туруп алты сыйра айтсам дагы бир ооз жооп бербей же жолду бербей туруп алганынан ачуум келип бир чапсам эле кармаша кетип турат. Анан жан-далбасы кылып жүрүп жыгып алдым. Агер мени жыкса, тирүү койбойт эле. Айгырымды союп алып, өзүмдү сууга салып жиберет эле же болбосо өзүмдү өлтүрүп салып, оокаттарын жүктөп алып, Карала айгыр менен баш ооган жакка кете берет эле. Кудай сактап менден жыгылып калып, аман турамын, – деди Көкөтөй.

– Сен Ботокандын жылкычысы болгондо эле олуяны тааныбай каласыңбы?

– Бул олуя болсо «кереметин көрөйүн» деп катылдым.

– Кереметин көрбөй турасыңбы?

– Кыштын кыраан чилдесинде жылаңач кар кечип жүрсө, бул мынабу чөккөн төөдөй отунду үйүп салып, манабу майларды ичип, ысылаганынан деле карга секирип ойнобойбу? Кыштын алты айы ууру, бөрүдөн малды аман сактап, алакайыр бороондо кой караган, кырларда жүргөн мен олуя эмес, күнү-түнү элди алдап, «бала берем, мал берем» деп жок ишти айтып Кудайга күнөкөр болуп жүргөн ушул олуя болобу? – деп Көкөтөй тилин тартпады.

– Бул атаңдын көрү кулдун айтканын көрчү, «мен олуя эмей» деп коет, ушул олуяны урганың үчүн сага далайды көрсөтөрмүн! – Кара сакал киши ээрдин тиштенип койдү.

– Мурзам ай, адилет эле окшойсуң. Олуяга жетинипсиң, – деди Көкөтөй.

Кара сакал кишинин ачуусу келип, өңү кумсарып: – «Ой, ушуну немине кылсам, «адилет эле

окшойсуң» дейт турбайбы? Астахпуралда!», – деп Көкөтөйдү карап калды. Көкөтөй күлүп:

– Ээ, баатыр, сенин эмине мынча мага итиркейиң келип калды? Сенин колдоочу олуяң болсо, айлыңа алып барып колдотуп албайсыңбы? Буга мынча не болуштуң? – деди.

Карма, атаңдын оозуна, колун аркасына байлап айда! Мунун манабынын ажыратып калганын көрөйүн. Камчы менен Көкөтөйдү чокуга тартып-тартып жиберип, жолдошуна «карма!», «карма итти!» деп, көзүн акырандатып калганда жолдошу: – «Ой, сен баатырдан тилиңди тартпаган кандай эр немесиң? Бул кишини тааныбайсыңбы? Сен тургай бүтүн эл сөз кайрыбайт, сен кандай эрегишип калдың? Келе колунду бери, байлаймын», – деп Көкөтөйдүн колун кармады. Көкөтөй колдорун булкуп-булкуп алып: – «Ой, олуя мен кайра өткүчө бул жерден жогол, эгер ушул жерден көрсөм таарынба?» – деп бастырып калды.

– Ой, оой, жылкычы, бери тура тур, келе кымызыңдан берип кет? – дешти. Көкөтөй шак камчылаанып алып, оңдонуп-оңдонуп олтуруп.

– Ээ, кымыз берейинби? Алдыгы олуянын тамагынан ичкиле, олуя болуп келерсиңер. Жылкычынын эски чаначынын кымызы кереметтүү кишилерге жакпайт! – деп ылдамдай бастырып жөнөп кетти.

Баягы эки жолоочу олуянын жанында бир аз олтуруп олуянын жөнү-жайын сурап көрсө, эч кандай кереметинин дайыны жок. – «Кесан деген шаардан келдим. Жеримден чыкканыма тогуз ай болду. Ушинтип оокат кылып туруп, жаз болгондо жериме кетмек элем, «уулум бул жерге ушундай олуялык кылып тур», – деп Бекбоо бакшы деген бир досум ушул акылды таап берген. Менин чын сырым ушул. Эми бул жерден кетпесем болбойт. Бекбоонун колунда төрт кой, үч улагым бар эле, ошол Бекбоо акеме учурап калсаңар мен жакка жиберсеңиз жакшы болот эле, болуш! Кана, сизге бир жакшылап батамды берип коёюн!», – деп, алаканын жайып, оозун кы-

быратып, көзүн жумуп, чок түшүп алып, алкымын бүлкүлдөтүп жакшылап жатып батасын бергендей болду. – «А, болуш, алиги мени уруп кеткен каапырдын же өзүнүн же атынын мойну үзүлүп өлөт. Илайым аман калбасын!», – деп ыйлагансып турат.

Жолоочу олуянын батасын алып: – «Мына, олуям, оокаттарыңызды жанакы каапырдан аман алып калбадымбы. Мен болбосом андай акмак неме сизге ырайым кылбайт эле», – деп тыйын-тыпырын берип, аттанып кетти.

«Жүрү, бүгүн Ботокан баатырдыкына жете конуп, жанакы жинди жылкычысын Ботокан баатырга чагып урдуруп кетели», – деп ылдамдай жүрүп олтурушуп, күүгүмдө Ботокандын айлына келишсе, баягы чоң жал Карала айгыр ошол айылда турат. Каржалган аттары менен араң келген Маңгелди келип эле түшүп калды. Ботокандын бир жигити алып барып мейманканага киргизип коюп чыгып кетип, Ботокандын үйүнө барып, коноктордун дайнын айтты.

Бир убакта Ботокан келип Маңгелдиге учурашып олтурууп:

«Ээ, Маңгелди мурза, кайдан келатасың, кайда баратасың?», – деп жөнү-жайын сурады. Маңгелди баатыр:

– Чүй жакка бардым эле, эми Атбашыга – үй жакка баратамын. Эң сонун-сорпо сөз деле уга албадым. Бүгүн гана жолдо келатып бир жаман иш көрдүк, өзүбүз дагы көп ыза болуп калдык, – деди.

– Ээ, кана-кана, айтчы, ал эмне жаман иш экен? – деп Ботокан оңдонуп койду.

Баатыр, Кара-Үңкүрдөгү олуяны өзүңүз деле билерсиз?

– Ээ, ээ, билем.

– Ошол олуяны аябай жанчып уруп, башы-көзүн кызыл-ала кылып, колун сый чаап, өлтүргөнү жатыптыр. Сиздин жылкычыңыз экен. Карала айгыр минген жигит. – «Бул эмне кылганың?», – десем оң жооп бербей аттанып алып, мени дагы иттей сөгүп, оозуна келгенин айтып боктоп кетти. Агер сизден ыйбаа

кылбасам, кармап алып кызылдай соет элем. Атайы ошол арзымды сизге айта кетейин деп келип калдым. Айлыңызда жүргөн кишинин ошондой бейбаштыгын койдуруп койбосоңуз болбойт го, баатыр! – деди.

– Чакырчы Көкөтөйдү, ошол кудай урган го. Чакыргылачы! – деди Ботокан. Көкөтөй үйгө салам айтып кирип келип:

– Ии, олуянын арачылары, мына, байлатып убара кылбай эле, силерден мурда келдим. «Манабыңа байлап барып далайды көрсөтөйүн, манабың менден ажыратып алганын көрөйүн» деп жулунасың, айтчы мурза, сөзүңдү? – деди. Маңгелди Ботоканды карап:

– Көрбөйсүңбү, баатыр, сиздин алдыңызда омууроолоп турат, анан ээн жерде кымыз ичип, тайдын этине мас болуп көпкөн жылкычыңыз эминелерди кылбаганы турат?

– Кана, кана, Маңгелди мурза, жанакы сөзүңдү бул Көкөтөйдүн көзүнчө кайталап айтып бир айтчы? – деп Ботокан кайрадан айттырып угуп олтурду. Маңгелди Көкөтөйдү бурмалап сүйлөй албай, олуяны мактай баштады. Бирок «Кесан деген шаардан келдим, чыкканыма тогуз ай болду» деген сөзүн, «мени ушул жерге олуялык кылып тур деп Бекбоо бакшы айткан экен, ошол үчүн Кара-Үңкүрдө турдум эле», – деген сөздөрүн калтырып, башкаларын айтып өтү.

– Ээ, Көкөтөй, кана, сен айтчы сөзүңдү? – деди Ботокан.

– Мен олуяны урганым жок, бир жылаңач сартты урдум, – деп Көкөтөй күлдү.

– Кудай урган, ошол олуя болучу, сарт жылаңач жүрмөк беле. Олуяга катылыпсың эми жаман болосуң, – деп олтурган эл күлүп калышты.

– Ал кишиден жыгылып жүргөн неме кимди колдой алат? – деп Көкөтөй дагы күлдү. Ботокан төмөн карап күлүп:

– Ой, кудай урган Көкөтөй, деги ал киши менен эмне чырың болду? Анан Маңгелди мурзаны эмне сөктүң? – деп сурады.

– Эмесе, Ботокан баатыр көңүлүңүзгө албаңыз, «Манап алжыса төө дейт» деген сөз ырас экен. Маңгелди мурзаң кең Чүйгө барып Токмок, Бишпектен таап келген сонун-сорпо, сөзү – Кара-Үңкүрдөгү жылаңач сарт менен жылкычы Көкөтөйдүн мушташканы болсо, ушундан сөз сурап олтурганча айдын караңгысында, күндүн бүркөгүндө, кыштын чилдесинде бир жарым миң жылкыны аман багып, ууру-бөрүгө таш каптырып, жол тоскон олуяны, жолоочу жүргөн Маңгелдини кансыктатып, Соң-Көлдүн кымызынан ооз тийгизбей, өзүңүзгө аман алып келип берген менден кеп сурасаңыз болбойбу? – Көкөтөй дагы күлүп калды. Ботокан менен Маңгелдини карап отурган эл дагы катуу күлүп калышты. Маңгелди уялып кетип, башын төмөн салып калп эле какырынып калды.

– Ээ, Маңгелди мурза, үнүңдү жасап калдың, олуянын жанында калдың эле, тамагынан ичип, казалынан үйрөнө келдиң беле? – деди Көкөтөй. Ботокан Маңгелдинин катуу уялганын билип:

– Болду, болду. Кудай урган жинди. Бар, наркы үйгө барып эт бышырып ошондо олтур. Жаман кишинин сөзү дагы сөксөөлдүн чогуңдай болот экен, бар тигил үйгө! – деди.

– Маакул, маакул, барайын, баатыр, ким жаман, ким жакшы экенин эл байкап олтургандыр. «Жаман манап жарга ойногон улак» дегендей, Маңгелдинин эле эби жок ээр чаап, эптей албай эси кеткенин айтам да, – деп эшикке чыгып кетти.

Ботокандын байбичеси Айым:

– Жинди, сен олуяны немине урдуң? Каргышына калып өлүп жүрбө. Ал киши эң эле касиеттүү киши экен деп жүрүшпөйбү. Биз жактагы төрөбөй жүргөн катындардын бир кыйласы «ошол олуяга барып тайынып келгенибизден бери түшү-жөнүбүз оңолуп калды, кай бирлерибиздин боюбузда бар» деп жүрүшөт го. Жинди арам, бекер урупсуң, – деди.

– Ээй, Айым байбиче, мен олуядан көп немени көрбөдүм. Эл чогулган жыйынга барсам бирин жыргатып, бирин куурата сүйлөп Ботокан олуя, үйгө келсем

– Ботоканды коркутуп Айым олуя. Жол менен бастырсам жылаңачтанып алган Сарт олуя. Алдамчы менен мушташсам, аа болушуп «байлап кетем» деп Маңгелди олуя! Ой-тоо дебей эле баары олуя болуп кетиптир. Эми Ботокандан ошол жылаңач Сартты касиеттүү экен деп турасыңбы, байбиче? – деди. Ал үйдөгү олтурган аял-эркек, бала-чакалар күлүп калышты. Айым уялып кетип:

– Кетчи, кудай урган, оозуна келгенди эле айта берет. Дөөрүгөн кудай аткан жинди, бар тигил үйгө барып олтур! – деди.

– Кайда барсам эле олуя экен, олтурар жер калган эмес турбайбы? – Көкөтөй ордунан туруп атасы Өмүрбектин үйүнө барды.

Ботокан мейманканадан келсе Көкөтөй жок.

– Ой, Көкөтөй кайда кетти? Чакырчы, – деди, Көкөтөй келди.

– Ээ, Көкөтөйүм, кайда кетип калдың? Бүгүн өзүм менен олтуруп, мага эт туурап берчи. Сенин туураган этинди сагынып калбадымбы, – деди.

– Таң баатыр, барып эт бышыр дегениңизден, мында келсем, байбиче «чык эшикке, сен олуяны урупсуң, биздин элден жазга чейин төрөбөгөн катын калбайт эле» деп кууп чыкканынан эле бир Сартты урам деп элдин баарына жек көрүнгөн экемин го деп атамкына бардым эле, – деди. Айым уялып кетип:

– Ой, Көкө, чыныңды айтсаң! – деди.

– Чынымды айтсам, силер биздей жылкычы, койчуларды ит катары көрөсүңөр, анан молдо, кожо, думана, бакшыны көргөндө берерге мал, пулуңарды камдап турасыңар. Кайран Арстанбек акем айтты эле:

«Жакшы малай байына

Табылбаган ырыс го.

Жаман катын эрине

Басылбаган уруш го», – деп. Анын сыңарындай, мени итче эшикке чык деп отурбайсыңбы байбиче, – деди Көкөтөй.

– О, Көкөм, ырас айтасың, бул ит сени чык дедиби? – деп Ботокан көзүн алайтып Айымды карады.

– Жок, жок. Бир уят кеп айтканына эле балачакадан уялып кетип, «Ий, куруп калгыр, кетчи нары», – деп оозумдан чыгып кетти деп, Айым коркуп кетти. Маңгелди болсо баягы жылкычы эртең менен дагы шылдыңдап маскара кылат деп, түндөп аттанып, качып кетиптир.

Көкөтөй беш-алты түнөп, жолдошторуна көйнөк-кече тиктирип алып, жылкысына баратса Кара-Үңкүрдө «олуянын» өзү тургай изи калбаптыр.

Куйручук (Кудайберген Өмүрзак уулу) (1866–1940)

Куйручук – куудул, чечен, олуя. Энесинен эрте ажыраган. 14 жашынан байларга жалданып иштеп, турмуштун оордугун көп тарткан. Ошондуктан коомдогу жакшышылык менен жамандыкты, карама-каршылыктарды, келишпестиктерди эртерээк ажыратып, сергек кароого үйрөнгөн. Өз чөйрөсүндөгү бай-манап, молдо, бий-болуштардын терс кылык-жоруктарын эл алдында тартынбай ашкерелеген. Анын «Бейиштеги үн», «Арбак», «Айып кимде», «Жалаа», «Манасым барда кайда болсо коном» ж. б. жоруктары эл арасына кеңири белгилүү. Куйручук куудул гана эмес, төкмө ырчы да болгон (мисалы, атактуу Найманбай ырчы менен айтышы). Манастан ж. б. дастандардан айткан. Кыргыздын оозеки чыгармаларын, улама сөздөрүн, санжырасын көп билген, кепке уста, ашкан чечен болгон. Куйручуктун куудул сөздөрү бизге толук жеткен эмес. Анын чукугандай таамай айтылган курч сөздөрү, күлкүлүү жоруктары эл арасында жомок катары бүгүнкү күнгө чейин айтылып жүрөт. Ал чыйрак, карылуу дагы киши болгон. Анын эскерүүсүнө караганда 27 жашка чыкканга чейин 18 жолу балбан күрөшкө түшүптүр. Ал сынчы, келечекти көрө билген, айтканы айткандай келген олуя адам болгон. Алардын ичинен биз Куйручуктун чечендигине гана басым жасадык.

Алгачкы жолугушуу

Байзак баатырдын даназасы артылып, кыргыздын Оң менен Солуна даңшаары жаңырган учуру. Ал ак падышанын жарлыгын аткарып, орус төрөлөрүн коштоп, үч жылы башта кыргыз-кытай жер талашын биротоло токтоткон. Акылман Садыр аке менен биргеликте чегара тактоочу топту башкарып, өзүнүн чачылганды жыйнаган, үзүлгөндү улаган даанышмандыгын дааналаган. Эми, Байзак баатыр бир жылдан бери кыргыз жергесинин дубандар, болуштуктар арасындагы чегараларды чектөө жумуштарын тескеп келет. Хан-Теңири тоосундай Шабдан баатыр да акылы таш ийлеген Байзак баатырды дайыма ызааттайт. Алдынан кыя басып өтпөйт. Дайыма Байзак баатырдын акыл отуна жылынат. Айтканын эки кылбайт. Орус төрөлөрү да бу зобололуу кишите кол куушуруп, салам беришет. Кыргызда үч калкагар тоо болсо, ошо үч тоонун бири – ушу Байзак баатыр! Соң-Көл жайлоосу. Үч күндөн бери өтүп жаткан Нарын дубанынын тобу соңуна чыкты. Байлар топко келишкен эл-журтка үлүш тамагын тартуулашты. Байзак баатыр менен чоро элинин ага манабы Касымалы кашкөй Калпа ажынын ак өргөөсүндө сый көрүп отурушту. Бул экөөнөн башка дагы беш-алты жигит бар... Кудайберген жигиттин жамы кыргыз журту урматтаган Байзак баатыр менен бүгүн биринчи жолу чогуу отуруп, даам татышы... Ырас, Баатырды бая балачагында Көкүмбайдын үйүнөн көргөн дечи... Ага манап Касымалы сөзгө сөз жалгады:

– Баатыр! Сиздин Нарын дубаны менен Жалал-Абад дубанынын чегарасын Көк-Арт дабанынын туу кырына белгилегениңизге бүтүндөй кыргыз эли ыраазы болду. Ал эми адыгине менен карабагыш журтунун жер талашын эл-журтубуз чеки эсептеп, айыптап жатат...

Байзак баатыр Наззура айча сунган чайды секин ууртап, чынысын тасмал четине койду:

– Ээ, Касымалы иним, – деди ал ага манапты имере тиктеп. – Адыгине менен карабагыш калкы бөлөк– бөтөн беле? Алар деле өз журтубуз эмеспи... Нарын менен Жалал-Абад дубандарынын орто чектерин Байзак бөлгөн жок. Жер каймактагандан берки жаратылыш шарты бөлгөн чегараны гана мен белгилеп, атап койдум. Бирок бирөөнүн көмөчүнө күл тартпай, адилеттикке таянып, калыстыкка сүйөнүп атадым. Жарык дүйнөнү Жараткан Эгем адам баласына ырыскы чачканда, табыят шартын эсепке алыштыр... Эл бөлгөндөн, жер бөлгөн оголе кыйын... Ырыскы жерде болот, ынтымак элде болот!

Алма-өрүгү эзилип бышып, жерге түшүп көң болгон, кыш камын жарым-жартылай көрүшсө эле... Бейкут жазга кол сунган Жалал-Абадга, эрте күздөн баштап, аппак карын элеген Тогуз-Торону жамаачылап койсом, анда Байзак баатыр атым эмне болот? Калыстык учурунда эмес, бизден соңкулардын сынынан өтөт!

Байзак баатыр ушуларды айтып келип, ойбешикте термелди. Колго суу куюлду. Тайдын эти тартылды. Устукандарын мүлжүп бүтүшүп, бүркүт кабак жигиттер эт туураганга киришти. Байзакка жанаша отурган бейтааныш жигит өзү туурап жаткан эттен ыктуулап кесип, оозуна салды. Жигиттин бул суктугун Касымалы агаманап жактырбай калды. Манап манаптыгын кылып, бейтааныш жигитке сөз жылдырды:

– Эй, жигитим! Этти туурагандан кийин деле жебейсиңби? Сенден бирөө эт талашмак беле? Бүкүлүсү кантип аш болсун?

Бу жигит даана тажаткыр окшобойбу... Ал ага манапты жылмая тиктеп, колундагы эттен жана бир кесип сугунду.

– О кокуй ой! Адеби жок! Туурагандан соң, деле жесең болбойбу? – Ушинтип Касымалы оозун жыя электе, жигит үчүнчү жолу кесип сугунду.

– Көргөн-өскөнүң жаман да... Бүкүлү сугунуп... Жай олтуруп жеп көнбөйсүңбү? – Манап үн-сөзсүз

өзүнө жооп айтып жаткан жигитти акырая тиктеп, кабагын бүркөдү.

Байзак баатыр бейтааныш жигитти айландыра сынаакы тиктеди. Унчуккан жок. Жигиттин тай-бастыгын ичинен жактыра түштү.

Күлмайда тууралган эт чыкталды, үстүнө сары чучук ныкталды. Жезчара ортого коюлду. «Алыңыз... алыңызга» келишти. (Эл салтында адегенде этти чучуксуз алышат. Экинчи алышта, чучук кошуп сугунушат.) Касымалы табакка эңкейип, экинчи жолу алышында жанагы бейтааныш жигит аны ичке билектен тутту:

– Туураган эттен же. – Сага бүкүлүсү тамак болобу?

Чунак жигит Касымалынын билегин бекем кыса кармап, анын колуна уучтаган чучугун чарага таштатып койду. Жаңкы өз сөзү өзүнө камчыдай тийип, манап кызарып татарды. Кетенчиктеп отуруп калды. Ал шорпо ичимиш этип, кайрылып чарага кол салган жок. Катуу сынды. Бейтааныш жигит сындырды.

Эт желип бүттү. Колго суу куюлду. Жапырт эшикке чыгышты. Байзак баатыр агаманаптын шагын сындырган карашыргыйдай жигитке саал жылмайып койду:

– Атым Кудайберген дедиңби?

Бирсаамга Баатыр Кудайбергенди ойлуу тиктеди. Баш жигити Койчуман эл эгесинин алдына атын туура тартты. Байзак баатыр аттанып, алга бастырып кетти.

Байзак баатырдын Куйручукту куткарганы

Кекилик, чил, кыргоол менен коёнго күн көрсөтпөс улуу тоонун алгыр куштары туу чокуда айланат. Бөксө тоолорду кыркып чабыттайт. Анынсыңарындай, тору атчан Куйручук жигит дагы тынч алып жатпайт. Ал күндөрдүн биринде Көл жакалап келатып, тоо этегиндеги айылды көздөй бурулду.

...Тоо баштарына кар себелеп, түнкүсүн түзөңдөргө бозкыроо туруп, кеч күз болуп калган маал.

Көз байланып, күүгүм жаап келатканда, шумпайдын көзү бир караанды чалып турат. Бул, сөзсүз, күлүк! Эртең бир жерде атчабыш болот экен. Ээси күлүгүн суутуп жүрөт. Ары-бери жетелеп, демин бастырып, анан таң ашырууга байлайт.

Куйручук илгириң атынын башын шарт бурду. Ээрге обоктой камчыланып, алдагайда зымырап кетти. Караңгылыктын койнуна житти. Далдоого бурулуп, оттуу жерге түштү. Торусун эс алдырды. Ооздугун чыгарып, үч буттап тушап, отко койду. Жерге көрпөчөнү таштап, өзү кырданып жатты. Оо түн бироокум болду. Айылдын жылтыраган оттору өчтү. Жортуулга чыккан карышкырча көзү тикирейген берен торусуна келди. Тушоосун чечти. Ооздугун салды. Ээрин түзөп, басмайыл, көмөлдүрүгүн бекитти. Ыргып минди.

Эми, ал үйгө жакындаганда дабышын чыгарбай, мышыкча жылып басып калчу торусу менен үртүктөлүү күлүккө жетет. Кулагын кайчылаштырып, ооздугун кепшеп, эрдин кыбыраткан жаныбарды шып чечет. Адегенде жай жетелеп бастырат. О кыйлага узаган соң бетине шамал урдуруп, зуулдап жөнөйт. Куйручук бу жолу айылга кайрылбайт. «Кайдасың, чоң Токмок базары?» – деп учуп келет.

Таң атканда күлүктүн өңүн караса, күрөң экен. Торунун ээртокумун алып, үртүктү токулганын арасына жымырып, токунуп минет. Торусун жетелеп, Токмокко кирип барат. Базар аркылуу оокат эткен бирөөнүкүнө баш калкалайт. Адеп торуну сатат. Жем-чөп салып, буктурмага күрөңдү байлайт. Күлүктү өзгөчөлөнтүп бакканынын купуя сыры бар. Үй ээси базарга чыгып кеткенде, чайнекке кайнаган суу алып чыгып, күлүктүн соорусуна, омуросуна куят. Кайнак сууга күйгөн жерлердин түгү жыдыйт. Чакатыйындай такыраят. Кайра ак түк чыгат. Күрөң күлүк эми чаар күлүккө айланат.

Күлүктүн сыны көзгө даана көрүнүп турган атты Куйручук төрт аттын баасына сатат. Акчаны жанга

басат. Токмокто кыштамакчы болот. Чайканага от жаккыч, суу ташыгыч болуп орношуп алат.

Ал ошентип, кышты сонун узатат. Жадырап жаз келет. Көйкөлүп көк башталат. Айылын сагынган эми эже-карындаштарына, инилерине кийим-кечек алып жөнөгөнү атканда, дал ушу Токмокто чоң топ болору айтылып калат. Топко Каракол, Нарын жана Бишкек дубандарынын эл мыктылары келет экен. Жезтаңдай акындар, тили тишин кайраган чечендер, комузчу-чоорчулар жыйылып, айтор, бул топ чоң үлпөт менен өтөт имиш... Жайнаган боз үйлөр тигилет экен. О мындай жыргалдан Куйручук эмес, шайтан да качпас!

Үйлөр суу бойлотуп тигилди. Журт мыктылары баштаган көп эл агылып келди. Бир чоң боз үйдө комуз чертилип, дагы бир жерде залкар сөздөр сүйлөнүп, санжыралар айтылып жатты. Акөргөөлөрдөн окчунураак төрт кара үй тигилиптир. Эмнеге?.. Куйручугуң түшкүр, ушуну байкаса болмок! Он сегизге чыгып, бай баласынча таза кийинип алган эмең, жаагын жанган ырчыларды, сөз төккөн карыяларды шынаарлайт.

Жаңкы боз үйдө эки улайыбыраак киши отурат. Алардын бири – Кыдыр аке. Алпак сакал-муруту жайкалып, бети кызылдуу. Анын катарындагы Садыр аке дегени экен. Чап жаак, көзү чекир, сөөк-саактуу, көгала сакал. Кыдыр акеден кыйла кичүү көрүнөт. Кыдыр аке көп тыңшап, аз сүйлөйт. Садыр аке бетке чабар, сөзү шоктуу, мааниси оттуу...

Ушу кызык кыялдуу Садыр аке отурган үйгө Шабдан баатыр менен Байзак баатыр кайрылышты.

Жыл маалында бир өтчү топтун максаты – уруулар ортосундагы чатактуу иштерди жайгарып, тыныштыруу. Топко самсып далайлар келет. Жыйын баштоодон мурда жеп-ичкендери эл жонунан болгон эл мыктылары орчундуу жумуштарды ары жылдырып коюшуп, өткөн-кеткен окуяларды чукулап, бири-бирин сөзгө жыгууга, күлкү чыгарууга өтүшөт. Тарыхка кайрылып, талаша кетишет.

Шабдан менен Байзак сөзгө жыгыша алышпай кызандашып, калыс сөз угушмакка улуу кишилерге келишкени ушундан улам.

– Абалар! – деди Шабдан өз таламын талашып. – Мен чындыкты айтсам, мобу көсөө киши түк жеңилгиси жок, – деп ал Байзак тарапка каш какты. – Кана, калыстыгыңарды айткыла! Биз угалы. Береги эл дагы уксун!

Жашы улуунун баары талашты так чече бербейт! – деди Кыдыр карыя. – Мобу, баладан сурагылачы? – Ал Садыр акени көрсөттү. – Өзү дагы чырлуу иште казандагы майдай кайнап кетмей жайы бар. Тилдүү, ооздуу эме!

Улгайган кишини «бала» атаганга Шабдан күлүп жиберди:

– Балаңыз канча жашта болду экен?

Ал ушинтип суроо узатып калбасы... Ботом, Садыр аке «баланыз канча жашта?» деген сөздү шып илип ала коюп, сөзүн жаа тарткандай баштады:

– Өзүнүн ууру-кескилигин билбей, «саяктардан кулагымдын кунун алпербейсиң!» кыязында Балбай Ормонду сайып өлтүргөн жылы төрөлгөнсүң – деп апам талашат.

– Жок! – дейт атам, – Балбак он сегиз жашында атка минди. Мыкты болду. Чоң атасы Шамендин көзү тирүү турса: «Өлгөндөн кийин билбей каласың!» – деп Самаркандан уста алдырды. Заңгыраган күмбөз салдырды. Чоң атасы ыраазылыгын билдирди. Кийинки жылы күзүндө Балбактын бир куржун алтыны уурдалды.

Балбак эки жигитин жанына алып, из кууйт. Из жакын тууганы Мураталынын айылына барат.

– Урунун изи ушу жерге келди! – дейт ал Мураталыга.

– А сен мени ууру тутат турбайсыңбы? – деп Мураталынын жини кайнап, бууракандайт.

Экөө кер-мур айтышат. Мураталы Акбакай күлүгүн жайдак минип, сырнайзасын алып, Балбакты

качырат. Балбак атынын оозун коё берип, камчы басып качат. Карасууну кече берерде Мураталы кууп жетет. Балбакты аттан сайып түшүрүп, мууздап салат. Өлүгүн карасуунун көбөрүнө катат. Туугандары арачы түшүп атышып, араң таптырып алышат. Баягы чоң атасына арнап, өзү салдырган күмбөзгө өзү көмүлөт. Мени ошо жылы төрөлгөнсүң дегендей, атам талашат. Анда апам жанагысынан да күчөйт:

Үркүнчү менен Ыбыке жайыт талашып, чырлашат эмеспи. Эки туугандын чыры ырбап, эки жаат болушуп, чабыша кетишет. Үркүнчү Ыбыкени төбөгө союл менен согот. Ыбыке аттан кулап, жан берет... Мени дал ошо жылы төрөлгөнсүң! – дейт апам жарыктык.

Ошентип, атам менен апам туулган жылымды тактай алышпай, күнүнө үч маал уруша беришчү... Айтор, менин туулган жылым талаш! – деди Садыр аке шоктуу сөзүн чаңызгытып.

Жаңкы аты аталгандар, айыбы чукулгандар Шабдандын жакын туугандары болушат. Үй ичиндегилер ыкшып күлүштү. Албетте, Садыр акенин сөзү тамаша, какшык, күлкү үчүн айтылганын билгендер билишти. Обдулуп, чекир көзү жайнай түшкөн Садыр аке сөзүн бүтүрүп, Шабданды ормоё тиктеп калды.

«Чоң үйдөгүлөр күлсө, кичи үйдөгүлөр ырсаят» дегендей, Садыр акенин сөзүнө жыргап күлүп, Куйручук жигит четте турду. Аңгыча, бейтааныш бирөө аны шарт билектен алды. Узун бойлуу, өңү суук, сары киши экен... А көрсө, иш мындай болуптур...

Өткөндө Куйручук уурдап келип саткан күрөң күлүктү Токмокко чукул айылдагы бир киши алыптыр. Ошо киши күлүктү суутуп, ушу топко чабылчу аттарга кошмокко апкелет. Бул топко күрөң атын уурдаткан накта ээси да келет. Күлүгүнөн эчак түңүлгөн эме, оюнда эчтеме деле жок, балдар ары-бери бастырып жүргөн күлүктөрдү карап туруп, бир атка көзү түшөт.

– Адам ээй! Омуроо, соорусундагы чаары болбо со... Кыялы, басыгы, сымбаты менин Күрөңүмдүн

эле өзү! – дейт таңыркап. Атка улам кызыгып, улам сугулуп, чукулдап барат.

– Балам, тизгининди тарта турчу! – дейт үстүндөгү баладан өтүнүп. Бала атты токтотот. Сары киши аттын тыягына чыгат, быягына чыгат. Суулуктайт. Тишин ачат. Күрөң түктөрдөн, кыска жүндүү ак тактардан шектенип, чок баскандай ыргыйт:

– Айланайын кудай! Бул менин Күрөңүмдүн эле өзү! – дейт кубана таңыркап. Атты суулуктаган бу кишини көрүп, кийинки ээси басып келет.

– Эмне чырмалып атасыз? Эти чоюлсун деп бастырып атканда...

– Бул ат сиздикиби?

– Ооба.

– Чын эле өзүңүздүкүбү?

– Анан бирөөнүкү болмок беле?

– Сатып алып жүрбөңүз?

– Ооба, сатып алгам.

– Кокуй, анда бул ат меники! – десе болобу, тизгинге чырмаоктой оролгон сары киши. – Кимден сатып алганыңызды билесизби?..

Атты сатып алган киши атты сатышкан кишини тааныйт экен. Ат сатышкан эме дагы бул топко кызык көрүп келиптир. Ээрчишкен экөө аны дароо табышат. Ал үйүндө жүргөн Куйручукту көрсөтүп берет. Аттын чыныгы ээси Куйручукту дыркырата сүйрөп, жасоолдордун башчысына алып келет.

– Ишти бийлер чечет, бүтүмдү ошолор чыгарат! – деген жасоолдор башчысы Куйручуктун бутуна кишен салдырат. Жазыктуулар камалуучу төрт кара үйдүн бирине түртүп кийирет. Эртеден берки күлкүсү боюнан күбүлгөн ууру мусапыр кейпин кийип, ыкшыйып отуруп калат.

Куйручук болсо эле кантип тим отуруп калсын... Аркы амалды ойлонот, берки амалды толгонот. Байзак баатыр эсинде туруп алат. Бу кишини бала кезинен көрүп жүрөт. Атын далай жолу укту. Өзүн жакшы тааныды. Кара үйлөрдүн жабуулары бүтүн

болчу беле? Алакандай тешигинен ай көрүнөт. Ой-моктой тешигинен от көрүнөт. Куйручук улам бир тешиктен сыртты шыкаалайт. Жан бүткөндүн баары тамакка кирип кетишти. Жасоолдор дагы... Куйручук кишендин чынжырын кылдыртсыз көтөрдү да шарт чыгып, боз үйдү айланды. Байзак баатыр отурган үйдү көздөй кыйралаңдап жөнөдү. Буттары тең шилтенбей мүдүрүлөт. Ага болчубу, ойронуң! Кетип баратат...

«Кудайга ишим ак экен! Күлүгүм табылды!» – деп жүрөгүнө аш барбай, ууруга сыртынан көз салып, бозүйлөрдөн алысыраак отурган сары киши сок-соңдоп бараткан эмени көрө салып, дароо тааныды. Кыйкырып, жүгүрүп жөнөдү.

– Оо-уу, качты! Качты!

Куйручугуң түшкүр, жаңкы боз үйдүн эшигин ачып-ачпай сүңгүп кирди да, чынжырды коё берип, Байзак баатырды кучактап жыгылды:

– Атаке, атакебай! Жанымды алып кала көр!

Байзак чоочуп кетти. Ал ай-буй дегиче, жанагы сары киши кирип келип, уурусун басып жыгылды.

– Айланайындар!.. Даана шерменде турбайбы! Атымды уурдаганы аз келгенсип... Эми, качып атпайбы?

– Мобул, экөөнү бөлгүлө! – деди Байзак үйдөгү жигиттерге. Жигиттер күшүлдөп-бышылдашкан экөөнү ажыратып, эки капшытка отургузушту.

– Сен айтчы? – деди Байзак өңү жылуу учураган жаш уланга. – Эмне болду сага?

– Мен... Мен! – деди күйүккөн Куйручук. Көкүмбайдын иниси эмесминби? Сиз Байзак баатыр эмес белеңиз! Мобу киши уурусун деп... Бутумду кишендетип салды!

– Ата – деп, энесинин койнуна жатканды айтат! – Байзак саал жылмайды. – Жайың түшүнүктүү...

Эки куралчан жасоол кирип келишти. Байзак колун жаңсаганда, алар жүткүнө берип, токтоп калышты.

Эми, күлүгүн уурдаткан сары киши баяндай баштады:

– Былтыр таң ашырып койгон күлүгүм үртүгү менен жоголгон. Бүгүн ушу жерден күлүгүмдүн көзүн таптым. Дал мобу бала уурдаптыр! – Ал сөөмөйүн Куйручукка кеседи. – Сатып ийиптир!

– Бул бечара, кантип барып сенин күлүгүңдү уурдамак эле? – деп баштаса болобу Байзак баатыр. – Жонумду тырмап, үч маал сөөк-саагымды ушалап, колуна суу куюп, үйүмдөн чыкпайт. – Дегеле, колу бошогонун көрбөйм!.. Анан, кайдагы көлгө танапташ жердей сенин күлүгүңдү мине качканы кызык экен? Же мени дагы ууру туткуң барбы? Күлүктүн ээси Баатырга каяша сөз кайтара албады... Байзактын айтуусу боюнча барлыгы сыртка чыгышып, Шабдан баатырдын өргөөсүнө жөнөштү.

Сары киши эл башчыга дагын айтты. Шабдан баатыр иштин жайына түшүндү. Ал Байзакка үңүлүп карады: – Эр өлтүргөн Чоюбекти актагандай... Бу көзү ойноктогон шишкараны дагы актаганы турасыңбы?

– Бүгүн кишенден бошоттуруп турчу, эй! – деди Байзак чечкиндүү сүйлөп. – Эртең мойнуна таш байлап, Токмоктун суусуна чөктүрүп, өлтүрүп берем! Күрөң аттын айыбын өзүм тартам!

Шабдан баатыр унчукпай, бирсаамга ойлонуп калды. Анан жасоолдорго буйруду:

– Кишенин алып койгула... Милдетин албадыбы... Колу-буту бош Куйручук жигит Байзак баатырдын жанында отурду. Ууру мышыкча аны астыртадан тиктеди. Баатыр да тиктеп, жигитке аста шыбырады:

– Эми, көз байланары менен акырын жылып чык. Койчумандын атын минип, дароо көздөн кайым бол! Шыйрагыңды чагып ташташат! Түшүндүңбү?

– Түшүндүм.

– Ооба, сен эле болсоң түшүнбөй калгандырсың!..

Байзак баатырдын айткандары

Чоң доодон суудан кургак чыккандай кутулган Куйручук бир жылдан сон, Байзак баатырга кай-

рылып салам берди. Узунакыл киши эмеспи. Ал куйругу жок жигитти жаман көргөн жок. Атургай, бу чуукуйруктун босогосун аттаганына кубанды.

– Урулугун таштаса, Куйручугум Чоң Кудайга жагат. Ыргыткан ташың жогору кулайт. Ээй, Кожокыдырга кол берген бала турбайбы! – деди Байзак акылман үйүндөгү жоонтоп конокту таңгалдырып. Жүрөгүндө көзү бар кишилер ушундай болушат. Ал Куйручук жигиттин тышын эмес, ичин көрүп жатпайбы! Жүрөгү менен көрүп атпайбы!

Сөзгө үйүр жигит эл жакшысынын үйүнө беш күнү конду. Кетемин дегенине үй ээси көнбөдү. Кетирбеди. Кайран киши, сөз балбаны экен! Кеп кереметин оголе кастарлайт экен! Каражаак, кайкы тил чечен экен, Байзак баатыр. «Эттен ачка болгон эчтеке эмес, кептен ачка болгон жаман!» – деп ал Куйручуктун алдына миңтүркүм сөз дасторконун жайып салды.

Байзак баатырдын айткандары куймакулак Куйручуктун кулагына мөлбулактай шыңгырап куюлду. Улуу сөз кудурети бозуландын жүрөгүндөгү бозчымчыктын көзүндөй жылтыраган чокту үйлөп тутандырды. Ошо чок Отко айланып, анын жантабиятын жалындатып, тулабоюн ысытып турду. О анан барып, жаңкы окуяларга Куйручуктун өзү аралашып кетти. Кылкылдап узаган кылымдарды көзү дүрбүдөй көрдү. Далай жылдардын чаңына басылган куттуу сөз тирилип, Кулагына жаңырды.

Кереметтүү Көл тегерегинин элбашы – бугулардын агаманабы Боромбай улуу сөздү күтүрөтүп айдаган чечен экен! – деди Байзак баатыр аңгеме базарын дагы аралай берип. – Атургай, Боромбайдын ырчылык өнөрү да бар турбайбы... Нарындык тынымсейит Арыстанбек ырчыны колунан чыгарбай, өлөр өлгүчө урматтап өткөнү да ушундан улам окшобойбу... Жарыктык Боромбай өлөрүндө үч күнү бою меселдете сөз сүйлөп, ырдап отуруп өлүптүр... «Боромбайдын керээзиндей кеп» деген ылакап ушундан улам калыптыр...

Байзак баатыр улуу сөз учугун улап, тили тишин
кайрап, булбулдай сайрап отурду.

– Аргымак жалын беш бөлүп,

Өргөнүң калат, жигиттер.

Ар уруудан кошчу алып,

Ал дөбөгө бир чыгып,

Бул дөбөгө бир чыгып.

Адырлуу жерде из чалып,

Айгуулашып куш салып,

Жүргөнүң калат, жигиттер.

Эрмектешип, ырдашып,

Эзилишип сырдашып,

Күлгөнүң калат жигиттер.

Күлүктүн жалын беш бөлүп,

Өргөнүң калат, жигиттер.

Кыядан кызыл гүл издеп,

Тергениң калат, жигиттер.

Кымыз ичип дуулдашып,

Кыз-келин менен жыргашып.

Кыналашып сырдашып,

Сүйгөнүң калат, жигиттер.

Акчөлмөк издеп ойногон,

Түндөрүң калат, жигиттер!

Бүрмөчүгүн бүрмөлөп,

Термечигин термелеп

Кемпирлер өткөн дүйнө ушу.

Кызгалдактай кылактап,

Кырмазы кийип булактап

Кыздар өткөн дүйнө ушу.

Алтын ийне, жез оймөк,

Уздар өткөн дүйнө ушу.

Күлүмсүрөп кашкайып,

Күзгүдөй бети тастайып.

Кермаралдай керилген,

Келиндер өткөн дүйнө ушу.

Таңдан, кечке ойношуп,

Табышмак айтып кордошуп

Балдар өткөн дүйнө ушу!

Какайган бели бекчейип,
Кара көзү чекчейип.
«Кайран жаштык кетти!» – деп,
Чалдар өткөн дүйнө ушу.
Актеңге пулу каптаган,
Адырга малы батпаган,
Байлар өткөн дүйнө ушу!
Суулуктап ажал тез келди,
Боромбайга бет келди.
Мураталы, Тилекмат,
Калың бугу элиңди,
Башкарар болсоң кез келди.
Аргымактан жал кетсе,
Алмагы кыйын жал кайтып.
Азаматтан мал кетсе,
Келмеги кыйын ал кайтып.
Азырейил тооруса,
Калмагы кыйын жан кайтып!

– Кулактуулардан убагында уктум эле, – деди Байзак баатыр. – Куйручук балам, сен дагы кулагыңа куюп ал! Жарык сөздүн жарыгы тиет! – Ал ушинтип улуу сөз учугун чубап отурду.

Эртеги ата-бабалар зайыпзатын өзгөчө ызаатташкан турбайбы... «Аял – эне. Аял – үйдүн куту. Аял – ырыскынын шамчырагы, бак-таалайдын мелбулагы!» Кыргыз ата ушинтип айткан. «Уул жаман болсо, муун кетет, аял жаман болсо, конок кетет!» Акылман карыялар нускаган накыл сөз ушундай.

Ата-бабалар аялзатын он эки түргө бөлгөн. Адамдын он эки мүчөсү болот эмеспи. Анын сыңарындай, аялзаты кишинин он эки мүчөсүнө тең дешкендери экен.

– Куйручугум! Бул сөздү сен да билгин, жүрөгүңө түйгүн, эл-журтка менден укканыңды айта жүргүн! – деп Байзак баатыр алтын куржундун оозун чечти:

Алтын согончок, жезшыргый. Аялзатынын асылы ушу ургаачы болот. Булардын көрк-келбетин, келишимдүү шыңга боюн жезшыргыйга теңешип, урматташкан турбайбы... Ал эми ак уул, кызыл

кыздын энеси экендиги алтын согончок иретинде баага татыган. Илгери Эл эгеси ордо үйгө башы ача, аземдүү жезбакан тиреп коюучу экен. Ушу жезбакан менен ак ордонун түндүгүн көтөрүшкөн. Жаңкы жезшыргый үй ичинде жарашык берген. Демек, «Жакшы аял – жезшыргыйдай үйдүн көркү, түндүгүндүн тиреги!» дешкени эмеспи.

Аркар эмчек, агылгөй тараз. Бала-бакыралуу болсо да келин сыны кетпейт, керилген сымбатынан жазбайт. Келишимдүү тараз бою суктандырат. Ошондуктан, мындай ургаачыны кайберендин ыйыгы – аркарга теңешкен. Жараткан Кудай аялзатына бөлүштүргөн акыл шыбагасына да мындай зайыптар ашыгыраак эгедер болушкандыктан, акылгөй аташкан. Бул баага арзыган аялдардын кыял-жоруктары, адеп-актыгы адам баласына жагат. Элге-журтка, ага-туугандарына адамгер келишет.

Аккөрпө жайыл. Жайдарман, кумаржайнак, жүрөгүндө таруудай карасы жок, акпейилдүү ургаачы ушу. Жүрүм-туруму айыпсыз, алажишти аттабайт. Баш кошкон эрин аябай кадырлайт. Күйөөсүн күкүктүн баласындай багат. Кыялы оорбасырыктуу, келбеттүү келет. Үйүнө келим– кетими көп болот. Эри көбүнчө, аялы менен акылдашып иш кылат. Ошондуктан эринин иши дайыма алга жылат.

Акжоолук делбир. Мындай аялдар ашкере чырайлуу, сулуучумак болушат. Акжуумал жүзү, жарык маңдайы, жаңырган айдай каштары, узун кирпичтүү ботокөзү, койкогой мойну бири-бирине төп келет. Узун чачы, кымча бели сымбатын огобетер арттырып турат. Келбетинен кемитке таппайсың. Акжоолук делбирлер дайыма жарашыктуу кийинишет. Ооба, мындай аялдар үй тиричилигине тыңдыгы, бүйрөлүгү менен да өзгөчөлөнөт.

Жайыл дасторкон. Колу ачык, кеңпейил аялдарды ушундай аташат. Булардын казаны оттон түшпөйт. Ооба, бул атка татыган аялдардын дасторкону жайнап турат, Самоору шарактап кайнап турат. Үйү-

нө келим – кетими көп болот. Жайыл дасторкондор саймачы, оймочу да болушат. Ушак-айыңдарга кызыгышпайт. Абысындары урматтап-сыйлап турушат.

Жабылуу кара инген. Көп сүйлөбөйт, кишиге катуу сөз айтпайт. Эрине каяша кайрыбайт. Бала-бакыралуу, карапайым аял. Текебер, кесир дегенди билбейт. Эринин табылгасына көтөрүлбөйт. Барга мактанбайт, жокко чүңчүбөйт. Жабыла токунуп, үй-тиричилиги менен көп алпурушат. Кенен оокатка да, тартыш оокатка да бүйрө – жакшы зайыптарды ушинтип аташат.

Башкойкоң. Койколоңдоп эл бийлөөгө катышкан аялдарды ушинтип атап коюшат. Булар сулуучумак, өңдүү-түстүү болушат. Бирөөлөр менен тил табышып сүйлөшкөнгө шыктуу, жөндөмдүү келишет. Мындай аялдардын кыял-жоруктары, жүрүм-турумдары эркек кишилерге окшоп турат. Башкойкоңдор күйөөлөрүн, үй-бүлөсүн да теске салып, кыңк эттирбей башкарышат.

Дүнүйөкөй тоту. Бул аялзаты – табылганын зайыбы. Чүпүрөк зайып дешип да сыпатташат. Чүпүрөк-сапыракты дүнүйө көргөндөр ушулар болушат. Эски-уску чүпүрөк-сапырактарды көздөрү кыйбай, үйгө толтуруп ката беришет. Ал эми табылганын зайыбы иретинде сыпатталгандыгы мындай: Дүнүйөкөй тотулар эрдин башынан бак-дөөлөт тайыса жүдөп, чүңчүп калышат. Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт... Дүнүйөкөй тотуң түшкүр! Ошо төө мингендин гана түгөйү, ал эми жөө жүргөнгө – жүк!

Дүркабак чабдар. Дайыма кабагы бүркөө, сиркеси суу көтөрбөй, урушкусу келип турган аялды ушинтип аташкан. Бул аял эрдин да, бала-бакыранын да сазайын берет. Дитине бирдеме жакпаса, итатайы тутулуп, кайырын чайыр кылат. Кыял-жоругуна өз атасы менен тууган энеси эле чыдабаса, бул зайыпзатына күйөө аттуунун чыдашы кыйын. Бирок бечара күйөөсү айла-амалы куруп, чыдай берет. Себеби аялы ак уул, кызыл кызды төрөп койгон болот. Уул-кыздары чоңоюп, энесин тыйгычакты, дүркабак чабдар кайран бир эрди карып кылып коёт.

Айчырайлуу, ача тил. Жараткан бу аялзатына чырайды аянбай тартуулаптыр. Бирок кемиткесин тилинен чыгарып, акылын пас кылып койгон турбайбы... «Чырайын чылап ичмек белем?» деген сөз ушундай аялдарга карата айтылган. Бул зайыптын тилинин заары карачаар жыландын тилин калпый кесип, желимдеп алгандай эле бар. Айчырайлуу, ача тил бир эрдин шорун шорподой кайнатып, бечара күйөөсүн өмүр бою кор кылат. Мындай аялдардын заар тили ага-туугандарга, коңшу-колоңдорго да тиет.

Эчкисан тыйтак. Түтүндү түрө кыдырган ушакчы катындарды ушинтип сыпатташат. Бул сыпатка эгедер аялдар эчки сыяктанып, эрбеңдеп-сербеңдеп турушат.

Жандары жай албай, жалакай келишет. Эчкисан тыйтактар эки айылды эриктирбейт, бир айылды бириктирбейт. Булардын сырт келбети да жагымдуу болбойт, көзүң тойбойт. Этегин үзө басып, дайыма түтүн чыккан үйлөрдү ушундай аялдар аңдышат.

Суумурун сөпөк. Бу бечара аялдын аты эле айтып турбайбы... Болгону ургаачы эле...

Куйручугум! Бу сөздү сен да билгин, жүрөгүңө түйгүн, эл-журтка менден укканыңды айта жүргүн! – деп Байзак баатыр аялзаты жөнүндөгү аңгеменин аягына чыкты.

Байга жаналгыч көрүнгөндө

Касиеттүү Ысык-Көлдүн күзү да сонун турбайбы... Кызыл-Омпол олчоёт. Ортодо Чүй теминет. Анан калса, жаныбарым Көл жылдын төрт маалында тең көркүнөн танбай, көргөндүн көзжосун алганы алган дечи. Көлдү көргөнүң да армандасың, көрбөгөнүң да армандасың, – деп Куйручук далайларга айткан.

Бу жолу ал өз жандүйнөсү менен өзү сүйлөшүп, Көл дүйнөсүнө суктанып келатты. Бирмаалда Керчунак алды жакка селт карап, кош кулагын кайчылаштырды. Ат жаныбар кооптуу бирдеме көргөндө

ушинтет эмеспи. Жалгызаяк жол менен жай басып бараткан киши көрүндү.

Ылдамдай бастырган Куйручук бул жөөгө жете келди. Чукул келген дабыштан улам жөө жалт карап, атчанга салам айтты:

– Ассалому-алейкум!

– Алейкума үчсалам, баатыр!

Үстү жупуну, өңү керсары, арыкчырай жигиттин жүүнү тирүү белем: – Алигиңиз алик, а «үчүңүз» эмне, аке? – деп күлүмсүрөдү.

– Тамаша айтамын, – деп, сөзгө сына түшкөн Куйручук түз мойнуна алды:

– Сени жөө деп, өзүм атчан келатканыма көбө түштүм да, иттики. Эси жок киши, ушу менчилеп ээн жолдо, калың чий арасында жөө-жалаңдаганга менсинет иним. Эми, менин жөн-жайымды билбей эле кой, өзүң жөнүңдө билдирчи?

– Жөнүмдү кебетемден эле билип турбайсызбы. Кол баштаган эрен, жол баштаган көзөл эместигимди ушу жөө сандалган кебетем эле айтып турбайбы...

– Үч жылдай тору-айгырлык бир байдын коюн бактым. Жалчынын жамбашында сыз төшөнчү. Тартынганы тайтуяк. Тамагы катыксыз жарма, кара аяк... Кагындап, ооруп калып, койчулукка жарабай, Ак-Өлөңдөгү энемдин колуна кеткем. Ошо кеселимден жакшы болуп, байдан акымды алайын деп келатам...

Куйручук байдын кыял-жоругун сураштырды. Далай жерге койчуну атына учкаштырды, кеп-сөзгө алды. Койчунун айтуусунча, бай койлуу бай экен, койлуу болгону менен ошо көп койдун үзүрүн өзү көрбөй, эл бийлеген төбөлдөргө союш тартуулап, жакшылардын мүдөөсүнө жараганына корстон:

– Атаа, майды сугунса, Сарымсак баатыр сугунсун! – деп өзү бордоп семирткен иригин тартуулаган жакшысын мактаганда, токолу мурдун чүйрөт:

– Өзүңүз сугунгандай жыргабаңызчы... – десе, байдын байбичеси эликтеп күлөт:

– Байы жегенге кулу кубанат... быкшыйт, – дейт каймана.

Куйручук да күлдү:

– Ээ, ал байың, байбичесинин, «быкшыйтын» туюнбайбы?..

– Туюнат эле – деди койчу. – Бай өзү кызыктай киши. Ашкере асанкайгы. Анан катуубаштыгын сурабаңыз. Байбичесинин төркүнү чоң уруу. Бир жолу байбичесин какыс-кукус кылам деп, төркүнүнө чоң айып тарткан. Ошондон бери малын аяп байбичесинен коркот, «кың» дей албайт.

– Байбичеге «кың» дей албайт экен, ал байың токолуна «кың» дейби?

– Токолун аябай жакшы көрөт. Ошондуктан ага да «кың» дебейт. Деги кызык киши...

– А байбиче менен токолу ынтымактуубу?

– Байбиче улуусунат: «Бийлик менде» деп. Токолу сулуусунат: «Байымдын көрөркөзүмүн» – деп. Экөөнүн кеги, өчү күч. Чыйылдашаар, чачташаар. Күнүлөрдүн күнү жоо эмеспи. Байбиче менен токол чачташканда байдын заманасы куурулат тимеле.

– Ээ, анысы, кызык экен?

– Байбичесине болушайын дейт, токолун кыйбайт. Токолуна болушса, байбичеси коломтого отура калат тимеле.

– Кайраты жок, бир бечара го ал бай?

– Башкага карөзгөй, катындарына талпак. «Катындын тажаалы кишинин башын жутат» деген ылакабы бар. Ушу ылакабын айтарда, тебетейин башынан алып, жерге урат.

Койчу барар айылдын карааны көрүнгөндө Куйручук койчуга айтты:

– Арып-ачып барып кал, байдын отун жагып кал. Кардым ачтыбы, кайратым качтыбы же көзүм бозордубу? Жалгыз бейиттен жылаңач арбак көрүндү... Анан калың чийден карала торопойлорун ээрчиткен мегелжин чыкты... Мен оозумду ачып, таштай селейип туруп калыптырмын, ошо замат арбак да, чоч-

колор да көздөн кайым болду де. Чекеңди ушалап, жүрөгү түшкөн кишидей түр көрсөт, жер тиктеп кал!

– Бар эмесе, иним жолуң ачылсын! Ушундай деп Куйручук жээктеги камышты аралап кетти. Койчу узай берди. Куйручук аттан түштү. Ооздугун алып, атын отко койду. Мал короого келер маалда ал жанагы байдын үйүн көздөй тике бастырып келип, мамысына ат байлады. Бирок...

Сыртынан аппак булуттай, берекелүү көрүнгөн бозүйдөн чаң-чуң дабыштар чыкты: «Оо, кудай ай... Ушу менин кардымды жаратартаар жан жокпу? Өлүп берсем болот эле колуңарга?» деген байдын үнү чыкты. Кынындагы кестигин шарт сууруп, Куйручук тиги бай айтып оозун жыйгычакты үйгө шыр кирип барды. Көзү чекчейип, таноосу дердеңдеп, муруту түктүйүп, килендеген ынды кара киши болот бычакты жалаңдата тике качырганда байдын үшү учту. Чыгданына корголоп кире качты:

– Айланайын... Айланайын... Жанымды кой? – деп аран, айта алды.

Чачташып, тырышкан байбиче менен токолдун колдору бошоп, өздөрүнчө бөлүнө беришти. «Сен кимсиң, ыйык?» дешкендей, экөө бирдей жалтанып, жашынарга жер табалбай, үн катпай селейишти...

Ирегеде жанагы койчу отурат жер тиктеп, тирүүнүн өлүгү болуп.

Булардын бирине да буйдалбай, Куйручук чыгданга умтулду:

– Чыгдандан чык бай! Алмустактан бери чыгдан ичиндеги табактагы сүткө киши чөгүп өлгөн эмес. Сен да өлбөйсүң. Кудайдын таңкүнү өзүң суранасың. Ал тилегиңди берип, кудай сага жаналгыч азрейилин жиберди. Мен сага бу жолу киши кейпинде келдим. Көрүнбөй келип жаныңды алсам, анда жакындарың байыбыздын ажалы жетти демек. Чыгдандан чык бай! Жаныңды кейитпей, өзүңдү алып кетем. Береги жер тиктеп отурган сенин койчуң. Сен аны эзиң, ооруттуң. Акысын төлөбөдүң. Чоң күнөөгө баттың.

Куйручук атайы демин ичине алып, сүйлөбөй токтоп турду. Чыгдандын ичиндеги байдын үрөйү учканы кардыгып, калтыраган үнүнөн туюлду:

– Жараткан... Жараткан... Жанымды кой? Малымды чачайын, башымды тартайын... Малай күтпөйүн...

Куйручук кадимкидей кишиче каткырып күлдү:

– А булардычы? Үксөйгөн-саксайган эки албарстың ушинтип чачташа береби?

Куйручук ирегедеги койчуга айтты:

– Сенин бу пендеден алар акың бу – ээр-токумдуу жакшы ат, үч кулундуу бээ, жылуу тон. Куржундун эки көзү толо ырыс-кешик – тыяктагы карыган энеңдин тирүүсүндө татар насиби ушу... Жума күнү үстүңө тонунду кийип, атыңды минип, малыңды айдап, куржунуңду салынып кетип баратканыңды көрөрмүн. Мен ак булуттун астында көз салып турамын, пенде!

Ушу кебин айтып, Куйручук шарт үйдөн чыгып, шап аттанып жөнөдү. Бай оозуна кеп-сөз келбей, дирилдеп далайга турду. Эртесинде аксарбашылын атап, түлөө өткөрдү. Өзү да, байбичеси, токолу да боз койдон жоош, момун болуп калышты. «Жаналгыч» тапшырган акысын төп берип, бай койчуну жолго узатты.

Куйручуктун Чойбекке жолукканы

Куйручук жигитти жамыжурт жакшылап элебеген чак. Ал Узун-Кабактын узун жолуна түшүп, Көке-Мерен дарыясын бойлоп, Кептештен өтүп, Жумгал суусун кечип, атын ыргалтып келатты. Тоо чокуларынан жаздын карааны башбагып, жер-суу жылымдап, кар алдындагы дүйнө кайрадан тиреле баштаган маал.

Таңкуланөөктө аттанган жигиттин курсагы ачып, Чойбек болуштун жаңы конушуна кайрылды. Болуш менен башта саламдашып көрө элек. Болуш да аны айкын билбейт. Эмнеси болсо да бара көрөт да... Бу

Чойбек мырзанын төрт тарабына кыбыла орноп, ушаткан жерине гүл өнүп, чоюлуп турган убагы.

Жаңы журттун кары күрөлүп, дардайган ончакты бозүй тигилип турат. Чоң ак өргөөнүн эшик алдында кундуз тебетейчен, көк тукаба кемсел сыртынан күмүш кемер курчанган узун бой жаш төрө колун артына алып, ары-бери басууда... «Ээ, Чойбек ушу эмей, ким болмок эле?» – деди ал өзү менен өзү сүйлөшүп. Жолоочу ага ат үстүнөн саламын арнады. (Башка бирөө болсо, дароо аттан ыргып түшмөк. Куйручук анткени жок.) Жаш төрө үн катпай, баш ийкеди. Манаптын каадасын кылды. Куйручук кермедеги аттардын катарына атын байлап, Чойбек менен кол алышмакка бурулду. Бирок Чойбек колун жаңсап, үйгө кире бер дегендей ишарат жасады. Баатырдын башжигити Сөлпүбаш «бала конокту» болушту өрүлүктөп келишкен байлар отурган үйгө кийирди. Куйручук байларга салам айтып, көчүк басты.

– Каяктан келатасың, жигит? – деди Атай бай, бу жигиттин ким экендигин сурабай-этпей.

– Асмандаң, салаңдап түшүп келген жокмун... Береги Узун-Кабактан чыктым. Жумгалдын көкүрөгүнө баратам.

Байлар бейтааныш жигиттин жөн жооп бербегенине делдейишип, бирин бири тиктеп калышты.

– Узун-Кабакка кар кандай жааптыр? – Кооман бай ушинтип сурады.

– Аппак жааптыр! – деп койду Куйручук күлүм-сүрөп.

– Жубарымбек! Мен кардын оор, жеңилин сурап жатам! – Бай ызалана түштү.

– Аке! Карды таразага тартып, өлчөгөн жокмун... Куйручук жигит дагы тапанданды.

– Бу баланын тилинен чаң чыгат го? – Эми, Эркинбай бай кепке кыпчылды.

– Кишинин кызыл тили иттин тили болбой, куштун тили болсо, чаң эмес, бал чыгат! Чаң алдагы сиз кийип отурган жаман тебетейден чыгат!

– Оо, бу бала укмуштай тапан экен! – дешти байлар жарыша.

– Тапан төөдөн чыгат! – деди жана сөз куткарбаган жигит.

– Кер экен бу бала. Улуудан уялып, кичүүдөн ийменбейт турбайбы...

– Улуудан уялгыдай келин белем, кичүүдөн ийменгендей ичи ала белем? Сөзгө жараша сөз, төшкө жараша төш! Сөз кыябы келгенде айтпаса, сөз атасы өлөт дешкен эмеспи акылман бабалар.

Үйдө казан-аяк кармап, от жаккандар, байлардын жандоочулары дулдап отурушту. Жанагы чоочун баладан ак шоокум төгүлүп жатканын эшиктеги болуш эшитти. Болуш босого аттады. Үйдөгүлөрдүн баардыгы таранчыдай дүр этип, тура калышты. Жалгыз Куйручук гана турган жок. Буга кармаган жеринен кан агызган каардуу бекмырза ичинен жиндене түштү:

«Адам ээй... Береги суумурундун мени тоотпой атканын!» Ал чоочун баланы көзүнүн агы менен тиктеп алып, өзүнө-өзү ушинтип шыбырады. Баатыр төрдөгү өзүнүн энчилүү ордуна – аюу талпакка өтүп отурду.

Үй ичинде кулак-мурунду кескенсип, жагымсыз жымжырттык өкүм сүрдү. Сөз чыгарып сүйлөгөн жан жок. Баары эле Чойбектен чочуп, жалтайлап турушат экен. Куйручук жигит бул жагымсыз бейкуттукка таңыркады. Аңгыча, эл эгеси сөз учугун өзү улагысы келди:

– Ии, байларым... Сүйлөп отургула, тунжурабай!

Байлар дале сүйлөөгө батынышпады. Сөз баштаган бирөө болбоду. Дале болуштан тарткынчыктап отурушту. Муну байкаган Чойбек аларды кепке тарткысы келип, байларга суроо узатты:

– Бу эр жигит деген кандай киши болот?

Үч бай жер тиктешти. Ойго мокок, сөзгө чоркок эмелердин айлалары кетти. Каардуу болуш жооп күтүп, аларды акырая тиктеди.

– Эржигит кандай болмокчу... Мына, сиздей болуу керек! – деп бир маалда болушка кошоматтана

сүйлөй баштады Эркинбай бай. Жолоочу жигит анын сөзүн бөлүп жиберди:

– Бу бай акем, тонду жакасы жагынан кийбей, этегинен кийип жатат!

Чойбек болуш Куйручукту жалт карады:

– Апбали! Ушу сөзүң жакшы чыкты. Эржигит кандай болуш керек? Кана, сен сүйлөчү, мен угайын? – деп ал бейтааныш жигитти кызыга тиктеп калды.

– Баатыр! – Куйручук жигит ушинтип келип сөз улады. – Жакалууну тон дейбиз, жалдууну ат дейбиз! Башы кара, буту айрыны киши дейбиз!.. Бирок тондун тону, аттын аты, кишинин да кишиси болот. Тон жылуулугу менен, ат күлүктүгү менен айырмаланат. Ал эми киши башындагы акылы, оозундагы сөзү, төбөсүнө конгон бак-дөөлөтү аркылуу өзгөчөлөнөт. ...Эр жигитте үч сыпат болушу керек. Биринчиси – эр жигит калайыкка калыс болот, каражемсөөлүктөн алыс болот. Сөзү менен иши төп болот, убадага бек болот. Эл башына түн түшсө, эржигит эл четинде, жоо бетинде күн көрүп, ээрде уктайт. Эржигит кыйын кезең чактарда кырчылдатып кыл чайнап, көгала байрак туу сыяк желбирейт.

Эржигитке керектүү экинчи сыпат бу – ага аккөрпө жайыл жакшына жар керек. Жакшы зайып – эр жигиттин учууга канаты, конууга куйругу болот. Жеңилинди жерден, оорлугунду колдон алат. Үзүлгөнүңдү улайт, чачылганыңды жыйнайт. Касыңды дос кылат, ачыңды ток кылат. Сарамжалы сары алтын болот, акылыңа акыл кошот. Жогунду бар кылат, суук кышыңды жай кылат. Эртеги аталар ошондуктан «Катын жакшы – эр жакшы!» дешкен турбайбы...

Эр жигитке керектүү үчүнчү сыпат бу болот: Жан-жолдошу жакшы болмоюн эр жигиттин иши оңолбойт. Жакшы жолдош шилтеген тарабыңа кылычтай чабылат, душманыңа найзадай сайылат. Ар-намысыңа чаң жугузбайт, чымын кондурбайт. Даанышмандар ушу себептүү «Обозгер жакшы – хан жакшы!» деш-

кен эмеспи. Эр азаматка учкайк ат керек. Күлүк ат минип күүлөнсөң, куусаң жетесиң, качсаң кутуласың. Жакшы ат – эр жигиттин эки канаты!

Чоочун жигит жооп сөзүн бүттү. Үйдөгүлөрдүн баары ыраазы болгондой түрлөнүшүп, шыпшынып калышты.

– Баракелде! – деди Чойбек. – Баса жигит, атың ким, айылың каяк?

Куйручук өзүнүн чоо-жайын кыска жана нуска айтты. Чойбек бүркүткабак, алгыркуш көздөнгөн жигитти жактыра тиктеди. Анан байларды кыйыктап, аларга чоңдук дооматын арта баштады:

– Силер менин соболума жооп айталбай, оозуңарга талкан сугунгансып отурдуңар! Менин назарымды сындырдыңар! А бу жигиттин алдына тооктой тырпырап жыгылдыңар! Эми, айып тартышыңар керек. Үчөөңөр биригип, элүү кой топтоп, эртең күн чыккычакты айдап келип, менин короомо кийирип койгула! Уктуңарбы?

Байлар аргасыз макул болушту. Макул дебегенде айла барбы? Жок деп көрүшсүңү! Эки сүйлөбөгөн болуш үч байдын ар биринен үч жүздөн кой айдатып албайбы!..

Чойбек Куйручукка жана кайрылып сүйлөдү:

– Тили жорго жигит көрүнөсүң... Бүгүн сыйко-ногум болуп, үйүмө конуп кет.

Эт бышкан экен... Тасмал жыйылып, колго суу куюлуп, кайтара тасмал жайылды. Табакка улуулата кол сунулуп, устукандар алынды. Туурамчы жигиттер эт туурап бүтүштү. Күлмайда эт үстүнө чучук кесимдери ныкталды. Жаңкы байлар болуштан жазганып, сүрдөшүп, ийменген түрлөнүшүп, табакка анда-санда кол салган болушуп, чоюлуп отурушту. Ал эми жаш чечен үч алым менен эт үстүндөгү чучукту уучтап бүт сугунуп салды. Чойбек байкап отуруптур, ал байларга жана кайрылды:

– Эй, байлар! Береги балага ырыскыңарды жедирип койбодуңарбы! – деди күлүмсүрөп.

Куйручуктун өзү айткандай, анын асмандан түшкөнсүп келип калышы байларга жакпады. Ал эми Чойбек болушка жакты. Үч бай өрүлүккө үч тай жетелеп келгендери аз келгенсип, айыпка жыгылышты. Болушка элүү кой төлөмөр болушуп, үйлөрүнө үшкүрүп кайтышты.

Куйручук болуштун үйүндө түн бироокумга дейре жаагын жанып отурду. Садыр акенин саймалуу сөздөрүнөн, Кыдыр акенин кызыктуу кептеринен, Байзак баатырдын балбан баяндарынан, өз айылындагы күмүшээк карыялардан уккандарын уламалап сайрады. Сөз кудуретине табынган болуштун көзүндө жылдыздар жайнады.

Жарык дүйнөнүн дагы бир жарык таңы атты. Чойбек менен Куйручук бозо ичип отурушту. Үч байдын элүү кою короого айдалып кирди. Жаш конок эл эгесинен жолго аттанууга уруксат сурады. Чойбек күмүшкемерин курчанып, Куйручукка үн катты:

– Кел, жигит, экөөбүз дос бололу! Мага жагып калдың! Куйручук жигиттин көзүндө жылдыздар жайнады. Экөө чыпалак алышып, төш тийгизишти. Дос болууга шерттешти. Куттуу үйдөн куру кетпейт эмеспи. Чойбек жаңы досунун айдалысына сарпайы тон жапты, алдына сарытаман ат тартты. Жана дагы үн катты:

– Кудай сени мага айдап келиптир! А сен үч байдын элүү коюн үйүңө айдап кет!

Жолдуу жигит жай бастырып, айылына баратты. Артында болуштун эки жигити кой айдап, булар келатты. Кудай сүйгөн Куйручук үйүнө жетти. Үч койдун өзүнө калтырып, башкаларын айыл-апага таратты.

Тартуу

Куйручуктун кылык-жоругу улам алыстап таркады. Ал ар кимге ыгын таап тийишет. Ар кимдердин айыбын чукуса дагы, жакшы жактарын айтса дагы уккандын жүрөгү ынанарлык кылып сүйлөйт. Ошонусу менен эл кыдырып, күн көрөт.

Жылдардын бир жылында, күндөрдүн бир күнүндө, чөп сүттөнүп, сүлкүлдөгөн маалда ал Канаатты беттеп аттанат. Кара-Коо өрөөнүндөгү элге зор баркы бар, чоң манап алты канат боз үй ичинде жоон топ кишилер менен отуруптур. Алдыларында аяк-аяк кымыз. Күжүлдөгөн сөз. Атын мамыга байлаган Куйручук эшикти серпти да шарт үйгө кирди. Үндөбөстөн төмөнкүлөрдү аралап өттү. Манаптын жанына отурду. Канаат дилинде жактырып турса дагы одурайган болду:

– Аа, кудай урган адепсиз Куйручук! Жок дегенде, салам айтып кирсең боло, көзү жок көгөнчө, чүлүгү жок букача жөөлөбөй?

– Сырттан какайып туруп, отузуңарга бир салам айттым. Эми отузуңар чогулуп туруп, мага бир салам айтсаңар, өлүп кетесиңерби?

Күлүп калышты. Куйручукка кымыз толгон аяк сунулду. Шып эттирип тартып жиберди. Экинчи кайталанды. Аны да какшытты. Үчүнчүнү дагы шыпкады. Беркилер бүлкүлдөп, күлүп атышат. Төртүнчү аякты алып:

– Деги өзүм эс албасам да, аяк эс алсынчы! – деп алдына койду. Баары каткырды. Канаат азилди күчөтүүгө шыкак издеди:

– Бээңер быйыл кысыр калганбы?.. Кыз-Артты ашып, кымыз издеп, биз тарапка оопсуң?.. – деп калды.

– Канча бээ кысыр калганын санаганым жок. Көкүмбайдан эки бээ, Курмандан жети бээ эгизден кулун тууду деп уктум. Жумгалдын суусу ары агат, Кочкордун суусу бери агат. Эки суунун кайсынысынан көп кошулат экен силердин кымызга, ошону текшерейин деп келдим.

Дуу эткен күлкү. – Андан башка дагы... – деди, – Куйручук кептин ыгын келтирип. – Алалбай жүргөн аласаларым бар эле. Башы өзүңдөн башталсын Канаат. Айылда дардайып жатып: «Канаат алдуу» – деп угам. Өзүңдөй кудай берип турган адамга куру кол келгеним болбостур... Тартуумду жүктөнүп келдим.

– Болсун-болсун, апкел тартуунду! – деди Канаат. Куйручук чытырата тарткан курунун тогосун бошотту. Колун койнуна салып, солкулдаган жети ышкынды сууруп чыкты. Канааттын алдына таштады. Дуу күлүштү.

– Ээ, урган! – деди Канаат. – Ушундай кантип тартуу болсун! Тартууга күлүк ат, тиштээк тайган, алгыркуш берет. Илбирстин терисин, суусардын терисин берет. Жердин чөбүн терип алып... Сени кудай урган го?

– Канаат! – деди Куйручук – сен айткан баалуунун барлыгы менде болгондо, балакетке сага бастырып келемби?

Жалпы каткырышты. Каткырыкка үй учуп кете жаздады.

– Болуптур эми, тартууңа менден эмне алмаксың? Аларыңды айт?..

Аны кийин айтамын.

...Кеч күз. Тоолуктар кышкы согумун кыйгач соё баштаган маал. Канаат бир топ киши менен бозо ичип отурса, Куйручук дагы кирип келбеспи.

– Аа, кел-кел! – дейт Канаат эч нерседен капарсыз. Куйручук отурат. Өкүртө чыккан таруу бозодон экини кайталап, чекеси тердей түшөт. Канаатка бурулат:

– Баатыр! Баягы, жайындагы өзүңө тартуулаган тартуума жооп алайын деп келип калдым.

Куйручуктун «тартуусун» эстей койгон Канаат санын чаап каткырат:

– Кудай урган! Ошо чөбүндү унута элексиңби? Атаны ит ай!.. Ошондо эле ушу кишилер бар эле, эми тана да албайм. Болуптур, эки ирик алгын.

– Бирин өңөрүп, бирин бөктөрүп... Кар дагы түшүп калды. Кыз-Артты аша албайм! – деп баш чайкаса болобу Куйручук.

– Анда, бир ноопаз алгын.

– Уй өлсө дагы түз баспайт. Уй жаныбар, үй көрсө эле бура тартат. «Өш эле, өш!» – деп, көрүнгөн үйдү

айланып жүрө албайм... Касам ичип, мүрзө айланган жан берчү эмеге окшоп.

– Ой, анан эмне кыл дейсиң? Таза кутулбас балээге калгамын то?

– Берсең... – дейт Куйручук, чын аласалуу кишидей мойнун толтоп, – өзүң соймокчу болгон тору бээң бар экен. Ошону бергин... Болбосо, мени да кыйнап, өзүң дагы кыйналбай, жети ышкынымдын өзүн эле бергин?.. Олтургандар күлүп, кыйрап калышты. Кар түшкөндө каяктагы ышкын?..

«Тартууна аларыңды ал?» деген өз сөзүнө өзү жыгылыштуу болгон Канаат Куйручукка тору бээсин берип кутулду.

Суусар тебетей тегеренди

Байзак баатыр менен Куйручук Соң-Көлгө үзөңгү кагыштырып, жол тартышты. Карагайлуу Көлмөдөн жаннат төрүндөй жайлоого күнчүлүк жол чубалат. Атчандар ашыкпайт. Жайбаракат бастырышып, ат жалына казан асышты. Кол чаначтан кымыз жутушту. Сөз атасын төргө өткөрүп, урмат этишип, узун жолду кыскартып баратышат. Журт даанасынын айткан аңгемеси жаш Куйручуктун көз алдына күнү бүгүнкүдөй кашкайып тартылып, керемет сүрөткө айланды. Ал Баатырдын айткандарын кулагына коюп, жүрөгүнө жайгарды.

Баштагүнү жатаконок болушкан эки киши чоң масилетке жыйылган элге аралашты. Төлсаяктар менен сарыбагыштардын башын бириктирген бу топко жумгалдык, кара-коолук жана ак-талаалык журт даркандары түгөл чакырылган. Илгертен келаткан ырасымга ылайык ушу күнү эл-журтка байлардын үлүшү да берилет. Топту Байзак баатыр башкарды. Чыбыккыркар кызматына сарыбагыш шаасы Канаат, ал эми катчылыкка чоро манабы Касымалы шайланды. Топто ата-бабалар салты, журт ынтымагы, жайлоо жайгаруу, кыштоо ыйгаруу, уурулук

жасагандарга, эр өлтүрүп, эриш бузгандарга айып төлөтүү, доо өндүрүү, аш-той өткөрүү жана башка зарурат толгон-токой жумуштардын чоо-жайы ийленди, сүйлөнчү сөздөр сүйлөндү. Чыбыккыркар чыбыгын кыркып, катчынын бүтүмү да чыкты. Жамы журт үлүштүн тамагын күтүп, ар жерде өздөрүнчө топ-топ болуп, ар түркүм кепке имерилип турушат.

Куйручук жигит ончакты кишинин жарпын жазууда. Аңгыча, кытыгылуу кепке баягылар жапырт дуу күлүп ийишти. Буларга жанаша Дарбаз аттуу мырза жигит беш-алты киши менен сүйлөшүп отурган эле... Кантсе да манаптын баласы эмеспи... Ал тигилерди мага күлүп атышабы деп ойлоп, курулай шектене түшүп, Куйручукка өзү тийиштик кылды:

– Эй, жөн олтурбайсыңбы? Кандай адепсиз эмесиң? Камчы менен чокуга бир чапчу жигит окшойсуң!..

Ооба, Куйручук эле болсо, жазганып унчукпай калмак беле... Ал көкүрөгүн керген манаптын уулуна атырыла сүйлөдү:

– О досум! Жөн-жай отурган кишиге асылбагыдай кылып, чоку талаштыра бир чаап, акылына келтирчү баш сенде экен!

Эми, Дарбаз да ого бетер оожалып, чамгарактады:

– Эй, томаяк! Жазыксыз кишини чапкандын айыбы ээр токумдуу ат билесиңби?

Куйручуктун кучунашы кармап, ошо замат ордунан атып турду:

– Куп билем. Чап мени башка, сениң күрөң жоргон меники! Чаба албайсыңбы?.. Анда, тос башыңды! Мен чабамын, менин керкашкам сеники!

Чоңсунуу, менменсинүү канында ойногон көпкүлөң манаптын уулу «ушу кантип мени чаба алсын!» кыязында: «Кана, мени башка чаап көрчү?» – деп ал дагы ордунан керкейди.

Камчысын бүктөй кармаган Куйручук аттап-бутап барып, тигини баштан ары тартып ийсе болобу... Жаш мырзанын башындагы суусартебетей жерге учуп түштү. Тебетей эл алдында тегеренди...

Мындайды күтпөгөн Дарбаз күлгө чапкан көтөндөй болуп, төбөсүн сыйпалап турду.

– Керкашка атым тигине! – деди Куйручук кайбар өзүнүн атын көрсөтүп. – Ээр токуму менен сеники!

Карашыргыйдай бу жигит Байзак баатырдын жанына келип, малдаш урунуп отурду. Укмуштуу жорукту түшүндө эмес, өңүндө көрүшкөн көпчүлүктүн ооздору ачылып, далай кишилердин сийдиги булут айланды...

– Манаптын баласын башка чабат деген эмне шумдук!

– Куйручук эмес, жалаңкыч болсо дагы, эми өлдү...

– Бечара баланын ажалы жетти!

Эл арасында ушундай кептер сүйлөнүп жатты. Жылдызы көктөн тайгылып, ызага ууккан Теңизбек манап теңселип, Байзак баатырга басып келди. Канатына ок жеген бүркүт көздөнүп, датын айтты:

– Байзаке! Береги, сиз ээрчитип жүргөн бала, жазыксыз баланы ээнбаштык кылып... Чокуга бир салды. Чатак чыкса, бизден көрбөнүз!

– О жарыгым! Чатак чыксабы? – деди Байзак баатыр башын ийкеп, манапты суроолуу тиктеп. – Анан, сенден көрбөгөндө, кимден көрөбүз? Эки бала башка чапмай ойноп... Оюндун кунун өзүлөрү бычканын мынабу, эл-журт бүт көрбөдүбү!

Бул жооп манаптын жүрөгүнө жебедей сайылды. Манап дооматын улап, сүйлөөгө жарабады. Же ак дебей, же көк дей албай, канатына ок жеген бүркүт көздөнүп, шылкыйып басып кетти.

«Эл аттанганда Куйручугум жөө калбасын!» – деп Байзак ага бир жигитинин атын ооштуруп берди. Куйручуктун ойлору Соң-Көл мисалы толкундады. Журт үлүштүн тамагына кире баштады. Куйручук дагы он-чакты кишиге кошулуп, четкерээктеги боз үйгө кирип кетти. Ал тасмал четинде жай отуруп, өзүнө жымыя тиктеген көздөргө көзү урунду.

Эт жеп бүтүшүп, эшикке чыгышты. Куйручук Байзак баатыр аттанып, өзүн күтүп калганын көрдү.

Ооба, Куйручугумду жаңкы манаптын кишилери ызалап коюшпасын дегендей күтүп атат да... Бирок мынакей кызык... Кермеге кыдырата байланган жүздөй аттын арасынан ал өзү минүүчү жаңкы атты түк тааныбай калса болобу... Анын айласы кете түштү. Куйручук карбаластап, шашты. Аттанмакчы болуп аткан Айбалы мергенчинин мылтыгын сурап ала коюп, милтесине шырт от жандырып, заңкылдап кыйкырды:

– Аттарды тезирээк чечип алгыла! Мен азыр өзүмдүн атымды атамын! Чечпесеңер, силердин атыңарды да атып салам!

– О кокуй! Бу бала кызылдай жинди окшойт... Манаптын баласына ителгидей катылып, башка чапкан эме, атса атып салат! – дешти бир тобу шашкалактап.

Барчасы жөөлөшүп, өз аттарын чече качышты. Кермеде жалгыз гана ат калды. Баятан бери төгөрөккө серп салган Баатыр Байзак Куйручук жигиттин бу жоругуна жаш баладай кыткылыктап күлүп турду:

– Ой, оңбогон бала ай! Ойлоп таппаганы жок!

Байзак баатырга Куйручук жанашты. Үзөңгүлөр шыңгырады

– Куйручугум! – деди Байзак ага жылмайып. – Сага колу чогуолдук, балалык кыял да жарашпайт. Бирок бүгүнкү эки жоругуң тең, эл арасында узакка дейре айтылып калчу иш болду... Эки киши ат жалына казан асып, узун жолду кыскартып баратышты.

Куйручуктун Садыр акеге жолукканы

Акыл кудурети таш ийлеген, адам жүрөгүн жаркыратып сүйлөгөн, калыс сөзү төрөлөрдүн төбөсүн төмөн ийген, собол-сопкутун Кудайдын кулагы эшиткен, өтүнүмүн ошо Теңирдин өзү орундаткан, калайык «аке» атантып кастарлаган касиеттүү Садыр олуяга жолугуп, бу кишинин ак батасын алмакка Куйручук куштар болуучу.

Ал ушундай узунакылга жетеленип, Көлдү көздөй жол чубап барат. Баягыда Байзак баатырдын Садыр аке жөнүндө айткан аңгемелери эсине оролушту.

...Кудайдын куттуу күндөрдүн биринде Садыр аке менен Байзак баатыр Сары-Өзөн-Чүйдү аралап жүрүшүп, Шабдан баатырга учураша кетмекке Кеминге кайрылышат. Сарыбагыш журтунун даанасы беш-алты киши менен дөңдө сүйлөшүп отуруптур... Алыстан келаткан эки атчан чукулдаганда аларды тааный коёт:

– Аттарын алгыла! Урматтуу кишилерибиз турбайбы! – дейт ал жигиттерине.

Баяке ыңгыранып, басар-басмаксан болот. Анын жанындагы жигит Байзактын атынын чылбырына умтулат. Байзак шашып калат:

– О кокуй! Бу кишинин атын алгыла!

Жаңкы жигит Байзактын айтканындай, адегенде Садыр акени аттан түшүрөт. Баяке Байзакты жакшы билет, а Садыр акени тааныбайт окшобойбу... Көнүмүш ээн ооздугун кармадат:

– Бу букадай дардайган кара түйрүгүң ким? – дейт баш жигит Байзактын атын алып жатып.

Бул сөз Садыр акенин кулагына шак дей түшөт. Ошондо ал Баякенин саламдашкан колун коё бербей туруп, ага сөз жебесин учурат:

– Атым Садыр, атам Жолболду, бабам Кожояр, түбүм саяк, тегим кыргыз!.. Айылына кас болгон, ага-иниге жат болгон, карыганда жаш болгон, арамдык ишке маш болгон, жугундуга мас болгон, бычылып калып ат болгон, сатылып жүрүп пул болгон, аягы менен кул болгон Шабдан баатырдын Баяке кереозу бар дешчү эле... Ошонусу сен белемсиң? Болбосо, хандын тегерегинде калктын салты катуу сакталуучу эмес беле?

Баяке Садыр деген чоң сөздү укканда, ындыны өчө түшөт. Каяша айта албай, ачуусуна муунуп, ыза жутуп, тим болот.

Деген менен Шабдан баатыр өтө ыңгайсызданат:

– Ата-а Баялы ай! Алигиче балалыгың кала элек да... – деп ал башын чайкайт. Ушинтип, конокторду жайкайт.

Балбан сөз жерде жатпайт. Садыр акенин Баякенин колу-бутун аркан-жипсиз байлап, жерге көтөрүп урган канатчан сөзү эл аралап кетет.

* * *

Баягыда Байзак баатырдын Садыр аке жөнүндө айткандары Куйручуктун эсине оролушуп барат.

...Бир торколуу тойдо Турумтай аттуу жигит Садыр акеге обу жок катылат. Күкүрттөй бозого чоң тоюп алып, айда алабуурул болуп алган экен. Оозунан ак ит кирип, кара ит чыгып, олуяны аты менен омурулотот. Атургай, жонуна камчы шилтейт. Башындагы тебетейин жулуп алып, ыргытып жиберет. Жанындагы Олбур деген жигит да оңбогур окшойт. Садыр акени уят сөздөр менен сөгүп-сагып, беделине шек келтирет. Өмүрүндө мындай ыза-кордукту көрбөгөн Садыр аке ошондо эл алдында Кудайга жалынат:

О кудуреттүү Жараткан! Олуяңдын суранычын эки кылчу эмес элең... Береги Турумтай деген акылы жука акмактын жазасын бере көр! Жаны бүгүнкү түндөн ашпасын, көзү эртеңки күндү көрбөсүн! Ал эми оозу арам Олбур аттуу ойронунду орок орумга жеткирбе!

Садыр аке жанагы жигиттерге ушинтип, тескери алакан жаят. Элдин айтымында, Турумтай ошо күнү кечинде үйүнө чаап баратып, аттан жыгылып, мүрт кетет.

Олбур да оозунун азабын тартат. Бир айдан соң, катуу ооруп, төшөккө жатып калат. Ончакты күнү заарасы токтоп, табарсыгы жарылып, орок орумга жетпей жантаслим болот.

Баягыда Байзак баатырдын Садыр аке жөнүндө айткандары Куйручуктун эсине оролушуп барат.

Куйручук ат туягын талытып, Көл жакалап, Тоң чөлкөмүнө келди. Тоңдо топ өтүп жатыптыр. Элдин чок ортосунда ак сакалы жайкалган, тили чечен байкалган, узун бой абышка сүйлөп атканын көрдү. «Садыр аке ушу эмеспи!» – деди ал өзүнө өзү шыбырап. Бирок, чоочундугун туюнтуп, жанындагы жигитти капталга нукуп койду:

– Эй, тууган... Тээтиги, текенин сакалындай сакалы желге желпилдеген ким, ыя?

– Каяктан келген эмесиң? – Жигит аны таңыркай карады. – Садыр акеге акаарат сүйлөп...

Топ соңуна чыкты. Эл жай-жайына тарай баштаганда Куйручук Садыр акеге саламын арнады:

– Ассалому-алейкум, эл-журтумдун акеси!

– Алейкума-ассалам! Сен кайсы баламсың?

(Олуя бейтааныш жигитти бүшүркөп, бирчети таңдана тиктеди. Жарыктык кишинин көздөрү укмуштай өткүр экенин туйду Куйручук. Көздөрү көздөрүнө чагылганда, Садыр акенин көзүндө кандайдыр бир көгүлтүр от жалбырттай түшкөнүн көрдү.)

– Мен, Кудайберген Куйручукмун! Сизге кол берип учурашмакка Жумгалдан бери жанды жанга уруп, чаңкан келаткан чагым.

– Ээ, бешенеңе Кудайдын мээримин төгүлгөн, жүрөгүңө Кожокыдырдын акбатасы өрүлгөн жигит турбайсыңбы!

Садыр аке Куйручукту үйүнө ээрчитти. Ал өзүнө алыстан арзып келген жаш коногун төрүнө отургузду. «Жумгалдык саяк туугандарымдан уулум келиптир!» – деп жайдаңдады. Кемпирине казан астырды. Тасмал жайылып, жууратка нан сындырып ичишкен соң, акылман аке жумгалдык журттун чоо-жайын сураштырды. Калктын жашоо-турмушунан кабар алып, анан табышмактуу бу адам коногуна унчукту.

– Кел, Куйручук балам... Жонумду тырмап берчи? – деди Садыр аке. Ал үстүндөгү күрмөсүн,

көйногүн чечип, керегеге илди. Чөк түшүп, жонун тосуп берди.

Куйручук балачагында атасы Өмүрзактын жонун тырмагандай, тырмай баштады. Тырмап атты. О далайга дейре тырмады. Бирок жарыктык киши «бүттү эмини» айтпады. Ал деле тырмай берди. Куйручук тырмай берип, тажады. Анан айласы кетип, абаке-сине минтип жатпайбы:

– Ээ, аке... Сиздин жонтериңиз адамдыкынан башкача экен!

– Ии, эмине болду, Куйручук балам?

– Эмгиче, бир уйдун жартык терисин ийлеп коёт элем...

Садыр аке күлүп жиберди: «Таптың! Таптың! Бүттү! Кудай тилегинди берсин!» – деп алкады. Ооба, олуя Куйручукка жонун тырматып көрүп, атайы бу баланы астейдил сынап жатканы болуучу.

Үй ээси улама сөзү менен айсыз түндү жаркыраткан чечен эле. Бул кечте Куйручук Садыр акенин бозүйүнүн түндүгүнөн жылдыздар жааганын көрдү. Жылдыздар түндүктөн тайгылып түшүп, дасторконго төгүлүп жатты.

Алтүндө Куйручук сөз гүлдөрүнүн арасына жатып уктады. Айрыкча, ага Садыр акенин Атамбек чечен жөнүндөгү аңгемеси жакты. Бул улуу сөздүн төркүнү төмөнкүдөй эмеспи.

* * *

Теңир-Тоо кабыланы – Ажыбек баатыр жарыкчылыктан узарында аттуу-баштуу кишилерин кашына чакыртып, керээзин айтат:

– Журтум болсоңор... Менин ашыма катын бугуну чакырбагыла! – деген экен.

Ооба, Ажыбек баатырдын керээзин аткарышат. Көл жакасындагы бугу эли атактуу адамдын ашына келбей калат. Кыргыз ата-баба салтында чоң ашка чакырылбай калуу – ошо журтту экинчи бир журт-

тун тоготпоосу, басмырлоосу, кемсинтүүсү катарында кабылданат. Кан Боромбай катуу ыза болот. Ал черик элин чаап алмакка даярданат. Кол курайт. Бул кабар чериктерге угулат. Ат-Башынын эл жакшылары, аксакалдары кеңешип, акыл жарыштырат. Эки элдин чабышын токтотууну ойлонушат. Акыры, Боромбайга элчи жиберүү такилибине токтошот.

Боромбай тилдүү-ооздуу киши. Чоң Бугунун дал өзүндөй сөзгө чечен, кепке күлүк киши барсын! – дешет аксакалдар.

Элчиликке Атамбек чечен аттанат. Ал жанына эки жигит кошуп, узун жолго чыгат. Беделдин белин ашып, Көл жакасына түшөт. Атамбек адегенде, Тилекмат баатырдын айылына кайрылат.

– Балам, тилимди алсаң, Боромбайга барба! Чоң Бугунун жаалы катуу... Жаш экенсиң, кардыңды жара сүзүп, бөөдө өлтүрүп коёт! – дейт Тилекмат баатыр.

– Мендей бир баладан черик азайып калбайт, көбөйүп да кетпейт! Элимдин эминеси кемимек эле?.. – деп Атамбек чечен Тилекматтын тилин албай, жүрүп кетет.

Элчи Боромбайдын айылына – Жуукуга келет. Уук уланып тигилген чоң ак өргөнү көрөт. Аттан түшүп, үйгө кирет. Үйдө эл көп экен. Ал берите отургандарды аттап-буттап барып, төрдөгү Боромбайга салам айтат. Эл эгеси чоочун жигиттин тентектик кылып, айтпай-дебей эле үйгө шыр кирип келгенин жактырбай калат. Саламга алик албайт:

– Сен кимсиң? – дейт Боромбай акырая тиктеп.

– Мен чериктен келген элчимин! Атым – Атамбек! – дейт элчи жигит.

Боромбайдын кучунашы кармайт, ачуусу кайнайт:

– Аа, атаңдын оозуна урайын! Каргатырмак, кул черик! Бедел менен кирип, Чычар менен чыгып, эл-журтуңду бүлдүрө чабармын! Силерди эчкинин этин жебей, кесир кылат дешет. Эми, ошо кесир

чериктин оозуна иттин этин тыкпасам элеби?.. Чоң Бугу атым өчсүн!

Ушинтип Боромбайдын кучунашы кармайт, ачуусу шакардай кайнайт. Атамбек Боромбайдын маңдайына чөктүшүп, отура калат:

– Баатыр! – деп баштап, сөзүн улайт жаш чечен. «Коңкобайдын коңур күү, коңурала сонун күү» дешип, бул күүнү комузчулар аземдеп чертишчү эле... Ошо Коңкобай бугу өлгөндө, балдары: «Атабызга кылымда болбогон аш беребиз!» – деп желпинишкен турбайбы... Кабырганын тышы эки эли бээни жаратышпай, кабакка сүйрөп салышып, андан өйдөгүнү союшат. Бу чакта биздин атабыз Боогачы баатыр кийик өңүп, аң уулап жүргөн экен. Мылтыгын асынып, куу тайганын ээрчитип, ашка келип калат. Силердин атаңар Алдаш баатыр казы-картаны кыя кесип, эт жеп отуруптур...

– Балдар, Боогачы баатырга эт апкелгиле! – дейт атаңар.

– Эт калбай калыптыр! – дешип, күңк-мыңк этишет.

– Эмесе, менин алдымдагы эттен сунгула? – деген турбайбы Алдаш баатыр.

Бир жигит биздин атабызга, сиздин атаңыздын алдындагы табакты ала коюп, суна калат.

– Жетим балага белгилеген этиңди итим эле жебесе! – Ушинтип, биздин атабыз – Боогачы баатыр табакты камчы менен кагып жиберет. Баягы табактагы муштумдай эт Алдаш баатырдын башынан көкөлөп, алыс кетет. Боогачынын капшыттагы куу тайганы силердин атаңардын башынан аттап секирип, этти жерге түшүрбөй илип алат. Ошондо, жалгыз жүргөн биздин атабызга, жанында жүз кишиси тегеректеген сиздин атаңыз иттин этин жегизе албаптыр! Эми, жегизе алмак белеңер? – деди дейт Атамбек жазганбай.

Боромбай сөзгө алдырганын билип, оң муруту кыйшайып, бозоро түшөт. – Ой, каргатырмак, кул черик! – Боромбай элчини дагы акырая тиктейт. –

Жалгыз Ажыбегинер бар эле... Аныңар өлдү. Эми, кимиң калдың, мага теңата болгудай?

– Аке, аныңыз ырас... Ажыбек баатыр өлдү. Бирок атан өлсө, тайлак бар, кому жерде калган жок! Атасы өлсө, уулу бар, төрү бош калган жок! – Атамбек токтолбой, шыр жооп берет. Боромбай саал жоошуй калып, сөзүн улайт:

– Ала-Тоонун аржагында силер, бержагында биз элек... Тоодой-таштай Ажыбек баатыр өлүп атса, эмнеге бизди ашына чакырбадыңар? – деп собол салат Чоң Бугу.

Атамбек токтобой дагы шыр жооп бере баштайт:

– Талаадагынын кебин үйдөгү сыйлабайт, өлгөндүн кебин тирүү сыйлабайт болбойлу... Баатырдын сөзү менен арбагын сыйлайлы дедик. Ошондуктан, сизди ашка чакырбадык. Баатыр атабыз өлөрүндө минтип керээзин айтты: «Ормонкан менен жакшы дос элем. Боромбай Ормонду колго түшүргөндө, атайын киши жиберип, бир кашык канын жалбарып сурасам, Боромбай досумду тирүү бербей, өлтүрүп коюшту!.. Журтум болсоңор, катын бугуну ашыма чакырбагыла!» – деп какшап жатып өлбөдүбү... Баатырдын керээзин аткардык!

Атамбек ушинтип жооп берет. Эми, Боромбайдын сол муруту кыйшай түшөт. Ал малдашын жазып, өйдө тура калат. Үй ичинде ары-бери басып, анан минтет:

– Кайран Ажыбек баатырым! Жаны жаннатта болсун! Бирок ал мага таарынган бойдон өлгөн турбайбы... Ооба, Ормонду суратып, киши жибергени ырас. Деген менен ошо кишиси келгичекти, Ормонду өлтүрүп коюшуптур... Эгер тирүү болгондо, Ажыбек баатыр атайы айттырып атканда, Ормонду кайтарып берет элем... Алда, кайран гана баатырым ай! Мага таарынган бойдон өлгөн турбайбы...

Ушу кебин айтып, Боромбай бир саамга тунжурай калат. Анан, көзү жашылданып барып, өбөктөй берип, өкүрүп жиберет:

– Оо, эсил кайран жолборсум! Эми, кайдан көрөйүн?

Боромбай өкүргөндө, башка кишилер аны тиктеп отура бермек беле? Үй ичиндегилер бүт дүр тура калышып, өкүрүп киришет. Байбичелер, келиндер кошок кошот.

Бул күнү Атамбек жаш чечен кадырман конок болуп, төргө отурат. Боромбай ага жана собол таштайт:

– Сөз билгир, тили жорго көрүнөсүң, иним... Сүйлөй отур... Бу кыргызда кыйын олуя-саабалар өткөн экен. Ошолордун сөзүнөн уккансыңбы?

– Уккам, – дейт Атамбек, – дароо улуу сөз учугун чубап:

Атактуу Санчы сынчы бугудан сиздин атаңыз Алдаш баатырды, сарыбагыштан Болот бийди, чериктен Карагул баатырды сындаптыр... Олуя колун серептеп жанындагы Алдаш баатырга айтат:

«Мындан бир меш туулат. Калың элге эш туулат. андан ары барганда, мунун тукумунан өөк барак туулат. О ал өзү сакалы жок, муруттуу! Ай, төгөрөктү курутту!» деген турбайбы... «Ошо сакалы жок, муруттуу дегени, сиздин өзүңүз эмеспи. Төгөрөктү курутуп атпайсызбы!» – деп Атамбек Боромбайды тиктейт. Боромбайдын өңү дагы бозоруп, мурутту сербеңдей түшөт.

Андан соң, Санчы сынчы Болот бийди сындаптыр! – дейт Атамбек сөзүн улантып: «Сен кыбыланы карап сийген экенсиң. Сийдигиң сегиз коктуну өрдөп кетти. Сенден сегиз уул туулат. Сегизи сегиз сууга баш болот. Алардын ичинен бөлүнүп, бир жалдуу барак чыгат. Атаңгөрү ай, башта сындасам болмок экен... Жанагы өөк барак ушу жалдуу баракты чалып салбадыбы!

Олуя ушинтип, санын чаап кейиптир. Эми аке, сынчы айткан жалдуу барак Ормон, өөк барак өзүңүз эмеспи!» – Ушуну айтып, Атамбек дагы Боромбайды тиктеп калат. Боромбайдын жүзү дагы кубарып, теңселе түшөт.

Жарыктык Санчы сынчы биздин атабыз Карагул баатырга да сын түшүргөн турбайбы... – Жаш чечен сөзүн андан ары айта баштайт:

«Ий, атандын көрү ай! – дептир олуя Карагул баатырды кызыга карап. – Бу жамандын көкүрөгүнүн боктугун көр, көтөнүнүн алтындыгын көр! Мындан эки кыраан уул туулат. Бирөө мурда, бирөө кийин чыгат. Аккөрпөжайыл чыгат, атагы журтка дайын чыгат!» деген турбайбы жарыктык олуя... Ошо эки кыраандын мурда чыкканы Тоймат баатыр, кийинки чыкканы Ажыбек баатыр эмеспи!

Кызыл тилдин жоргосу Атамбек аңгеме базарын бүтүрөт. Жарык дүйнөнүн жарык таңы атат. Боромбай жаш чеченге жакшы сый көрсөтөт. Айтуяк жамбы тартуулайт. Аттап-тондоп узатат. Атамбек узап кеткен соң, Боромбай бугулардын аттуу-баштуу адамдарын чакырат. Эл алдына чыгып, жүрөгүнө конгон сөздү сүйлөйт:

– Биз, чериктерди чаап алмакчы болуп, оолугуп атпадык беле... А көрсө, аныбыз өңүбүз эмес, түшүбүз экен... Мен адам баласына сөз алдырчу эмес элем... Бирок чериктин жанагы жаагы жок баласына сөзүмдү үч жолу алдырдым! Үч жолу сындым! Ай, мен бир балээни көрөмүн, же жазга жетпей өлөмүн!.. Баатыр бактым деп жүрдүм эле, жалаң камандарды багыптырмын! Балбан бактым деп жүрдүм эле, жалаң букаларды багыптырмын! Чериктин жанагы жаагы жок баласы уу тилин мени көздөй агытып, «катын бугулап» сөөмөйүн көзүмө теңдеп атканда... Эшикке сүйрөп чыгып, эмне үчүн башын кыя чаап салбадыңар?.. Эми, черикти чаап алабыз деп желпингенди токтотолу! Алар Ала-Тоонун ар жагында, биз Ала-Тоонун бер жагында чий менен туурдуктай жакын эл бойдон кала берели!

Боромбай ушинтип сөз сүйлөп, бугулардын аттуу-баштууларын таратат. Атамбек чечендин сөз кудурети ачуу менен куру намысты жеңип, бугулар менен чериктер чабышпай калышат.

Куйручук Садыр олуянын үйүнө беш-алты күнү түнөдү. Жакшы кишинин жарыгы тийди. Ал акылман акесинен укпаганды укту, билбегенди билди, туйбаганды туйду. Жүрөгүнө түйдү. Жерде жаткан жумуртка асманда учкан куш болот! Акылы алгыркуш сыяк чабыттап учту. Теректей бүрдөдү, өрүктөй гүлдөдү. Алешем мөмө-чөмөлөрү кызарып бышты.

Куйручук Жумгалга кайтарында ак сакалын желге желпилдетип, Садыр аке ага акбата арнады:

– Тоо дайрадай токтобой аккын, Оң менен Солго жаккын! Таалайың Теңирден болсун, ырыскын элинден болсун! Телегейин тең болсун, сөзүң элге эм болсун! Азуулууга чалдырба, айтышканга алдырба! Кожокыдыр колдосун, жолуңду бууган болбосун!

Олуянын кереметтүү алаканы жайылганда, Жер асманга жакындап, Асман жерге жакындап турду...

... Кызылбаш жорго олуячыкма жигитти көшүлтүп келатты. Жоргосу жолго төгүлдү. Жолоочунун төбөсүндө бүркүт шаңшыды. Куйручуктун жүрөгү таңшыды. Көктү тиктеди. Өзүнөн арканбою калкылдаган бүркүттү көрдү...

Ал ойбешикте термелди. Аңгыча, ит ыркыраганын укту. Жайдак талаада каяктагы ит болмок эле?.. Бир көкжал карышкыр капталында чамынып, ээрчип алыптыр... Ал ойбешикте термелди. Чай кайнамадай убакыт өттү. Кимдир бирөө атына учкашып келаткандай туюлду. Куйручук артына кылчайды. Садыр олуя кобураган Жылаңач Нурбала жоргого учкашып алыптыр...

Кудай сүйгөн Куйручук Теңирден өзүнө энчиленген колдоочуларын бүгүн биринчи жолу көрдү...

Куйручуктун өлүп, тирилгени

Чүй башына агайынчылап келген Куйручук шаңдуу келаткан жоон топко кездешти. Булар кеминдик

төбөлдөр экен. Падышадан алган чени күнгө жаркырай түшүп, карасакал, нур жүздүү, кыйла келбеттүү Шабдан баатыр Жалбоздун койжоргосун көшүлтүп топ алдында. Куйручук токтолбой салам айтты:

– Ассалому-аллейкум, Шабдан баатыр! Көк-Ой-роктон дем алып, теминген жарыктык Кемин дайрасына жыбылжыган тоо булакты кошкон кудайыма тобо!

Алчактаган карагердин үстүндөгү дүмүрөйгөн сүрдүү кара киши тескерилене сүйлөдү:

– Эй! Баатырдын албуут дайрасына мөл булак болуп кошулчудай сен ким элең, ыя?

Куйручук ага одурая карады:

– Онсегиз миң ааламдын жалгыз эгеси – Теңирим мага мөл булактай касиетти берген. Кол куушуруп салам айтсам, аликке келбестен... Эртеги көк букадай мурдун таңырайткан өзүң кимсиң, баса?

Дүмүрөйгөн сүрдүү кара киши оолуга түштү:

– Береги эмени ат-маты менен жерге кагып, киргизип жиберейинби? Баатыр улуксат берчи?..

– Эмне дейт бу көкбука? Канжолдо салам айткан жолоочуну кийиз казыкча жерге кактырса, сага окшогон жиндичалышына, анда Шабдан баатырың Оң менен Солго калыс боло алат беле? Же эмине, Шабдан баатырың жолоочу-мискиндерди кийиз казыкча жерге житирип жүргөн мүйүз токмокпу?

Бетке чапкандай айткан Куйручуктун алп сөзүнө ыраазы болгон Шабдан баатыр аста жылмайып күлүп койду:

– Алда Баяке ай! Бу өкүмдүгүң кепке кедерги болду го? Узун өзөндүн кулуну – жамы журт куудулу Куйручукту билбейсиңби?.. Ат жалында эшитээр албан баян, күлөр күлкү келген турбайбы! Дарыяга куяр мөлтүр булак ошол эмеспи! Айткандарына кулак кансын! Куйручугум, жүрү биз менен...

Куйручукту катарына алып, Шабдан баатыр тизгин какты. Бозжорго соорду бүлкүлдөттү. Баятадан жым тургандар кызык кептен куру калбайлы дешип

теминe бастырышты. Акылман куудулга кезек өткөрүп, уккулуктуу кебин эшитип, жол бою күлүп барууну ойлогон Шабдан баатыр күлө бакты:

– Э Куйручук, жанагы өзүң айткан мөлтүр булактыгыңды аныктагын эми, кана?

– Баатыр жакшы эле тунук элем. Көнөкбаш ылайлап жибере жаздабадыбы...

Күлкү чыкты. Баяке үндөбөй, булкуйду. Көздөрү канталап, ачууланып келатканы байкалды. Кудай билет. Эгер Баатыр жолун тоспогондо, ал азыр куудул турмак, кудайдын элчиси болсо дагы Куйручугунду атын жыгып алып, жөө айдап, Кеминдин суусун жети жолу кечирип, кайда барсаң, анда бар дейт беле? Же моокуму кангыча сабатат беле, ким билсин?..

– Ээ, Теңириме шүгүр, баатыр, – деди буурулсакал киши. Айыкпас кеселдин эмдарысы жан сергиткен күлкү болот дечү ыраматылык акебиз... Анан да бу Куйручук балам. Менден көп кичүү экенсиң, балам дейин. Жаңылбасам жумгалдык Кулжыгачтансың го? Же Курманкожодонбу? Акун, чечен, куудул үчөөнүн конушу бир! Бул үчөөнү Теңирим чын сүйөт. Ошондуктан, булар атпай журттун уулу! Эмесе, Куйручук баламдан бир кеп сурайын. Дал чынын айтаар уулум: «Саяк менен сагызганга убал жок!» деген накыл сөз эминеден улам айтылып калды экен?..

Барлыгы жымыйып: «Куйручук куудул эмне жооп айтаар экен?» – дешип, дымый түшүштү. Чындыгында, бу оңой-олтоң собол эмес эле.

Шабдан баатыр: «Ай, чеченим, ушу кепти ыксыз айттың да!» дегенсип, бирок айталбай, жоргонун тизгинин какты. Бу тизгин кагыштан улам тиги чечени эмелеки кеби баатырга жакпай калганын туйду. Туйганда эмине? Айтылган кеп – атылган ок, жерге житти... Чечен чийки май жегенсип, тымыды... Куйручук бөгөлбөй сөз баштады:

– Ээ, аке ай! Бу накылдын төркүнүн өзүңүз деле билесиз го? Ууру жашынган коңулдун үстүндөгү

чыргайга сагызган коно калат: «Ууру мынакей! Ууру мыналап!» шакылыктайт. Тиги коңулда көчүгү бүлкүлдөгөн ууру айгакчыны сүймөк беле? Жанагы сагызганды жаман көрөт... О анан, биригип ынтымак курса, чоң эл болуучу эки уруунун жакшылары жакалашат, чатакташат, чабышат. Саяк ал экөөнү арачалап, ынтымакка чакырат. Бирок жанагы чырдашкан экөө эми туугандашып кошула калып, бечара саякты төпөштөшөт. Таяктан ким сактанбасын, саяк да сактанат. Экөөнүн момунуна саяк болушат. Ошондон улам сиз сураган кепти Ууру менен урушчаак чыгарган дешет калыс журт!

Кыргыздагы эки чоң уруу – бугу менен сарбагыш экөө бир Кылжыр атанын тукуму – эки агайын журт экенин унутушуп, ынтымактары ыдырап, чабыша бергендиктерине келтирип, тике сөз айткан Куйручукка Шабдан ыраазы болду. Саал намыстана да түштү. Ушу кептин чыгышына себепкер болгон өз чеченине ичинен ачууланды. Куйручуктун кебин кубаттады.

– Төп айттың Куйручук... «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет» деген накыл байыркы Бакай бабадан берки кеп эле. Кырк уруу кыргыз бир пааша боло албай койдук го?

Куйручук күлүп сүйлөдү:

— Бу кыргызымда, кокту сайын айыл. Айыл сайын көк кочкор. Андан барып көп кочкор. Кептешсе кеткенде, «бир казанга эки кочкор башын кайнатпаган» да ошолор. Карса-курс сүзүшө кеткендер да ошолор. Чоку айрылып, мүйүз сынат... Бечара калктын заманасы куурулат, баатыр!

Куйручуктун айткан сөздөрү өзүнө да тийип жаткан соң, Шабдан кепти башка өңүткө бурду:

– Куйручук, өзүңдөн башка элиңден чыккан чоң өнөрпоздор барбы?

– Бар, баатыр! – деди Куйручук. Өнөр казынасы элде болот эмеспи. Кудайым биздин саякка такырыраак жерин бергени менен манасчылыкты, ырчылыкты, сынчылыкты, жалпы эле шайырлыкты энчилеген

бейм... Эчтемеге эби жок, жетим өскөн Кудайберген деген бир баласы «узун куйрукту чолок куйрукка улаган» Куйручук атанды дейт. Болот калам кармаган ак-талаалык Тоголок Молдосу эртеги баба сөзүн, эмдиги элдик нусканы ак кагазга тамгалап, соңкуларга мурастап жатат. Кетмен-Төбөдөгү сарттардан Токтогул ырчы чыкты. Ырчылыгы мыкты.

Башка калкты айталбаймын, баатыр. Кыргыз журтунун бир тукуму жумгалдык саякта өнөрпоздорубуз көп эле... Айылынан адашып, башка жактан жай тапкандардын бири – Калык ырчы. Ал Акынын баласы Калык, акундугу бетке чабар, курч чыкты. Токтогул, Өтө, Эшмамбеттерден таалым алып, жаагы ачылып отурат!

Мен, көйкашкалардын үчтөн бирин атадым. Айта берсек эмне көп, өнөрлүү көп бизде.

Куйручуктун сөзүнө, артүркүм салттуу, нускалуу кебине, ат үстүндөгү киши кейпин көзбоочудай өзгөртүп жиберген касиетине баатыр ыраазы.

Аскаларга сурбулут чулганып, коюу көлөкө каптап келатты. Куйручук асманга кылая карап, өзүнчө эле кобурап койду:

«Жайдын күнү жаш баладай» дегенди билги айткан экен го. Шабдан баатырдын үйүнө жетерине күйбөй, кудайым нөшөрүн төктүргөнү турабы? Ылдамдай жүрсөк кантет? – деп Куйручук теминди. – Кокустан азыр чагылган огу атылса, жалаң сарыбагыштар аман калып, жалгыз саякты чырпып кетпесин! Тездей жүрөлү, баатыр!

Ушуну айтып, Куйручук атына камчы басты. Узады. Беркилер күлүп калышты. Күлкү, шыкак менен өр таяна, тездей бастырып келатышты.

Айткандай, асманда сурбулут ойноду. Жел жүрдү. Адегенде, каражамгыр ири-ири тамчылай түшүп, күн күркүрөдү. Чарт эткен чагылган асманды тең жарып жиберди бейм... Куйручук аттан ооп түштү. Артта бозжоргону алчактата термелип келаткан Шабдан шашып калды:

– Жеткиле! Оозуна шайтан түкүргөн киши эле...
Айтканы келип калдыбы? Балакет болуп...

Чаап жетип, аттан түшө калган киши «Куче» дегенде, Куйручук араң үлдүрөдү:

– Чагылган...

Алаңгычакты, баатырлар да жете келишти. «Эмне болуптур?» – деп сурагычакты, мурда келген киши ишенимдүү айтты:

– Чагылган тийиптир, баатыр...

– Жакшылап карагылачы, тамыры барбы?

Ушу учурда Куйручук биротоло жантаслим болуп, огобетер үлдүрөп, «үзүлүп» баратты. Оозунан көк түтүн чыгарды.

– Чагылган тийгенди жерге көлбөөлөтөт. Оонаткыла! – деди карыя. Айтылгандай ырымдалды. Бир аз эсине келгенсип, келбегенсип шылкыйды Куйручук. Анан калса, кайран кишинин иреңи күйүп кеткендей, карасур тарта түшүптүр.

Ошентип, Куйручук «тиги дүйнөнү» көздөй жөнөй берди.

– Эл-журтуна кабар айттыралы, баатыр?

– Эл кишиси эле, кара ашына мал союш камдай берсекпи?

– Адегенде молдо ыйман айтсынчы...

Айтор, ушундай кептерди, кейишти, өкүнүчтү угуп, Куйручук «тиги дүйнөдө» суналып жатты. Шабдан баатырды санаа басты:

Баса, Куйручуктай калк кадырлаган кишинин өлүмү ар кандай ушак-айыңга жол берет. – Шабдан жанындагы Баякесин тыялбаптыр. Чагылгандан мурда эле, ал неме Баякесине Куйручукту жыга чаптырыптыр деп айтышар... Айтышар эмес, айтышат ошондой. Эл оозунда элек жок. Бу – чатак иш болду... Бир баатырга эле эмес, жамы сарыбагыш журтуна көлөкө түшөт. Саяктар жыйылып, кол курап, кун кубалашы да ыктымал. Кубалашат, Куйручуктай кишинин кунун!.. Жаман иш болду!..

Шабдан баатырдын өз молдосу – Акмолдо дайыма ыйык сакталган китепкаптан «Шартли-иманды»

этиет алды. Аппак жаздыктын үстүнө жая койду. Үйдөгүлөр жым. Коюу кирпичтери жумулуп, Акмолдо термелди. Ак жүздүү иреци каймагы алынгансүттөй мелтирей түштү. Эриндери сыйкырлуу эбиреди. Ал ыйманын айтып бүттү. Аңгыча, Куйручук көзүн ачты. Үстүнө айкара жабылган кымкап чепкен бүлк этти. Козголуп алды. Анан кымкап чепкендин алдынан оң колун чыгарды.

Анан, анан... «О дүйнөдөн» көргөндөрүн кеп салды. Күлкү көңүл сергитти. Шабдан баатыр да күлкүгө жыргады. Анан ал Куйручуктан өтүндү:

– Аtpай журттун Теңир сүйгөн асыл кишиси – Куйручугум! Шабдандын Акмолдосу тирүү мага ыйман айтты деген кепти оозундан чыгарбассың?

– Мен өз жоругумду сизге жалаа жапкыдай, кан эмесмин, бек эмесмин, манап эмесмин. Куйручукмун!

Баатыр сый эткен аргымакка минип, өз атын коштоп, эсил Куйручук элине кайтты.

Куйручуктун сөзү

Үч атчан – Ысабек, Көчөрбай, Борончу үчөө түш оогондо, Жумгалдын аягындагы Ой-Тал айылынан чыгышып, көкүрөктү көздөй жолоочулап баратышты. Күнбатаарда Багышанга жетишти. Бул күнү ушу айылдагы Куйручуктун үйүнө конуп алып, эртеси андан ары жөнөөнү чечишти. Жолдон ат башын бура тартышты. Куйручук үйүнүн жанындагы дөбөдө жоонтоп кишилер менен сүйлөшүп отуруптур... Атттан түшүп, салам айтышып, элдин катарына көчүк басышты. Куйручук озунуп, жөн-жай сурады:

– Ээ, жигиттер! Атттарыңар чаалыккан. Жолоочу-суңар бейм, сыягы. Каякка бара жатасыңар?

Төмөнкү Кулжыгач элиненбиз. Базар-Турукка зарурат жумуштап бара жаттык эле... Кеч кирип кеткендиктен, сиздин эшик-төрүңүздү көрө кеткени кайрылдык, аке! – деди Көчөрбай. Ооба, ушундай дегендей, берки экөө дагы баш ийкешти.

– Жакшы болот! Самаганыңар эле менин эшик-төрүмдү көрүү болсо, анда жүргүлө!

Куйручук өзү астыга баштап келди. Үйүнүн эшигин ачып, өйдө түрүп койду:

– Мына бул, боз үйүмдүн эшиги! Чийин талаадан Чилжимбай баатыр тартып келген. Айымкан айча соккон. Сүйүмкан сулуу иштеп, жээгин баскан. Тээтиги, үйүмдүн төрү! Төрдөгү дөмпөйгөн – жыйылуу жүк! Жердеги шырдак... Эмесе, менин эшик-төрүм ушу, жигиттер!.. Көрдүңөрбү? Мүдөөңөр орундалдыбы? Эмесе, кайткыла! Ашкана менен казанды карабагыла? Жолуңар болсун! Жөнөгүлө, баатырлар!

Үч жигит бозала болуп, баштарын тырмап, жер тиктеп туруп калышты. Же аттана алышпай же үйгө кире алышпай, айлалары кетти.

– Куке, кеч кирип калгандыктан, үйүңүзгө конолу дедик эле... – деп жиберди Борончу.

– Ээ, жолуңар болгурлар! Ошондой дебейсиңерби?.. Жаш баладай тамтаңдабай, чоң кишидей сүйлөгөңгө үйрөңгүлө! Болду, болду!.. Үйгө киргиле! – Куйручук бажырая күлдү.

Жолоочулар үйгө киришти. Жайланып, төрдөн орун алышты. Эми алар, жолоочу эмес, кадырлуу коноктор эле. Жанагыдай сүрдөбөй, демдерин басышты. Көңүлдөрү көтөрүлдү. Кой союлуп, казан асылды. Куйручук акылга конумдуу, адамга таалымдуу сөздөрүнөн сайрап отурду.

Ат-Башыда жаагын айга жаныган, кызыл тилин көккө бүлөгөн, сөзү батаар күндү токтоткон Матай чечен бар эле... Жигит чагымда, көзүн көрдүм, сөзүн уктум.

Атактуу Шабдан баатыр тээ илгери сөөгү сөпөт болгон түпкү аталарына куран окутмакка черик элине барыптыр... Ошондо, Матайдын Шабданга айткан сөзү экен! – деди Куйручук чечен, чечилип сүйлөп:

– Ии, Шабдан уулум! Жүзү жарыктан түңүлбө дегендей, бешенең жаркып келипсиң... Эми, сөз кезеги келгенде айтылбаса, сөздүн атасы өлөт. Эл-жер

менен таанышмакка, шейит кетишкен Үчүкө, Түлкү, Атагозу, Чабак аталарыңа куран окутмакка саламдашып отурасың... Бирок ушинтип дегдегениң менен айдатып келген малың жок, же байланып келген пулуң жок! Бу жердегилер өзүң жаш болсоң дагы, сени мейман иретинде сыйлайт. Анан, Жантай атаңдын атак-даңкын урмат этип, курмандыкка союшун деле берет дечи... Деген менен «Бекердин тузу татыбайт» эмеспи. Жанагы аталарыңдын тегерегиндеги арбактардын дээрлик көпчүлүгү черик, моңолдор уруусунан болушат. Эл-журт курмандыкка чалынган малга бата кылары менен эле... Өзүбүздүн мал турбайбы, өзүбүзгө тийиштүү экен дешип, биздин аталардын арбактары талап-булап жеп кетишип, дале сенин аталарыңдын арбактары дуба тамактан ооз тийишпей, шилекейлерин жутуп ачка калышпасын!..

Динисламдын шарыяты боюнча аялзаты мууздаган малга куран түшпөйт. Дөөгүрсүгөн, чамгарактаган аталарың Жаңыл кызды кыргыздын салтын тутунуп, адамгерчилик жолу аркылуу, кудалашып алууну ойлобоптур. Айылын чаап, өзүн колго түшүрүп, туткундап алабыз, «туткун катын кылабыз!» дешип, оолугушат. Кыштын кыраан чилдесинде бейкам жаткан нойгут элине капилеттен кол салышат. Кереге-уугун кыйратып, келин-кызын ыйлатып, жылкысын тийип, туюк жарга камашып, кандуу-булоон кылып, түктүүсандап киришет. Ошо чакта Жаңыл кыз жар башына өңүп келет. «Эр мактанса бир октук!» дегендей, Жаңыл мерген төрт атаңа төрт жебе учуруп, кан кустуруп, жайлап салган турбайбы! Аталарыңды коштоп келген беш жүздөн ашык жоокерди курал-жарактарын, минген аттарын таштатып, Какшаалдан койдой жапырып айдап, жөө-жалаңдатып кубалабады беле?

Эми, Шабдан уулум! Өзүңө чейин Түлкү, Тынай, Атаке, Карабек, сенин атаң Жантай болуп беш ата өттү. Насили манап, Сарыбагыштын жерден боорун көтөргөн уулдары, Үчүкө, Түлкүлөр өлгөндөн эки

жүз жылдан соң, аталарыбыздын кунун кубалайбыз дебатышып, кайран кыргыз элдин уңгулуу чоң уруусу – нойгуттардын аягына чыгып коюшту! Өзгөчө, Субандын уулу Адылдын жортуулу өтө кандуу бүттү. Бир кезеңде, жер жайнаган уйгурларга теңаталашып, кайбирде аларга үстөм көрсөткөн, кыжылдаган кытайды Алаш жерине өткөрбөй ташчеп кызматын өтөгөн, нойгуттардын бүгүнкү күндө сайда саны, кумда изи жок. Азыноолак аман калгандары жан айласын издешип, алды уйгурга, арты кытайга сиңип жоголушту. Кайран эл ай, укмуштай жоокер эл эмес беле! Тээ, атамзамандан бери кыргыздын туусун көкөлөтүп көтөргөн баатыр эл эмес беле! «Башканы коюп, Манасты айт!» дешкен ата-бабалар...

Тейиш кандын тоюнда көктемир туулганы башына кийип, калканын алып, тогуз кулач найзаны колуна долгой кармап, Сарыбуурул аргымакты ойноптуп, он жетиде жашы бар, башында турум чачы бар, оттой жанган кыз Сайкал тамаша салган эмеспи... Кызбаатыр Манастын чарайназоотун дал-далынан чыгара талкалап, ошондо сайыпбуруш эрениң, ээрден көчүк кылтайып, үзөңгүдөн бут тайып, аттан ооп баратканда, Сайкал санжыргалуу Манасты зңкейип, аттан эңип түшүрүп коё турган болгондо, Акбалтанын Чубагы сайыштын шартын одоно бузуп, Сайкалдын минген атын булдурсун менен башка тартып жиберип, Манасты сол ийнинен жөлөй коюп, аман алып калбады беле? Балкан тоодой Манасыңдан Сайкал сайган найзанын түпөгүн эптүүлүк менен шыпырып сууруп алышканда, кан жая берет. Ошондо оңбогондой жарааттанып, эти ачынган Манас баатырың, Оржемил деген дары ичип, агылган каны басылып, айнектей көзү ачылып, араңзорго айыкпадады беле?

Шабдан уулум! Сенин аталарыңдын нойгут элине душманындай кылган кылмыштарын Кудай да кечирбейт!

– Матай чечендин накыл сөзүн алтыканат акөргөөнүн ичи жык толо кишилер жым отуруп угуш-

кан экен! – Куйручук тизгинжыяр сөзүн ушинтип бүтүрдү.

Бозүйдүн босогосунан жылдыздар шыкаалады. Үч жигит Куйручук чечендин улуу сөзүнөн улам, ойбешикте термелишти.

Биздин Жумгал тынч экен!

Райымбектин ашы. Аш тамашасы өтүп жатты. Шабдан баатыр менен Байзак баатыр санама шырдактын үстүнө салынган аюуталпакка кыңкайышып, жашыл дөбөдө жанаша отурушту. Каражаак, жезтаңдайлар мындай дүңгүрөгөн ашта ырдабаганда качан ырдашат! Жаңыбай, Токтогул, Эшмамбет баштаган шоораттуу ырчылардын жоон тобу Шабдан баатырга учурашып ырдамакка бери бастырып келишти. Ырчылар бак-дөөлөттүү төрөгө ыр менен салам беришти. Жаңыбай жаңшап ырдап, Токтогул толкундап ырдап, Эшмамбет эргип ырдап, Курман коюлуштуруп, Коргоол комузун койкондо-туп, Жолой ырчы жорголоп ырдап, айтор, ончакты акын-ырчы аттуунун бардыгы Шабданды көккө көкөлөтүп, жерге– сууга тийгизбей жактап, мактап жатып калышты... Акындардын алымсабагы узакка созулду. Эмнегедир, Шабдан баатыр кыйпычыктап, ыңгайсызданып отурду. «Жаңылбас жаак болбойт!» дегендей, бу жолу ырчылар саал жаңылып калышты. Ырас, алар ырдан жаңылышкан жок. Ырасымдан жаңылышты. Шабдан менен Байзак экөө тең жагымсыз жагдайга кабылышты... Ырчылар Шабдан баатырдын жанындагы Байзак баатырды ырга кошпой, унутуп коюшту. Акындардын алымсабагы аяктады.

Кудай сүйгөн Куйручук кыраа эле, айткан сөзү мураа эле... Ошо Куйручуктун көзүнөн нур тамды, сөзүнөн ыр тамды:

– О булар!

Түнгатар, Түнтөй журт экен,

Түтүнмө-түтүн ырчы экен.

Түнкаткандын итиндей,
Түрүлө ырдап турчу экен.
Жатакчынын итиндей,
Жабыла ырдап турчу экен.
Төрт болуш элде мен ырчы,
О Байзаке!

Биздин Жумгал тынч экен!

Эл кыраан-каткы. Куйручук төгөрөккө айжаркын күлкү чачты. Шабдан баатыр менен Байзак баатыр ыкшып күлүштү. Жоонтоп ырчылар да сөз кудуретине багынышып, аргасыздан жылмайышты. Аш тамашасы өтүп жатты.

Куйручуктун акындарды жайгаштырганы

Ашка жыйылган журтка таңтамаша, ыр-күлкү керек. Куйручук акындарга сый-сыпат жасаттырды. (Кечке маал конок күтүмүн алган үйлөргө абалтадан бери көздөй келаткан салтка жараша ырчыларды бөлүштүрүү, жайгаштыруу абзел. Жарчыбашынын озуйпалуу жумушу ушу.) Акындардын ак өргөөсүндө ыр жаңырды, күлкү күчөдү. Үй ичинде эл жык.

Бирмаалда аксылыктар Токтогулду сурап келишти.

Күнү-түнү чапса чарчабаган аргымак берип, Токтогулду апкетесиңер! – деди Куйручук.

Бир атты кермеге байлап, аксылык туугандар Токтогулду ээрчитип кетишти. Эшик серпилип, Таластан келгендер Эшмамбетти өтүнүп турушту.

Жал-куйругу төгүлгөн, жарышка түшсө бөлүнгөн сайкүлүктү кермеге байлагыла! – Жарчыбашынын Эшмамбетке ыйгарган баасы ушундай болду.

Таластыктар дагы бир кылкуйруктун ноктосун Куйручукка карматышты.

Жол жоргосу дагы бар, таскактап кетчү жайы бар, жакшы ат бергиле! – деп Кукең тамаша-чынды аралаштырып, Коргоолду кетмен-төбөлүктөргө ыйгарды.

Жумгал журтчулугу Калыкты сурап келишиптир. жарчыбашы жарыя айтты:

Жаш болсо да жарайт Калыгым! – деди Куйручук. – Ардактап жабуу жапкыла, алыска таптап чапкыла!

Жумгалдыктар бир жээредекашканы кермеге байлап, Калыкты коштоп жөнөштү.

Чүйлүктөр: «Жаманкул ырчы бизге ырдап берсин!» – дешип киши жиберилиштир. Куйручук элге күлкү чачкысы келди. Бул ырчыга төмөнкүдөй бааны айтып таштады:

Жаманкулга бир каракашка теке жетелеп келсеңер жетет! Эл дуу каткырды. Күлкүлүү сөзгө ырчы жаш баладай таарына түштү. – Ой, эмине күлөсүңөр? Бу Жаманкулдун ыры деле, элжатаарга чейин түгөнбөйт... – деди Куйручук Жаманкулду жайкап.

Жарчыбашы тамашаны ого бетер күчөттү. Жаманкул ырчы кызарып-татарды. «Мен бүгүн ырдабаймын!» – деп мурчуйду. Куйручук чөнтөгүнөн он сом сууруп, Жаманкулга карматты (Ошо кезде он сом он койдун пулуна тете эле). Жаш баладай мулуңдап таарынган ырчынын көңүлүн улап, жоошутуп койду.

Жарчыбашынын озуйпалуу жумушу ушу эмеспи. Ал элден түшкөн жанагы жылкыларды эртең ашка Кызыл тили менен кызмат кылган акындарга тартуулайт. Ооба, ыракы деген ырасым ушул болот.

Куйручук баатыр кайдасың?

Абалтадан аш-тойлордун кызыгы – атчабыш болгон эмеспи. Күлүк ээлери, саяпкерлер, чабандес балдар мындайда жүрөгү алып учуп, алтүндө жакшылыктуу уктай албай чыгышат. Эл-журттун көңүл кушу көкөлөйт. Миң түркүм сөздөрдүн чордону да ушунда болот. Күлүгү чыкса элдин да, эрдин да намысы колго тиет. Кеп байгеде эле эмес. Ошондуктан, кыргыздар чоң аш-тойлорго күлүктөрдүн күлүгүн апкелишет. Аттын кулагы менен тең ойногон чыйрак балдар тандалат, ат чапканга.

Райымбектин ашына жүздөн ашуун Камбар ата тукуму келди. Атаңгөрү ай, барлыгы эле тулпар көрүнөт! Чү десе эле булуттуу көктүн астынан, муундуу чөптүн үстүнөн калкылдап уччудай туйлашат. Жулкунуп, булкунушат. Аттар чубатууга салынарын жар салып, Найманбай ырчы заңкылдайт.

Аштын үчүнчү күнү. Күлүктөр чубатуудан өтүп жатты. Калайык көзү тулпарларга тигилет. Айрыкча, сайкүлүк ээлери, алчы-таасын жеген саяпкерлер бир дагы атты куру өткөрбөй, сынаакы тиктешет. Көпчүлүк чуркурап, алакан жайып, бата берген соң, күлүктөрдү Толукту көздөй толкутуп айдап жөнөштү.

Кетмен-төбөлүк Керимбай болуш жылкы малга сынчы кишилерин, саяпкерлерин кашына чогултту:

Менин Көкноктом биринчи чыгат, туу жыгат! Ушундайбы? Сынчылар жооп бералбай тунжурашты. Жер тиктешти.

– Жок! – деди аңгыча, карыя саяпкер Калмырза батыл сүйлөп. – Көкнокто бу жолу чыкпайт. Экинчи же үчүнчү болуп келет.

– А кимдин күлүгү чыгат, менин көк тулпарымдын таалайын кыркып! – Керимбайдын ачуусу мурдуна көрүнүп, акактай түшүп жана собол агытты.

– Жумгалдык төлсаяк Мышыктын Карагери учкан куш менен жарышса, утуп чыкчу мал экен! Жаныбар чуркай турган маалы экен! Эки кулагынан шам күйүп турат!

Керимбай сыр алдырбай, ойлонуп калат. Карагерди чыгарбаска амал табат.

Аштын төртүнчү күнү. Чак түш. Күлүктөр келер учур жакындайт. Керимбайдын эки мергенчиси мылтыктарын белендеп, Оролмо тоонун борчугунда жашынып жатышты.

... Аттар, аттар, улам алга түйүлөт. Жейрен сыяк, элик сыяк жүгүрөт. Жаныбарлар алма-чөлмө тердешет, айтуяктын аргымагы «мен!» дешет. Артка бирөө калгысы жок капырай, атаандашат, арданышат, мелдешет. Жал-куйруктар сапырылат, төгүлөт, жол

утуру арбый берет өрүүлөп. Карагердин үстүндөгү бир бала, аралап келе жатты берилеп.

Көзүн бардап баам таштап караса, он жети ат алды жакта санаса... Карагери жаңы тердеп алып-тыр, тобо кудай! Мына кызык тамаша!

Жол улам ойрумалап отуруп, Тер-Жайлактын кылкылдаган жашыл түзөнүнө чыга бергенде, куштай сызып келаткан Карагер тык токтоду. Чабандес баланын камчылаганына, темингенине көнбөдү. Тык токтоду. Бала күлүгүнүн бу жоругун түшүнгөн жок. Күлүк талтайып тура калып, шаркыратып сийип жиберди.

Маңдайкы чоң дөбөдө беш-алты киши аттардын жолун утурлап отурушту. Карыя саяпкер Калмырза турнабайын көзүнө имерип, өзүнчө шыпшынып алды:

Жаныбар Карагер! Ичин бошотуп, канатын күүлөп атат!

Мына чукул, эки тоонун урунуш, эңкейгенде эки суунун куюлуш. Чабандес бала ээрдин кашына эки жолу орогон тизгинди жазып жиберди. (Мышык абасы ушу жерге келгенде, ушинт деп айткан эле.) Атаганат, Карагер ай! Бөгүп чуркайт, бөгө түшүп коёндой, илбирс мисал үч бүктөлүп секирет. «Кана эмесе, Карагерим уча көр!» Чапкан бала күлүгүнөн өтүнөт.

Алга узаган он жети атты Карагер шамалдай басып өттү. Бала барат шуу-шуу тартып мурунду, шамалына Карагердин жылынды.

Баягы Оролмо тоонун борчугуна жашынган эки мергенчинин бири Карагерге мылтык сунду. Бирок өң-алети өзгөрө түштү.

Жок, атпайм! Ушундан көрө мени атып сал!

Мергенчи мылтыкты ыргытып жиберди. Экинчи мергенчи шашкалактап, саал узай түшкөн күлүктү мээледди. Деген менен анын колунан да мылтыгы жерге түштү.

А көрсө, Карагер ат касиеттүү мал экен. Мергенчилер аны мээлегенде, эки колунун ордунда эки канаты бар жылаңач бала аттын соорусуна отура

калып, шапалактап баратыштыр... Эки мергенчинин тең көзүнө көрүнүштүр...

Жаныбарым Карагер көкүлүн көккө ыргытып, туягын жерге мылгытып, кош кулагын жапыра чуркап, кишенеп жиберип, марага жетти. Туу жыкты. Күлүк ээси Мышыктын эки көзүнөн кубаныч жашы куюлду.

Бул жолдон кошуп жиберген ат! – деди Керимбай болуш туталанып.

– Томаяктын атына каяктагы байге? – Байгазы манап ушинтип жыландын башын кылтыйтты.

Бай-манаптар артүрлүү шылтоону айтышып, Карагердин байгесин таламайга салып, ачып-көздү жумгуча соогатка бөлүп алышты. Башбайге – эки миң сом (эки миң койдун пулу) жана күмүш чегерилген ээр токумдуу, абайы жабуу жабылган айсарала ат экен... Атактуу Токтогул ырчыга жаңкы аттын күмүш ээрин ыроолошту.

Ошондо, Током комузун колуна алып, жаңшап ырдап кирди:

Албаймын аттын ээрин,
Алганда алты боломбу?
Кузгундардын колунан,
Башбайге болду коромжу.
Куйручук баатыр кайдасың?
Тапсаңчы мунун айласын?
Көрсө боло кедей да,
Карагер аттын пайдасын!
Эки миң экен байгеси,
Эки сом тийбей ээсине,
Кетирип салды айласын!

Токтогул ырчы бекеринен: «Куйручук баатыр кайдасың?» – деп ырдабады. Калыстыгы как жарган, катаал сөзү таш жарган Куйручук байге талаган бай-манаптарга ыры менен катылды:

Күлүгүң чыкса бак конот,
Балбаның жыкса ат конот.
Манчыркаган бирөөлөр,
Мансабына мас болот.

Жолдон тосуп жеп алган,
Жок оокат кантип аш болот?
Ээсине ээлик кылдырбай,
Энчилеп алып алдыңар,
Башбайгени шак тоноп.
Апталык жолду чуркаган,
Айтуяк күлүк ат болот.
Адамдын жебей эмгегин,
Адилет жүрсөң бак конот.
Ачкөздүк менен тоюнган,
Арам оокат таш болот!
Тура чуркап митаамдар,
Туурадан чыгып тап коёт.
Кудайды карасаңарчы,
Карагер аттын байгесин,
Куйручугуңар апкоёт!

Куйручук ушинтип ырын бүтүрүп, кетмен-тебө-
лүк Каратал манапка кыйкырды:

– Эй, Каратал! Чөнтөгүндөгү байгенин эки жүз
сомун бери мага апкел! Болбосо, азыр көргүлүктү
көрөсүң!

Каратал манап кызарып-татара түштү. Бастырып
келип, чөнтөгүндөгү эки жүз сомду Куйручукка сун-
ду. Соогат алган башка бай-манаптар да Караталдын
соңунан алган акчаларын биринен сала бири кайта-
рып беришти. «Куйручуктун балекетине калбайлы!»
– дешти. Кайран Кукең, эки миң сомду алекизаматта
чогултуп, башбайгени эл алдында Карагер күлүктүн
ээси – Мышыктын колуна карматты. Токтогул ырчы
мындай калыстыкка ичи жылып, Мышыктын көңү-
лүн көтөрүп, ыр чубуртту:

– Куйругунан чуу чыккан,
Бүгүн ашта туу жыккан.
Карагер ат жаныбар,
Мандайында агы бар.
Кулжабай – Мышык таптаган,
Саяпкери таанымал.
Баракелде Мышыгым,

Байгеге күлүк чыгарган.
Бишкек менен Анжыян,
Жалал-Абад дубандан.
Жумгал, Кочкор, Суусамыр,
Сары-Өзөн-Чүй булардан.
Тер-Жайлакка толтура,
Эл жыйылып куралган.
Элирип атың туу жыгып,
Эки миң теңге пул алган.
Букарадан сенчилеп,
Чыккан барбы кумардан!

Ооба, абалтадан кыргыз журтунда аш-тойлордун кызыгы атчабыш болгон эмеспи. Райымбектин ашы өтүп жатты...

Куйручуктун Найманбай ырчы менен айтышканы

Суусамырлык саяк Түркмөн болуштун түлөөсү түштө союлган чагы. Атасы Зарыпбек жарык дүйнөдөн өтүп, ал ата ариетинен кутулуу парызын ойлоп, азартүмөн аш бермекчи болду. Быягы Көкө-Мерен дарыясын бойлоп, Ак-Талаа, Кочкор, Жумгал журту ашка агылып келишти. Тыягы Ала-Белди ашып, Кетмен-Төбө эли чогулду. Төө-Ашуу дабанын басып, Чолпонкул манап баштаган сары-өзөндүктөр шатырашатман аттан түшүштү.

Түркмөн ашты Чолпонкул кудасына бийлетүүнү чечти. Аштын билерманы болгон соң, Чолпонкул шаамырза өзү менен кошо ала келген Найманбай ырчыны ак өргөөсүнө чакыртты. Манап менен ырчы маңдайлаша сүйлөшүп отурушту:

Бул аштын жарчы акыны сен болосуң! – деди Чолпонкул. – Азыр эл-журттту менин атымдан тынчтандырып ырдагын... Жумгалдык саяктарга кычкыл сөз айтып, катылып ырда... Аларды көп чамгарактатпай, саал басмырлап, кордоп коёлу!

Чоң Чолпонкулдай тоосу артында турганда, Накең жазганмакпы?.. Жээрдекашка жоргону жыбыл-

жытып, Найманбай ырчы төлсаяктардын төбөлдөрү жанашкан жоон топко жакындай берип, ыр жамгырын жаадырып кирди:

Ээй, билбегендер бар беле,
Эмесе, билинттип айтып берейин.
Алдыңарга баяндап,
Өзүмдөн кабар төгөйүн.
Мен Балыктын уулу Найманбай,
Айта берем ар кандай.
Сөздөрүмдү байкасаң,
Сөөмөй менен сайгандай.
Кээ бир сөзүм калчасаң,
Керүүдөн сызган тайгандай.
Кычкыл сөзүм кубантат,
Кымызга суусун кангандай.
Айрым-айрым сөздөрүм,
Оттоп кеткен айбандай!
Саяктарга кеп айтам,
Салмактуу сөздү эми айтам.
Жайы-кышы жатышкан,
Жамбашка мээлеп атышкан.
Баштагыдан саягым,
Баатыр болуп калыпсың.
Каны-жиниң бузулуп,
Каапыр болуп калыпсың!
Чоң Чолпонкул кеп айтат,
Чоюлган чоңдор баары айтат.
Алардын сөзүн баяндап,
Акын Накең жар айтат.
Чолпонкул эмес, Чолпонум,
Ай тамгалуу солтого,
Айланта салган коргонум.
Алты уруу элди башкарып,
Акылын таап соргонум.
Асылдын айткан сөзүнүн,
Айтайынчы болжолун.
Акмактык кылып саяктар,
Абайлабай койбогун!

Эзелтеден саяктар,
Ээнбаш, тентек эл болот.
Ээликме тийген журт ушу,
Эс-акылы кем болот.
Абалтадан саяктар,
Алабарман эл болот.
Ажына тийген журт ушу,
Акылы тайкы, кем болот.
Көпчүлүгү көтөнкооз,
Көйрөңчалыш эл болот.
Күүлөнө берип саяктар,
Көрүнгөнгө жем болот.
Жашы менен карыңар,
Жабыла кулак салыңар.
Баатырсынчу болгондун,
Башына камчы чабылар.
Чоң Чолпонкул кеп айтат.
Саяктарды козголбой,
Жөн отурсун – деп айтат.
Оозун ачып, оштонбой,
Тек отурсун – деп айтат.
Күбүрөшпөй, күлүшпөй,
Тынч отурсун – деп айтат.
Бака-шака болбостон,
Кыңк отурсун – деп айтат.
Аржалаңдап күлсөңөр,
Камап коёт Чолпонкул,
Ачуусуна тийсеңер,
Сабап коёт Чолпонкул.
Саяктар, айткан тилди албаса,
Баатырдын жини кармаса.
Мойнуңардан байлатаар,
Жетелетип тепкилеп,
Жетимдей шоруң кайнатаар.
Камап салып кара үйгө,
Кара көзүң жайнатаар.
Өпкөсү чоң саяктар,
Өкүмдүктү койгула.

Жарчынын сөзү ушундай,
Жайланып тыптынч болгула!

Найманбай ырчы кордомо ырын аяктады. Саяктарды ыры менен таяктады. Жумгалдын эл жакшылары ыза уусун жутушту. Аларга булутсуз ачык асман күтүүсүздөн күркүрөп, чагылганы чаңырып, кара нөшөрү куюп жибергендей эле, оголе күтүүсүз жаман жорук болду. Өз жеринде, өз элинде, өзүнүн зобололуу туугандарын жарчысына жамандатып, кордотуп алганына Түркмөн болуш катуу сынып, кабыргасы кайышып, жер тиктеп турду.

Найманбайды атаңдын ашына ырдаткан Түркмөн сага ыракмат! Аш башкарган кан кудаң, Чолпонкулга да чоң ыракмат! Оо, күн чак түш болуп калган турбайбы! Эмесе, Чолпонкул саап көнгөн уюн саай берсин! – деди Байзак баатыр асманды тиктеп. – Бул ашты башкарганга саяктын бир баласы табылаар?.. Ал ушу кепти айтып, жаны ачыган бүркүттөй жан жагын каранды.

Бул калжыраган акмакка каяша кылаар саяктын бир эркек баласы жокпу?.. – деп Көкүмбай манап мизбакпай сурданды.

Аңгыча, каракашка жоргонун жоргосун төгүлтүп, Куйручук Байзак баатырдын кашына жетип келди:

Баатыр ажы! Найманбай айбандын мүчөлүн эми мен чыгарайын! Конок ызаатын көтөрө албаган өзүнөн көрсүн!

Ызага муунуп, туталанып турган Байзак баатыр үн катпай, баш ийкеп койду. Куйручук камчысы менен атын сооруга шилтеп алып, Найманбайдын атын омуруолотуп барып токтоду. Ат тизгинин тыкчыйта тартып, ыр жамгырын жаадыра баштады:

– Өш эле өш, Найманбай.

Кош эле кош, Найманбай.

Чек эле чек Найманбай.

Чек, чек, чек, Найманбай.

Чык, кет, кет, Найманбай!

Сен, Балыктын уулу Найманбай,

Айткан сөзүң айбандай.

Албуут катын сыяктуу,
Айта бербе ар кандай.
Асыласың оолугуп,
Акылдан айнып калгандай.
Үтүрөңдөп Найманбай,
Үрө бербе ар кандай.
Угуп алгын Найманбай,
Улубагын ар кандай.
Уңгулуу кептен айтпастан,
Урушканын бул кандай?
Күлгөнүңдү токтот – деп,
Күүлөнбөгүн Найманбай.
Көзөлүнө айтып бар,
Күлө берем ар кандай.
Жүргөнүңдү токтот – деп,
Жөөлүбөгүн Найманбай.
Жүгөнүм жок сага окшоп,
Жүрө берем ар кандай.
Алты ууру элдин ичинде,
Айбанмын деп мактандың.
Таналбайсың тантырап,
Тайганмын деп айтканың.
Айбан болсоң чөп салам,
Тайган болсоң бок салам!
Мөөрөп көрчү уй болсоң,
Сазга айдап барайын.
Маарап койчу кой болсоң,
Адырды көздөй жаяйын.
Боздоп көрчү төө болсоң,
Тикендүү жерди табайын.
Кишенечи ат болсоң,
Минип алып чабайын.
Акындын сөзү так болот,
Так сүйлөсө бак конот.
Тамтандай берсе сага окшоп,
Талаада улуп жок болот.
Тайган аттуу ит болот,
Тайган ачка болгондо,
Тарпты искеп жеп коёт.

Тайган болсоң итсиң да,
Ит болсоң Наке түгөнгүр,
Үрүп жүрүп бүттүң да.
Жорудай болбой жолуң тап,
Кажырдай болбой кайра тарт.
Эшектей болбой элден кет,
Качырдай болбой жолдон кайт!
Чолпонкулду зор дейсиң,
Саяктарды кордойсуң.
Чолпонкул качан чоң эле,
Башынан качан иши оң эле?
Чокчондобо тимеле,
Чолпонкулуң ким эле?
Кечээ солтодон качып келгенде,
Көтүнөн богу шорголоп,
Эр Байзакка корголоп.
Элечек кийип башына,
Уй сааган катын ал эле,
А мен уй саадырган бала элем!
Аксакалын жайкалтып,
Башыбызда таажыбыз.
Мекедилде, Каабага,
Барып келген ажыбыз.
Калпа ажыны көрбөйсүң,
Көрбөй туруп сүйлөйсүң?
Анын быяк жагында,
Кара-Ойдо жаткан карк алтын,
Бүт кыргызга баркы алтын,
Жыгылганды таяган,
Жыртылганды жамаган.
Үзүлгөндү улаган,
Чачылганды жыйнаган.
Хан Байзакты көрбөйсүң,
Көрбөй туруп сүйлөйсүң!
Анын быяк жагында,
Уйдун этин жебеген,
Убадам эки дебеген.
Хан Медеттин тукуму,

Айтканынан кайтпаган,
Калыйпадан кат алган¹,
Калкына көкдөө атанган.
Көкүмбайды көрбөйсүң,
Көрбөй туруп сүйлөйсүң!
Анын быяк жагында,
Качыке хандын уругу.
Хан Дыйканбай кулуну,
Кулжыгачтын улугу,
Мырзабекти көрбөйсүң,
Көрбөй туруп сүйлөйсүң!
Анын быяк жагында,
Бала Курман атанган,
Бадышадан кат алган.
Орустардын закунун,
Көкүрөккө жат алган.
Курманды сен көрбөйсүң,
Көрбөй туруп сүйлөйсүң!
Келжиреген Найманбай,
Саяктарды ким дейсиң?
Санжыргасын билбейсиң,
Билбей туруп сүйлөйсүң!
Салпаңдайсың, жөөлөйсүң,
Эшекке окшоп айкырып,
Уй сыяктуу мөөрөйсүң!
Хы, хы, хы, Найманбай,
Өш эле өш, Найманбай.
Чык, кет, кет, Найманбай,
Үрө бербө тайгандай!

Куйручук каяша ырын бүттү. Ал Найманбайдын атын жанагыдай дагы омуруолотуп барып токтоду. Эл-журтка күлкү чачты. Эл кыраан-каткы. Куйручук ырчы Найманбайга кошоктоп, Чолпонкулду да жыга чапты. Анын баягы жылы Байзак баатырга баш калкалап качып келип, орус төрөлөрүнүн жоо-

---

¹ *Калыйпа* — Халифа аталган араб сөзүнүн кыргызча айтылышы. Халифа — араб халифатынын башкаруучусу деген маанини түшүндүрөт.

керлеринен коркуп, уй саап калганынан бери козгоп таштады. Ыза жутуп, сөзгө ууккан сары-өзөндүк манап, эл көзүнөн жалтанып, боз үйгө кире качты.

Эл Куйручуктун акындыгына таазым этип, дуулдап турду. Байзак баатырдын жанагы бозоргон жүзүнө кызыл жүгүрдү. Баатыр Куйручукка ыраазылыгын арнады:

– Өзү катылгандын катыгын бердиң! Найманбайдын бутун буубай, эл алдына көтөрүп чаптың! Чоң ырчынын ырчылыгын жерге тебелеп таштадың! Өзүнөн көрсүн!

Чолпонкул кечинде Куйручукту өргөөсүнө чакыртты. Экөө маңдайлашып, таңдайлашып отурушту.

– Куйручук акын экенсиң! – деди Чолпонкул. Найманбай карып калган экен, сага алдырып койдуду... Эми, мындан ары жанагы мени алкымдан алып, муунткан ырыңды ырдабай жүр! Оозбасырыгым болот!

Алды-артына акыл тегереткен шаамырза Куйручуктун алдына ат тарттырды, айдалысына тон жаптырды.

Куйручуктун Калмырза ырчы менен кагышканы

Шабдан баатыр Мекеге – ажылыкка аттанаар алдында Токмоктогу Аалыкан төрөнүн мечитине токтоду. Эл жакшыларына, журт башчыларына коштошуу үчүн төгөрөккө ат чаптырды, кабар айттырды. Байзак баатыр жанына Куйручукту алып, узатуу сыяпатына кошулду. Узатуу ырасымы үч күнгө созулду. Үчүнчү күнү аттанаар аяк тартылды. Ошондо каражаак, кайкы тил Калмырза ырчы ыр жамгырын төктү:

– Маргалаң менен Анжыян,

Малга жакшы базары.

Азыр мына айтылат,

Атактуу Шабдан казалы.

Мартабасын ыр кылып,

Эл кумарын жазалы.

Калдайып турган калайык,

Кан Шабданды мактоого,
Калмырза ырчы ылайык.
Алла Таала жараткан,
Мукамбеттин аты бар.
Асмандан түшкөн каты бар,
Азирети Абубакир,
Артынан өткөн чалыяр.
Кудайга шерик Мукамбет,
Мукамбетке биз үмөт,
Акчасы жеткен адамга,
Ажыга бармай зор милдет.
Шабдан баатыр ханыбыз,
Кан болсун кырк жыл башыңыз!
Баатыр аман келсе – деп,
Көздөн агар жашыбыз.
Кан Жантайдан туулган,
Калктан сиздей ким чыккан?
Агер чыкса бир чыгар,
Калыйпа менен Урумдан.
Калк – кара тал, сиз – терек,
Калк кыйналса сиз керек.
Калкың чогуу кетүүгө,
Каржысы жетпейт, жан белек.
Бээжинден уста алдырган,
Медресе салдырган.
Алыстан уста алдырган,
Аземдеп мечит салдырган.
Калкым канаат алсын – деп,
Каржы жыйнап, кам кылган.
Чогултуп бала окутуп,
Калк көңүлүн шаң кылган.
Эр Шабдан сиздей ким болгон,
Орошон ушул баатырым,
Оң менен Солго дүң болгон!
Аргымак кетсе из калар,
Артында асыл сөз калар.
Күлүк кетсе из калар,
Күлдү журтта сөз калар.

Коногуна баатырдын,
Койдун эти жетпеген.
Кожо, молдо, дубана,
Эшигинен кетпеген.
Ушунча элдин баарысын,
Баатыр өзү эптеген,
Эми, эртеги өткөн элди айтам,
Өткөн элдин ичинен,
Өзгөчө эрди айтамын.
Солтодон чыккан илгери,
Эшкожо менен Эр Канай,
Башкарышкан дубанды.
Баатыр Шабдан төрөмө,
Пар кылбаймын буларды.
Саяктан Медет болгон – дейт,
Эсенгулдан Ормон – дейт.
Эски адамдар көп мактайт,
Булар да мыкты чоңдор – дейт.
Саруу менен кушчуда,
Ажыбек, Бүргө болгон – дейт,
Ажыбек датка аталып,
Кокондук кандан кат алып,
Салтанаты толгон – дейт.
Адыгине Алымбек,
Арбагы оогон катынга,
Анын эминеси татына?
Бугуларды бийлеген,
Буура эле дешет Боромбай.
Баатыр Шабдан төрөмө,
Пар кылбаймын муну да ай!
Аксакалың Банке,
Айылың барган ажыга.
Ак элечек оронгон,
Зайыбың барган ажыга.
Маамыт, Төлөн аталаш,
Иниң барган ажыга.
Буларга окшоп кыргызда,
Кимиң барган ажыга?

Курманкожо, Кулжыгач,*
Эл болушат ээнбаш,
Союлдашып чабышкан.
Эрегиштен эр өлүп,
Элге кунун жабышкан.
Эми, убал болду саякка,
Сиз Мекеге кеткенде,
Убара болуп байкуштар,
Баш калкалайт каякка?
Сарт менен ногой, дункана,
Сагынат сизди бечара.
Сагынгандын себеби,
Бербей турган бексулга,
Медет болгон эр Шабдан.
Бекип калган катуу ишке,
Себеп болгон эр Шабдан.
Акбоз бээни жүз сойсок,
Атын Шабдан жүз койсок,
Өзүндөй болбос кеменгер.
Кабыл болсун ажыңыз,
Кош эми, аман барып, аман кел!

Калмырза ушинтип ырын аяктады. Сарыбагышты көтөрө чалып, саяктарды таяктады. Ал Шабдан баатырды жактап-мактап эле тим болбой, сөз арасында саякка таш урду. Курманкожо, Кулжыгачка катылды. Куйручук каяша айтып, ырдамакка ордунан атылды. Байзак баатыр аны этегинен силкип токтотту:

– Куйручугум! – деди адам сабыр чакырып. – Шабдан алыскы жолго, жакшылыкка аттанып баратканда, Калмырза экөөңөрдүн чырдашып, ырдашып отурганыңар жакшы болбой калат... Калмырзанын береги кырчаңгы оозу барда далай кезигесиң! Бүгүнчө, сөз көтөрүп коёлу!

Шабдан баатыр ажыга барып келген соң, үч айдан кийин Көтмалдыга Чоң топ чакырды. Чүй, Көл, Нарын дубандарынын эл жакшыларынын башын бириктирген бул жыйындын төрагалыгына Байзак

баатыр, катчылыгына бугу Чыныбай төрө шайланышты. Той үч күнгө созулду. Эс алуу маалында баягы Калмырза ырчы ыр жаадырып, элге эрмек табылды. Ырчы сөз арасында жумгалдык саяктарга дагы тийиштик кылып өттү:

– Калкагар Шабдан баатырдын,
Кан Манастай сүрү бар.
Кызыл-Суу менен Шамшыда,
Сооронбайдын Дүрү бар.
Солто менен тынайдын,
Соолбос кызыл гүлү бар.
Кулжыгач, Курманкожодо,
Ушулардай кимиң бар?
Купшуңдаган саягым,
Куурап калган түрүң бар!

Бул жолу Куйручук унчукпай коё албады. Качырганды качырды. Катылганга катылды:

Какылдап ырдайт Калмырза,
Калжыраган жамагын.
Катылбагын саякка,
Кардыңды ташка жаямын.
Тийишпегин саякка,
Тилиңди сууруп аламын.
Сөйкөнбөгүн обу жок,
Дөөдүрөгөн арамын.
Козголуп мен да ырдасам,
Кочуштап сөздү табамын.
Жорголоп келип аңыздан,
Жоор атка конот сагызган.
Жоор чокулап көнүпсүң,
Жомокту айтып чаңыткан.
Кааданы билбей ырдаган,
Калмырза кандай кокуйсүң.
Катындын сөзүн сүйлөйсүң,
Каргадай бокту чокуйсүң.
Букасийдик ырыңды,
Будамайлап токуйсүң!
Абайласам Калмырза,

Алешем сөздү айдайсың.
Акын болсоң кел бери,
Айтышканга кандайсың?
Бірчы деп койсо ыргыштап,
Блайлуу жолду тандайсың.
Сары иттей үрүп журттагы,
Сасыган тарпты чайнайсың.
Эшекке окшоп айкырып,
Эчкиге окшоп маарайсың!
Жугундуга мас болуп.
Жыргап калган экенсиң.
Жугумдуу сөз айтпастан,
Чырдап калган экенсиң.
Журтка салып бүлүктү,
Брдап калган экенсиң.
Дөбөт болуп ыркырап,
Бурдап калган экенсиң!
Акылман Байзак ажыны,
Ааламдын журту тааныды.
Кымбаттуу ушу ажыны,
Кытайдын журту тааныды.
Кадырман Байзак баатырдын,
Казакка тийди жарыгы.
Кылымдар бою сүйлөнөт,
Кыргыздын кыйын аалымы!
Көкүмбай, Курман, Мырзабек,
Көк дөөлөрдөн миңим бар.
Чалдарыңды мактайсың,
Жаштарыңдан кимиң бар?
Жаңшап ырдайм чарчабай,
Жаагымда чечен тилим бар!
Айтышчу болсоң кел бери,
Мен атактуу Куйручук,
Атактуу саяк элдеги.
Жалгыз үйлүү Калмырзам,
Атаа, байкуш аа,
Атаа, бечара-аа...
Жеңе албайсың, сен мени!

Куйручук ырынын аягында куудулдугуна салып, Калмырзанын кебете-кешпирин куду өзүндөй туурап да жиберди. Ал төгөрөккө айжаркын күлкү чачты. Эл-журт кыраан-каткы. Эл күлкүсү Калмырза ырчыны ызалантты. Ырчы Куйручукка каяша айтмакчы болуп, комузун кайрадан колуна алды. Бирок топтун катчысы Чыныбай төрө колун жаңсап, аны токтотуп койду. Катчы эл алдына чыкты:

– Жамандашып, кордошуп ырдашуудан эл ынтымагы бузулат! Журт ортосуна чок түшөт! Калмырза сенин чоң ырчылыгында талаш жок. Бирок, бир элди көккө көкөлөтө мактап, башка элди жерге таптап ырдаганың жакшы жөрөлгө эмес. Эми, мындан ары, эл ынтымагына доо кетирбей, уңгулуу кепти айтып, ырдап жүр! Бүгүнкү ырың боюнча сен Куйручуктан жыгылдың!

Чыныбай төрө ушундай бүтүм чыгарды. Катчынын калыс сөзүнө эл-журт да ынанды.

* * *

Жарык дүйнөнүн жарык күндөрүнүн биринде Шабдан баатыр Калмырза ырчыны үйүнө чакыртты. Багылан козу, ширин баш, бор кайнаттырып таштады. Кеп арасында сөз жүйөсү сүйлөндү:

– Калмырза сенин кудай даарыган ырчылыгыңды ызааттайм! – деди эл эгеси. – Бирок кайбирде аңдыдөндү элебей, адырандап кетмей жайың бар... Ушу жаман жоругунду таштабасаң болбойт. Мен кыргыз элинин ынтымагын мунажат эткен кишимин. Саяктарды кордой ырдаганың, Байзак баатырды да кордогонуң... Бул акылы алп адамга сен эмес, мен ала туяк сөз айталбайм. Алдынан кыя баспайм... Куйручук оңой жоо эмес. Бир күнү баягыда өзү ырдагандай, теринди тетири сыйрып жүрбөсүн! Менин көз алдымда саяктарга эки жолу жаман тилинди агыттың! Эми, калганын өзүң билип, акыл жарыштырып көр!

Калмырза ырчы айылына кайтты. Баатыр айткандай акыл тегеретти. Байзак баатырга атайын барып, алдынан өтүүнү болжоду.

Жай берекети асман-жерге төгүлгөн маал. Байзак баатырдын айылы Суусамыр жайлоосунун Жоо-Жүрөгүндө. Айна-Булак жээгиндеги ак өргөөнүн эшиги түрүлүү турат. Үй ичинде Байзак баатыр жана Кудай сүйгөн Куйручук, дагы ончакты киши бар. Алар улама кептин учугун улашып, сөз кудуретине сыйынып отурушту.

Бирмаалда эшикте ит үрдү. Ат туягынын дабышы чыкты. Кара жаак, кайкы тил Калмырза ырчы ак өргөөнүн түрүлүү эшигине жакындап, багалчагыраак акбоз атынан түшпөй, кушбаш ээрдин кашына камчысын бүктөй кармап, коңгуроодой үнү менен чалкалап ырдап кирди:

– Ассалому-aleyкум!

Калайык калкка таанымал,

Калмырза айтат саламды.

Жер соорусу Суусамыр,

Жердеген Байзак аманбы?

Кыргыз эл даңктап атыңды,

Эр деген Байзак аманбы?

Кытайга чейин кыйын – деп,

Кеп кылган Байзак аманбы?

Үрүмчү, Торугарт, Үч-Турпан,

Чек кылган Байзак аманбы?

Эрегишкен тууганын,

Эп кылган Байзак аманбы?

Кытайдан чекти бөлгөндө,

Чен келген Байзак аманбы?

Кыргыздын ханы Шабданга,

Тең келген Байзак аманбы?

Манастын суусун Кытайдан,

Талашкан Байзак аманбы?

Кыргыздын ханы Шабданга,

Жанашкан Байзак аманбы?

Караңгы түнгө агарып,

Таң аткан Байзак аманбы?
Хан Шабданга катарлаш,
Олтурган Байзак аманбы?
Ызаат кылып оёздор,
Кол сунган Байзак аманбы?
Үзүлгөндүн учугун,
Улаган Байзак аманбы?
Чачылганды кайрадан,
Кураган Байзак аманбы?
Ак падыша кадырлап,
Сураган Байзак аманбы?

Каражаак, кайкытил Калмырза ырчы ушинтип ыр мөндүрүн бадыратты. Терebel жакшы сөз жыт-танды.

– Калмырзаны аттан түшүргүлө! – деди Байзак баатыр саал кыңылдабыраак сүйлөп.

– Эки жигит үйдөн чуркап чыгышып, акындын атын алышты. Байзак баатыр менен Куйручук өткөн-кеткен таарынычты ойлорунан күбүп салышты. Алардын жүрөктөрүнө тоңгон музду астанада ырдаган акындын Күнжарыктай нурланган ыры бирзаматта эритип жиберди.

Бул күнү Калмырзанын кадырына арналып, тай союлду. Сөзгө балбан үч киши түн бироокумга дейре чер жазышып, кептин жаагын айрышты. Улуу сөз шоокуму төгөрөктү жаркыратты. Кадырман Калмырза ырчы урмат-сыйга оронуп, сөз гүлдөрүнүн арасына жатып уктады.

Куйручук Кытайга качканда Эл үркүн

Көздөрдү жаш, көкүрөктөрдү арман басты. Жүрөктөр муңга оронду. Кыргыздар Кытайды көздөй качты. Жакшылык, жамандыктын насибин ар дайыма калкы менен бирге таткан Куйручук да шашты. Ашуу ашып, таш басып, агыны катуу суу кечип, эл

бечара азап-тозок тартты. Жүрөктөргө сарсанаа толду. Ушундай кыйын кезеңде, Куйручук эл-журту менен чогуу болду. Калайыктын кайгы-касырети дене боюн муздатып, сай-сөөгүн сыздатып, Куйручуктун көмөкөйүнөн куюлушуп, өкүнүм ырга айланды.

Элүү болуш эл-журттун,
Үркөндүгүн айтайын.
Көкүрөктөн көк түтүн,
Бүркөндүгүн айтайын.
Узун-Кабак, Жумгалдан,
Убара тартты курган жан.
Баш-Кууганды, Түгөлдү,
Башка кайгы үйөмбү?
Кара-Кече, Кыз-Коргон,
Каалаган киши туш болгон.
Чет-Кууганды, Жери-Сай,
Жердегендин баары бай.
Ийри-Суу менен Ак-Далы,
Имерген байлар атмамы.
Окторкой, Сандык, Таш-Дөбө,
Гүлдүү сонун чөбү бар.
Сонуркаткан адамды,
Соң-Көл аттуу көлүм бар.
Кымыз жыттуу Кыз-Арттын,
Чыктым далай жонуна.
Баш жагында Баба-Ата – Пири тирүү олуя!
Төмөн жагын карасам,
Жумгал-Ата мазардан.
Кайдан билдик капырай,
Акылдан минтип шашардан.
Кара-Кужур, Төлөктү,
Жерим жанга өбөктүү.
Кара-Коо менен Кочкорго,
Шаама сүрүп түнөттү.
Кара-Мойнок тараптан,
Качырды орус кыргызды.
Катын-бала канетсин,
Тоону көздөй тырмышты.

Кызыл-Дөбө, Сары-Чат,
Кыйылып ичим ачышат.
Саймалуу эчен жеримди,
Санасам ичим ачышат.
Шамшы менен Кара-Кол,
Аштыгы мол мына ошол.
Кара-Булак, Чекилдек,
Кайра жерге кайтсак – деп,
Калкыбыз жүрөт текилдеп.

Кереметтүү Ысык-Көл,
Кейитип журтту төп калды.
Май-Төр менен Кашка-Суу,
Мааниси артык, башка суу.
Күмүш-Булак адырың,
Кишиге өткөн кадырың.
Азуулары аркайып,
Аттар өлгөн замана.
Астыңкы эрди шалпайып,
Төөлөр өлгөн замана.
Курсактары чалкайып,
Бээлер өлгөн замана.
Чаначы бар жонунда,
Жөөлөр өлгөн замана.
Ак сакалы чүштөдөй,
Устуканы мистедөй.
Карыялар жолдо өлдү.
Жол жүрө албай, жондо өлдү.
Баса алышпай күйүгүп,
Байбичелер термелди.
Балдары ыйлап бүлүнүп,
Далай кемпир белде өлдү.
Каар замана курусун,
Как ошондой болду окшойт.
Карга-кузгун, ит-куштар,
Тарпын талап койду окшойт.
Беделдин белин ашканда,
Куу какырды басканда.

Көздөн жашы куюлган,
Көрдүм далай мундуу жан!
Эсеби чатак кытайдын,
Эсебин кантип билебиз.
Эсебин эптеп билсек да,
Эшегин кантип минебиз?
Боруму башка кытайдын,
Борумун кантип билебиз,
Борумун болжоп билсек да,
Бойтосун кантип киебиз?

Ашуу ашып, таш басып, агыны катуу суу кечип,
эл бечара азап-тозок тартты. Ушундай кыйын кезеңде,
Куйручук эл-журту менен чогуу болду.

Куйругум чолок болсо, тулпарлыгым!

Ак калпакчан Ала-Тоосун артка калтырып, канаттары кайрылган, касиеттүү Ысык-Көлүнөн айрылган качкын кыргыздар агыны катуу суу кечип, ашуусу бийик тоо ашып, азып-тозуп, акыры Кашкарга жетишти. Өчкөндөрдөн тамганы, өлгөндөрдөн калганы бири-бирине арка-жөлөк болушту. Улуулар кичүүлөргө насаат айтты. Кичүүлөр улууларды жөлөп-таяды.

Үч жүздөй киши кеңешип-таңашып, сөз бышырып алмакка чоң дөбөгө чогулушту. Кудай сүйгөн Куйручук эл-журтка кайрылды:

– О агайын-туугандар! Теңдешсиз Теңирдин, кудуреттүү Кудайдын башка салганын, бешенеге жазганын көтөрбөскө арга жок... Кыйын чакта кыл чайнап, белди бекем бууйлу! Тирүү жүрсөк сырайып, бир дөбөдө бололу, өлүп калсак тырайып, бир чуңкурга тололу!

Аксакалдар акыл калчады. Эл эгелери эс экчеди. Ушу маалда ак боз жоргосун теңселтип, кундуз бөркүн сеңселтип, айдай жүзүн нур чалган, алтынкемер курчанган чоочун киши чоң дөбөгө жакындап келатты. Бул киши Кашкар калкын жылкыдай имерип, уйдаы саап, койдой айдаган Түкбаш төрө эле. Ал

Куйручуктун даңшаарын алыстан угуп жүргөн. Дү-
бүртүн дүңүнөн туюп жүргөн. Дал бүгүн Куйручук
ушинтип сандалып турганда, төбөсүнө кара булут
айланып турганда, Түкбаш чечен ага өзү келип
катылды. Басмырлап, кемсинтип, сөзгө сындыруу
мүдөөсүндө Куйручукка таш урду:

– Кулагы жок, чунак Куйручук,
Куйругу жок, чолок Куйручук!
Өйдө чыкса, өбөксүз Куйручук,
Төмөн түшсө, жөлөксүз Куйручук!
Азык берер жериң кайда?
Арка кылар элиң кайда?

Жарданган эл береги кычкыл сөз жалгыз Куй-
ручукка гана эмес, өздөрүнө да чачыраганын даа-
на билишти. Жүрөктөрү сайышты, кабыргалары
кайышты. Ансыз деле мусапыр кейпин кийишип,
муң-кордуктун уусун жуткан журт дабдырай түш-
тү. Кудай сүйгөн Куйручук Түкбаш төрөнүн көзүнө
көзүн жиберип, сыңар тизелеп, жерге отура калды.
Ал төөдөй төрөнүн өзүнө сөз жебесин учурду:

– Кулагым чунак болсо, шумкарлыгым,
Куйругум чолок болсо, тулпарлыгым!
Кулагы узунду эшек дейбиз... Хы!
Куйругу узунду ит дейбиз... Чык!
Өбөксүз өйдө чыksam, жүрөгүм таза,
Жөлөксүз төмөн түшсөм, жүлүнүм таза!
Өбөк коюп, өйдө болгонду оору дейбиз,
Жөлөк кылып, колуна таяк алганды ууру
дейбиз!

Арып-ачып элимден келдим,
Апа болчу жер ушу!
Тентип-тербип тегимден келдим,
Ата болчу эл ушу!
Эй, сен көпсүнбөгүн,
Көпсүнгөнгө көр бар,
Көпчүлүктөн бөлүнөт.
Эй, сен өйдөсүнбөгүн,
Өйдөсүнгөнгө өр бар,

Өбөктөйт да жүгүнөт!
Сен мени жалгыз дебе,
Жалгыз десең, күнгө тилиң тийгени...
Жарык чачкан дүйнөгө!
Сен мени жарды дебе,
Жарды десең айга тилиң тийгени...
Жаркыраган алтүндө!

Куйручуктун кылыч мизиндей, найза учундай жарк эткен сөзү түндүгүнөн ай чыккан Түкбаш төрөнүн оозун аппак кылды. Өзүн ченде жок чечен санаган төрө оосурган уйдай эле болду... Катылгандын катыгын берген сөз балбандын ташка тамга баскандай бу каяшасы мүңкүрөгөн качкын журттун жарадар жүрөктөрүнө Күнжарыктай жарык чачты. Эл шамал үйлөгөн оттой дуулдап-күүлдөй түштү. Кубарган жүздөргө кызыл жүгүрдү, мунарган көздөрдө жылдыздар жайнады.

Түкбаш төрө сөзгө жыгылганын билип, Куйручукка башын ийкеди. Ал атынын оозун имерип шылкыйып, ындыны өчүп, алга бастырып кетти. Кудай сүйгөн Куйручук чеченди үч курчаган эл-журт сөз кудуретине таазим этип турушту.

1. Куйручуктун кудайдан казан сураганы

Өмүр кишиге бир күнү боз жоргосун мингизет сүлкүлдөтүп, анда киши бу кең ааламдын ээси өңдөнөт. Тентектенет, бирөөгө камчы чабат. Текеберденет, бирөөгө тыңсынат. Өмүр бир күнү кишиге көк эшегин мингизет эпендетип, анда киши өз жонуна эшек жүгүн артат. «Кудай билет? Өмүрүндө боз жорго минген кезинен ушу ач-арык, үлдүрөк чагында киши үмүттүү.

Бул оор жылдары узак жолдо илкиген ач кишилерге дем берген Куйручуктун кеби эле: – О айланайын эл-журт! Түндө көзгө сайса көрүнгүс караңгыда алды жактан бир шам көрдүм. Ал шам жөн шам эмес. Ушу араң илкиген бечара кишилердин жолун жарык эткен үмүтү мага шам болуп көрүндү!

Кечээ эркиме бой бербей, казанымды бир чөйчөк ун, бир тулуп улпакка саткан элем. Бир чымчымдан болсо да баарыңарга ырыскы болду, Тың басып калдыңар. Бүгүн мен Кудайымдан казан сураймын! Менин ырыскым элден эле. Кудайым мени куру койбос?.. Ооба, куру койбойт, ак тилектүү пендесин! Куру койбойт!

Эптеп-септеп, илкип келаткан алсыз кишилерге Куйручуктун кеби кадимкидей дем берди.

– О Куке, айтканың келсин!

– Оозуңа май!

– Кудай тегин жаратпаган киши элең...

Куйручук алды жактагы бел-белести үмүттүү тиктейт:

– Өлүмдөн кийин, өмүр келет. Аччылыктан соң, токчулук келет. Кууралдын арты жыргал болот! Айтканыма ишенгиле! Тээ, кырды ары эңкее берип, мен Кудайымдан казан сураймын. Чоң казан – он эки карып тайказан! Баягы салтанаттуу тойлордо чоң очокко асылып, арча отун жагылып, бир тайдын эти бүлк-бүлк кайнаган төрт кулактуу байказан! Кудайым ошо казанын берет! Башыңарды көтөргүлө, аягыңарды тың шилтегиле. Алдыңкы бел-белеске эми эле жетип барабыз!

Көздөрү бозоруп, ачкалыктын азабын тарткан кишилер алды жактагы ашуудан көз айрыбай, илкип келатышты. Улуу тоо койну сырдуу, табышмактуу, катаал, татаал дагы. Анан, жанагы бел-белес азыр эле жетип баруучудай ээк астында туруп, жакындаган сайын, ал арылай берет, арылай берет. Улуу тоо сыры бүт боюнча ушул белесте катылгандай туюлат, көзгө чукулдугун айтпа. Анан сен чукулдасаң, кол жетчүдөй болуп туруп, дал үмүттүн өзүндөй улам алыстаганын көр...

– Азыр эле жетип барып, тиги белести ары ашалычы, – дейт Куйручук артындагы кишилерге угуза. – Кудайым маа тайказанын берет. Казан куру кайнабайт эмеспи. Баарыбызга жеткидей ырыс-кешигиңер ошо казанда! Баарыбызга күч бүтөт. Алдыбызга ат мингендей болобуз...

Өөх... Мына, туу бел... Оо кагылайын Ата конуш!
Илең-салаң басып, ач кишилер белге чыкканда, жонундагы көр оокаттын жүгүн жерге коюшту. Бири ошо өз жүгүнө сүйөнө отурду. Бири селейген бойдон алды жакты үнсүз тиктеди. Бири өзүнчө кобурап, жер-сууга сыйынды. А бири көлөкөдөй үлдүрөп турду. Энелери балдарына, жубайлары эрлерине үйрүлдү. Кишилер бирин-бири сүйөп-таяды.

– Жаныңды сен алдырчы...

– Балакетиңди алайын сербейген! Тээтиги түнөргөн биздин Ата конуш!

Ошо Ата конушту төш тирешип кучактачудай болуп, Куйручук тармал бадалды көздөй басты. Жалпыга угуза айтты:

– Оо Кудайым! Менин ырыскымды ушу журтумдан айткан элең. Эми өзүңдөн он эки карыш казан сураймын. Менден эми ошо тайказаныңды аяба! Ошо бай казанымды бер колума!

Куйручук ушу кебин айтып, басып баратты. Кишилер анын айтканына бүтүндөй арбалып, чынында эле бир тайдын эти бүлк-бүлк кайнаган берекелүү казанды көз алдына келтиришти.

Таягына өбөктөй сүйөнгөн карыя жадырай түштү:

– Оо касиеттүү олуям ай! Бу жөн киши эмес. Кудайым Куйручуктун сураганын берет!

Ошо замат Куйручук артына кылчайды:

– О эркектер, баскыла бери. Тигине он эки карыш тайказан, байказан! Кудайым бизге берекелүү казанын берди. Эми ошо казан толо кайнаган ырыскыны дагы аябайт. Киши ырыскысыз, Ата конуш элсиз калмак беле?

Жаанга, күнгө, шамалга кубарган өрө кийиздин астынан кишилер тайказанды ачыкка алып чыгышты...

Ач кишилер тоюна түштү. Үлдүрөп баскандар тыңды. Балдардын ыйы басылды. Карыялар сакал сылашты. Энелер балдарын маңайдан сылады. Кыз-келиндердин беттерине кан жүгүрдү. Уландар кериле басты. Куйручук кеп чакмагын чакты. Күчтүү сөздөн күлкү тутанды.

Жолдо

Жан аргасын издеп, Кытайга качкан жумгалдыктар Кудай сүйгөн Куйручукту эш тутуп, Ата конушуна кайтып келатышты. Узак жолдо эрбеңдеген кишилер Ак-Сай тоолорунан артылып түшкөндө, көздөрүнөн чаар чымын учуп, ыргалып жүрбөй калышты. Жол азыктары түгөндү.

Жетимиш беш киши бир чоң коктудагы шаркырап аккан суунун шоокумуна жүрөктөрүн жылытып отурушту. Куйручук арып-ачкан Кудайдын ушу пенделерине насип издеп, Баш-Келтебек айылын көздөй, суржыландай козголгон жолго түштү. Адегенде, айыл четиндеги бейит көзгө урунду. Беш-алты киши көр казып жатышат... Казып бүтүп калышкан экен... Куйручук көр казгандарга басып келди:

– Иш илгери болсун, баатырлар!

Көр казган жигиттер чоочун кишини аңкайып карай калышты:

– Кандай келесоо эмесиң? Биз эмне, кырман бастырып жатабызбы?

– Иш илгери болсун дебегенде, ишинер артка кетсин демек белем?

Бир жигит: «Ушу келесоону жайлап салайынбы?» – деп чоочун кишиге кетмен ала чуркады. Чоочун киши жеткирбей, коктуга кире качты. Куйручук коктунун кырындагы бир чоң ташка далдааланып, көр казгандарды байкап турду. Казып бүтүштү. Кетмен, күрөктөрүн четке ыргытышты. Айылды көздөй жөнөштү.

Бир оокумда айылдан өкүрүк угулду. Жайнаган көпчүлүк сөөктү бейитти көздөй көтөрүп чыгышты. Куйручук жаңы казылган көрдүн ичине секирип түштү. Ал сыртты тыңшады. «Сөөктү апкелишти...» – деди көрдүн ичиндеги киши. Өзү менен өзү сүйлөштү. Көрдүн караңгы бурчуна бүрүшүп отуруп алды.

Бир киши казанакты көрүп чыкмакка түштү. Жаңкы киши кайра сыртка чыгып баратканда, Куйручук аны буттан кармады. Жүрөгү түшкөн бечара

бакырды. Сийдиги булут айланды. Өң-алеттен кетти. Көрдүн ичиндеги «тирүү арбак» бакырған кишинин бир өтүгүн силкип сууруп алды. Эл-журт жабыла качты. Аттуусу атын минип, жөөлөрү атчандарга учкаша чаап жөнөштү. Сөөк ээлери, ыраматылыктын балдары, туугандары гана кеталбай турушту. Дыргаяктап качып бараткандардын алды айылга жете берип, артка кылчайышты. Казы болуш он чакты киши менен качпай, бейит жанында тургандарын көрүштү. Атчандар кайра артка кайрылышты.

– Кудай урбадыбы! Сөөктү көмбөй, таштап коймок белек? Кантип эле чаламандын чак түшүндө жалаңкыч келип көргө жатып алсын? – Казы болуш кабагын чытыды. (Маркум, болуштун атасы Чоко баатырдын карачечекей иниси болучу).

Жүрөк токтотушуп, он чакты киши көрдүн башына келди.

– Эй, сен кимсиң? Адамсыңбы? Жин-перисиңби? Кай макулуктансың? Добуш салчы? – деди баатырсымак бирөө кайраттанып.

Жооп болбоду. Беш-алты киши казанакка эңкейди. Мына, кызык тамаша! Бир киши көрдүн ичинде суналып «өлүп» жатат...

– Жанараакта, бир чоочун киши келип, «иш илгери болсун!» дегенде, кубалап ийгенбиз... Ошол киши болуп жүрбөсүн! – Көр казгандардын бирөө ушинтип унчукту.

– Жинди же бир келесоо эме болуу керек анда... Кудай сактасын! Сүйрөп чыккыла! – Ушинтип, Казы болуш үч-төрт жигитке буйрук берди.

Үч-төрт жигит көрдүн ичине түшкөнгө даай алышпай, калтаарып турушту. Аңгыча, көр ичинде суналып, «өлүп» жаткан киши добуш салды.

– Эмне мени тегеректейсиңер?

– Элдин үрөйүн учурбай бери чык! Деги сен кимсиң?

– Мен Турпандан кайтып келаткан качкынмын! Эли-жериме жете алчудай эмесмин. Ай-талаада ачкадан өлүп калсам, сөөгүм көмүлбөй калат... Ит-куш жеп кетет... Ырас, бу жерде казылуу көр бар

турбайбы!.. Ушу белең көргө жатып эле, өлөйүн дедим. Сөөгүңөрдү менин үстүмө көмө бергиле, экөөбүз жанаша жатып алабыз...

Көрдү тегеректегендер күлүп жиберешти.

– Чык эми, жамандык болуп атса, тамашалабай! – деди жаңкы үч-төрт жигиттин бири казанакка эңкейип.

– Өзүм өлгөнү жатып, каяктагы тамаша? Айтпадымбы, сөөгүңөрдү менин үстүмө көмө бергиле! Бу көрдү ырас кенен-чонон казыптырсыңар, экөөбүзгө тең жетет.

– Эй, көп сүйлөбөй чыкпайсыңбы? Сөөктү көмөлү!

Казы болуш ачуулана баштады.

– Өлөрүмдө, жок дегенде, сүйлөп алып өлөйүн, урушпа мени! – деди көр ичиндеги киши сөзүн улантып.

– Жалгыз эмесмин. Кытайдан бери көздөй, балапандардай жем чачып, өлтүрбөй-житирбей, канатыма калкалап апкелаткан жетимиш беш кишим бар. Бечараларым, бөлөк эл, бөтөн жерде, ит калыбында күн көрүп жүрүп өлүшпөй, ушу өзүбүздүн Ат-Башыга жеткенде, Казы баатырдын айылына келгенде, курсактары курушуп, өлмөй болушту. Ошолордун өлгөндөрүн көзүм көрбөсүн! Өзүм өлсөм мейли! Кудайга ыраазымын! Тирүүлүккө тойдум! – деди Куйручук. – Өлүгүңөрдү менин үстүмө көмө бергиле!

– Эми эмне кылалы? Эптеп, силерге ун-талкан чогултуп береличи!

– Жок болбойт! Бир семиз уй, беш кой союп, үч күнү баарыбызды коноктоп, баккыла! Жумгалга жөнөрүбүздө киши башына бир каптан ун-талкан бергиле! Эгер буга көнбөсөңөр, анда көрдөн чыкпаймын! Өлгөн кишиңердин артынан өлөм! Кошо көмүлөм!

– Мен макулмун! – деди айласы кетип, намыстанган Казы казанбакка эңкейип.

Көрдөгү «тирүү арбак» сыртка секирип чыкты. Куйручукту көрүп, эл дуу күлүп жиберешти. Казы болуш жылмайды. Ал өзү басып келип, Куйручукка саламын арнап, амандашып турду.

Жолуңар шыдыр болсун!

Жыйырманчы жылдары тоо арасы кыйла жаңыра баштады. Уруулар өз-өз айылы, жакын туушкандары болуп, көчүп-конуу баштагыдай эле. Айылдарда мектеп ачылышы, улан-кыздардын окууга кызыгышы, алгачкы басма сөздүн элге келиши – чоң жаңылык иретинде туюлду. Аткаминерлердин өкүмзорлугу, кекиреймелиги, эпчилдигинин мизи бир аз жапырыла түшкөнсүдү. Кеңеш өкмөтүнүн мыйзамын жактап, жаңылыкка ынангандар арбыды. Бирок шылуундар да бар. Бешатар өңөрүп, кишилерди ар кандай зомбулуктардан коргоочу болуп жүрүп, өздөрү киши тоногон тентектер да чыкты.

Ошондой тентек Текеатар ыстыражниктин кытмыр оюн Куйручук байкаган. Деген менен ага кандайча тийишердин ыгын келтире албай, бир чети бу жаңы өкүматтын кишиси менин Куйручук экенимди билбей, «корс» этип коёбу же менин кебиме аябай мууоп: «Бирге жүр, Куке» – деп мени дос тутуп алабы?... Анан «хи-хи... күлгөн болуп, ээ, көрө жатармын, Текеатар тургай, бугуатар болсун!» – деп жүргөн чагы.

Үч-төрт эшекке бакал буюм жүктөп, жөө-жалаңдап, Жумгал өрөөнүндөгү айылдарда бала-чакалуу кашкарлыктар жүрүштү. Кебетелерине караганда булар баягы бир тыйынды он тыйынга айландырган алдамчылардан эмес. Эптеп жан баккан бакылдар экен.

Кантсе да тигил эшектерге жүктөлгөн куржундарда баалуу буюмдар бар деп болжодубу, мурду жытчыл ыстыражник эмеспи, Текеатар тигилердин ээн жолго чыгышын аңдыды.

Эл кезип күн өткөрүп келаткан кашкарлыктар бул күнү Кочкор тарапты бет алды. Жүктүү эшек – жүктүү эшек. Ал атамзамандан бери көздөй жүгүн көтөрүп, узак жол басып, кыдың-кыдың жүрүшү

менен кишиге кызмат этип келет. Ошентип, бу бечаранын күчү адал, сүтү арам. Ага бу байкуш жаныбарым, анча деле кейибейт го... Себеби эшек тургай, кишилер деле бири-бирин эшек этип жумшап алышат эмеспи...

Жүктүү эшек кулагын шалпыйтып, бир калыпта туягы «тып-тып», соорусу «бүлк-бүлк»... Маал-маал ээси: – Хы, Аннаңы... – дейт сөгүп. Анан ал өзү локулдап басып, алды жактан үмүт улап келе берет, келе берет.

Жарык дүйнөдө ушундайча жан багышты парыз этип келаткан бечара кашкарлыктар Кыз-Артты кыйла өрдөп, ашууну алкымдап калганда, капталдан «баң» мылтык атылды. Эшектер кулак силкишти. Коркуп кеткен ээлери жата калышты. Кайдан-жайдандыр чыга келген Текеатар кара атын ойноктото, бешатарды санына таянып буюрду.

– Тургула, жаныңардан үмүтүңөр болсо? Эшектен жүктү түшүргүлө?!

Жан таттуу, корккон эмелер буйрукту аткарышты. Жүгү түшүп, үстү жеңилдей түшкөн эшектер дүнүйөкапар. Ээлери буйрукка кыңк этпей, куржундардын оозун сөгүп жатышты.

Ат ойдолотуп, каарданган Текеатар тигилерди шаштырат:

– Алтын-күмүш, апийимди бөлөк койгула!

Кыркма сакал карыя эки алаканын жайып, шалдая түштү:

– Уай, кудайыма кулдук, таксыр балам! Көрүп турасыз го... Бизде кымбат заттар канака болот?

– Кууланба чал. Мытайымдыктын ичке жолун дал сендейлер табат. Кара эшек көтөрүп келген акзумбал сеники го? Оозун сөк бачым...

Карыя эми, күнгө күйгөн каржайган колдорун көкүрөгүнө койдү:

– Ынаның, таксыр балам. Бу зумбалымда көр оокаттан артык кымбат нерсе болсобу, эшегимдин тезеги-и?..

Ушу учурда үстүндөгү ак кементайы күн нуруна экилене агарып, алдындагы акбоз жайдаңдап, алчактай басып, катуулай бастырып, Куйручук келатты. Кайран киши асмандан түшкөндөй жетип келди.

Текеатар шалдая түштү.

– О жолуң болгур! – деди ага Куйручук, – мылтыгыңдын үнү сен экениңди мага билдирди. Сага жаңы Өкмөт бешатарды өңөртүп, эштеп күн көргөн бечараларды тоно деди беле? Момун кишилерди алдаган кызылкулак сүткорлорду, жашыруун апиийим жүгүрткөндөрдү карма дебеди беле?! Оо, ит капсын сени!

– Буларды тинтишке акым бар, – деди Текеатар.

– Акыңдын бардыгын мен да билем! – деди Куйручук түктүйүп. – Адам тинтүүгө акы алган киши, адегенде көрөгөч болот. Ошо тинтээр кишини билип тинтет. Акым бар деп эле өткөн-кеткенди тинте берсең, ак кишинин шагы сынат. О ит капкырым! Алдагы мылтыгыңды соройтпой асынып ал ийиниңе. Бул чөлкөмдө сен аткыдай кийик жок!..

Текеатар дале тек турат.

– О тагасы, – деди Куйручук карыяга. Ыстыражниктин иши ушундай. Бул өрөөндө мылтыкчаны киши тоногуч экен деп ойлобонуз. Жолуңар шыдыр болсун!

Куйручук Текеатарды ээрчитип жөнөй берди.

– Бастыр эми, теке турмак, бука атар болсоң да, сага эрмектешер кишиң менмин!

Өздөрүнө арка салып кетип бараткан кийими аппак, жүрөгү да аппак кишиге аны селее карап турган карыя алкыш узатты:

– Уа-а, кудайым ак жараткан адам экен да. Эл журту менен муң билбесин бу асыл адам!

Үч каргыш

Токтомат узак жылдар бою бала көрбөй, башка чукак жашады. Жылдар өттү. Үкүлүү үмүтүн үзбөй: «О, Теңир! Мейли эркекпи же кызбы, жок дегенде

бир перзент бере көр!» – деп көккө табынган, асманга жалынган учурлары оголе көп болду. Жазыксыз пендесинин аруу тилегин, көксөгөн өтүнүмүн Кудай акыры орундатты. Ал алтымыштын ашуусун ашканда, көзү катканда, көкүрөгүн дат басканда, ыңаалаган ымыркай үнүн укту. Сүйүнүч дайрасына чөмүлдү. Кубанычы коюн-кончунан төгүлдү. Торколуу той берди. Уулунун атын Тоголок койду. Жалайырдай жалгызын көзүнүн карегиндей тегеренип бакты. Туяктууга тептирбеди, тумшуктууга чокутпады. Эркеталтаң бала жарык менен караңгыны, ак менен караны айырмалабай, жакшы жана жаманды ылгап тааныбай чоңойду. Уулу кермурут жигит болгондо, атасы аны жайлуу жерден үйлөндүрүп, ирегесин бөлдү. Деген менен Тоголок жигит ата-энесинин даяр тамак-ашына тап коюп, аякбошотор адатын таштабады.

Карылыктын чидери Токтомат абышканы алданкүчтөн тайдыра берди. Өзүн күкүктүн баласындай бапестеп багып, абышкалап ардактап туруучу байбичеси көз жумду. Абышка Тоголоктун колунда калды. Сексен сегизден ашты. Токсонго аяк басты. Карылыктын үстүнө оор жүк жүктөлүп, катуу ооруга чалдыкты. Он ай онтоп, төшөктө жатты. Тогологу курусун! Атасына тондоосун мамиле этти. Карыянын огобетер каруусу кетти. Келини кергиштеди. Кайнатасына жакшылап чай бербеди. Мурдун чүйрүдү. Эрдин түйрүдү.

Биркүнү Тоголок жигит атасы төшөктө жаткан бөлмөгө кирди. Кабагын түйдү. Төшөктөгү чал башын көтөрдү:

– Сен кимсиң?

– Мен Тоголокмун!

– Кулагы каңырыш чал өйдө обдулуп кайталап дагы сурады:

– Сен кимсиң ыя?

Тоголок эми, тоголонгон атасына ачууланды:

– Жаналгыч эмесмин! Чоочуба! Жаналгыч сенден коркот! Ал сага келбейт! Кууланып, укмаксан бо-

луп калганын көрчү!.. Эй, шүмшүк чал, деги качан өлөсүң?

– Ой, уулум, мен карыбадымбы, алжыбадымбы? – деди Токтомат карыя. – Аны менден көрбөгүн... Сексен сегизден көр! Тааныбай сурап жатамын. Эже кийген тонду сиңди да киет. Сен дагы бир кезде, карылыктын тушамышына тушаларсың... Тузагына түшөрсүң... Ошондо түшүнөрсүң, балам...

Токтомат карыя уулуна таарынып, аны менен сүйлөшпөй, тескери карап жатып алды. Ушу учурда эшикти ачып, Куйручук кирди:

– Кандай Токо, жакшысыңбы?

– Ээ, Куйручугум! Жакшы менен жаманды көрүп турбайсыңбы? Жакшы киши ушу маалда жамбаштап төшөккө жатабы? – Карыя күңгүрөнүп, көзүнө жаш алды.

Куйручук үйдөгү жагдайды байкады. Биртопко кайгылуу карыянын жанында эрмек болуп отурду. Көңүлүн көтөрдү. Кайрат айтты. Кош айтышып, эшикке чыкты. Тоголок да удаа чыгып, Куйручук менен кошо басты.

– Атам аябай кыйналды... Бизди да кыйнады... Же өлүп жаны тынбады? Эмне кыларды билбейм?.. Бир айла таап бербейсизби, Куйручук аке? – деди Тоголок.

Куйручук Тоголок жигитти жалт карады:

– Анын амалын мен табамын! Атаңды кармап өлтүрүп берейинби?.. Бирок сен мени паралагын! Алымыма жарагын! – Олуя атасынын өлүмүн чындап каалаган бейакыл уулдун ичи-тышын аңтара тиктеди.

– Короодогу койлорумдун эң семизи – бир, чоң куйруктуу ак иригим бар, аке! Ошону сиз алыңыз!

– Болду! Болду! Бул, чылбырбоосу болсун! Атаң өлгөндө өкүрүп келем!.. Өкүргөнүм үчүн да бирдеме бересиңби?

– Берем! – Тоголок жигит башын ийкеди. Куйручук саал күлүмсүрөп, ага мына буларды айтты:

– Менин каргышымдын үч түрү бар. Ар биринин өздөрүнчө тили бар. Адегенде, Туюк каргышымды

колдонумун. Бу каргышымдын кире турган тешиги жок. Чыга турган эшиги жок. Ойлой турган ою жок. Жойлой турган жолу жок. Ошону дубалап жиберем. Атаңды бир жумага чейин кармап атып, өлтүрүп берем!

Жети күн өттү. Баягы мөөнөт бүттү. Тоголоктун атасы өлгөн жок. Ал аябай капа болуп, Куйручуктун үйүнө келди:

– Атам өлгөн жок!

– Мен атаңды өлтүрүүнүн аракетинде болдум. Көчүгүмө көк таш коюп алып, күндүр-түндүр кармадым. Бирок атаң моюн бербеди. Колдогону күчтүү экен... Эпке келбеди...

– Эми, Тулуп каргыш аттуу амалым бар. Ошо каргышымды колдонумун! Атаңды сомдоймун! Күндүр-түндүр ойлоймун! Түбү чалды соо койбоймун! Күтүп тур, күчүгүм! Эмики жумага чейин ойрондоймун! – Куйручук ушинтип, Тоголоктун ишендиргендей сүйлөдү.

Тоголок жигит кубана түштү. Куйручукка ыракат айтып, үйдөн чыкты.

Дагы, бир жума убакыт өттү. Токтомат карыя даде өлбөдү. Баласынын эңсеген тилеги орундалбады. Тоголок тегеренип, дагы Куйручукка келди. Атасынын өлбөгөнү жөнүндө дагы сүйлөп берди.

Кудай сүйгөн Куйручук башын чайкады:

– Ай болбостур! Эми, бу жолу, Ачык каргыш деген амалым бар. Ошону колдонумун! – деди Тоголоктун күлүмсүрөй тиктеп. Ал Тоголоктун өзүн жумшады. Айыл-ападагы аттуу-баштуу кишилерди, аксакалдарды, жигит-жалаңдарды үйүнө чакыртты. Улуу-кичүү үй мүйүз тартып отурушту. Куйручук Тоголоктун жоруктары жөнүндө эл-журтка аңгемелеп айтты. Анан ал Тоголокко сөөмөйүн кеседи:

– О ойрон! Атамды өлтүрүп бер деген ааламда жок! Энемди өлтүрүп бер деген элде жок! Бул ой кантип башыңа келди? Куйручукту ирик беремин, өлтүрүп бер дедиң... Кантип дит багып, ушуну сүйлөдүң? Мен, сендей акмакты сынап көрөйүн, акыл

тегеретсин, адамча ойлонуп көрсүн дегенимди билбедиң... О Тоголок болбой, тоголонгур!..

Туюк каргыш дегеним... Ушу бойдон туюк калсын, эч ким билбесин, эл-журтка шерменде болосун, дегеним болучу. Кире турган эшиги жок, чыга турган тешиги жок дегеним... Какшыктаганым. Ойлой турган ою жок, жойлой турган жолу жок деп айтканыма түшүнбөдүң. Антип айтканым: ойлон, мындай кылууга болбойт, жол бербеймин дегеним... Уялбай дагы кайра келдиң. Атаңдын өлбөгөнү жөнүндө кабар бердиң. Эми, Тулуп каргышыма саламын дедим... Уйдун музоосу өлүп калганда, туюк союп, терисине чөп шыкайт. Тирүү музоого окшотот. Жонуна туз сыйпап, энесине жалатат. Уй телинет, ийип берет. Ал айбандыгынан билбейт. Тулупту өзүнүн тирүү музоосундай көрөт. Мен сени адам эмеспи, түшүнөр дедим. Тулуп каргышыма саларымды, атаңды бир жумада «өлтүрүүнү» сага кыйытып айттым. Эки аяктуу айбаным, буга да түшүнбөдүң! Бүгүн дагы уялбай тегеренип келдин. Атаңдын өлбөгөнү жөнүндө дагы кабар бердиң. Эми, мен Ачык каргышка саламын дедим. Акыры, сен аны көрдүң. Мына, ачык каргышым ушу! Эл-журт уксун! Билсин, мунуңду! Сенин бул ооруң эл-журтка жукпасын! Жаштарыбыз сенин жаман үмүтүңдү үйрөнбөсүн!

Куйручук сөзүн бүтүрдү. Эл жерге түкүрдү. Тоголокко токонаалат айтышты.

Жаш жигиттер Тоголокко жулунушуп, аны сабай турган болушту. Куйручук аларды токтотту:

– Балдар койгула! – деди ал. – Таяктын уусу денеден өтөт, сөөккө жетет!.. Сөздүн уусу сөөктөн өтүп, чучукка жетет!.. Эми, анча-мынча акылы болсо, адам болоор...

Атасынын өлүмүн тилеген уул баланын өлбөгөн төрт шыйрагы эле калды.

Куйручуктун кулактыктан кутулушу

1932-жыл. Күзгө жуук. Совет өкмөтүнүн өтүгүн кийген, отарабасын минген Сталин районунун чоңдору Багышан айылына чоң жыйын курушту. «Бөрк ал десе, баш алган» кызыл өкмөтчүлөр баканооздордун сөздөрүнө муюшту. Алар: «Куйручук бай-манаптар менен үзөңгүлөш, табакташ болгон... Өзү Медет датканын тукуму, Шабдан баатырдын таякеси, Көкүмбай болуш баякеси!» – дешип күпүлдөштү. Ушинтип, жазыксыз адамга жалаа жабылды. «...Куйручук Өмүрзаков кулакка тартылсын!» деген токтом жазылды, мөөр басылды.

Ушу күнү кечинде Куйручуктун жакын туугандары, айттак, дуулат уулдары олуянын үйүнө топурап келишти. Ага кулак болгону жөнүндө айтып беришти. Жарыктык киши жаңылыкка таңыркады.

– Кулак болгондо мен эмине болом? – деди Куйручук. – Жайыт толо жылкым жок!.. Короо толо коюм жок!... Эл-журтту тоноюн деген оюм жок!...Минип жүргөн жалгыз атым бар!.. Баш калкалаган жалгыз бозүйүм, жамынарга жууркан-төшөнчүм бар!.. Жалгыз кемпирим бар!.. Алтын-күмүштүү дүнүйөм жок! Жибек– шайылуу дүнүйөм жок!.. Мен кулак болбоймун!.. Мен кулак эмесмин!..

– О, кокуй ой! Бу киши түшүнбөйт турбайбы?- дешти туугандары. – Мен кулак болбоймун! – десең эле, кулак болбой каласынбы? Бай-манаптар менен дос-жоро жашаган! Ошолорго үзөңгүлөш, табакташ болгон деп жатышпайбы!.. Элден алып, эл эсебинен жеп-ичип жашаган!.. Азыр деле элден өндүрүп, күнүгө кой-козу соёт деп жатышпайбы!

– Мен кедей-кембагалдардан чычкак улак алган эмесмин! Бай-манаптардан алчу эмес белем. Же силер билбейсиңерби? Жеке өзүм албай, тапкан-ташыганымы бей-бечараларга, чортамандарга бөлүшчү эмес белем!.. А азыр болсо, малдуу-жандуулар өздөрү каалап, атка өңөрүп апкелип берип атышпайбы! Мен

бирөөлөрдү зордоп, уурдап же карактап алган жок-мун да! Койгула тамашанарды, мен кулак болбойм! – деди Куйручук колун шилтеп.

Кызык киши экенсиз! Бул тамаша эмес! Сизди түр-мөгө камашат же сүргүнгө айдашат!.. Ушу тамашабы? – Урук-журуктары күйүп-бышып, чурулдап ийишти.

– Эмне күнөөм үчүн мени камашат?..

– Кулак болгонуң үчүн! – дешти туушкандары бирооздон жаалашып.

– Эл-журт өздөрү самап, жүрөктөрү каалап берген кой-козудан ажырап, шорпо ичпей каламбы?

– О кокуй ой! Бу киши кайра шорпону айтат турбайбы? – Урук-туугандары баштарын чайкашты. – Кочкорго барып, райондун чоңдоруна даттанышың керек! Кулак эместигинди ошолорго айтып, актанышың керек!

– Ит энегин кескенге үйүр! Бакадан жардам сурагыча, сазга чөгүп өлгөнүң жакшы! Кочкордун чоңдору мага өздөрү кол салып атышса, ошо бокмурундарга барамбы? Мен, Баялы Исакейүпкө барам. (Ошо кезде Баялы Исакеев Кыргыз АССР Эл комиссарлар Советинин төрагасы кызматында иштеген.)

Куйручук акыры туугандарынын айткан-дегендерине көндү. Эртеси отарабага түшүп, Бишкек кааласын көздөй жөнөдү. Кыргызстандын төрагасынын кеңсаларына кирүүнү ойлогон жок. Ал Исакеевдин үйүн сураштырды. Сурамжылап атып, төраганын үйүн тапты. Үйү бак-шактуу, чоң короодо экен... Короонун темир каалгасын ачты. «Баялы!» деп заңкылдады. Жанкиши чыкпады. Дүрбөп калышса экен!» Ал өзү менен өзү ушинтип сүйлөштү. Куйручук кайталап кыйкырды. Үнүн каркыратып кыйкырды. Үйдөн үч-төрт киши удаа чыгышты. Аны таңыркап карай калышты. Куең, аларга көңүл бурбады. Үнүн бирде кыркыратып, бирде каркыратып: «О, Баялы! О, Баялы! О, Баялы!» – деп кыйкыра берди. Жанагы таңыркап карап тургандар өздөрүнчө сүйлөшүп киришти:

– Бу соо адам эмес!

– Жинди болгон киши го?

– Думанадыр?...

Алардын арасынан бир жигит бөлүнүп, Куйручуктун жанына басып келди. Кыйкырып аткан кызыктай кишиге суроо берди:

– Эмне мынча кыйкырасыз! Деги, сиз ким болосуз? Кыйкырбаныз! Баялы Дыйканбаевичте эмне жумушуңуз бар эле?..

Кыйкырчаак киши бул жигитке жооп берген жок. Кыйкыра берди. Үнүн бирде каркыратты, бирде кыркыратты. Жигит артка бурулуп, шыпылдай басып, үйгө кирип кетти. Аңгыча, үйдөн узун бойлуу бирөө чыкты. Бул чоң өкмөттүн өзү эле... Куйручук Баялыны тааныды. Баялы Куйручукту тааныды. Төрага жылмайды. Ал салам айтып, атактуу адамга колун сунду.

– Мен кулакмын! Этят бол, айланайын! Жакындаба мага! Кулактыгым жугуп калат, сага! – деди Куйручук үрккөн аттай кетенчиктеп.

Баялы Исакеев жайдарылана күлүп, Куйручукту колтуктады.

– Сиз кулак эмессиз!.. Жүрүңүз, үйгө кириңиз!

Кулакка тартылып, түрмөгө камалмакчы киши Кыргызстандын өкмөт башынын сый коногуна айланды. Куйручук менен Баялы узакка сүйлөшүп отурушту. Жарыктык Ай жарык суйкайып терезеден шыкаалаганда бул эки киши жатууга кам урду.

Жарык дүйнөнүн жарык таңы атты. Баялы Исакеев Куйручукту Кеңсаларына (Канцелярия) коштоп барды. Төрага өзү колун коюп, мөөрү басылган актоо кагазын олуянын колуна карматты. Актык барагында: «Куйручук Өмүрзаков бай-манап болгон эмес. Кулакка тартылууга жатпайт» деген жазуулар бар эле...

Ак менен кара жарашат, акка Кудай болушат. Кулакка тартыларда Куйручукка Кудай болушту!..

Үч ачка

Жай саратандын илеби сууган маал. Куйручук Көлмө тоолорун артка калтырып келатты. Жер асманга жакындап, Асман жерге жакындап, көз байланды. Ал Баш-Кууганды айылына конуп кетүүнү чечти. Жайнаган башка үйлөргө кайрылбай, Абайылда бригадирдин үйүнө түштү.

Отузунчу жылдар... Ачарчылыктын арсайган тырмагы журттун үшүн алган чак. Элдин көбү жакырланып, ичсе ашка, кийсе кийимге жетишпей, айлалары куруган кыйын кезең... Ошентсе да мал туягын үзбөгөндөр, казаны оттон түшпөгөндөр деле бу айылда арбын. Куйручук мындай жайыл дасторкондуу үйлөрдү жакшы билет. Бирок ал азыр күүгүм жамынып, өзүн күтпөгөн кишинин босогосун аттады.

– Келиңиз Кукке, келиңиз! Төргө өтүңүз! – Жайнаган ашы жок болсо да, жарык кабактуу Абайылда чакырылбаган конокту жалпаңдап тосуп алды. Деген менен, оокаты өп-чап, кембагал киши кадырман адамга өз оюндагыдай, жакшы сый-сыпат көрсөтө албай, бетинен оту жанып, жер тиктеп, уялып калды... Жоктун жону катуу. Куйручук да, өздөрү дагы каткан калама жалмалашып, карандай чай уурташып, өзөк жалгаган болушуп, төшөккө кыйшайышты.

Абайылда түнү бою түйшөлүп, жакшылыктуу уктай албады. Ал таң супа салганда төшөгүнөн турду. «Үйүмө касиеттүү киши келсе, коноктой албадым... Бу кишини атайы үйлөрүнө чакырып, келтире албагандар канча!

Кой, Куккем тургучакты, бир козу таап келе калайын! Ак батасын алайын!» деген ойго жетеленип, бригадир эшикке жөнөдү. Атын токуй баштады. Жуп атка минип, бастыра берерде үйдөн Куйручук да суурулуп чыкты:

– Ой, Абайылда! Карга бок чокуй электе каякка? Же үйдөгү коногунду таштап кете бересиңби?

– Мен азыр... Тез эле келип калам! Кечирип коюңуз!

– Козу-улак издеп, убара болбо... Түш аттан! – Куйручук буйрук бере сүйлөдү. Ал Абайылданын ичиндеги ой-пикирин айттырбай туюп койду. Үй ээси айласы түгөнүп, атынан түштү. Ого бетер шылкыйып, башын жерге салды.

Олуя арыктагы сууга колун малып, жүзүн чайды. Экөө үйгө ээрчише киришти. Куйручук баягы каламадан сындырыш, ооз тийди. Сыртка кайра чыкты. Ал көңүлү чөккөн, маанайы өчкөн Абайылдага мына буларды айтты:

– Шылкыйба, иним! Мага сый-урмат тартуулайын деген татына ниетин бар экен! Ошонуңа ыраазымын. Сага таарынбаймын... Жардылык уят эмес, башыңды көтөргүн!... Бу силерди үч ачка дейт! Эртеден-кечке жер-сууну кыдырып, атың ачка! Ат үстүндөгү өзүң ачка! Кечинде чарчап-чаалыгып үйүңө келесиң, бечара үй-бүлөң да ачка! Эми, кудайым буйруса, ачкан кардың тоюнат, жырткыч кийимиң бүтөлөт. Үйүңө бекеринен келбедим. Ырыскы таштап кеттим!

Куйручук Абайылдага ак батасын арнап, Карагер атына миңди. Ал Жумгалдын көкүрөгүн көздөй сур жыландай козголгон жолго түштү.

Кудай сүйгөн Куйручук үйүнө түнөп кеткенден ончакты күн өтүп-өтпөй, Баш-Кууганды айылында шайлоо өттү. Бригадир Абайылда айыл кеңешинин төрагалыгына шайланды. Чөгүңкү көңүлү жайланды. Урук-журктары, тууган-туушкандары, айылдаштары бирден козу-улактарын өңөрүп, куттук айтып үйүнө келе беришти. Кереметтүү кишинин айтканы айткандай болду. Абайылданын аңгыраган короосуна жандык-мал толду.

Кожомкул менен Бөлтүрүктүн таймашы. Куйручуктун калыстыгы

Кожомкул кыргыз элдин кыйырына, казактын калкына атактуу балбан иретинде таңкы сары

жылдыздай таанымал болгон чагы. Узакка дейре эл арасынан Кожомкулду коркутар балбан табылбады. Эрегишер эрен жок, күрпүлдөшөр берен жок! Кожомкулдун шоораты көккө көкөлөдү.

Отузунчу жылдардын ортосу. Бишкек калаасында чоң маараке шаңы өтүп жатты. Торколуу тойго канатташ казактан, өзөктөш өзүбектен да жайыктөштөр, чабендестер келишкен. Адаттагыдай, кыргыз намысын талашмакка Кожомкул балбан калдайып күрөшкө чыкты. Бу дөөнүн атак-даңкынан, алптыгынан жазганып, жанкиши түшпөдү. Далай жолборс жүрөктүүлөр, балбан билектүүлөр жалтайлап турушту. Алаңгыча болбоду... Ысык-Көлдүн ышкылуу чоңдору чоң балбан табышты. Букамоюн, буура сан Бөлтүрүк аттуу сомбилек жигитти Кожомкулга түшүрмөккө камдантышты. Бири сарыжаргак шым издеп, бири өкчөлүү өтүк издеп карбаласташты.

Бирок Кыргызстандын чоңдору бу кармашка көнүшпөдү:

– Кожомкулга казак, өзүбектен балбан чыккан жок! Эки кыргызды тытыштырбайбыз! – дешти. Жээликкендерди тыйып коюшту. Ошентип, бу жолу эки дөө арманда калышты. Бул кезде Бөлтүрүктүн да болуп турган чагы экен. Алтай ташты аласалдырып, койдой ташты колтуктай басып кетип, уйду улактай көтөрүп чаап, мууздаган маалы экен...

Деген менен, Жумгал жана Көлдүн эл башчылары келишимге келишти. Бир айдан соң, эки чоң балбанды күрөштүрүүгө сөз бекиди. Жер ортосу Кочкорду тандашты. Жумгалдыктар менен көлдүктөр бир ай бою балбандарды тапташты. Жалаң майчөкмө буудай, күчтүү күрүч болду балбандардын жегени. Кара таруунун бозосу болду бу дөөлөрдүн ичкени...

Эл-журттун күткөн күнү жакындады. Балбандардын жүрөктөрү лакылдады. «Кожомкул менен Бөлтүрүк күрөшөт экен!» деген учкаяк сөз эл аралады.

Кожомкулду Суусамырдан Кочкорго чейин үч жолу ат которуп апкелишти. Атайы ашталып жасал-

ган арабага эки атты чегишип, Көлдүн Бөлтүрүгүн балбан күрөш өтүүчү майданга жеткиришти.

Кочкордун канбазары элге толгон. Чычкан мурду аралап өтө алгыс. Аттуусу атын минип, өгүздүүсү өгүзчөн жүрүп, эшекчендери эпендеп, жөөсү жөө-жалаңдап келгендер көп. Калыстар шайланды. Кермеге жыйырма жылкы байге байланды.

Эл чуркурап бата берип, ортого Кожомкул чыкты. Бою узун шырмыйдай, тиктегени кыргыздай. Айдалысы далдаят, айрытөшү калдаят. Булчундары буржуят... Жаактары аттын жаагындай, керекарыш... Кабак-кашында кабыландын сүрү бар. Катылганды бир чапчып жеп ийчүдөй түрү бар. Атаңгөрү, ким даап бет келмекчи, буга?!

Эл чуркурап бата берип, эми Бөлтүрүк чыкты бөлүнүп. Бешенеси жаркырап, бетинен нуру төгүлүп. Бука моюн, буура сан бу дагы укмуш көрүнүп. Кожомкулдан жаш экен, бою саал пас экен... Зыңзың этип кенебейт, анча-мынча балбанды бучкагына теңебейт. Атаңгөрү, балбан деп мына ушуну айт!

Алаңгыча болбоду... Бет маңдайдагы дөбөдө капталдай чаап, ач-айкырыкты салган бир атчан көрүндү. Эл-журттун көөнү ошого бөлүндү. Артында чаңы буралат. «О, Токто! Токто! О, Токто!» – деп кыйкырып келет. Балбандар да атчанды аңкайып карап калышты. Бул пашып келаткан Куйручук экен! Ал элге жакындай берип, тизгинди жыйды. Бууракандап сүйлөп кирди:

О, эл-журт! Опурталдуу оюнду токтотолу! – деди Куйручук. Эки арстан алышса, экөө тең сулайт. Эки тоо кагышса, экөө тең кулайт. Эки дөө кармашса, бирин бири жайлап салат. Эки көкжал кабышса, экөө тең бирин бири чайнап салат! Азыр бу эки балбанды күрөштүрсөк, экөөнүн бирөө өлөт! Эсен калганы, он эки мүчөсүнүн экөөнөн айрылып, айыкпас майып болот! Эл-журтка тамаша керек, а силерге жан керек, балбандар! Күрөшпөгүлө!

Куйручукка каяша айткан жан киши болгон жок. Бирсаамга жымжырттык өкүм сүрдү. Эмеле, бирин

бири камандай качырууга, кара жерге жапырууга даярланышкан балбандар да жоошуй түшүштү. Элдин көзү дале Куйручукка бурулду. Ал атынан түштү. Канжыгасынан жембаштыкты чечип алды. Элдин ортосуна басып келди:

О, эл-журт! Бу делебе козголгон кыйын болот. Эки дөөнүн тамашасын көрөбүз, кызыгына чөгөбүз деп келдиңер. Демиңерге суу сеппейин. Эмесе, балбандардын жаңы тамашасын баштайбыз! Өздөрү да өкүттө кетпесин!

Куйручук колундагы жембаштыктан зоот аттарга такалануучу жуп орустаканы алып чыкты. Бирөөнү адегенде Кожомкулга сунду. «Кабыштыра кармап, сындыр!» – деди. Кожомкул таканы эки учунан бекем кармады. Өзүн көздөй ичкери толгоду. Така ийилип барып, «чарт» дей түштү. Эл шыпшынды. Така сындыруу кезеги Бөлтүрүккө келди. Ал экинчи таканы кош колдоп, сыртты көздөй имерди. Така ийилип барып, «чарт» дей түштү. Эл шыпшынды.

Эми, Куйручук жембаштыктан кыркылып экиге бооланган кызыл талды сууруп чыкты. Балбандарга карматты. Кожомкул сол колу менен талдын үстүңкү учу жагынан уучтап, оң колу менен төмөнкү жагынан мыжыга толгоду. Суу сарыгып, жерге тамчылай түштү. Бөлтүрүк да боону аткый кармап, бекем бурады. Беш манжасынан суу сызылып, жерге тамчылады... Эки балбандын каруу-күчүнө таңыркаган эл баш чайкап турушту.

– Тээтиги, чоң жээрде кашканы чечип келгиле! – деди Куйручук жарданган жигиттерге байлануу атты көрсөтүп. – Жаныбар, Камбар ата тукумунан мындай жоош мал болбойт. Үркпөйт, теппейт!.. Ушу атты отуз кадамга арыштап, көтөрүп барасыңар! Отуз кадам! Окус, ашырып ийгениң, алакөөдөнсүң! А кемитип койгонуң, чабалсың!

Бир жигит жээрдекашканы жетелеп келди. Не бар, не жок дегендей, алдыңкы, арткы буттарына бошураак чидер салынды.

Кожомкул далдайып басып келди. Эңкейе калып, атты жонуна ыкшап, көтөрө салып жөнөдү. Ат окуранды. Бул бир укмуштай көрүнүш эле. Бөлтүрүк да калдайып басып келди. Ал да кыйналып-кысталбай, Кожомкулдун балбандыгын кайталады.

Эки алптын тамашасына эл-журттун жарпы жазылды. Баягы байге Куйручуктун айтуусу боюнча балбандарга тең бөлүндү.

Бу жарыкта эмне өлбөйт?

Куйручук Жумгалдын этегинен көкүрөгүн көздөй сур жыландай козголгон жолдо келе жатып, атынын оозун бура тартты. Ал Чаек айылындагы советтик чоң кызматкер Кудайберген Карымбаевдин үйүнө кайрылды. Олуя босого аттап кирген үйгө Кут кирди, кут менен кошо Үт кирди. Багылан козуга бата жасалды. Бүркүткабак жигиттер карбаластап отун жарып, айтамак кыз-келиндер боорсок бышырып, самоордон түтүн көтөрүлүп, дасторкон бетине тамакаш жайнап, айтору, той түшүп эле калды!..

Бул үйгө эл чакыртпай жыйылды. Бешиктеги баланын ыйлаганы тыйылды. Күмүшээк карыялар, аксамай байбичелер Куйручукка ыктап отурушту. Атургай, аталарынын жонуна конуп, энелеринин этегине эрмешип келишкен майда-бачек балдар да бар үйдө.

Жаагын айга жаныган, жорго чечен аңгеме айтканда, кээде куюлуштуруп, кайбирде жамактап, кеп ортосуна макал-ылакаптуу канатчан сөздөрдөн аралаштырып, элди күлкүгө тундуруп, кайбирде терең ойго термелтип, о узакка сүйлөп отурду. Мамырап кеп тыңшагандар ооздуу-кептүү кишинин сөздөрүнө кымызга суусун кангандай, ыраазы болуп отурушту.

Бироокумда Кудай сүйгөн Куйручук Акзыйнат чечен жөнүндө айтып өттү:

Бир жигит ат чарчатып, узак жолдо келатып, тоолук элдин айылына туш болот. Жолдо обочо ончакты

бозуй... Атын тыныктырып, өзүнүн курсагын тоюндуруп алмакка аттан түшөт, Даңкайган ак өргөөнүн эшигин ачып, үйгө кирет. Үйдө жалгыз келин бар экен... Учурашат. Көтөрө кирген куржунун колуна кармап, элеңдеп туруп калат. Үй ичин тегерете тиктейт:

– Бу куржунумду каякка илемин? – Ал ушинтип сурайт жаңкы келинден.

– Жүзбаш үйдөн куржунуңду илүүчү кереге баш табылбаса, анда, куржунуңду моюнуңа илип отур! – Оңбогон келин энөө жигитти үйгө киргенде эле ушинтип сөзгө сындырат.

Кыргыздын салтын урматтаган айча жолоочу жигитке арнап казан асат. Дасторкон жаят. Кымыз сунат... Бирмаалда эт бышат. Кабак-кашын жаркыратып, келин жолоочунун астына табак тартат. Шорпо сунат. Жанагы жигит устуканын жеп түгөтүп бүтсө деле, жайбаракат мүлжүп кыйлага отуруп алат. Чыдамы чыккан келин бу аңкоо жигитке дагы сөз ыргытат:

– Эшиктеги короочуга да бирдеме калтырбайсыңбы? – дейт жигитти уяткарып. Ошентип, жолоочу жигит келинден экинчи жолу сөзгө жыгылат.

Жигит жолун улап, кетмекчи болот. Жуп атына минип, бастыра берерде, ит жулунуп үрүп, аттын куйругуна асылат. Эки ирет сөзгө алдырып, ыза жуткан жигит эңкейе берип, итти камчы менен тартып жиберет. Ит каңшылап калат. Жаңкы келин бу эси жок жигитке дагы сөз узатат:

Кой, короочу ыйлаба! Эчтеме болбойт... Агасы инисин кээде ушинтип уруп коёт!

Кулактын түрлөрү

Күз. Эл кайнаган аш. Куйручукту үч курчаган көпчүлүк арасынан жаңыдан сакал-мурут күтүнүп, абышкалыкка кадам таштаган бир киши сөз баштады:

Куке! Кандай сөз айтсаң дагы элге жагат. Эл берилип кулак салат, мамырап тыңшап калат. Эртегиге ка-

нат күүлөсөң эң бир сонун, бүгүнкүдөн сүйлөсөң бу да орун! Салттуу сөзүңө жубанат, куудул сөзүңө кубанат. Окуп-чокуган билимиң жок, же окумуштуудай илимиң жок! Деги, укмуштуу сөздөрдү каяктан табасың?

– Оой, адам амалы түгөнбөйт! – деди Куйручук, жаңкы жаш абышканы сыдыргы көз карамы аркылуу тиктеп:

Адамда үч түрлүү кулак болот!.. Аларды таш кулак, акма кулак жана куймакулак атайбыз!

Ташкулакка таптакыр сөз кирбейт. Өзгөчө, катуу болот. Ташка тийген ок чак этап, кайып кеткендей, мындай кулактууга айткан сөзүң талаага кетет. Ташкулак айтканды укпайт. Укканын айтып бере албайт!

Ал эми акма кулакка айтылган сөз анын бир кулагынан кирип, экинчи кулагынан агып түшүп калат. Бирок азыраак жук-жубуру сакталат. Уккандарын дөөдүрөп, толук айта албайт. Мындай кулактууга айтылган кайран сөз! Сөлтөктөп, аксап калат!

Адам кулагынын үчүнчү түрү – куйма кулак! Куйма кулактуу киши айткан сөздү жакшылап тыңшап, берилип угат. Уккандарын чыпчыргасын коротпой, кулагына куюп алат. Анан уккан кебинин чар-чурун элеп таштап, кызарып бышкан данын пайдаланат. Мындай кулактууга айтылган сөз талаада калбайт. Эмгегиң жанат. Баягынын айтканы эле... – деп атыңды даңазалайт. Куймакулак киши сөздү элден үйрөнөт. Куймакулакка сөз үйүлөт. Түгөнгүс, баалуу алтын казынага айланат. Чачылган сайын, кайрадан толот! Үзүлгөн сайын, утуру улана берет!.. «Муну билген киши билет, билбегендер сага окшоп, мурдун көтөрүп жүрө берет!» – Куйручук ушуну айтып, жанагы өзүнө суроо узаткан кишини сөөмөйү менен мурунга сайып койду. Эл дуу күлдү. Куйручук кулактын түрлөрү жөнүндө сөзүн бүтүрдү.

Акындар жана чечендер жөнүндө сөз

Куйручук кирген үйгө Кут кирди, кут менен кошо Үт кирди. Ойлору обого оргуган олуя Усубалы мер-

генчинин үйүндө отурду. Даалдаган мергенчи жигит кереметтүү кишинин үйүнүн босогосун аттаганын жакшылыкка жооруп, жан-алы калбай кубанды. Үч күнү мурда Уу-Төрдөн атып келген аркардын этин түгөл казанга салдырды. Бул үйгө айыл-апа чакыртпай эле жыйылды. Бешиктеги баланын ыйлаганы тыйылды. Бүркүткабак жигиттер отун жарып, айтамагы кылайган кыз-келиндер боорсок бышырып, самоордон түтүн көтөрүлүп, жайылдасторкон жайылып, кудай бетин салбасын, той түшүп эле жатып калды!..

Куйручук чечендин кучунашы кармады. Ал улама сөзү менен улуу-кичүүнү арбады. Карыялардын өтүнүмү боюнча акындар жана чечендер жөнүндө чечилип сүйлөдү. Жарыктык киши жарчага конгон алгыр куштай канатын күүлөдү.

– Кудай даарыган кишилер акын аталат! Деген менен акындын да акыны бар. Алла Таала эгем бирөөнө чөмүчтөп, бирөөнө кашыктап, а бирөөнө бир чымчым шык тартуулайт экен. Ошо шык-шыбагасына жараша акындар үч түркүмгө бөлүнөт. Алар алтынжаак, жезтаңдай, каражаак, кайкытил жана жамакчыга иргелишет.

Алтынжаак, жезтаңдай ырчылар жамгырдай төгүп, мөндүрдөй сабан ырдашат. Айлап ырдаса дагы булардын ыры түгөнбөйт. Сөздөрү алтындан кундуу, айдан нурлуу болот. Ырлары жагымдуу, жугумдуу келет. Булар эртеден-кечке чаалыкпай, жаагын жанып ырдай берет. Тулпардай ыраакка чуркашат, шумкардай көкөлөп учушат. Ырдаган сайын кызышат. Сөздөрү жүрөгүңдү ысытат.

Чоң манасчылар ушу ырчылардан чыгышат. Башка дастандардан, ырлардан Манасты өйдө коюшат. Ошондуктан, көбүнчө Манас айтышат. Булар Манастан башка чоң дастандарды да ырдай билишет.

Алтынжаак, жезтаңдай ырчы эл аралап ырдайт. Бул ырчыларды эл-журт жогору баалайт.

Каражаак, кайкытил аттуу чон ырчылар болушат. Кайбирде буларды эл-журт каражаак, актандай деп да

коюшат. Бул ырчылар дагы жамгырдай төгүп, мөндүрдөй сабап ырдашат. Сөздөрү жарпты жазат, жанды жыргатат. Сөзтапкыч келишет. Такалбай, мүдүрүлбөй, шыдыр ырдай беришет. Бирок булар алтынжаактардан саал пасыраак болот, ыркөрөңгөсү алардан азыраак болот. Себеби каражаактар Улуу Манас ырын ырдай алышпайт. Бул ырчылардын арасында Эр Төштүк, Жаныш-Байыш, Курманбек, Эр Табылды, Жаңыл мырза, Кедейкан, Кожожаш, Ак Мөөр сыяктуу чоң жомокторду, дастандарды ырдаган ырчылар бар.

Каражаак, кайкытил ырчылар эл аралап ырдайт. Чоң аш-тойлордо ушу ырчылар жарчы болушат. Бул ырчыларды да эл-журт өзгөчө ызааттайт.

Жамакчы аттуу ырчылар болот. Булар жамап-жаскап, сөз кураштырып ырдашат. Ыркөрөңгөлөрү азыраак келет, чоң ырчылардан бир кыйла пасыраак келет. Жамакчылар эл аралап ырдашпайт. Чакан аш-тойлордо, жоробозо ичилген үйлөрдө элдин эрмеги болгонго гана жарай алышат. Бул ырчылар чоң ырчылардын катарында ырдай алышпайт.

Жамакчыларды бир айылдын ырчысы, эки айылдын жарчысы деп коюшат.

Куйручук чечендин кучунашы кармады. Ал алымдуу сөзү менен улуу-кичүүнү арбады. Күмүшээк карыялардын өтүнүмү боюнча эми ал, чечендер жөнүндө чечилип сүйлөдү. Аскага конгон алгыркуштай канатын күүлөдү.

– Кудай оозуна сөз куйган кишилер чечен аталат! Деген менен чечендин да чечени бар. Чечендер үч түркүмгө бөлүнөт. Алар жорго чечен, жөө чечен жана кургак чечен аталышат.

Жорго чечен – сөзгө өтө бай, сөзгө балбан киши! Бул чечен айлап сүйлөсө дагы сөзү түгөнбөйт. Жагымдуу, жугумдуу, угумдуу сүйлөйт. Сөздөрү алтындан кундуу, айдан нурлуу болот. Жоргочечен сүйлөп жатканда жорго жүрүшүн салат. Бүркүттөй канатын күүлөйт. Тарыхты, санжыра, санатты, таалым сөздү жоргочечендей эч ким билбейт. Жорго сөзүн төгүп

куюлуштуруп, меселдетип, кызыктуу аңгеме айтып берет. Сөз каймагын калпып берет. Жоргочечен сөз менен сүрөт тартат, таасын айтат. Көзүнөн нур тамат, сөзүнөн ыр тамат! Жоргочечендер сүйлөгөн сайын кызыйт, жүрөгүң ысыйт!

Жөө чечен аттуу чечендер бар. Бул чечен тилин тишине кайрайт, сөздү күтүрөтө айдайт. Утуру кызып, кызыл тилин бүлөйт, таңдан кечке сүйлөйт. Куюлуштуруп, жуурулуштуруп, меселдетип кызыктуу аңгеме айтып берет. Бирок узак жолдо жөө баскан кишиге окшоп, узун сөз сүйлөп жатканда чарчап калат. Жорго жүрүшүн салып баратып, таскактап кетет. Сөздөн жаңылып, чалынып мүдүрүлөт. Жөө чечендин сөз көрөңгөсү көп, татымы азыраак болот, ал жорго чеченден пасыраак болот.

Кургак чечен деген чечендер бар. Бул чечендер оозу менен орок орот, тили менен буудай кууруйт. Кургак чечен шыдырата сүйлөйт, бир эт бышым сөзү түгөнбөйт. Бирок сөзү кургак, супсак болот. Ал өзүн чоң чеченмин деп ойлойт. Кургак чечендер шылдыңчыл, какшыкчыл, тапан келишет. Төп сүйлөбөй, көп сүйлөйт. Таамай, таасын сүйлөбөй, тайытып, кайытып сүйлөйт. Кургак чечен узун кептин учугун чубаса, уккан кишилерди жадатып жиберет.

Кудай сүйгөн Куйручук акындар менен чечендер жөнүндөгү сөзүн аяктады. Эми ал, өткөн кылым күндөрүн барактады.

Куйручуктун төмөнкү сүйлөп, айтып жүргөн сөздөрү элдин эсинде калган экен:

* Алыс жолдо атың өлбөсүн, карыганда катының өлбөсүн!

* Ат мертиниپ аксайт, азамат жутунуп аксайт!

* Ынсап-ырыс төрөйт. Ачкөздүк менен арамдык кишини итке теңейт.

* Аялзаты – асыл! Үйүңдүн күнү, балдарыңдын энеси!

* Эрди-катын эки түгөй, бири-бирисиз күн көрө алабы?.. О кыйын чакта аял эркексиз күн көрө алат. Эркек киши аялы жокто, темтейип калат.

* Аял жакшысы – аңыз кеп. Аял жаманына коргон кайран акыл, кайран кеп!

* Эрди эки катын билет: Акылдуу аял эрди далыга чаап, мактап, жайкап билет... Акылсыз аял чимкиригин көтөрүп чаап жатып билет...

* Эне-атаны эки бала багат: Эстүүсү отун алып багат. Эси жогу катын алып багат.

* Катын – карга, бала – сагызган!

* Жамандан жаан туулду деп сүйүнбө, жакшыдан мөөн туулду деп күйүнбө! Буудай сепсең, буудай оросуң, арпа сепсең, арпа оросуң!

* Тирүүсүндө сый көрбөгөн кишинин өлгөндө кош баракаты болот.

* Атаңды кандай сыйласаң, уулуңдан ошондой сый көрөсүң.

* Өткөн өмүр – көз жетпес зоока!

* Алатуяк сөз чындыктын баркын кетирет.

* Мал уурусунан сөз уурусу жаман!

* Чындыктын чырагы бизден соңку балдардын колуна бүлбүлдөп барып жетет.

* Жерде жаткан жумуртка асманда учкан куш болот!

* Акын менен чечендин сөзүнө эл орток.

Арстанбектин жообу

Жыйырма төрт жашында Арстанбек ырчы Солтобай менен келатып, Казыбайдын он алты жашар кызы Айганышты сүйүп калат. Айганыш ага:

Эр жигиттин үч шериги, үч асыл мүнөзү, үч кереги, үч душманы, үч жаман жагы, үч кесири кайсы? – дегенде, Арстанбек төмөнкүчө жооп бериптир:

Эр жигиттин үч шериги – айнышпас асыл жубайы, жакшы аты, жанга күйөр досу.

Үч асыл мүнөзү булар: чынчыл болсоң, кол жеткис бийик чынарсың. Адал жүрсөң, айнышпас турмушунда кумарсың. Адилет болсоң, калкыңа калыс бийлик кыларсың.

Үч кереги – аш, суу, от. Аш – өмүрдүн күлазыгы. Суу – өмүрдүн булагы, тиричилик, жан берген, тамчысы кан берген. От – өмүрдүн өзөгү.

Үч душманы: жалкоолук – кайнатчу шоруңду, аңкоолук – агызат бир күн каныңды; жатактык – уурдатат короодогу малыңды.

Үч жаман жактары: жалтанчаактык – алдырат оозуңдагы наныңды; жагымпоздук – көрүнгөнгө бүгүлсөң, боло албайсың жагымдуу; жалганчылык – жоготосуң арыңды.

Үч кесири: ушакчылык – кыйнаган жаныңды; алдамчылык – ача албайсың багыңды; мактанчаактык – кетиресиң баркыңды.

Казак айдап бара жаткан малдын чаңы көзүмө кирди

Байтик солтону бийлеп турганда солтонун жигиттери казактан мал уурдашат. Бирок уурулугу билинип, мал табылып калат. Кандай айышка жыгуу үчүн казак менен кыргыздын жакшылары белгилүү бир жерге чогулуп, жыйын өткөрмөк болот.

Солтонун мурда топко аралашып жүргөн бир ак сакал кишиси бар экен. Аны карып калды, эмне сөзгө жарамак эле дешип үйүнө калтырып кетет.

Эки эл бириккен жыйын бүтүп, солто эми тогуздап айып тартып, далай жылкы, коюн казакка берүүгө аргасыз болот. Жыйылган эл тарап, үй-үйүнө кайтып келет.

Баягы үйүндө калган абышка солтолор доого жыгылып, айыбына бир нече мал бергенин угат да, ат токутуп, Байтиктикине жөнөйт.

Келсе Байтик төрүндө жатат. Абышка менен жакшылап учурашып да койбойт. Анда абышка

Байтиктин жанына жакын отуруп, эки чөнтөгүнөн эки бет аарчы алып чыгып, эки көзүн алмак-салмак сүртө берет. Аны байкаган Байтик:

– Ии, абышка карыган экенсиң го, көзүңдүн чылпагын эле сүртүп калыпсың. – дейт. Анда абышка минтип жооп берет:

– Карылыктын себеби да бар дечи. Бирок үйүңө келе жатсам, солтолор доого жыгылгандыгы үчүн казак айдап бара жаткан малдын чаңы көзүмө кирди окшойт ...

Ошондо Байтик ыргып туруп, жигиттерин чакырып:

– Казак айдап бара жаткан малды кайра кайрып келгиле! – деп буйрук берген экен.

Менин жашым талаш

Солто менен казактардын ортосунда да бир доолуу иш болуп, эл жыйылып, баягы чатакты чечүүнүн үстүндө болушат. Ар кими өз оюн, далилин айтып бүткөн кезде сөз казактын бир мыктысына тиет. Ал сөздү алда кайдан баштап, кыргыз менен казактын өткөн-кеткенин айтып келип, доолуу иштин кайдан башталганын терип-тепчип, дагы бир-эки сөздү айтып бүтүрүп, солтолорду кың дегизбей доого жыга турган болуп калат. Ошондо бир жаш бала атасын ээрчип келген экен. Атасынын жаңсап тыйганына карабай, баягы казактын сөзүн бузуп: «Менин соболум бар эле», – дейт. Казактын чечени жекире карап коюп сөзүн уланта берет. Бала дагы баягысын кайталайт. Казактын чечени баланы кантип тыярын билбей, бир аз мукактанып, баланы тынч отур деп коюп сөзүн улантмакчы болот. Бирок сөзүнүн учугун таап, кайра баштамакчы болгон кезде, бала дагы сөзүн бөлүп: «Менин соболум бар эле», – дейт.

Ошондо казактын чеченинин ачуусу келип «ээ, оңбаган, туршы, жасың нешеде?» – дейт.

Бала: «Менин жашым талаш. Атам он үчтөсүң, Кененсары менен Ноорубайды кыргыздар колго тү-

шүргөн жылы төрөлгөнсүң дейт. Апам он экидесиң, Кененсары менен Ноорузбайды бошотуп алам, ал үчүн мен Ормон ханга тием деп карындашы Бүкөтай келген жылы төрөлгөнсүң дейт. Ушул экөөнүн кайсынысы ырас? Мен ошону силерден сурап аныгын билип алайын дедим эле» – деген экен.

Баягы солтолорду доого жыгабыз деп отурган казактардын оозунан сөзү түшүп, «Жыйынга акең келбей, өзүң ак келгенде сөзүмиз эрте бытмэк экен» дешип доону доолагандан калып, тарап кетишет. Ошондон кийин баягы бала «Бала Айылчы» аталып калган экен. Ага чейин аты жөн эле «Айылчы» экен.

ТАМСИЛДЕР

Түлкү чапкене, ташбака үчөөнүн эгин эккени

Түлкү, ташбака, чапкене – үчөө дос болуп, эгин эгишет. Түлкү жайлоого чыгуучу болду, ташбака эгин багуучу болду, чапкене оруп-жыючу болду. Түлкү аштык даяр болгондо жайлоодон түшүп келди. Буларга эгинди жөн эле бөлдүрбөй, бир амал менен алдап, өзү алууну ойлоду.

Түлкү:

– Бурадарлар, мунун эмнесин бөлүп убара болобуз, жарышалы. Кимибиз мурун келсек ошонубуз алалы – деди. Аксакалдын сөзүн чапкене, ташбака макул көрдү. Чуркоого убадалашкан жерге барышты. Барып жеткен соң үчөө катар турду. Ал арада чапкене түлкүгө жабышып, акырындык менен кулагына чыгып кетти. Чуркап жөнөштү.

Түлкү аштыктын жанына келип бир силкинип койду эле, чапкене ыргып түшүп, аштыктын үстүнө чыгып кетти.

Чапкене: – Мен келгенге бир саат болду, аштыктын үстүнө чыгып алып, Сизди качан келет – деп, карап турганымчы – деп койду.

Ошону менен байгени кичине болсо да айла менен чапкене алып кетти.

Кыргыз менен үкү

Эчтеке таап жегенге жарабай калган бир кары оорулуу үкү менен бир алгыр кыргыз тааныш болот. Акырында экөө кучакташып кыяматтык дос болот. Аны өзүнөн артык кылып багат. Экөө алыска сапар

кетешет. Кыргыздын эптүүлүгү менен алгырдыгы аркасында жакшы эле күн көрүшөт. Үкү оорусунан сакаят. Өз тамагын өзү табууга жарап калат. Кыргыздын кармаганы ага кызмат болбой калат.

Үкү өз күнү өзү көрөрлүк болгондон: кийин экөө биргелешип аңга чыгышат. Анда үкү акырын чакырып алып, кыргызды кармайт да:

– Мен сени жеймин! – дейт.

Кыргыз көп кызматын, акыреттик достугун айтып ыйлайт. Үкү: – Жакшылыкка жакшылык эшектин иши, жакшылыкка жамандык эшендин иши. Жашоо – күчүң жетсе, алышмак, күрөшмөк, жетпесе алдап алмак, айла кылмак, иши кылып өзүң жашамак – деп кыргызды чыркыратып баса калат. Темир айры өңдүү чоң чеңгели менен кыргызды мыжып өлтүрөт. Жеп тоюп алып кагынып-сыланып учуп кетет.

Ач көз карга

Бир карга эч бир балага тойбос болду. Бир күнү өзүнүн жумурткасын аз көрүп карчыганын эки жумурткасын уурдап алып келип кошо басты. Балдары чыкты, баарын тарбиялап өстүрдү. Канаты чыгып, учаар кези болду. Карчыганын эки баласы карганын үч балапанын бир-бирден кармап жеп, бир аптада карганын балапандарын түгөттү. Бир күнү карганын өзүн да кармап жеп койду.

Каркыра менен түлкү

Каркыра менен түлкү экөө бир чуңкурга уя жасап, бала чыгарышкан экен. Каркыра балапандарга жем издеп кеткенде, анын бир балапанын түлкү жеп коёт. Бир убакта каркыра келет. Анда түлкү көз жашын мөлтүлдөтүп:

– Сеники, меники жок эле кошунам, узун моюн балаңын бири жок – деп анткорсунуп ыйлаган экен.

Төө, козу, улак , түлкү, аюу, карышкыр, жолборс

Жетөө биригип, жан багабыз деп, дос болуп, жайлоого чыгышат. Төө, козу, улак үчөө чөп жеп, жакшы семиришет. Аюу, түлкү, карышкыр, жолборс төртөө эчтеме таба алышпай ачкадан жүдөп, арыкташат. Бир күнү түлкү айтат:

– Баарыбыз бирдей ачкадан өлүп калбайлы, улак менен козуну союп жейли, – дейт.

Баары макул болушуп, улак менен козуну экөөнү эки күн союп жешти. Дагы бир күнү түлкү:

– Минтип жүрүшүбүз болбойт экен, төөнү дагы союп жейли, – дейт. Анда жолборс:

– Төө биздин төрөбүз болсо, аны кантип союп жейбиз, – деди.

– Эбин тапсам төөнү мен соёюн – деди.

Түлкү Төөнүн жанына барып, ар жагына бир чыгып, бери жагына бир чыгып ойноп туруп, бир далайдан кийин:

– Төө аке, төө аке, айып көрбөсөнүз, тиги акелерим сени көктөмдөгү кырк козуга союп жеп, көктөмдө кырк козуну чогултуп беребиз деп жатышат.

Анда төө:

– Сөзүңөрдө туруп мени суу кылбай жыйып берсеңер болду. Сойсоңор, сойгула – деди.

Түлкү менен карышкыр соё баштады. Төөнү өлтүргөн соң түлкү ичине кирип алып, ич майын бүт жеп чыкты. Анда карышкыр:

– Сен жылтырап жеп чыктың, мен ачка каламбы? – деди.

Түлкү:

– Кудай аткыр, мына муну жегин – деп, өпкө-боорун алып берди.

Карышкыр:

– Тең жегенди теңирим сүйүптүр, тең жебегендин кепини күйүптүр деп, теңин түлкүгө берип, карышкыр өпкө-боор жеп оозу-башын бүт кан кылып алды. Түлкү сууга жуунуп тазаланып алды. Бир кезде жолборс менен аюу келди. Этти бөлүштүрө баштады.

Өпкө менен боору кана?– деп сурады, Карышкыр түлкүнү карады. Түлкү:

– Үңүрөйгөн жаман, өзүң жеп алып мени карайсың – деди.

Карышкырды аюу, жолборс экөө кууп кетти. Аюу менен жолборс келгенче, түлкү эттин баарын катып алды. Тиги экөө кайтып келди.

– Эт канакей?– деп сурашты. Анда түлкү:

– Мени жей электе минтип чыр кылып жатасыңар – деп, төө туруп кетип калды дептир.

Аюу менен жолборс каңгырап кала берди. Түлкү төөнүн этин жашырып жей берди. Бир күнү жолборс:

– Түлкү балам, сен эмне жеп жүрөсүң?– деп сурады. Түлкү:

– Ачка болгонумдан ичеги-карынымды чубап жеп жатам – деп жооп берди. Жолборс менен аюу:

– Өлбөйт бекенсиң?– деп сурады.

– Өлбөйт... Абдан таттуу болот экен – деп, түлкү жооп берди. Ичеги-карынын чубап жейбиз – деп, аюу менен жолборс да өлдү. Карышкыр менен түлкү калды.

Түлкү бир күнү карышкырды издеп бара жатса жолго бирөө капкан салып коюптур. Капкандын жанында бир кесим семиз койдун куйругу турат. Аны түлкү алып жей албай турса, аңгыча карышкыр келип калат. Түлкү:

– Карышкыр аке, мына бу куйрукту сага койдум,– деди. Карышкыр карап туруп:

– Анда капкан бар го? – деди эле, түлкү:

– Сакалдуу деп сага койсом, кудай алган жаман жебесең өзүм жеймин – деп, качыра турган болгондо, карышкыр түлкүдөн мурун алып жейин деп капканга түшүп калды.

Куйрукту түлкү ала коюп, сугунуп жеп жиберди. Түлкү:

– Жат, бөрү аке, жабышып, капкан менен кабышып. Эртең менен болгондо ээси менен табышып – деп, желе-жорто жүрүп кеткен экен.

Торгой

Бир торгой учуп келе жатса, эрмендин арасына топусу түшүп кеткен экен. Торгой:

– Ой эрмен, топумду алып бер – десе эрмен:

– Топуңду алып бермек түгүл, ордумдан козголо албай олтурам – дейт. Торгой:

– Анда сени эчкиге барып айтпасамбы – деп, эчкиге келип:

– Ой эчки, тетиги жерде көп эрмен турат, ошону жесең болбойбу – десе, эчки:

– Эрменди жемек түгүл, эгиз улагымды көтөрө албай жатам – дейт. Торгой:

– Сени карышкырга жедирбесемби – деп, карышкырга барып айтат. Анда карышкыр:

– Байдын эчкисин жемек тургай, өзүмдүн ийнимди каза албай жатам – дейт. Эми сени жылкычыга барып айтпасамбы – деп, жылкычыга барып айтса, жылкычы:

– Карышкырды чапмак түгүл жылкымды жоготуп таба албай жүрөм, – деди. Торгой:

– Эмесе сени байга барып айтпасамбы, – деп, байга барып айтса:

– Жылкымды жоо чаап, жок издеп жүргөн жылкычымды тыймак түгүл, өзүмдүн казымды көтөрө албай жатам – дептир.

– Эмесе чычканга барып айтпасамбы – деп, чычканга барып айтты. Чычкан:

– Байдын казысын тешмек түгүл ийнимди каза албай жатам – деди.

– Анда балдарга барып айтып, сенин ийниңе суу куйдурбасамбы – деп музоо кайтарган балага барып айтса, ал:

– Чычкандын ийниңе суу куймак түгүл, музоомду кайтарам деп жүрүп чүкөмдү уттуруп, даакымды тыттырып, араң жүрөм, – деди.

Анда торгой:

– Ой бала, сени энеңе барып айтпасамбы – деп энесине барып айтса, энеси:

– Баламды сабамак тургай, жүнүмдү сабай албай жатам, – деди.

– Эмесе сени куюнга айтпасамбы?– деп, куюнга барып айтса, анын колу бош экен, куюн келип, эненин жүнүн учуруп, энеси баласын уруп, баласы чычкандын ийнине суу куюптур. Чычкан байдын казысын тешип, бай жылкычыны уруп, жылкычы карышкырды кубалап, карышкыр эчкини жеп, эрмен торгойдун топусун алып берип, торгой ойлогонун иштетип алыштыр.

Түлкү менен бөдөнө

Түлкү:

– Мен эч кимге алдатпаймын. Мага эч кимдин куулугу жетпейт, – деп, бөдөнөгө текеберлик кылды.

Бир күнү түлкү бөдөнөнүн уялаган жерине келип урунду. Бөдөнөнүн жумурткасын, балапанын жеп алды. Ошондо да бөдөнө түлкүгө дос болгонсуп, сыр билдирбей жүрө берди.

Бир күнү бөдөнө:

– Түлкү кошунам, мени менен тоого барасыңбы? Сенин жей турганыңдын баары тоодогу аскаларда батпай жүрөт деп алдады.

– Түлкү бөдөнөгө ишенип, экөө тоого чыгып кетишти. Бир бийик зоого барышат. Түлкү:

– Мен бул бийик зоодон коркомун – дейт. Бөдөнө:

– Корксоң көзүңдү жум. Мен ылдыйлап учамын, менин артымдан бара бергин – дейт.

Түлкү:

– Макул – деп, көзүн жумду. Көзүн жуумп бөдөнөнүн артынан жүрө берди. Ошентип бөдөнө түлкүнү зоодон учуруп, өлтүргөн экен.

Алкы жаман карышкыр

Карышкыр курсагы ачып келе жатып, бир кулач чучукка жолугат. Аны жемекчи-болгондо, мени жеп эмне кыласың дейт чучук. Мындан ары барсаң семиз ак улак бар, ошону жесең тоёсуң деп жолго салат.

Карышкыр улакка келсе, улак өзүнүн кичинекей-лигин айтып, кара эчкиге жиберет. Кара эчки бир шылтоо айтып, боз бээге жиберет. Боз бээ баткакка тыгылып жаткан болот.

Карышкыр чу коюп жетип барат да: – Ой боз бээ, сени мен жеймин!– дейт.

– Эмне үчүн?– дейт бээ.

– Курсагым ачка – дейт карышкыр.

– Андай болсо баткактан чыгарып жегин – дейт бээ.

Карышкыр макул болот да, баткактан тырышып жатып сүйрөп чыгат.

– Эми жейинби?– дейт карышкыр.

– Жок таманыма кат жаз, «ачкалыктан боз бээни жедим» деп, атыңды жазып кет – дейт боз бээ. Карышкыр макул болуп кат жазып жатканда бээ кош аяктап башка тебет да, чу койгон бойдон жөнөп кетет. Ошондо карышкырдын эси ооп жатып айткан арманы:

Кулач чучук жебеген
Кайран башым,
Ак улакты жебеген
Аңкоо башым.
Кара эчкини жебеген
Кайран башым,
Боз бээни сүйрөп чыккан
Балбан башым –
Таманына кат жазган
Молдо башым.
Мына ошентип калдыбы –
Жолдо башым?

Торгой менен турумтай

Турумтай торгойдун төрөгөн балдарын жеп тукумун өстүрбөйт. Кийинки жылы турумтай балдары эмес, торгойдун өзүн балдарына жем издеп жүргөн жеринен бырпыратып басып жемек болот. Торгой бошоно албай жалынат:

Кагылайын турумтай,
Согулайын турумтай,
Аркы талдын башында,
Алдейлеп сүйүп өстүргөн,
Балам калды турумтай,
Коё берсең турумтай,
Тукумумду курутпай,
Бирге тууп, бирге өскөн,
Эмне кылдым турумтай.
Киндик кесип, кир жууган
Жерим калды турумтай.
Кагылайын турумтай,
Согулайын турумтай,
Коё берсең турумтай,
Эл-жеримде эркиндеп
Мен жүрөйүн турумтай?!

Турумтай жалынганына карабастан бир канатын тыта баштайт. Торгой жалынуудан коргонууга өтөт. Торгойдун коргонгону:

Көбөйтпөй кырып балдарым,
Быйыл жутмай өзүмдү,
Антың беле турумтай,
Торгой атты курутмай;
Дартың беле турумтай.
Кагылсам да болбойсуң,
Кагылып кет турумтай,
Согулсам да болбойсуң
Согулуп кет турумтай.
Сага да бир күн кез келер,
Соймо жырткыч турумтай,
Ошондо өгөп көзүңдү

Кум куярмын турумтай.
Кайыш тилип жонуңа
Туз куярмын турумтай.

Ушул учурда асмандан бир куш учуп келип турумтайдын мээсин чокуп өлтүрөт.

Түлкү менен аюунун дос болгону

Мурунку бир убакта түлкү менен аюу дос болуп, тоо кыдырып жол жүрүптүр. Түлкү абдан ачка болуптур. Ошондо түлкү эптеп аюуну жегиси келет. Анда бир айла ойлойт:

Аюу досум, атаң ыраматылык тоолордо, аскарларда жүргөндө эң баатыр эле. Ошондой аскарлардан өзүн таштап жиберчү. Сен да досум, аскадан өзүңдү таштап көрбөйсүңбү?—деди.

Акылсыз аюу көп ойлонбой, мактанып өзүн аскадан таштап жиберет экен. Аюунун буту, колу, бели сынып жаткан жерде түлкү келип арт жагын оюп жатканда аюу:

Мени өлтүргөндө да, оңой өлтүрбөдүң го!— дептир.

Түлкү менен бөдөнө (II)

Түлкү менен бөдөнө дос болуп, түлкү ачка болгондо, бөдөнөнү жемек болот. Ошондо бөдөнө: — Мейли, жесең же, бир шартымды айтайын анан жегин — дейт.

— Кана айтчы? — дейт түлкү.

Анда бөдөнө:

— Бир, эки, үч, төрт, беш, алты!— деп айтып. анан жегин,— дейт.

Түлкү макул деп:

— Бир, эки, үч, төрт, беш, алтыны айтам деп, оозун ачканда бөдөнө «пырр» этип учуп кетет.

Анда түлкү:

— Аттиң ай, «алты» дебей эле «ылты» десемчи,— деген экен.

Арстандын күчүгүн асыраган мышык

Бир мышык каңгырап жүрүп өлүп жаткан арстанга жолугат да анын жетим калган күчүгүн бооруна басып, эмизип асырайт, күчүк өсүп, абдан азуулуу чоң арстан болот. Өз тамагын өзү таап жей турган күчтүү болот. Бир күнү карды ачкан арстан өзүн асыраган мышыкты жемек болгондо мышык анын бул оюн сезип, коркуп жөрмөлөп талдын башына чыгып кетет. Ошондо арстан мышыкка мындай деп айтат:

– Ой мага ак сүтүн эмизген, асырап-баккан энем, менин тууган энемден да ысыксың. Бар акылыңды үйрөттүң, сен мага баарын үйрөтүп бакканда, эмне үчүн жөрмөлөп талдын башына чыкканды үйрөтпөдүң экен? – дейт.

Анда мышык:

– Ой кайрымдуу балам, сени мен кичинеңден бооруна басып өстүрдүм, билген акыл-айламдын баарын үйрөттүм. Бирок, кулкунуңдан коркуп, бир өнөрүмдү айтпай жашырып калдым эле, аным акыл болгон экен, – дейт.

Ошондон: – Кулку жаманга жакшылык кылба! – деген кеп калыптыр.

Куу түлкү

Жолборс бир түлкүнү кармап алат. Түлкү куйругун булаңдатып, тумшугун жогору көтөрүп, мындай деп айтат:

– Мени жей албайсың, мен мына бу калың токойго кожоюн болууга келгемин, – дейт. Анда жолборс түлкүгө андай карап, мындай карап сөзүнө ишенбей:

– Сен кожоюн боло албайсың го? – дейт.

– Жоке, ишенбесең, мени менен токойго жүргүн. Андагы бардык жандардын баары мени кандай көрө тургандыгын жана алар кандай корко тургандыгын өз көзүң менен көргүн – дейт»

Анда жолборс:

– Көрсө көрөйүн – дейт. Түлкү жолборстун алдына түшүп буттарын абайлап басып, жүрүп олтурат. Жолборсту көргөн аңдар менен куштар жүрөгү чыккандай болуп эси чыгып туш-туш жакка качышат. Үңкүр, ийиндерине кирип жок болушат. Канаттуу куштар уяларынан уча качышат. Ошондо түлкү тумшугун өйдө көтөрүп мындай деп айтат:

– Жоке, эми көзүң жеткен чыгар, менден коркпой турган жан бар бекен?– дейт. Анда жолборс айтат:

– Чынында сен абдан кадыр-барктуу экенсиң, жандардын баары сени сыйлайт экен жана сенден абдан коркот экен,– дейт. Сени менен эрегишип, сага жамандык кылууга болбойт экен деп, түлкүдөн коркуп, коё бериптир. Куу түлкү амалдуулугунан өлүмдөн кутулган экен. «Амалдууга өлүм жок» деп ошондуктан айтылат.

Аюу менен чиркей

Дөбөдөй болгон чоң аюу муштумдай болгон коёнду кармап алып, эч бир жазыгы жок кулагынан тартып чойгулап кыйнаган экен. Кулагынын бирин бурап, бирин жулуп коё жаздаптыр. Коён катуу капаланып:

– Кулак жазылар, көздүн жашы дагы кургаар, бирок кегим унутулбас. Эмне үчүн ушунчалык кордук көрө турган жазыгым бар эле, өлүп калсам амалым жок. Аюу токойдогу аңдардын-эң күчтүүсү, ал эми карышкыр менен түлкү араларынан кыл өтпөгөн ысык достор. Эми кимден жардам сурайм. Муңумду кимге барып айтамын? Ошол убакта калың камыштын ичинен:

– Мага корголо!– деген бир абдан ичке үн чың эте түшөт.

Коён көзүнүн кыйыгы менен караса, ал ичке үн чыгарган чиркей экен.

– Сен мага, коргоочу болууга жарайсыңбы? Аюуга эмне пш кылууга күчүң келет эле? – дейт коён.

– Мен ага уйку бербей тынчын кетирүүгө жараймын – деди чиркей. Ысык токойдун ичинде аюу жа-

нын коёрго жер таппайт. Абдан тынчы кетип, калжаңдап бүлдүркөндүн жалбырагынын үстүнө жатып дем алайын дейт. Көзүн жумарга жер таба албай аюунун амалы кетет. Аюунун кулагынын үстүнөн: – Ызың-ң-ң – ызың-ң-ң – деген табыш чыгат. Аюу чиркейдин табышын угуп, тынчсызданат. Чиркей аюунун мурдуна келип конот дагы мурдунун ичине кирип кетет. Аюу чыдай албай бар күчү. менен таманы менен мурдун ургулап жиберет. Аюу чыдай албаганынан жерге ооналактап жата кетет. Аюунун эси оойт. Чыйылдаган чиркейдин үнү кулагынан кетпейт. Аюу чиркейден коркуп, эми кай жериме коноор экен деп, – уктаган болуп козголбой тыңшап жатат. Аюунун бут жагында ызылдап жүрүп, бир кезекте чиркей унчукпай табышы жок болуп калат. – Чиркей учуп кетти го – деп турганда, чиркей аюунун кулагынын түбүнөн чым эттирип чагып алат. Аюу ордуан секирип туруп, чарк айланып, оң таманы менен кулагын кагып, уруп калганда, көзүнөн оту чыгып:

– Чиркей жайладың го!–деп, арманын айтат. – Бул эмине беймаза жаны бекем чиркей эле – деп, ал жерден качып кетет. Чиркей токойду кыдырып бутак бадалдардан койбой ызылдап аюунун артынаң калар эмес. Ызың-ң-ң-ызың – деген чиркейдин үнүн угуп аюу жүгүрө берет. Жүгүрүп отуруп бир жерге келип жыгылып уйкусу келген аюу уктап кетсе түшүндө: Токойдун ичинен аарынын уясын таап алат. Ал уяда бал абдан көп экен. Ал уяга бутун сала бергенде, «ызың-ң-ң-ызың» деген үндү дагы угат. Ал жерден чиркей аюуну дагы кууп жөнөйт, Аюу жан талашып качып баратса да чиркей тынчтык бербейт. Ызылдап, ызылдап чиркей жымжырт боло калат. Аюу тыңшап туруп, жаңгак жыгачынын түбүнө жашырына калып көзүн жумуп үргүлөп кетет. Чиркей дагы эле ызылдап жанына жай бербейт. Таң атып, күн чыкты. Аюу уйпаланып уктабай сенделип келе жатса, чиркейдин ызылдаган үнү кулагынан кетпейт. Коён чиркейге жолугуп:

– Жарайсың чиркейим – деп, көзүнүн жашы чыкканча күлүп, ыраазы болуптур. «Кичинеге чоң-сунба» – дейт элде.

Түлкү менен эчки

Түлкү учуп бара жаткан карганы карап, талаа менен бара жатып, кудукка түшүп кетиптир. Кудук терең болчу. Түлкү андан секирип чыга албады. Түлкү отурат да кыйкырат.

Акылдуу эчки келе жатып, сакалын силкилдетиپ, мүйүзүн чайкайт. Кудукту эңкейип карап, түлкүнү көрүп минтип сурады:

– Түлкү, сен мында эмне кылып жатасың

– Дем алып жатам, эчки. Жогоруда болсо ысык, ал эми мында жакшы, салкын!

– Суу жакшыбы? – деп эчки дагы сурады.

– Эң жакшы! Таза, муздак каалашыңча ичесиң. Кааласаң мында секирип түш, экөөбүзгө тең орун жетет, – деди.

Эчки секирип түшүп, түлкүнү басып кала жаздады. Түлкү ага:

– Эй, сакалдуу акмак, секиргенди да жакшы билбейсиң, суунун баарын чачыраттың, – дейт.

Түлкү эчкинин жонуна секирип чыгып, жонунан мүйүзүнө, мүйүзүнөн кудуктун сыртына чыгып кетти.

Арстан менен түлкү

Арстан карыды. Аңдарды мурункусундай улап жей албай калды. Эми айла-амал менен жашагысы келди. Өзү үңкүрдө жатып: Оорумун, жүрүүгө алым жок – деп аңдарга сөз таратат. Аңдар арстандын алын билүүгө келишти. Бирок бирөөнү да арстан кайта кайтарбады. Баары арстанга жем болушту.

Бир күнү түлкү келди. Ал үңкүрдүн оозунан ыраак туруп, арстандын алын сурады. Арстан айтты:

– Эмне үчүн жакын келбейсиң?

Түлкү:

– Мен сага жакын бара албаймын, себеби: из көп,
бирок кайта чыккан из жок, – деп жүрүп кетти.

Сагызган кантип сайрады

Сагызган келип талга конду,
Саксайган чачын тарап койду.
«Ишиңер жүрүп жатабы» – деп,
Алыстан айтты акылсыз ойду.
Талаанын жели айдап кетти,
Таасири жок, табышмак болду.
Уккула!– деди улуксунуп,
Шакылыктап кулпунуп.
Өйдөсүндү башкалардан,
Өзү канга жулкунуп,
Эликтеди эки жагын,
Ээ-жаа бербей булкунуп:
Чийбаркыттан халат берем баарыңа,
Тукабадан көйнөк берем жарыңа.
Деди дагы учуп кетти сагызган,
Мурдун чүйрүп, мурун конгон талына.
Узун тилге «урмат, алкыш* айтышып,
Калгандары күлүп калды жабыла.
Ишсиз «ишмер» жетекчиден табылат,
Өзү болсо, көлөкөгө жашынат.
Терең билбей, эмгекчинин тагдырын,
Кабинеттен карап туруп чамынат.
Өзүн дөө, өзгөнү кем санаган,
Сагызгандын сайраганын сагынат.

Уяты жок уйгак

А дегенде төрага болду,
Аябай жеп жемсөөсү толду.
Баркы-баасы күндө артып,
«Бакыт» ушундан улам конду.

Көп жегенби жарылып кетти,[']
Кодекс келип көөдөккө тепти.
Бийлик путевка берип колуна,
Беш жылга «сапар» чекти.
Окуусун бүтүп, «билимдүү» болду,
Оң колунан түшүрбөйт орусча томду.
Баштагы мүнөзү жок башкача,
Байкаса керек оң менен солду.
Кыдырып көрдү, кызматтын далайын,
Кыйыгын көрбөй кантип жазайын.
Уяты жок уйпаланып жүрө берет,
Уландар берсин уйгактын сазайын.
Уйгакты көрүп келиндери «жүгүнөт»,
Уятынан алкабастан бүгүлөт.
Жабышпасын жардан алыс ыргыткын,
Жаштар эмес, кара жер да түңүлөт.
Эми звеновой уяты жок уйгак,
Эмдеп коёлу жүдөп турсун туйлап.
Өзү жөө чечен башкага сөз бербейт,
Өөнөп айттым тамсил менен «сыйлап».

Теке менен эчки

Теке үлгү алып текеден
Кат жазып эчкиге арнап
Сүйүүнүн гүлүн терип, жазды,
Жиберди өзүнчө бек кубанып.
Шыр эле жооп алды,
Жүрөк чынында
Кубанып калды.
Теке менен эчки
Сүйүштү жыл маал эки
Андан көп узабай
Ушактар угула берди.
Бой салбайт
Теке, эчки
Сүйөт экенсиң
Бөлөктү десе;

Ыргып секирет
Жолобойт эч нерсеге.
Көрсө
Бир семиз теке
Кат жазат эчкиге:
Баш кошолу
Кандай эчки,
Оюңа келдиби
Аркы-берки?
Бактынын гүлү
Бизде болот
Биздин айланага,
Булбул конот –
Деп азгырат теке.
Алданат эчки
Мындай кепке.

Чычкан, мышык, арстан

Турган экен адамдар,
Индистандын жагында.
Чөбү кенен, суусу мол
Бир токойлуу жайыкта
Жапан таруу, буудайлар
Өсөт дайым жазында.
Аны ээлеп бир чычкан,
Ар жылы жатат жанында.
Буудай, таруу өсүптүр,
Чычкан төлдөп жатыптыр
Миңге жетип тукуму,
Ийнине батпай толуптур...
Өзүнө кас душманды,
Чыгарды чычкан эсинен,
Ойлободу өлүмдү
Дөөлөтүнүн масынан.
Тегеректин баарысы,
Көрүнбөдү көзүнө
Балдары өсүп миң болуп

Байкабай сүйлөйт өзүнө.
Дүнүйөсү шай болуп,
Текебер кирди сөзүнө:
Балдарым менин миң – деди
Падыша болсун, кан болсун,
Башкача жүргөн жан болсун,
Маа теңелер ким, – деди.
Карагай, токой – чер экен,
Адам келбес жер экен,
Эми мага не балаа,
Эч өлүм жок дээр экен.
Кубатына толуптур,
Кутурганы чычкандын,
Баарыга маалим болуптур.
Эби жок көпкөн чычканды,
Имерип балаа тооруптур.

Желип-жортуп сур мышык
Буга келип калганы.
Жеткен жерден чычкандын
Жетимишин алганы.
Ийinine кача киришти
Өлүмдөн аман калганы.
«Бул балаа кайдан чыкты?» –деп
Чычкандар ыйлап зарлады.
Кокус чыга калганын,
Кордойтуп мышык жалмады.
Мышыкка кайрат кылууга,
Чычкандын жок дарманы.
Болбосо кана чычкандын,
Мышыкты басып алганы?
Чуулдашты чычкандар,
Акылы баштан кетти деп,
Ажал бизге жетти деп,
Бейкут жаткан курган баш,
Өлүп кыйла кетти – деп;
Кайдан келди бу мышык,
Көр казбай түпкө жетти деп

Кыз чыгарып, уул үйлөп,
Кызык көрбөй дүйнөдөн,
Канчабыз өлүп кетти деп.
Оттойлу жакын кысыкка
Карматпайлы мышыкка.
– Деп кеңешип чычкандар,
Жер алдынан оттоду,
Жети күн чыкпай токтоду.
Карап турса бу мышык,
Кандай амал кылса да,
Каран калган чычкандар,
Карматпай турган окшоду.
Күнү-түнү жер кезип,
Тоо-ташты койбой жойлоду.
Карды ачкан шум мышык
Бир шумдукту ойлоду.
Кайрат байлап келеби,
Акылы баштан учкандар?
Ийнине кире качышып,
Жедиртпейт экен чычкандар.
Башыман акыл кеткен деп,
Колума теспе алайын,
Башыма селде чалайын
Мен пайгамбар болдум деп,
Сүкүт кылып калайын
Сонун бир сопу болоюн
Эч чычканга билдирбей,
Соолутуп көзүн оёюн.
Алдап баарын чыгарып,
Немесин койбой соёюн.
Ийиндин оозун алайын,
Айланы минтип табайын.
Деп оңбогон куу мышык,
Ийинге жакын бир жерге,
Отуруп теспе тартты да,
Отурду барып чөкчөйүп
Жерге карап бөкчөйүп
Башка тилек кылбады,

Бир ордуан жылбады.
Жумган көзүн ачады,
Күңгүрөнүп күрүлдөп,
Өзүнчө келме баштады.
Чычкандар чыгып караса,
Жумган көзүн ачады.
Кайгыга чындап баткансып,
Эки көзүн жаштады.
Эки кулак тикчийип
Жерге карап чекчейип,
Тамак-башы кыркырап,
Ыйлап жатат зыркырап.
Мышык минтип алыптыр.
Муну көргөн бир чычкан,
Делдейип карап калыптыр.

«Болуптур, сопу мышык – деп
Чычкандар алды оюна,
Каадасынча бул чычкан,
Кирмек болду тоюна.

Таңыркашып чычкандар,
Көп кеңешип токтоду,
Сырткы түрү мышыктын,
Чычкан эмес чымынды
Жебөөчүдөй окшоду.
Каадасынча капыстан,
Качырбай мышык токтоду.
Кеткенсип шайы шалпыйып.
Бардык жүнү карпыйып,
Үтүрөйүп маңдайы,
Келме сүйлөп таңдайы,
Эчен ой келип башына,
Олтурган мышык кашына
Жамандык кылбайт экен деп,
Ойлоп барды чычкандар,
Куушуп ойноп чыйкылдап,
Тойлоп барды чычкандар.

Барып чычкан кеп айтат:
Кашыңызга мен келдим,
Жейсиңби мени мышыгым,
Мен чычкан сенин азыгың,
Бүгүнкү түндө кожоюн,
Бузулуптур басыгың.
Көбүрөөк жеп чычканды,
Көңүлүң кара болгонбу?
Жегениң сиңбей өзүңө,
Көөдөңө май толгонбу?
Майга жеген мас болуп,
Акылың жарым болгонбу,
Күндөгүдөй эмессиң
Оорусуңбу өзүңүз?
Мына турам жаныңда
Көрбөйбү сиздин көзүңүз?
Көрүнгөндү койбойм деп,
Айтып жүргөн сөзүңүз!..
Азыркысын байкасам,
Ачылбаптыр көзүңүз!
Чычкандарды куткарбас,
Алгыр элең өзүңүз.
Оорусузбу, соосузбу,
Деги кандай өзүңүз?
Деген чычкан сөзүңө
Мышык абдан таң калды,
Кырылдап туруп мыя-уу, деп,
Сөз айтууга камданды:
Акылың баштан учкансың
Айбан чалыш чычкансың.
Ачкаңыздан чыдабай
Ийиниңден чыккансың.
Мышык залим дегенди,
Мындан мурун уккансың.
Баарыңа маалим болуучу,
Ырас менин залимим,
«Азыгың арбын жыйдың деп,
Далайдын жанын кыйдың – деп,

Алланын болду кабары,
Периште келди чабары.
Жан кыйганын койсун – деп,
Нурдан бүткөн аш берем,
Ошону жеп тойсун деп,
Чычкан, чымын башка жан,
Жан кыйганын койсун – деп.
Катуу болду буйругу,
Аның үчүн мен мышык,
Напсим тыйып турамын,
Кудайдын болду буйругу,
Буйругун кантип бузамын,
Бул үчүн токтоп турамын.
Мен токтолуп турганда,
Сен келип суроо сурадың:
«Баштагы пейлин койсун» деп,
«Пайгамбардан болсун» деп,
«Жарлыгымды уксун» деп,
«Мышыктан да пайгамбар,
Мындан мындай чыксын» – деп:
Толук берген кудурет
Чычкан сени жемекке
Менде жоктур эч ниет
Жалтанбаңар өзүмдөн
Жайымды уктун сөзүмдөн
Коркууну менден коюңар
Мышык бизди алат деп,
Ойлонбосун оюңар.
Буудай, таруу эгин көп
Камдап алып тоюңар
Капыр мышык алат деп,
Кадиктикти коюңар.
Күлкүлүү жерде мазак бар
Күнөөлүү жерде азап бар.
Базарлуу жерде касап бар,
Эгининди мол жыйнап,
Менден коркпой жашап кал.
Ата-энеден баласың.

Сүйгөнүңдөн жубайын
Өзгөчө сендей досторду
Айырбасын кудайым,
Тобо кылып күнүгө,
Напсимди бекем тыямын,
Кана мүйүз чыкканы,
Чычкандын жанын кыйгандан
Паана болуп жараткан,
Айырбасын ыймандан
Деп оңбогон шум мышык,[’]
Теспесин колго алыптыр
Сүйлөбөймүн чычкан деп,
Сүкүткө кирип калыптыр.
Мыкеңдин бул сөзүнө
Чыкең абдан ынаптыр.
Жамы чычкан аттуунун
Баарына кабар салыптыр:
– Баягы душман мышыгың
Пайгамбар болуп калыптыр
Бериптир толук кудайым,
Бүтүн чычкан баласы,
«Тартпасын дейт убайым».
Мына ушинтип мышыктан
Буйрук болду биздерге,
Кара терге чумулуп
Кабарчы келдим сиздерге.
Чыктым таштын башына,
Бардым мышык кашына,
Көкүрөгү суу болуп,
Көздөн аккан жашына.
Көрүп туруп мышыкты,
Тура албадым кашына.
Жүргүн баарың чыгыңар,
Осуятын мышыктын,
Айтып берет угуңар.
Ак маяны кыялы,
Арпа, буудай, таруудан,
Азыкты арбын жыялы.

Ыйлабагын сопум деп,
Көзүнүн жашын таялы.
Чын пайгамбар болуптур,
Көөнүнө ыйман толуптур.
Деп чыгарган чычкандын
Жарын тегиз угушту
Тоодогу менен ойдогу.
«Айткан сөзүн танбас деп»
Чычкандын баары ойлоду,
Кабар берди калкына,
Жамы чычкан кубанды,
Олуя мышык наркына.
Үйүндө чычкан калбады,
Мышыктан күнөм албады.
Тамырын такыр казчудай
Эгинге карап дарбыды.
Кубангандан чычкандар,
Бири качып, бири кууп
Тамашаны салышты.
Сабагынан кыйышты
Баштарын тегиз жыйышты.
Өздөрү эгип койгонсуп,
Өз нарктарын кылышты.
Ачка турсак тоюнуп,
Чардашып баары тунушту.
(Залимдин кылган кесибин,
Момундун бири кылабы?
Чычкандар минтип жатканда,
Мышыкең карап турабы?)
Ушул эле мышыктын,
Ойлоп турган өнөрү,
Бейкам жаткан чычканды,
Көрүп мышык жөнөдү.
Сазайын эми берейин
Немесин койбой терейин
Билгенимди кылайын,
Айбан чалып чычкандын,
Бирин койбой кырайын,–

Деп ойлонуп куу мышык,
Чычкандын тозду эшигин,
Келгенин жайлап бир бирден
Катырды минтип кешигин,
Улам бирин «лып» басып
Баштарын жара чайнады.
Бейкам чардап дердейген,
Чычкандын шору кайнады.
Мурунку келген чычкандан
Эчтемеси калбады.
Сопу болгон куу мышык
Эми салды ойронду.
Аңкоо болуп куу мышык
Бир топ жанды сойлотту.
Пайгамбармын дегени,
Кылганы тура мазакты
Эшиктин алдын тозгону –
Салганы тура азапты.
Баарыбызды кыйратып,
Башкача кылды санатты
Мыктап сопу болдум деп,
Мышык көздү тешти да.
Алдап-соолап бул залим,
Алган тура эсти да.
Чырылдашып чыркырап,
Уч жүз балам өлдүбү
Кызыл ала кан болуп.
Өлгөнүн көзүм көрдүбү
Батарга тешик калтырбай.
Кыйласын кыргын салдыбы?
Бул оңбогон куу залим,
Эшикти тосуп алдыбы?
Качкан менен кутулбай,
Кадемим катып калдыбы?
Деп ыйлашып чычкандар,
Ары бери чааптыр.
Душманына алдырып,
Эсепсиз кыргын тааптыр.

Мышык ээлеп эшикти,
Чычкандын кетти чарасы.
Эне чычкан санаса,
Калыптыр терт жуз баласы.
Эч айласын таба албай,
Чычкандар бугуп турушту.
Кырылып такыр кетсе да,
Кылышмак болду урушту.
Энеси мындай дегенде,
Балдары моюн сунушту:
Казаттан моюн бурбайлык,
Качып токтоп турбайлык.
Башты байлап өлүмгө,
Талашалык эшикти,
Баш калкалап пааналар.
Кире турган тешикти.
Минтип кайрат кылбасак
Жедирет мышык кешикти.
Чычкандардын баары бүт
Эне-атасы башында:
Арпакандан найза алып
Баатырлары астында.
Чыйылдашып чуу салып
Чычкандар койду чабуулду.
Мышык кучтуу дебестен,
Бардыгы бүт жабылды.
Бөөдө кыргын болгуча,
Болумдуу акыл табылды.
Топук кылып шум мышык,
Ийиндин оозун ачпады.
Жабылып чычкан келгенде
Эч айласын таппады.
Кайсы бири качырып,
Мышыкты келип тиштеди.
Мышык аны тиктеди.
Тиктегенин мышыгың
Былчырата тиштеди.
Мышыктын үстү кан болду

Ийиндин оозу чаң болду.
Көпчүлүктү көргөн соң,
Мышык да чочуп таң болду.
Камап келген чычкандан,
Кармашканда бул мышык
Кырк тогузун алыптыр.
Туура төрт жүз чычкандын
Өңгөсү аман калыптыр.
Ушинтишип чычкандар,
Талабына жетиптир.
Өлгөнүнөн калганы,
Ийinine кирип кетиптир.
Өлгөнүнө өкүндү,
Өбөктөп ыйлап өкүрдү.
Чычкандын баары ийинден,
Чыга алышпай бекинди.
Күндөрдүн бир күнүндө,
Ай караңгы түнүндө,
«Шум мышык аңдып турбу – деп,
Ийнибиздин түбүндө» –
Деп чычкандар шекинип,
Мышыкты байкап, бекинип
Бир мыктысы чычкандын
Чыкты тышка секирип,
Мышыктан кабар билишке.
Жылып келди ийнинен,
Көзүн салды тешикке,
– Залим мышык–деп айтат:
Залим мышык залимсиң
Кайда жүргөн алимсиң?
Алим болуп алдадың,
Үч жүз элүү жан болду,
Тууганымдан алганың.
Сени олуя болду деп,
Тумшукту жеп алганым.
Бизге салып кыргынды,
Кубанган ушул мазаңбы?
Өзүңөн чоң, бир жандар,

Өкүртүп берсин жазанды.
Эки күндө, бир күндө
Эки-үчтөн чычкан өлтүрүп,
Эптеп керек кылбадың
Эби жок залим экенсиң,
Эки-үч жүзүн бир сапар
Неме койбой кырганың,
Карабастан убалга,
Залимчилик кылганың,
Беш-алты күндө түгөнөр,
Тамак кылып жыйганың.
Мышык сенден шекиндик,
Мыкталып эми бекиндик.
Мышык сага уруштук,
Мындайыңды аңдабай,
Олуя болгон экен деп,
Ойлобой туруп куруштук
Чын айтамын сөзүмдү ук,
Чыкпастыкка тырыштык.
Аңдып бизди жатарсың,
Чычкан чыгат деп жүрүп,
Ачкадан шоруң катарсың,
Деп безилдеп далайды,
Чычкан акең сүйлөдү.
Чычкандын сөзүн бүтүрсүн
Ызалуу мышык күйбөдү:
Тыкчыңдаба чычканым,
Аман калбайт ийниңден
Карыш басып чыкканың
Мени ачка койгондой,,
Ачка карап жүрүүдөй
Менин недир жазыгым
Безилдебе чычканым,
Сен болосуң азыгым,
Ырыскы кылган бизге деп,
Ырас айтам сизге деп,
Ырысыңды катырам,
Чыгаар болсоң түзгө деп.

Бирден жыйсам бир жылдык
Камдалуу менин азыгым,
Аз болгондо алты айлык,
Чыдамдуу менин сабырым.
Камалып чычкан жатарсың
Ачка өлүп шоруң катарсың
Өздөрүңөр ачка өлүп,
Өлүмдүн даамын татырсың.
Карарып баткан түн көрбөй,
Жаркыраган күн көрбөй,
Булут көрбөй, буу көрбөй
Жылтырап аккан суу көрбөй,
Кырыларсың чычканым
Жаш эт болуп маа жагар
Кокусунан чыкканың.
Кылганымды көрбөгөн
Көңүлүң сенин алаң го?
Көзүңчө жейин бирөөнү,
Бу да сенин балаң го?
Күнүнө бирин жеп жатам,
Көчпөймүн эми көп жатам.
Мени менен ойнобо,
Азыгы бүтсө кетер деп,
Асты мени ойлобо,
Үч жүз элүү чычканды
Ажал айдап мен үчүн,
Насибиме чыкканы.
Күнү-түнү чайнаармын
Так ушу жердин өзүндө
Кыштап, жайды жайлармын.
Эшигиңди тозормун,
Чыкканыңды өлтүрүп
Азыгыма кошормун.
Кудай деп мени коркутпа
Кудайыңды билбеймин,
Тозок деп мени чочутпа,
Тозокко барып кирбеймин,
Эгер кудай болсо,

Тозокко салам дегенде,
Карматпай амал табармын,
Бериште менен кудайды,
Тозокко өзүн салармын,
Талдуу жерге тырмышып,
Жыгачтуу жерге жармашып,
Кегим болсо алармын, –
Деди мышык жылмайып.
Анда чычкан не дептир:
Антип бизди аңдыбай,
Атаңдын башын же! дептир.
Насибиң бузук мышыксың.
Бузуктуктан напсиңдин,
Көп мээнетке түшүпсүң.
Суулуу жердин сайы бар,
Семиздин агар майы бар,
Адылдыкты унуткан,
Ач көздүн суктук жайы бар.
Мен жердеген жеримдин,
Аз болсо алты ай жайы бар.
Эттин жытын алганда,
Чымындар учуп чыгуучу,
Кандуу-сөлдүү эт болсо,
Чымындар кылбаганды кылуучу.
Жанына жакын баргысыз
Сасып-чирип калбайбы,
Сыртын коюп, ичин бүт,
Курт талап жеп албайбы.
Бир жылдык деп өлчөгөн
Азыгыңды курт жесе
Сен өңдөнгөн мышыкты,
Төбөсүнөн уруп салбайбы?
Чөп тамырын чайнармын,
Жердин астын жайлармын,
Жете албайсың мага деп,
Жетер менден бир балаа,
Адылдык – адилеттүүлүк.
Чоңсунган мышык сага деп,

Эгер балаа бир жетсе,
Табыла койбос чара деп –
Чычкандын сезү бүткөнү
Намысына чыдабай
Ийинди мышык күткөнү
Мышык менен урушуп,
Чычкан кирип кеткени.
Үйүнө баарын чогултуп
Балдарга чычкан кеп айтты:
Мээнетсиз бекер жатпайлык,
Ачкадан өлүп бир жолу,
Сөрөйүп солуп катпайлык.
Күн батыш жаккы капталдан,
Таш арасын казалык,
Табылса насип баарыңа,
Тар курсакты жазалык –
Деген эне сөзүнө,
Балдары кулак салганы,
Таш түбүнөн чукулап
Ийин казып калганы.
Таамай он күн казышты
Ойдогудай тешикти,
Күн батыш жактан чыгышты,
Арпа, буудай, таруудан,
Аябастан жыйышты.
Буудайдын башын кыйышты,
Алып келип ийинге,
Арбытып тамак жыйышты.
Азыр жыргап калдык деп,
Аңгемесин кылышты.
Намыска мышык чыдабай,
Эки көзүн чекчейтип,
Баягы жерде отурду,
Кош кулагын тикчийтип.
Алда кайдан бир түлкү
Жетип калды шол түнү.
Куйту түлкү жойлоп жүр,
Кыйла чычкан кырсам деп,

Душмандыгын ойлоп жүр
Андабай чычкан калыштыр,
Ал түлкүнүн келгенин
Келгенде насип дегенин:
Келер замат бул түлкү
Он бир чычкан алганы,
Баштарын чайнап былчыйтып,
Ичеги кардын жарганы.
Ал түлкүнү көргөн соң,
Кокуйду чычкан салганы:
Мээнет кылдык жол тартып,
Жол мээнетин көп тарттык,
Ушунча кылган мээнетти,
Билбеди го кудайың,
Кокуйга мүшкүл кошулуп,
Тарттык кыйын убайым.
Шаттанып чыгып күлкүсү
Бир жактан чыкты түлкүсү,
Бир жагын алды мышыгы,
Билинди иштин кыйшыгы.
Эки душман карасак
Эки жакты тооруду,
Эшикке чыккан оңбос деп,
Балдарын минтип коруду.
Камалып кантип жатабыз,
Ачкадан өлүп акыры,
Жыгачтай куурап катабыз.
Аны ойлоп бул чычкан,
Акыл кылды бар чычкан.
Амалсыз акка жазалык,
Шымаланып камданып,
Батыштан ийин казалык,
Акылды шондой кылышты.
Дагы ийин казмакка,
Катар-катар турушту,
Кара жер менен урушту
Карап көрчү калайык,
Карыштар кылган жумушту.

Беш-алтыдан басышып,
Мээнет кылып казышып,
Оң түштүктөн казышып
Дагы тапты бир жолду,
Тапкан жолу кең болду,
Телегейи тең болду,
Кенелишип жегени,
Арпа, буудай жем болду.
Бул жактан көрдү арысты
Чычкандар ачка карышты
Жатыр экен бир арстан
Астына чычкан барышты:
Таксыр сизге, арзым бар
Сөзүмдүн жоктур катасы
Ушу жерге орун алганым
Он жыл тамам болуптур,
Ордого бала толуптур.
Ушу күндө таксыр ай
Мага оңдурбас балаа болуптур.
Атадан калган тешигим,
Алдырып коюп мышыкка
Абыдан катты кешигим.
Падышалардын падышасы
Арстан падыша сен элең
Арызга келген мен – элем.
Кыл дегениң кылайын
Тур десеңиз турайын
Жаман душман менде бар
Жардамды сизден сурайын.
Кызматыңа жарайын
Мен да сизге карайын
Бир жагымда мышык бар
Бир жагымда түлкү бар,
Жыйып алган мышыктын –
Үч жүз элүү чычкан бар
Сиз жактан ачтык эшикти
Чыгардык жаңы тешикти,
Бу тараптан арыс көрдүм

Жедирер деймин кешикти.
– Нени айтасың сен – деди
Бери жакын кел – деди,
Укпайт менин кулагым –
Анык билбей турамын.
Байкап турган арстан
Алаканга салыптыр
Азоолок кысып койду эле
Акылдан чычкан таныптыр,
Мурунунан кан кетип
Көөдөнүнөн жан кетип,
Көкүрөгү бол этип,
Колунан түшүп арстандын
Жерге түштү топ этип.
Аш бышым талып калыптыр,
Жатып-жатып бу байкуш
Эсин жыйып алыптыр –
Жодурап чычкан бу кургур
Арстанга көзүн салыптыр.
–Оо падышам, сага не болду?
Көрбөдүм сендей чооголду.
Падышам кылды каарды
Байкабастан сөз айтып
Сизди жаман дедимби?
Чычкандын айткан сөзүнө
Жооп айтты арстан өзүнө.
Өзүңө багып мага кара
Мен эмине көрүнөм өзүңө?!
Жөн айтпайсың сөзүңдү –
Арстан-баатыр, төрөм – деп.
Абдан жакшы көрөм деп,
Кыжырымды кайнаттың
Кызмат кылып берем деп,
Атым арстан турбайбы
Сага күнүм калганда
Мени кудай урбайбы...
Арадан алты ай өтүптүр
Жана дагы бу чычкан

Жазга айланып жетиптир.
Индистандын мергени
Кийик уулап, аң издеп,
Ушу жерге келгени.
Изин көрүп арстандын
«Арстандын изи экен» – деп,
Байлады тузак бекемдеп.
Жибектен кылды тузакты
Арстан басып жеткидей
Жем байлады арстанга
Тиштеп аны тартканга
Асманга алып кеткендей
Арстанга тузак байлады
Эки кадак сасык эт
Тузагына байлады.
Жытын арстан алыптыр,
Жыла басып бул арстан
Этке келип калыптыр.
Тиштеп тартып калганы
Тишине тузак илинди
Илингени билинди.
Теги чыгып кеткени
Азуусуна байланып
Асманга чыгып кеткени,
Куруган арстан куруптур
Кундуйуп жерге жетпестен
Асылып көктө туруптур
Турганын чычкан көрүптүр.
Көрүп чычкан кеп айтат:
Көккө улашың куп болсун
Көккө дүкөн курупсуң
Жер басканга арзыбай
Желденип жакшы турупсуң
Жер басканда балбансыз
Көзгө илинген жандардын
Көбүн жеңип алгансыз.
Жердеги орун ысык деп
Көктөн орун алгансыз,

Жерде жүрсөң мыкты элең
Не себептен падышам
Асманга өтүп калгансыз.
Чычкан минтип сурады
Жашын төгүп жамгырдай
Арстан көктө турады.
Азыр өлбөй тирүүсүң
Арызымды уккун ай
Азуулуунун бирисиң
Кичүү да болсоң тишиң бар
Кылсаң кыйла сонун ишиң бар,
Күч келди менин башыма
Арка – мага кылсаңчы
Чыгып келип кашыма
Сыртымдан адам багар дейт,
Алтоо, бешөө жыйылып
Асылып турган жеримде
Азууларым чагар дейт,
Көбөйүп келип калар дейт,
Тегеректеп башыма
Темирден нокто салар дейт.
Кол-аягым баарысын
Чынжыр менен байлаар деп,
Асылып туруп таяк жеп,
Кашыма келип канча адам
Тегеректеп турар деп
Аз болгондо үстүмө
Алты жүз таяк урар деп,
Адам уулу армансыз
Аман койбос булар деп,
Оюнга мени салар деп,
Үйрөнбөсөм чара жок
Ойронум чыгып калар деп,
Катыным жесир калды деп,
Кетирди тузак алды деп,
Сактай көр адам, жанды,– деп,
Кесепет адам баласы
Кейишке мени салды деп,

Буркурады арстаның,
Мындан билгин калайык
Текебердик болбосун.
Чычканга сөзүн окуду.
Тумшугу уу бачагар,
Душмандыгың билинди.
Тузакка билбей илиндим,
Арстанды чокуп кыйнады,
Алиги көргөн чычканга
Муну айтып арстан ыйлады:
Анда чычкан кеп айтат:
Ачууланып бек айтат:
Айтпадыңбы сен былтыр
Эч жандар жеңип албайт деп,
Күркүрөйсүң күн өңдүү.
Күнүм сага калбайт деп
Кызматың кылып берейин,
Айтканыңа келейин
Айрып койгун мени деп,
Падышам болгун, сени – деп,
Мен зарланып ыйладым.
Кейибеймин, дечү элең,
Анда мени кор кылдың.
Азыр несин жалындың?
Мага да, сендей күч келген
Балдарым ачка бүктөлгөн,
Сен ойлондуң жамандык,
Мен тилейм сага амандык.
Душман келди сагызган,
Көзүңдүн канын агызган.
Душманды душман бийлерсиң,
Мындан кийин арыз айтам
Өзүңө жандай бийлерсиң.
Ошону чычкан айтканы
Айтып болуп бу чычкан
Үйүн көздөй кайтканы.
Ийиндин оозун ачканы
Алты кадак буудайды

Алып чыгып балдары
Ай талаага чачканы.
Сайылып келип сагызган
Буудайды жерден тергени.
Баарың келгин мында – деп,
Чычканга кабар бергени.
Мышык менен түлкүнү
Мыктылыктан өлтүргөн
Мындай ызаат келтирген.
Себеби ушул арстан деп,
Жамандыкка жакшылык
Кылбасак бизге болбос деп,
Башка жетип бүгүлүп,
Устун менен жүгүрүп,

Арстанга жолдош табылды
Төр жүз, беш жүз чычкандын
Бирөө калбай жабылды.
Жибектен кылган тузагын
Чычкан кырчып түшүрдү
Арстан жерге түшкөнү –
Өзүнчө намаз окунду,
Чычканга арстан чокунду.
Кутулдумбу, акыр – деп
Жарык күнгө отурду.
Жакшылык кылдың мага – деп.
Алган жеген насибим –
Арбыны калсын сага деп
Аркар, бугу алса да
Азыраак жеп баштаган
Атап коюп таштаган.
Акылмандар окусун,
Ашыкпаган, шашпаган.
Айткан акын Сагымбай.
Акыры бир күн кетет го
Бу дүйнөдөн табылбай.

Жолбун ит

Аңдыгандар баары алсын
Акка кошпой карасын.
Айрып айтып берейин
Жолбун ит, жолборс арасын.
Булгаары өтүк, жез така
Бирөөнүн көркү таманда
Мурунку өткөн заманда
Бир ит калган журтунда,
Ээсин таппай акактап,
Жолбун болгон ошондо.
Жолбун ит жүрүп жойлоду,
Айылга жакын келгенде,
Иттер талап койбоду.
Айылдан алыс ал жүрсө
Азыгы жок тойбоду.
Жолбун ит мойнун толгоду,
Мурдун тартып ойлонду:
Бул жер мага жай болбойт,
Деп талаада жойлоду.
Ошентип ойлоп жолбун ит
Жортуп чыкты талаага.
Жоболоңду куу жолбун
Жолугар далай балаага.
Жолбун ит барды бир жайга
Жойлоп жүрдү бир сайда
Жону кызыл, боору көк,
Жортуп жүргөн бир түлкү
Жолугуп калды боо пайда.
Коркту түлкү түгүнөн
Маңдайлашты бул экөө,
Бир топ ченген түбүнөн.
Анда туруп ит ойлойт:
«Узун куйрук тик кулак
Алышсам мени түк койбойт,
Ырыскы тилеп ачкадан,
Чыктым эле талаага

Узун куйрук, тик кулак
Жолуктум мындай балаага.
Ушул нерсе тиштесе
Жаным тирүү калабы?
Бир жыргабай дүйнөдө
Укмушка мени салабы?
Аны ойлоп жолбун ит
Айбат кылып аркырап,
Эки көзү жаркырап,
Түрүн көрүп түлкүнүн
Жолбун ит коркуп калтырап,
Анда туруп түлкү ойлойт
Өлүмдү бу да мүлк ойлойт
«Мунун өзү таз экен
Мурунтан бизге кас экен,
Көмүлүүчү кез экен.
Көрөр күнүм аз экен.
Мунун өзү тайган» –деп,
Келдим алда кайдан, –деп
Не табам деп жойлодум
Какшыган куру сайдан – деп,
Бура тартсам алар – деп
Бурдап баса калар – деп.
Кайра тартсам алар – деп
Камтый басып калар деп,
Куулук ойлоп түлкүңүз
Уксаң келер күлкүңүз,
Итке жакын жетейин,
Качырып тиштейм дегенде
Такымынан булт этип
Чыга качып кетейин,
Аны ойлоп бу түлкү
Айбат кылып аркырап,
Айнектей көзү жаркырап,
Жолбунга жакын жеткени,
Жолу болгон жолбун ит
Жанын аяп качам деп,
Жардан алыс кеткени.

Түлкү ошондо сүйүндү
Тоону көздөй түйүлдү,
Ит жанынан түңүлдү.
Ырыскы тилеп кудайдан
Чыктым эле талаага,
Жолуктум мындай балаага,
Төгүлбөдү каным деп
Калды тирүү жаным деп,
Жардан кулап кетпесем
Калбайт эле жаным деп...
Ай талааны нетейин
Айылга жакын жетейин.
Как талааны нетейин
Калаага кайра кетейин.
Суу болоюн жакалап,
Касапчыны бакалап.
Кудайыма зарлайын,
Кушкананы карайын.
Мээнеттүү жаным шашканым,
Напсим калбай баштадым.
Ай талаага чыгам деп
Өлүп кала таштадым.
Аны ойлонуп жолбун ит
Сайдан ылдый желеди.
Самаганын жолбундун,
Санаасындай береди.
Эки жагы бийик жар
Алды жактан жолбун ит
Асты жагын караса
Алты төө, төрт эшек
Кыян алып бул жерде
Жыйылган экен өлүгү
Мына бул алтоо төө деди,
Малдан болгон дөө деди.
Мына бул төртөө эшек деп,
Бар санаты он деди,
Баарын алды эсептеп.
Жанында булак суусу бар,

Жаткан сасып ушулар
Кудая шүгүр дей берди,
Жара тартып четинен
Жатып алып жей берди.
Тогуз айга токтолду
Көргөн бир жан жок болду.
Төө өркөчүн кемирди
Дөбөдөй болуп семирди.
Ит майлады мурутту
Имерилип шол жерде
Тогуз ай токтоп туруштур.
Иттик кылып бадырек
Баштагысын унутту.
Семирип алып зеригип
Жеке жатып эригип,
Алышууга жан таппай
Алып жээр аң таппай,
Узун куйрук, тик кулак,
Ушу күндө көрүнсө,
Койбос элем аны деп,
Далбас эле жаны деп,
Карайынчы жан жакты
Кайдан издеп табамын
Караган менен аны деп.
Аны ойлонуп жолбун ит
Дөбөгө чыгып карады.
Жогору жагы керүү экен
Келе жаткан керүүдөн
Бир топ бөрү көрүндү,
Бөрүлөргө бет алып,
Жолбун ит жонго жөнөдү.
Качырып барып бирөөнү
Каап алып кептеди.
Карабай качты карышкыр
Жолбун ит кайрат этеди.
Карышкырдын астына,
Дагы чуркап жетиптир.
Атаңа налаат, карышкырлар

Туубай карабаскырлар
Кимден мынча шаштыңар
Менден өлгөн душманды
Кайдан издеп таптыңар?
Адыр жактан сен келдиң?
Алышууга мен келдим,
Жогорку төрдөн сен келдиң
Жолуңду тосо мен келдим.
Алышууну ойлоңор –
Алың келсе койбоңор,
Же болбосо бөрүлөр
Билгенимди кыламын,
Бириңди койбой кырамын.
Арзан эмес мен деди
Азыр кылам жем деди.
Анда туруп бөрү айтат:
Биз бөрүбүз, сен итсиң
Бир жыныстан баарыбыз
Бир-бирибизге белгилүү
Баштатан биздин алыбыз.
Аркадан келет жолборс деп,
Азуулунун асты ушул
Жолуккан адам оңбос деп,
Сиздер менен биздерден
Бир миң да болсо койбос деп.
Жолуң болгон жолбун ит
Бизге болгун жолдош деп.
Ал жолборско жолуккан,
Аман, эсен болбос деп,
Арабызда сен жүрсөң
Акыры бизге тең жүрсөң
Дайраларды сүзөрбүз
Короолорго түшөрбүз
Козу, борук, токтунун
Куйругун эптеп үзөрбүз.
Адам менен энчилеш
Акыры шонтип жүрөрбүз
Бөрү болуп, ит болуп,

Аралашып калалык,
Адамдагы акыңды
Кетирбестен алалык.
Анда туруп ит айтат:
Ары кеткен ишти айтат,
Кудай урсун баарыңды
Куу ашыктан өткөндө
Кор кыласың карыңды.
Үйрүң менен жүрсөңөр
Бир жолборсту көргөндө
Шакмарланып артыңар,
Мени жолдош кылуудан,
Уялбайбы бетиңер.
Менден аман кетүүгө
Келип турат нээтиңер.
– Кайда жүрөт жолборс –деп,
Качырып барып тиштейин
Арстаның аман болбос деп,
Кызматыма жараптыр
Кылганымды жолборско
Кырдан чыгып карап тур.
Каратып койду бөрүнү
Жолборско салды сонунду,
Жолборстун барды жолунан
Чыккан менен жолборско
Не келсин иттин колунан?
Ары карап жатканда
Качырып барып жолбун ит
«Ар» – деп, барып жолборсту
Бир тиштеди жонунан.
Кайрылып туруп кабылан
Кагып алды жонунан.
Иттин шору кайнады,
Башын бирок чайнады.
Төрт аягы тыбырап,
Куйругу калды кыбырап,
Карап турган карышкырлар
Качты жолго зымырап.

Качкан бөрү кутулду,
Кайрат кылып курулай
Ит жолборско жутулду.
Арыгында аңдаңыз,
Акылга албай калбаңыз,
Түлкүдөн корккон түгөнгүр,
Семирип, сергип алган соң
Күч-кубаты толгон соң,
Бөрүнү теңтуш көрбөдү,
Жолборсту издеп жөнөдү,
Ошентип барып өлгөнү,
Ошол болду иттин көргөнү.
Коркту бөрү кутулду,
Куру кайрат кылам деп,
Ит жолборско жутулду.

Куйкул торпок куу булут

Алдыңа түшүп мен сенин,
Ак тайгандай жортпоймун.
Албарсың тургай мен сенин,
Жолборсундан коркпоймун.
Асмандан карды төксөң да,
Ак мөңдүр болуп кетсең да,
Ак көбүк чачкан буурадай,
Алдыңа басып чөксөң да.
Алып кетчү сен эмес,
Алсыз, арык мен эмес.
Ар кимдин менчик малындай,
Айтканың сенин жөн эмес.
Аппак, майлуу денемдин,
Ак сүтүн эмдим энемдин.
Айтканын укпайм ак булут,
Асманда сендей берендин.
Арка жонум култулдап,
Кабыргам сере май алдым.
Кайрылып сени тосууга,
Качан да болсо даярмын.

Бара тукум бербестен,
Кайрадан сени саярмын.
Кадырлуу жанды барктабай,
Кайсыныма аяндым.
Каарланып сен келсең,
Карандай күчкө таяндым.

Куу булут:

Майым бар деп жонумда,
Мактанасың, торпогум,
Маанисин такыр билбейсиң,
Малга кыштын ортогун.
Маскара болуп бир күнү,
Өлөсүң деп коркомун.
Ак кар менен курчалган,
Айланаңыз тор болот.
Арык-торук мал үчүн,
Арылбаган шор болот.
Азык-түлүк жышбаган,
Акыры мага кор болот.
Сарайды жакшы жаба албай,
Салаалайт тамчы шорголоп.
Салпылдап менден качарсың,
Сагалап бурчка корголоп.
Куу булутка ушиптип,
Кудайым берип жол болот.
Азыксыз майга ишенген,
Акыры кыштан нол болот.
Көрдүм деп кыштын кордугун,
Көзүнүн жашы көл болот.

Куйкул торпок:

Аман болсом жазында,
Аңгемеңди угармын.
Ак топон, көпкөк өлөң жеп,
Ак бороон кыштан чыгармын.
Ажыдаар өңдөнүп,
Мынчалык неге кубардың?

Айдап алып кетчүдөй,
Ак булут неге кубандың?
Айдап кетчү сен эмес,
Арык торпок мен эмес.
Аркар менен, Кулжадан,
Алы-күчүм кем эмес.
Алтайлык кышка алдырбайм,
Азыркы соккон жел эмес.

Куу булут:

Жай менен, кыш экөө бу,
Жамандашкан өч эле.
Жакшылап сени бакпаган,
Жалкоого айткан сөз эле.
Жакында баккан кишиңиз,
Жаман кылар өзү эле.
Анткенимдин себебин,
Аны жалган дебегин.
Айырып сени майыңдан,
Алдыңда чирийт жеменин.
Кургактабай алдыңды,
Суу, чылага жаткырат.
Жолуктуруп өлүмгө,
Жоктон ажал таптырат.
Барчындай кыраан эр кыкең,
Барыңды акыр сап кылат.
Экинчиси чөп салбай,
Арыктатат өзүңдү.
Көтөрүм кылып өлтүрөт,
Кор кылып эки көзүңдү.
Айта албассың тилиң жок,
Армандуу, кайгы сөзүңдү.
Үчүнчүсү силерге,
Чөп салгандан эринет.
Урматтап жанын жыргатып,
Уйкуга дайым берилет.
Үлүрөйгөн торпогум,
Ушинтип менден жеңилет.

Аны билип куу булут,
Айчылык жерден теминет.
Какшатып менин суугум,
Калталыңды кемирет.
Арыктап сендей куу торпок,
Артына кайра чегинет.
Алып нечен сендейди,
Ак булутуң семирет.

Куйкул торпок:

Келжиребе ак булут,
Кең асманга кап булут.
Суугуңа алдырбайм,
Сур жыланга чактырып.
Жайымды билет колхоздор,
Жакшы адамга бактырып.
Мая¹ланып жабылган,
Мал сарайда турамын.
Ушул айткан кебиңди,
Укпайт менин кулагым.
Бербейт колхоз мен түгүл
Бекерге котур улагын.
Тоюткору колхоздун,
Түгөнгүчө далай бар.
Абасы малга жагымдуу,
Абыдан жылуу сарай бар.
Ал сарайда багылат,
Далай торпок, далай мал.
Эрдемсинген, куу булут,
Эрегишпей өлө кал!

Куу булут:

Асмандап учуп келипмин,
Айдаган желге шерикмин..
Жазында жамгыр жаадырып,
Жайкалтып сени семиртип.
Айдап баккан кишиңди,

---

¹ Мая — саман

Ай ыракмат, дедирттим.
Аркы-терки жүгүртүп,
Алды-артыңды кеңиттим.

Куйкул торпок:

Кайсыны айттың булутум,
Казыргы сөздү унуттуң.
Каарданып, түнөрүп,
Кар жааганың курусун.
Кара ниет нак сендей,
Карасы өчсүн булуттун.
Жазгы төккөн нөшөрлөп,
Жамгырыңды айтпаймын.
Кылчылдаткан бул кезде,
Кышкы түрүң айтамын.
Кылыгың колдон түшпөгөн,
Кыялыңды байкаймын.
Азыгым көп нак сенин,
Азабыңды. тартпаймын.
Ак сарайдын ичинде,
Асыл жанды барктаймын.
Кыштай саман, өлөң жеп,
Кыйбаттуу жайым сактаймын.

Куу булут:

Кара ниет эмесмин.
Колхоз сенин жериңе.
Касиетиң курсун деп,
Каршы айтканың эмине?!
Карап жүрбөй күн-түн деп,
Кар жаадырдым кериге.
Кабар берип койгонум,
Кор көрсөтүп элиңе.
Чикилдеткен жандууну.
Чилде деген менде бар.
Чимкиригин агызган,
Чылгый арык сенде бар.
Чырмалышып чөп чыккан,

Чын асыл тоют жерде бар.
Чырпыгын сындыра албаган,
Чын коркунучум акемде бар.
Токсон деген агам бар,
Чилде деген иним бар.
Ал экөө бу турганда,
Мал койбостой жеңим бар.
Желдентип бороон айдаган,
Жердин бети аппак кар.
Тосуп далай сендей да,
Тоңкойтор баатыр
Токсон чал.

Куйкул торпок:

Тогузу келсе Токсондун,
Тооктой жүнүн жуламын.
Тоютум арбын жылуу там,
Тосуп кышты турамын,
Чилде деген иницдин,
Чырмыктай башын кыямын,
Токсон менен чилденин,
Тоготпоймун зыянын.

Куу булут:

Асманды бербес түрүм бар,
Ажыдаардай сүрүм бар,
Болжолу жок ышкырган,
Бороон, чапкын күнүм бар.
А болбосо саздарда,
Кара баткан кулум бар.
Кармап келсе бошотпос
Кардуу кара жиним бар.
Алсыздарды кармоого,
Аң, арык, чукур жерим бар.
Ал сыяктуу досторго,
Алдырбачу кимиң бар.
Алсыраган сендейге,
Айткан сөзүм төгүнбү?

Каяшалуу сөзүңө,
Кабыргалар сөгүлдү.
Чылага жаткан жериңде,
Чилдем алат көбүңдү.
Жылдыз кылып түгөтөт,
Жыйнаган мая, чөбүңдү.
Кыйкырамын чилдеге,
Курдашым деп жалынып,
Семизди неге астырбай,
Сен барасың карыгып,
Кесириңди тийгиз дейм,
Кетпегин деп чаалыгып.
Жаным курдаш, камчылан,
Теңим курдаш, камчылан
Баарыңдын алың келбесе
Баткагым бар артыңдан.
Баткак менен эң жарга,
Баатырым сени тапшырам.
Какшатып сендей далайды,
Кабыргасын капшырам.
Кара өлөңүңдү түгөтүп,
Кабырылтып ач кылам.

Куйкул торпок:

Бекер сүйлөп куу булут,
Бел кыласың баткакты.
Баары торпок тартылып,
Баткагыңда жатмакпыз.
Баткак торпок бергидей,
Баккан киши акмакпы?
Баарын аңга түшүрүп,
Багуучу тирүү жатмакпы?
Тоюп алып уктаймын,
Тосуп сени чыкпаймын.
Токсон, чилде дегенди,
Тоготпоймун укпаймын!
Колхоздун семиз малына,
Ким шерик да, ким орток,

Кыямат кайым түшсө да,
Ким сезет да, ким коркот.
Минтип айтып сарайга,
Чуркап кетти Куу торпок.

МЫСҚЫЛДАР

Кадыралынын тамашалары

Аяз ата

Эртең жаңы жыл тособуз деп жатканда Кадыралынын бир паста эле табы айнып, ысытмалап, көңүлү айнып төшөккө жатып калды. Күүгүм аралаш кыйналып турганданбы, эшик ачылып төрт буттап турган бир нерсе көзүнө көрүндү. Эмне экенин ажырата албай башы маң. Түрү шумдуктун үстү-башы кар. Кадыралы бир топтон кийин сакалын байкап калды. «Мамытбектин көк эчкиси» деп боолгоп, кайра аяз атага окшоштуруп «Капырай, бул кандай эрте келип калды» деп ойлоп, беймаал көзүнө көрүнгөнүнө жүрөгү опкоолжуй түштү. Көз боочудай неме утуру жакындап, жанына келгенде Кадыралы өзүн токтотуп, абдан сарасап салып караса, жанындагы эле коңшусу Кызалак аксакалдын өзү. Көрсө ал болушунча мас экен.

– Э-хе, – деди Кадыралы, – шашке ченде эки шипесин кучактап жатпайт беле, бул кургур сайда калып акыры төрт аяктап эптеп чыгып, биздин үйгө урган турбайбы. Аязда тоңуп калса не болот, жаныбар...

Кызалак чал бир аз эсине келип эки жагын карап, кай жерде отурганын байкады окшойт. Сүйлөйүн десе тили булдуруктап, токтоп калат. Бир топтон кийин тили күрмөөгө келип, Кадыралынын аялын карап:

– Эт кууру, – дегенге жарады.

– Алда кокуй ай, эт жок эмес беле, – деп Кадыралынын аялы карбаластап калды.

Аялынын сөзүн Кызалак чалга угузбай жиреп:

– Мына бышты, бышып калды, азыр бышат, – деп кир жууганга ысытып жаткан суунун булоосун көрсөтүп алаксытып жатты.

Кызалак аксакал үргүлөп күтүп отуруп, отурган жеринде коңурук тартып уктап кетти. Кадыралы аялын жемеледи:

– Эси жок катын, эт жок дейсиң да мас адамга, мына азыр дебей. Башы айланган неменин тоңуп турган денеси оттун ысык табына жибип мына ушинтип эси ооп уктап калат. Эр болсоң ойготуп көр, жинди катын десе.

Жолдо

Кадыралы алыс жолдон жөө келатса, арттан жете келген машинага кол көтөрдү. Кадыралы шофёр жакта турган эле. Машина токтоду. Бирок олбурлуу шофёр Кадыралыны аябай жемеледи:

– Эй, дабдыр неме окшойсуң, жолдун бул жак тарабына туруп кол көтөрбөйсүңбү. Кемпаам десе, бол түш, болбосо машина жүрүп кетет.

Кадыралы кабинага чыгып шофердун жанына күп этип отурду. Шофер дагы урушту.

– Акырын отурбайсыңбы, өзүндүн эшек арабаң болсо дагы, мунун эшикти тарс эттирип жапканын.

– Мурда мындай дөң машинага түшкөн эмесмин, – деди Кадыралы калп дөдөйсүнүп, момурап. Шофер аны олурая караганда согушта билегинен алдырган колун көрүп калды.

– Колун эмне чолок, арабага тебелеткенсиңби?

– Ооба. Жок, ит каап алган. Капканда да таенемдин бөлтөк ити.

– Дабдыр, – деп шофер көпкө каткырып күлдү.

– Бир топтон кийин Кадыралы:

– Бул грузовой машина өзүңдүкүбү? – деди.

– Мындай машина менчик болбойт. Муну мага колхоз берген, – деди.

- Кадыралы кайра сурады.
- Колхоз өзүңдүкүбү?
- Аа, дабдыр, колхозду билбеген кемпай, колхоз деген өкмөттүкү болот.

Аңгыча алыстан поезд көрүнүп калды. Кадыралы таң калычтуу:

– Эхе, тай э-й, тиги узун машина пахтаны тебелеп эле келе жатат да? – деди.

– Ал машина эмес, поезд деген болот. Пахтаны тебелебейт, анын темир жолу бар. Калдектери андан чыкпайт.

– Оюн салып эле келе жатат го?

– Башы жок дабдыр, ал катуу жүргөнү.

Шаарга кирип келе жатканда Кадыралы:

– Аябай чоң совхоз экен го, – деди.

– Келесоо, – деди шофер. Шашпай шаарды түшүндүрүп, машинасын чет жакка токтотуп, минтти:

– Сен эмнеге келдин эле айт, мен ала келем, бул кейпиң менен жоголуп кетесиң.

Кадыралы үч метр тукаба керек экенин айтты. Ага машинаны кайтартып коюп кеткенден кийин Кадыралы шаарга кирип, базарлыгын кылып бүтүп келип ордуна отуруп алды.

– Тукаба үч жарым метр экен, дүкөнчү жарым метрин айрып кала албайбыз дегенинен баарын алдым. Жарым метрдин акчасын бер, – деди шофер.

– Мага үч метр эле керек болчу.

– Дабдыр, мен сага эмне деп жатам, келе акчаны, башты аңги-даңги кылбай.

– Ашык бир тыйыным да жок, болсо өтүгүмдүн кончуна тыгылып өлөйүн.

– А сен машинага түшкөнүң үчүн кайсы тыйыныңды бермек элең?

– Күзгүгө күтүп турасың да, нокотум бышканда, суулап алып берем.

– Мен сени тааныбасамчы?

– Эми тааныш болуп калбадыкпы, – деди Кадыралы.

Өтүнүч

Бир кызматкер Кадыралы жашаган Ак-Тоок айылынан дайыма союш жеп, өзүнүн айылы Караматка тийбейт. Кадыралы бир күнү тиш доктурга кирсе, ошол кызматкер тишин сууратканы жатыптыр. Кадыралы тиш доктурга:

– Жээк карышкыр колуңа түшүптүр, Карамат жактагы тиштерин тим коюп, Ак-Тоок жактагы тиштерин бүт сууруп салчы, – деп өтүнүштүр.

Сымкаттын талаасында

Кыш кычырап, бороон улуп, кар тозоңу бет бактырбай, бир топ атчан Сымкаттын айдай талаасында келе жатышты. Бирок Кадыралы шашпай бастырат. Анткени ал кийиз өтүкчөн болчу. Беркилери үшүй башташып, олбуй-солбуй теминишип, ылдамдап узай беришкен эле.

Бир аздан соң Кадыралынын кыйкырганын угуп калышат. Аттарын токтошуп артка карай кылчайып карашса жыгылганбы, жерден көрүнөт. Чаап келишсе кийиз өтүгүн чече баштаптыр:

– Биз аз аярлагылачы, анан бирге эле бастыралы, бай-бай, бутум от менен жалын болуп ысып чыкты, кичине шамалдатып алайын, – дептир.

Самолёт

Ошол эле Сымкаттын талаасында саратандын аптабында жөө келе жатышыптыр.

Чарчап-чаалыгышып, курсактары ачышып, аябай чаңкашат. Аргалары түгөнгөндө бири-бирине тапандана башташат..

– Кымыз болсо ээ?

– Жок дегенде кыпкызыл муздак дарбыз болсочу?

– Майлуу кабырга, куйрукка баскан палоо...

Анда Кадыралы:

– Анысынан да, мунусунан да өзүбүздүн эле самолётубуз болгондо качан эле үйгө жетип алат элек ээ? – дептир, баарына суроолуу карап.

Жылытма

Аялы түндөгүдөн калган тамакты жылытып, эми эле дасторконго койгондо коңшусу кирип келди. Кадыралы аялына ачууланып:

– Ал ары тамагыңды, жылытманы дагы адам ичеби, итке берет да, – деп табакты жылдырып коёт. Коңшусунун «Кадыралы көпкөн экен, тамакка кылыксынып, кусур кыла баштаптыр» деген сөзүн угуп калган айыл аксакалы Кадыралыны чакыртып жемелей баштады эле:

– Сизге муну ким айтканын билдим, маселе андай эмес, мындай эле, карасам тамак аз экен, эки кишиге жеткидей эмес, анан ошол амалды таап, коңшум чыгып кетери менен жылытманы өзүм бүт согуп алгамын, – дептир.

Жарымы жалган, жарымы чын

Кадыралы аялын дагы коё берип, бир кемпирдин жубан кызына кардал түшүп, ортомчу салбай өзү эле барды. Аман-эсендикти сурашып бүткөндөн кийин:

– Сиз мага кайнене болуп бериңиз, – дейт.

Кемпир Кадыралыга:

– Көп аял кетирдиң, менин кызымды дагы бир күнү жолго саласың. Ашка киришчээк, камчың катуу экен.

Кадыралы кыздын энесине:

– Айтканыңыздын жарымы чын, жарымы жалган, – деп сөзүн баштаптыр, – бир жумада бир эле урганым болбосо, камчымдын катуулугу жалган. Ашка киришчээктигимдин жарымы төгүн, жарымы чын. Төгүнү суюк ашты бөлбөй эле бир казандан куюп ичебиз, а нанды аялым экөөбүз тепетең бөлүп алабыз. Өзүм бир жакка барсам, унду өлчөп берип кетем.

Бири кара, бири ак

Кадыралы асылып жүргөн кыз макул болбой кылыксына берди. Бир күнү сырдашып отуруп, үйүндө эки машина бар экенин айтты. Кыз таң калып:

– Койчу, эки машинаны эмне кыласың? – деди.

– Минебиз, бири кара, бири ак «Волга».

Ошондон кийин кыз ага турмушка чыкты. Барган күнү машина көргөн жок. Эртеси да көрүнбөйт. Эки-үч күндөн кийин Кадыралыдан сурады:

– Кана, машинаңар?

– Тигине, – деп Кадыралы тушалуу турган эки эшекти көргөздү.

Сойчу элең

– Кыдыралы ыраса тоок уурдачу элең аа, бир кезде? – десе.

Кадыралы ага:

– Ыраса эле аа, шырылдатып, – дей салыптыр.

Дүмбүл

Бирөө дүмбүл жеп жатып кыйкырып сүйлөй бериптир. Кадыралы жадаганда:

– Эшек дүмбүл жебесе бакыра албайт, – дептир.

Таранчы

Чала таанышы таранчы уруусунан болом деп мактанып калды.

– Таранчы зыянкеч чымчык болчу беле? – деп Кадыралы өзүнө ушинтип суроо берип, тигини тынчытыптыр.

Каймана

Кадыралынын атасы кудаларына барып келип уулуна айтып калды:

– Ээ балам, кайнатаң балаң ичет экен, таштасын,
– деди мага.

Анда Кадыралы:

– Ата, түшүнбөй калган турбайсызбы, ал сизди айтып жатканы – деген экен.

Башка Карынбай

– Чөп чапканы барып калсак Карынбай деген киши бар экен, – деп бирөө сөз баштары менен Кадыралы:

– Ой, ал менин жан досум, – сүйүнүп аларга мактангысы келди.

– Өлгүчө ичкич неме экен, түрмөгө да отуруп чыгыптыр.

– Аа, ал башка Карынбай турбайбы – Кадыралы ушинтип аларга байкатпай сөзүн оңдоп кетиптир.

Башында бир, аягында бир

Кадыралы шахматты да түзүк ойноп, өзү теңдүү атаандаштарын чыйпыйын чыгарчу экен. Бир күнү мелдештик финалга катыштыруу үчүн жиберешет. Мелдеште атаандаш эки гана жолу ойноого шарт коюлган экен. Кадыралы кабаты менен жеңилип калды. Кайра келгенде сурагандарга:

– Ырас, кыйындар тандалган экенбиз, мен да калышпай ат салыша бердим. Бирок башында бир, аягында бир утулуп калдым, – дептир.

Сени бошотуш керек

Кызматкери Кадыралыга өзүнүн бир жолдошун ишке алууну өтүнүп кирди. Кадыралы орун жоктугун айтты.

– Кандай болбосун, бирөөнү бошотуп болсо дагы...

– Анда сени бошотуш керек, – деди Кадыралы.

Алименттен корком

– Ой, сен эмне үчүн аял албай жүрөсүң? – деди жолдошу Кадыралыдан таң калып сурап.

– Алименттен корком, – деп жооп берди ал.

Кантип жүрөсүң

Бою эпсиз узун жигитти көрүп, Кадыралы таң калып, аяк-биягына өтүп карай берди. Акыры ал жигит:

– Мага эмне мынча кызыгып калдыңыз? – деди.

– Кызыкканым жок, тим эле айраң-таң калып жатам. Ушунча бийик болуп турасың, башың айланбай кантип жүрөсүң? – деп сурады.

Киргизбей коёт элем

– Эгер иштебей жыргап жашай турган жай болсо, ал жакка жиберүүгө буйрук берсе, биринчи жөнөтүп, анан өзүм барат элем.

– Башкалардычы? – деп сурады Кадыралы.

– Жөнөтпөйт элем.

– А мен сени киргизбей коёт элем, – деди Кадыралы.

Сөөктөн чыккан сөз

Кадыралы менен бирге иштегендер, кожоюну болушуп палоо жешке отурушат. Тамактын арасында бир гана устакан эт бар экен. Албетте, аны кожоюнуна беришет. Ал сөөктү мүлжүй берди. Отургандар андан:

– Кана аксакал палоодон баштап бериңиз, биз тамактан жеп отуралы? – десе:

– Азыр, мен сөөк кажыганды жакшы көрөм – деди.

– Ошондой, сиз жөө баратсаңыз деле, машина менен баратсаңыз деле артыңыздан калбай иттер ээрчип алат, – деген экен Кадыралы.

Ал сен

Таанышы Кадыралыдан:

– Наадан деген сөз кандай? – деп сурап калат.

Кадыралы ойлонуп унчукпай турду.

– Ой, ээй, акетай, сен да жооп таппай такалган күнүң болот экен ээ? – деди табасы канып.

– Мен сөздүн толук эле маанисин билем. А бирок сени капа кылып аламбы деп айтпай турам.

– Эмнеге капа болмок элем. Айта бер.

– Ай мейли, наадан акмак деген эле сөз.

– Акмак адам барбы деги?

– Бар

– Көпү?

– Мен билгенден бирөө эле.

– Ал ким?

– Ал сен, – деди Кадыралы акырында.

Тукаба

– Бирөө кызыл тукаба берейин дегенинен албай койдум, – деп Кадыралы эки-үч адамга айтып жатканын аялы угуп калды.

– Сен эмне үчүн албайсы? Эл таба албай жүрсө минткенин көр, үй жыйдың. Бала-чаканын камын ойлобойсуң, – деп кулагынын кужурун алып, тынчын кетиргенинен Кадыралы:

– Эй, катын, сөздүн түбүнө түшүнүп туруп сүйлөбөйсүңбү, мен аны түшүмдө көргөм, ошону айткан элем, – деп кутулуптур.

Сыр

– Кадыралы аялдардан кимди жакшы көрөсүң? – деп сурады жакын теңтушу.

– Бул жашыруун сыр, айтууга болбойт.

– Бир сырыңды мага айтып койчу, эч кимге айтпайм.

– Анан өзүң таарынбайсыңбы?

– Кудай урсун таарынсам, келе колунду.

Кол алышкандан кийин Кадыралы минтип сырын айтты:

– Чынында сенин аялыңды жакшы көрөм.

Сыйынуу

Теңтушу Мансур Кадыралынын куйкум сөздөрүнө көп түшүп жүрдү. Аны сөзгө жыга албай, дайыма алдырып коёт. Бир күнү Кадыралы минип жүргөн эшек дүкөндүн далдасында байланып турган жеринен куйругуна кызыл, көк жиптерди байлап койду. Анысын эл көрүп Кадыралыны шылдыңдап күлсүн дегени.

Кадыралы бул Мансурдун колунан келгенин билип, элге жарыя салды:

– Ой шумдугуң кургур ээ-й, илгери динпоздор мазардагы дарактын шактарына чүпүрөк байлап сыйынышчу эле, ал эми Мансур менин эшегимдин куйругуна сыйына турган болуп калыптыр, – дептир.

Кыйын

– Мынабу эшиктин алдындагы дүмүрдү түбүнөн көөлөп койбойсуңарбы, – деп күпүлдөдү кожоюну кызматкерине.

– Ал оңой эле, мына азыр, а сизди көөлөш кыйын болуп жатпайбы! – дептир Кадыралы ага кайрылып.

Чымын

Конокто отурган Кадыралыга үйдүн ээси битирленип тамак-аштын мазасы болбойт. Үйдүн ээси утуру эле мактана берет.

Анын ичинде үйүнүн тазалыгын, бир да чымын болбогондугун айтып мактанат. Кадыралы угуп туруп:

– Туура айтасыз, көрүп турабыз үйүңүз абдан таза экен, бу чымын жаныбар да тамак-аштуу үйдө болот турбайбы! – деп үйдүн ээсин сөзгө жыкты.

Эч ким кийбеген кийим

Кадыралыга аялы бир күнү эркелеп, кийбегенди кийгенин, ичпегенди ичкенин айтып:

– Эми бир да аял кийе элек кийим таап берсең, – деп калды.

Анда Кадыралы ойлонуп туруп:

– Эч ким кийе элек гана курмушу калды. Тиги кой короону карышкырдан кайтарып турган каракчынын ылапатасын сыйрып алып, аңтара кийип чык, эгер көргөндөр таң калбаса мага кел, – дептир.

Жарым

Айылынан кетип шаарда жашап калганына бир топ жыл болуп калган жердешиникине Кадыралы келип калды. Шаардык ар нерсени сүйлөп:

– Айылдыктар андай-мындай түшүнүшпөйт, билишпейт, – дей берди.

Кадыралы анын калжыраганына чын эле зээни кейип туруп:

– Кайран гана досум, айылда бүтүн жан элең, бу жерге келгенде жарым болуп калыпсың, – дейт.

Ашыра мактоо

Кадыралы көпчүлүк менен турганда жакын досу келип калды.

– Кечээ Кадыралынын үйүнө барсам, казанын ыргыта тээп жатыптыр, – деди, анын көзүнчө.

Анда ал:

– Кой антип мени ашыра мактаба, – деген тура.

Тооктун этин бөлүштүрүү

– Кадыралы – деди аксакал адам, – сен баарыбыздан кичүүсүң, эми бул алдыга келген тооктун этин бөлүштүр, бирок ар кимдин өз тиешесин бер.

– Куп болот аксакал, – ушинтип шымаланып бөлүштүрө баштады:

– Төшү төштөн келген Төлөнбайга, буту кичүүсү жана аякта отурган ушу мага, мойну жирафтай узарган Мойдунбайга, а канаты азыр самолёт менен уча турган сизге, Сакебайга.

Аюу

Килейген чоң киши менен жүргөн Кадыралы экөө кеп аюунун жанында сүрөткө түшмөк болушту.

Килейгени:

– Аюуга минип алайын, сүрөт кызык чыксын, – деди.

Кадыралы аны чындап эле минтип жемеледи:

– Таза кемчонтой турбайсыңбы, көргөндөр аюуга аюу минип алыптыр дешпейби.

Экинчи өмүр

Кыялкеч бирөө Кадыралыга минтиптир:

– Билсең, бир жаңылык ачсамбы деген түйшүктө жүрөм, ушундай адамдар эки жашайт турбайбы.

– Бир өмүрдү эптеп жашай албай жүрүп, экинчи өмүрдү эмне кыласың, – дептир Кадыралы.

Кечигүү

Бирөө Кадыралыга кеңеш салыптыр:

– Сен кээде туурасын айтып койчу элең, мен качан өлөрүмдү болжол менен болсо да билесиңби?

– Анын сага эмне зарылдыгы бар?

– Жакын калганда өзүмө күмбөз салдырып коёюн дедим эле.

- Оо, анда мурдараак сурабайсыңбы?
- Эмне үчүн?
- Эми кеч болуп калды.

Аял

– Бири-бирибизди тааныбай калган турбайбызбы, – деди Кадыралынын артынан жетип келген досу, далысынан тартып, – адегенде аялга окшоштуруп турмун.

– Далыман тартсаң чочуп кеттим, мен да сени аялым окшойт депмин, – дей салыптыр Кадыралы.

Тууган сүрүштүрүү

Кадыралыга иши түшкөн бирөө келип:

– Сүрүштүрүп отурсам биз сиз менен кыйыр тууган болот экенбиз – деген кепти айтат.

– Кадыралы ага ого бетер тапанданып:

– Эгер маймылга чейин сүрүштүрүп отурсак андан да жакын тууган болобуз, – дептир.

Батпайт

– Эмне үчүн Манас кино болуп чыкпайт?

Тургандардын ичинен Кадыралы:

– Эcranга батпайт да, – деп дароо жооп берген экен.

Таене

Кадыралы таң азандан таанышыныкына барса төрдөгү төшөктө ак чач киши уктап жаткан. Кобур-субурдан ал ойгонуп тура калса Кадыралы:

– Апээй, аксакал киши турбайбы, мен муну таенем окшойт деп отура бериптирмин, – деген экен үйдүн ээсине.

Соғуму даяр

Кадыралы катуу ооруп жатканда тууган-уругу жана колунда бардар Төлөнбай баш болуп баары чогулушту. Кадыралы боюн түзөп, аларга мындай кеп уруптур:

– Азыр эле жаналгыч жанымдан жылбай акидей асылып, аябай шаштымды алды. Акыры сөзгө келдим, мени эмне кыласың, колумда жок, союшка да эч нерсе табалбай балдарым кыйналат. Курсактары тоюшпаса көмгөнү келгендер да нааразы болушат. Эл да өлүк көмгөнгө окшошсун, кара ашын жеп жыргагыдай болушсун. Өзү бай, дүйнөсү көп, малы, соғуму даяр Төлөнбай тууганыма эле бар дедим.

Кийин айтам

Кадыралы иштеген мекеменин башчысы кандай экендигин сурап калышты.

– Аны башчым кызматтан түшкөндөн кийин айтам, – дептир.

Эки оору

Оорунун түрлөрү жөнүндө сөз болуп калганда ошолордун ичинен экөө жаман экенин айтты Кадыралы.

– Кайсылар?

– Биринчиси арак, экинчиси рак.

Сооротуу

– Сен мени келесоо деп айтыптырсың, – досу Кадыралыга ушинтип таарынып калды.

– Мен, эл өзү билгенди эч бир кайталап айтпаган адам экенимди сен жакшы билесиң го, досум, – деп аны сооротту.

Сүйүнчү

Кадыралы аялым жок деп алдап бирөөгө үйлөнүп, алыс жакка алып барып коюп, ага анда-санда барып келет.

Анысы таарынып:

– Сен жашаган шаарга баралы, – десе.

– Дайыма борбордо жүрө берсек бири-бирибизден жадап кетебиз, сагынышып жолуккан жакшы – деп ишендирип коёт.

Бирок күтпөгөн окуя болот, эки аялы жолугушуп калып, жерде-сууда жок чоң чатак чыгат.

– Канчалык жашырсаң да иш жаман болду, – дейт кийинки аялы.

Анда Кадыралы:

– Жок, кайра абдан жакшы болбодубу, эми экөөң чечишип алгыла, – деген тура.

Үчтөн кийин

– Үйдүн тегерегиндеги иттер түнкү үчкө чейин үрүп, чарчап анан тынчышат, – дейт коңшусу.

– Үчтөн кийин сенин үнүң чыга баштайт, – деп тир Кадыралы.

Коңшубуздун жанында

– Үйүң кай жерде Кадыралы? – деп сурашат.

– Коңшубуздун эле жанында – деген экен Кадыралы.

Өзүм ушундаймын

Кадыралы ичип жумушка келгенин чоңу байкап калат. Ал катуу жемелегендиктен өлгүдөй тана берет.

– Ой, жыттанып турасың го, – десе.

– Өзүмдүн жытым ушундай – деген тура.

Менден сураба

Коңшусу ээр сурап келет.

– Баламдан сура, – дейт Кадыралы.

– Койчу, кичине баладан да сурайбы?

– Анда аялымдан сура.

– Өзүң турганда аялыңдан сурамак белем?

– Анда менден сураба, – деп кутулуптур Кадыралы.

Бышкан бадыраң

Кадыралы бадыраң алганы базарга кирсе, бирөө өзү сатып жатканын аябай мактап калды.

– Бышканбы? – деп сурады.

Сатуучу бышкан бышпаганын билбейт экен деп ого бетер жандана түшүп:

– Карабайсыңбы, сапсары.

– Анда тандаңыз.

– Сатуучу сары бадыраңдардын баарын бөлүп:

– Мына жалаң сарыларын ылгап койдум, – дээри менен:

– Мен алыс жол кетем, барганча бышып калат, быягын эле алайын, – деп Кадыралы көк бадыраңды баштыгына шилеп салып алып кетиптир.

Сага алдатпайм

Алдамчы болгон кишиге Кадыралы түз эле минтип айтты дейт:

– О, бурадар, менин Кадыралы экенимди билбейсиңби, аракка алдатсам алдатам, а бирок сага алдатпайм...

Качан баштадың эле

Бир жердеги отурушта баласы ичкиликте таштадым эле дегенин угуп калып:

– Аа балам, качан баштадың эле? – деп сураптыр Кадыралы.

Атбагар

Кадыралы бригадирден ат сурап келди. Ал атбагардын уруксатысыз бере албасын айтты.

– Бригадир деле курусун, аялы күйөөсүнөн сурагандай, бригадириң деле атбагардын көзүн карайт турбайбы, – деген тура Кадыралы.

Калп айтуу

Кадыралыны абышка шылдыңга алгысы келип:

– Сенин апаң менин аялым болчу.

Кадыралы ого бетер чочуп кетип:

– Апей, кантип, сенин кызың менин апам го, – деди.

Эми абышканын аябай ачуусу келип:

– Түш – ш, жаш бала да калп айтабы?

– А карыя да калп айтабы анан?– дептир.

Жактыруу

Кадыралы дүкөнгө кирип:

– Кайсылар сатылат?– деп сурайт.

Анын сөзүнө күлүп, сатуучу аял жылмайып жооп берди:

– Көзүңүзгө көрүнгөндүн баары сатылат, кайсынысын жактырасыз?

– Анда мен сизди жактырам, баасы канча айтыңыз, – дейт.

Адашуу

Тайгак жолдо тыгылышып, Кадыралы бирөөнүн үстүнө жыгылып түштү. Жабыркаган киши ачуусу келип аны:

- Ит экенсиң – десе:
- Жок, сиз адашып калдыңыз, мен Кадыралымын, – дептир.

Жумуртка

- Эмне үчүн жумуртка аппак? – ушинтип Кадыралыдан сураса:
- Капкара журутка да болчу беле, – деп айтыптыр, ал.

Саат

- Саатың канча?– деп сураса:
- Бир эле саатым бар, – деп жооп бериптир Кадыралы.

Сураган эмесмин

Кадыралы койчу болуп турганда өлгөн козу тууралуу ветврач чатак салып калды:

- Эмне үчүн өлдү?
- Аны беш жыл окуган сен билбесең, мен каяктан билем, – деди Кадыралы.
- Кечээ эле тирүү эмес беле?
- Ооба, өзүң көрдүң го, экөөбүзгө өлөм деп айткан эмес кечээ. Мунусун кайдан билдим, өлөсүңбү деп мен да сурабаптырмын.

Каракчы

Кадыралы ишинде бир-эки күн болбой турганын айтып, катар отурган кызматкерди:

- Шкафыңа китептеримди салып коё турайынбы – деп өтүндү.

Ал:

- Менин шкафым деле кулпуланбайт. Ачык, сенени менен айырмасы жок, – дейт.

– Таруу корук убагында чымчыктарды чочутуш үчүн каракчы коёт эмеспи, андан көрө сен тирүү адамсың го, – деген экен.

Жолугушуу

Көптөн бери көрүшө элеги менен жолугушуп калды Кадыралы. Беркиси адеп саламаттыкты сураштыра баштады:

- Ишиң кандай?
- Аны башымдан сура.
- Ден-соолугуң кандай?
- Аны врачтан сура.
- Турмушуң кандай?
- Аны аялымдан сура.

Ошонусу жакшы

Сенин аялың сулуу эмес дегендерге:

– Ошондою жакшы, силердин аялыңар сулуу ошонусу жакшы мага. – дейт Кадыралы.

Сакал

Мени аксакал дебейсиң деп бирөө Кадыралыга таарынып калат:

– Эми сага болор кепти айтайын, – дейт Кадыралы, – карыгандын баарын эле аксакал дей берип, мен келесоо болуптурмунбу? Сенин сербейген бир сакалың жок, ушундай дешиң уят эмеспи, аксакал деп эркекти айтат.

Түспөлдөшүү

– Биздин айылда Жартыбаш деген чал бар. Ошого окшош экенсиң, дейт бирөө Кадыралыны.

– Кызык, – деди Кадыралы, улгайып калган ал кишиге кайрылып, – окшоштук боло берет турбайбы,

сен дагы биздин айылдагы Кужугач аттуу какжан-даган кири кемпирге нак эле түспөлдөшүп кетесин.

Идиш

Аялы ашкан айранын батыра албай, коңшусунан идиш алып келгени бара жатканда, соргоктугу жагынан айылдагы атагы чыккан Карынбай келип калат.

– Мына, идиш өзү келди, – дейт Кадыралы.

Сүрөт

Кадыралынын үйүнө келген бирөө кооз кийинип түшкөн сүрөттү көрүп:

– Мен ушу эле киши болуп калсам, – деди суктанып.

– Анда өлгөнүңө так он беш жыл болот эле. – дейт Кадыралы.

Таарынуу

Апасы уруп койсо Кадыралы атасына таарыныптыр:

– Ата ушул апамды каяктан алгансың, башка эле аял алсаң болмок, – деп.

Капа болуу

Жогорку айылдан алган келини келгенден кийин төрт айда төрөп койсо, Кадыралы минтип:

– Жогорку айылдын кыздары төрт айга жетпей эле төрөп коёт экен. А менин тууган-уругумдун кыздары же эки жыл, же андан өткөрүп төрөшөт, маалкатып, – деп капа болуптур.

Ондоо

Кадыралы костюму үч-төрткө жетип калганын айтса, жанындагы ондон ашырып мактанат.

– Бир эби-сынын айтып мактанбайсың, кантип эле ошончо болсун, деп мактаанчакты жемелешет.

Анын ыңгайсыз абалда калганын оңдоп:

– Майка, түрсү, байпактарын кошо айтып жатат, силер туура түшүнгүлө да, – деди Кадыралы.

Не дээрге сөз таба албай, айласы куруп турган неме:

– Ооба, баары биригип, туура айтат. – деди.

Анын сөзүн ырастап коюп Кадыралы кайра:

– Мына эми жалганчылыгыңды оңдодуң, – дей салды.

Кана атаганат

Кадыралы жылкычы болуп турганда ферма башчысы келип калат. Ал өлүп жаткан бээни көрүп катуу тийди:

– Жылкы өлгүчө өзүң өлбөйсүңбү арам, – деди.

Кадыралы коркпой-үркпөй эле ага мындай кеп урду:

– Аксакал, мал экен ажалы жетип өлдү. Ажал келсе сиз айткандай мен да өлөм. Сиздин да көрөр күнүңүз, ичер сууңуз бүтүп, азыр менин алдымда мүрт өлүп кетсеңиз кана атаганат.

ТҮШҮНҮКТӨР

Учкул сөздөр – Бусурманкул Молдокожо уулу жыйнаган материалдардан алынды. Кол жазмалар фондусу. Инв №853, 4-июнь, 1996-жыл.

Жээренче чечендин Кара канга элчиликке барганы – «Эл адабияты» 20-том. Балдар фольклору. Түзгөн Гүлбара Орозова китебинен алынды.

Акылкарачач – фольклорчу Буудайбек Сабырбек улуу жыйнаган материалдардан алынды. Бул материал төмөнкү адабиятта жарык көргөн // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев. – Б., 2015.

Жээренче чечен – «Эл адабияты» 20-том. Балдар фольклору. Түзгөн Гүлбара Орозова китебинен алынды

Жээренче чечендин аялын угузуу- «Эл адабияты» 20-том. Балдар фольклору. Түзгөн Гүлбара Орозова китебинен алынды.

Жээренче чечен менен Алдар Көсө – «Эл адабияты» 20-том. Балдар фольклору. Түзгөн Гүлбара Орозова китебинен алынды.

Жээренче чечендин баласы – фольклорчу Буудайбек Сабырбек улуу жыйнаган материалдардан алынды Бул материал төмөнкү адабиятта жарык көргөн // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев. – Б., 2015.

Алдар Көсөнүн жин шайтанга жолукканы – «Эл адабияты» 20-том. Балдар фольклору. Түзгөн Гүлбара Орозова китебинен алынды.

Асан Кайгы менен Азиз Жаныбек хан – «Эл адабияты» 20-том. Балдар фольклору. Түзгөн Гүлбара Орозова китебинен алынды.

Асан кайгы – Кеңеш Жусуповдун «Асан Кайгы» макаласынан алынды. . Бул макала төмөнкү адабиятта

жарык көргөн. // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев. – Б., 2015.

Алыбек уулу Калыгул чечен – Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев. – Б., 2015.

Калыгул Бай уулу – Үмөталиев Шаршенбектин «Калыгул Бай уулу» жана Максүтов Бактыбектин «Калыгул бай уулу», «Калыгул даанышман», «Калыгул Олуя», «Калыгул – кыргыз акындарынын атасы» аттуу макалаларынан иргелип алынды. Бул макалалар төмөнкү адабиятта жарык көргөн // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев. – Б., 2015.

Карга аке – Асанбеков Кашымбек Карга аке баяны // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев; Б., 2015/ 135-149-беттер макаласынан алынды, ал төмөндөгү эмгектерди пайдаланган: Ө. Ж. Осмонов. Кыргызстан тарыхы. – Бишкек, 2007. – 143-147-149-беттер; А. Иманов. Акыл атасы Сарт Аке. – Каракол, 1997. – 5-бет; Карышпай Курманалиев, санжырачы. Күндөлүк дептер № 1; К. Асанбеков. Ысык-Көлдүн жети Акеси. – Бишкек, 2007. 34-бет. «Пресс кq» газетасы № 2-3-4. – 2009-жыл.

Мойт аке – Капалбаев О.Э. Мойт аке. // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев; Б., 2015 149-155-беттер макаласынан алынды, ал төмөндөгү эмгектерди пайдаланган: Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: илимий-популярдуу басылма. – Каракол, 2011. – 160 б.; Иманов А. Акыл атасы Сарт Аке. – Каракол, 1997; Рыскулов С. Кара шумкар. – Б., 1991.; Улуу кыргыз көчү. – Б., 2006.

Сарт аке – Капалбаев О.Э Көкүрөгү алтын, акыл ээси – сартаке. // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев. – Б., 2015. – 156-164-беттер; макаласынан алынды, ал төмөндөгү эмгектерди пайдаланган: Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: Илимий-популярдуу басылма. – 2011; Иманов А. Акыл атасы Сарт Аке. – Каракол, 1997; Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас жана рухий дүйнө. 5-китеп. – Б.: 2002. – 420-б.; Калыгул, Арстанбек, Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке. – Б.: «Бийиктик», 2006. 328-б.

Тилекмат аке – О.Алкановдун «Тилекмат аке» эмгегинен алынды, ал төмөндөгү эмгектерди пайдаланган: «Манас» «Кыргыз маданияты» гезити. Март, 2007-жыл. № Т7, 6-6. ; Ж. Барктабасова «Музей келечек муундарга керек. Тилекмат акенин мөөрлөрү жөнүндө». «Ысык-Көл» гезити, 2-август, 2002-жыл; «Ысык-Көл» гезити, 01.06.2000-ж; Журналист К.Сарымсаковдун «Тилекмат аке элин кантип кыргындан сактаган» аттуу баяны. «Аалам» гезити. 21.04.2006-ж.

Садыр аке – Капалбаев О.Э. Садыр аке. // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев; Б., 2015 макаласынан алынды, ал төмөндөгү эмгектерди пайдаланган: Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: Илимий-популярдуу басылма. – 2011; Калыгул, Арстанбек, Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке. – Б.: «Бийиктик», 2006.; Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас жана рухий дүйнө. 5-китеп. – Б.: 2002.; Мамбетов Е. Ысык-Көлдүн даанышман Акелери: тарыхый даректүү басылма. – Каракол, 2013.

Карач аке – Капалбаев О.Э. Садыр аке. // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев; Б., 2015 макаласынан алынды, ал төмөндөгү эмгектерди пайдаланган: Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси: Илимий-популярдуу басылма. — 2011; Калыгул, Арстанбек, Мойут аке, Сарт аке, Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке. – Б.: «Бийиктик», 2006.

Кыдыр аке – Асанбеков Кашымбек Карга аке баяны // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев; Б., 2015; макаласынан алынды, ал төмөндөгү эмгектерди пайдаланган: Болчуров Т., Карабаев А., Эркетанов О. Кыдыр Аке. – Нарын, 1992.; Жылкыбаева Ж. Тарыхый инсандар таржымалдары.- Каракол, 1995; Шамиев А. Кыдыр Аке, Ысык-Көл кабарлары, 1993- ж октябрь; Максutow Б.Кыдыр аке баяны // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев. – Б., 2015.

Көкөтөй Тото уулу тууралуу берилген материалдардын бардыгы – Тыныбек уулу Актан. Актан (Көкөтөй чечен) Аңгеме –эскерме Түзгөн жана баш сөзүн жазган Сооров Омор Бишкек, «Адабият» 1991-жыл. эмгегинен алынды.

Куйручук – тууралуу берилген материалдардын бардыгы Эркалы Өскөналы. Кудай сүйгөн Куйручук. Эл аңгемелери. 2-басылышы «Бийиктик» , 2011 ж.

Арстанбектин жообу – Мусаева Венера «Кыргыз элиндеги чечендик өнөр» аттуу макаласынан алынды. Бул материал төмөнкү адабиятта жарык көргөн // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. / Түзгөн О.Э.Капалбаев. – Б., 2015.

Казак айдап бара жаткан малдын чаңы көзүмө кирди – Кол жазмалар фондусунун Инв № 720. 12-сентябрь, 1989-жыл.

Менин жашым талаш – Кол жазмалар фондусунун Инв № 720. 12-сентябрь, 1989-жыл.

Түлкү, чапкене, ташбака — үчөөнүн эгин эккени — Каюм Мифтаков 1923-жылы 15-августта Талас районунук Жайылган-Арал айлында, Эркебай Бердибай уулунан жазып алган. Бул тамсилге тилдик жагынан бир топ оңдоолор киргизилди. Фондунун 200-инв, 409-6. алынды.

Кыргыз менен үкү — К. Мифтаков Жети-Сууда караколдук Кыдык Бердалы уулунан 1916-жылы 28-ноябрде жазып алган. Фондунун 200-инв. 410-6. сакталып турат.

Ач көз карга. 1916-жылы 28-ноябрдф Жети-Суу, Кара-Кол кантонунда жашаган Кыдык Бердалы уулунан К. Мифтаков жазып алган, Жыйнакка фонд, инв. 200, 411-бет боюнча алынды.

Каркыра менен түлкү. 1921-жылы 26-октябрде К. Мифтаков Жети-Суу, Каракол кантону, Тоң болушу Төрткүл айлында (азыркы Тоң району, Төрткүл колхозу) Керималы уулунан жазып алган. Фонд, инв. 200, 414-бет. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Төө, аюу, түлкү, карышкыр, жолборс, козу жана улак. 1923-жылы таластык Майрык Алтыбай уулунан К. Мифтаков, С. Сооронбаевдер жазып алышкан. Биринчи жолу 1937-жылы Кыргыз адабиятынын хрестоматиясында жарыяланган. Бул жыйнакка түп нуска боюнча алынды. Фонд, инв. 230, 27-29-беттер. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына

1985- жылы жарык көргөн.

Торгой. Бул тамсилди Иманбек Шамен уулу жыйнаган материалдардан алынды. Кимден, кайсы жылы жазылганы да аныкталбады. Фонд, инв. 230, 33-34-беттер. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Түлкү менен бөдөнө (I). К. Мифтаков 1922-жылы Нарында Шаркыратма айлында Осмоналы Дордой уулунан жазып алган, Фонд, инв. 230, 68-6. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Алкы жаман карышкыр. Ыбырай Абдырахмановдун жыйнаган материалдарынан алынды. Ы. Абдырахманов Ат-Башы районунун «Жакшына» деген жайлоосунда 1940-жылы 8-августта Жаңы-Күч колхозунда туруучу Суранчиев Калчанын оозунан жазып алган. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Торгой менен турумтай. 1950-жылы 11-декабрде Токтогул районунда жашаган Кулмырза Кожобек уулунан Идаят Раимбаева жазып алган. Фонд, инв. 425, 11-бет. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Түлкү менен аюунун дос болгону. 1947-жылы К. Мифтаков Алай району, Сары-Таш сельсовети Кара-Шыбак кыштагында жашоочу Толубаев Имаралиден жазып алган. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Түлкү менен бөдөнө (II). К. Мифтаков 1947-жылы Чоң-Алай району, Сары-Таш сельсовета, Толубаев Имаралиден жазып алган. Фонд, инв. 282 Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Арстандын күчүгүн асыраган мышык. 1970-жылы фондуга өткөрүлгөн Байгаринов Мусанын материалдарынан алынды. Фонд, инв. 5203, 10-бет. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Куу түлкү. Бул тамсил М. Байгариновдун жыйнаган фольклордук материалдарынан алынды. Фонд, инв. 5203

11-бет. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Аюу менен чиркей. М. Байгариновдун жыйнаган материалдарынан алынды.. Фонд, инв. 5203, 12—13-бет. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Түлкү менен эчки. 2-класс үчүн «Эне тили» окуу китебинен алынды (Фрунзе: Кыргызмамбас, 1949). Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Арстан менен түлкү. 2-класс үчүн «Эне тили» окуу китебинен алынды (Фрунзе: Кыргызмамбас, 1949). Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Сагызган кантип сайрады. Жети-Огуз районунда. Дархан сельсоветинин Ала-Тоо колхозунда туруучу Сөлпүев Кадыр жазып тапшырган.. Фонд, инв. 5196, 71-беттен алынды. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Уяты жок уйгак. Сөлпүев Кадырдын айтуусунда жазылган. Фонд, инв. 5196, 82-бет; Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Теке менен эчки. Талас (мурунку Буденный району), атындагы колхоздо жашаган Жалпатаков Манасбектен 1956-жылкы фольклордук экспедиция убагында С. Байходжоев жазып алган. Фонд, инв. 1876, 10—11-беттер боюнча алынды. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Чычкан, мышык, арстан. Бул тамсилди биринчи жолу К.Мифтаков 1922-жылы 6-сентябрда С. Орозбаковдон жазып алган. Ушул тамсилдин көчүрмөлөрү № 217, 240, 241, 242, 1304, 1304 а инвентарларда сакталып турат. Биринчи жолу жарыкка 1937-жылы Кыргыз адабиятынын хрестоматиясында жарыяланган. Андан кийин 1939, 1940, 1945-жылдардагы хрестоматияларда да берилген. Ал эми бул жыйнакка М. Богданова даярдаган «Кыргыз адабиятынын хрестоматиясынан» кол жазмасынан алынды. Фонд, инв. 180 а, 14—140-беттер. Ж.Мусаева

түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985-жылы жарык көргөн.

Жолбун ит. С. Орозбаковдун өз оозунан 1923-жыл Нарындын Он-Арча деген жеринде К. Мифтаков жазып алган. 1945-жылы хрестоматияда жана 1949-жылдардагы эне тили окуу китептеринде басылган. Ушул тамсилди М. Богданова Кыргыз; адабиятынын хрестоматиясына киргизүүгө даярдаган. Бир топ редакциялык оңдоолорду киргизип бастырган. Бул жыйнакта М. Богданованын редакциялаган жерлерин туура деп таптык. Фонд., инв. 217, 34—46-беттер. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Куйкул торпок, Куу булут. Сүйөркул Абдракмановдун айтуусу боюнча басылды. 1949-жылы 27-январда жазылып алынган. Фонд, инв. 5178, 2—11-беттер. Ж.Мусаева түзгөн. «Кыргыз эл тамсилдери» жыйнагына 1985- жылы жарык көргөн.

Кадыралынын тамашалары – Кочкор Борбугулдун тапшырган материалдарынан алынды Кол жазмалар фондусу. Инв. № 822. 23-ноябрь 1992-жыл.

МАЗМУНУ

Баш сөз 3

УЧКУЛ СӨЗДӨР

Учкул сөздөр 10
Учкул сөздөр 55

ЧЕЧЕН СӨЗДӨР

Жээрэнче чечендин Кара канга элчиге барганы 172
Акыл Карачач 175
Жээрэнче чечен 179
Жээрэнче чечендин аялын угузуу 188
Жээрэнче чечен менен Алдар көсө 190
Алдар көсөнүн жин-шайтанга жолукканы 192
Төртөөлөдү, оо ханым! 193
Жээрэнченин баласы 193
Асан Кайгы менен Азиз Жаныбек хан 194
Алыбек уулу Калыгул чечен 197
Калыгул Бай уулу 198
Карга аке 207
Карга акенин насаат акылман ойлорунан 208
Мойут аке 210
Сарт аке 216
Сарт акенин Мойут акенин суроолоруна берген
жообу 216
Сарт акенин Тилекмат акенин суроолоруна берген
жообу 219
Тилекмат аке 223
Тилекмат акенин бала кези 224
Тилекмат акенин казак туугандардын койгон
доосун чечиши 225
Тилекмат акенин Ормон ханга барышы,
аны сөзгө жыгышы 227
Тилекмат акенин Кокон хандыгына барып,
элин согуш менен салыктан куткарганы 228
Тилекмат акенин кытай императоруна барып
соода, чек ара жана тынчтык келишимине кол
коюшу 236
Тилекмат акенин бугу, сарбагыш урууларынын
ич ара согуштарын токтоткону. Казактын Тезектөрө
ханына барышы, бугу элин Ормон хандын
кунунан куткарышы 241

Тилекмат акенин Россияга болгон жашыруун сапары жана Россия империясына бугу уруусунун кошулушу	254
Кенесарынын кыргыздарга болгон согуштары, Тилекмат акенин орус, казак султандарына элчилиги	259
Тилекмат акенин Арстанбек Буйлаш уулуна үйрөткөн акылы.Казактын акыны Каңтарбай менен айтышы	261
Тилекмат аке бугу-арык уругун чаптырбай эл-журттун биримдигин сактаганы.....	264
Тилекмат акенин желдең жана кыдык урууларынын маселелерин тынчтык, акыйкаттык менен чечиши	266
Тилекмат акенин элине айткан керээзи	268
Садыр аке.....	269
Бул жарык дүйнөдө үч артыкчылык бар.....	270
Бугу менен сарбагыш уруусунун чоң жыйынына Садыр акенин кечигип келиши	270
Садыр акенин Чоко баатырды уяткарганы	272
Орус-кытай мамлекеттери чек ара бөлүшүп жатканда Садыр акенин айтканы.....	274
Карач аке	275
Карач Өмүр баатырдын алтын мөөрүн алууга татыктуу	278
Казынаңардын түбү тешилип калса, жаматып ал	279
Белек уруусунун ата конушуна коңдурганы	279
Сооданбекти ордуна коюу.....	281
Мамбеттин уулу Байзакты болуштука көрсөткөнү	282
Садыр акени сөзгө жыкканы	282
Кыдыр аке.....	283
Кичине Токсоба.....	284
Кыдырдын колунан жакшылык гана келет.....	285
Быйтыман менин иним болсо Деркенбай да иним.....	286
Шамейдин ажатын ачкан	287
Көкөтөй чеченди куткарган	288
Кыдыр аке саяпкер.....	288
Кыдыр аке таланттарды сыйлаган.....	289
Кыдырдын феномени орус төбөлдөрүнө жаккан.....	289
Көкөтөй Тото уулу.....	292
Көкөтөйдүн Өзүбек бай өлгөндө Жапай менен барганы	293
Көкөтөйдүн курман айттагысы	306
Көкөтөйдүн байге алганы.....	317
Көкөтөйдүн карындашын узатканы.....	325

Көкөтөйдүн ала көз кабаларды аштан калтырганы	336
Көкөтөйдүн Маймылды уяткарганы	355
Көкөтөйдүн Касымбайга жолукканы	348
Көкөтөйдүн Ысагаалыныкына чакырык менен барганы	367
Көкөтөйдүн Тыныбек манасчыны куткарганы же Садыр акени сөзгө жыкканы	375
Көкөтөй Пишпек Каракол дубандарынын баш кошкон тобунда	385
Көкөтөйдүн «олуя» менен кармашканы	397
Куйручук (Жудайберген Өмүрзак уулу)	408
Алгачкы жолугушуу	409
Байзак баатырдын Куйручукту куткарганы	412
Байзак баатырдын айткандары	419
Байга жаналгыч көрүнгөндө	425
Куйручуктун Чойбекке жолукканы	429
Тартуу	434
Суусар тебетей тегеренди	436
Куйручуктун Садыр акеге жолукканы	440
Куйручуктун өлүп, тирилгени	450
Куйручуктун сөзү	455
Биздин Жумгал тынч экен!	459
Куйручуктун акындарды жайгаштырганы	460
Куйручук баатыр кайдасың	461
Куйручуктун Найманбай ырчы менен айтышканы	466
Куйручуктун Калмырза ырчы менен кагышканы ..	473
Куйручук Кытайга качканда	482
Эл үркүн	482
Куйругум чолок болсо, тулпарлыгым	484
Жолуңар шыдыр болсун!	492
Үч каргыш	494
Куйручуктун кулактыктан кутулушу	499
Үч ачка	502
Кожомкул менен Бөлтүрүктүн таймашы.	
Куйручуктун калыстыгы	503
Бу жарыкта эмне өлбөйт?	507
Кулактын түрлөрү	508
Акындар жана чечендер жөнүндө сөз	509
Куйручуктун төмөнкү сүйлөп, айтып жүргөн сөздөрү элдин эсинде калган экен	512
Арстанбектин жообу	513
Казак айдап бара жаткан малдын чаңы көзүмө кирди	514
Менин жашым талаш	515

ТАМСИЛДЕР

Түлкү чапкене, ташбака үчөөнүн эгин эккени	518
Кыргый менен үкү	518
Ач көз карга	519
Каркыра менен түлкү	519
Төө, козу, улак , түлкү, аюу, карышкыр, жолборс.....	520
Торгой.....	522
Түлкү менен бөдөнө	523
Алкы жаман карышкыр.....	524
Торгой менен турумтай	525
Түлкү менен аюунун дос болгону	526
Түлкү менен бөдөнө (II).....	526
Арстандын күчүгүн асыраган мышык.....	527
Куу түлкү.....	527
Аюу менен чиркей.....	528
Түлкү менен эчки.....	530
Арстан менен түлкү.....	530
Сагызган кантип сайрады.....	531
Уяты жок уйгак.....	531
Теке менен эчки.....	532
Чычкан, мышык, арстан	533
Жолбун ит.....	555
Куйкул торпок куу булут	561

МЫСКЫЛДАР

Кадыралынын тамашалары	570
Аяз ата.....	570
Жолдо.....	571
Өтүнүч	573
Сымкаттын талаасында.....	573
Самолёт.....	573
Жылытма.....	574
Жарымы жалган, жарымы чын	574
Бири кара, бири ак.....	575
Сойчу элең.....	575
Дүмбүл	575
Таранчы	575
Каймана	575
Башка Карынбай.....	576
Башында бир, аягында бир.....	576
Сени бошотуш керек.....	576
Алименттен корком	577
Кантип жүрөсүң.....	577
Киргизбей коёт элем.....	577
Сөөктөн чыккан сөз.....	577

Ал сен.....	578
Тукаба.....	578
Сыр.....	578
Сыйынуу.....	579
Кыйын.....	579
Чымын.....	579
Эч ким кийбеген кийим.....	580
Жарым.....	580
Ашыра мактоо.....	580
Тооктун этин бөлүштүрүү.....	581
Аюу.....	581
Экинчи өмүр.....	581
Кечигүү.....	581
Аял.....	582
Тууган сүрүштүрүү.....	582
Батпайт.....	582
Таене.....	582
Соғуму даяр.....	583
Кийин айтам.....	583
Эки оору.....	583
Сооротуу.....	583
Сүйүнчү.....	584
Үчтөн кийин.....	584
Коңшубуздун жанында.....	584
Өзүм ушундаймын.....	584
Менден сураба.....	585
Бышкан бадыраң.....	585
Сага алдатпайм.....	585
Качан баштадың эле.....	585
Атбагар.....	586
Калп айтуу.....	586
Жактыруу.....	586
Адашуу.....	586
Жумуртка.....	587
Саат.....	587
Сураган эмесмин.....	587
Каракчы.....	587
Жолугушуу.....	588
Ошонусу жакшы.....	588
Сакал.....	588
Түспөлдөшүү.....	588
Идиш.....	589
Сүрөт.....	589
Таарынуу.....	589
Капа болуу.....	589
Оңдоо.....	589
Кана атаганат.....	590
Түшүнүктөр.....	591

Адабий-көркөм басылма

«Эл адабияты» сериясы

**УЧКУЛ СӨЗДӨР, ЧЕЧЕН СӨЗДӨР,
ТАМСИЛДЕР, МЫСКЫЛДАР**

25-том

Түзгөн:

Солтобаева К.Б.

Тех.редактору: *Жанышбекова А.*

Корректор: *Солтобаева К.*

Компьютердик калыпка салган: *Б.Өмиров*

Терүүгө 04.04.2017-ж. берилди.
Басууга 27.06.2017-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 84x108 ¹/₃₂.
Көлөмү 37,75 б.т. Нускасы 500. Заказ № 25

«Басма-полиграфиялык комплекс «Принт Экспресс»
ЖЧК басмаканасында басылды
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз көч. 49.